

Catalan Historical Review

Number 15 / 2022

Institut
d'Estudis
Catalans Barcelona • Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2022.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year. Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

The Roman Mosaic of the Sacrifice of Iphigenia. It is an *opus vermiculatum* mosaic emblem that represents a small figurative scene of the sacrifice of Iphigenia. Dating back to the first century BC, it has Hellenistic influences and was inspired by mural paintings. 56.7 × 60 cm. Photo: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

Catalan **Historical** Review

Number 15 / 2022

Institut
d'Estudis
Catalans Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial – Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>.

You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2022.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

The Roman Mosaic of the Sacrifice of Iphigenia. It is an *opus vermiculatum* mosaic emblem that represents a small figurative scene of the sacrifice of Iphigenia. Dating back to the first century BC, it has Hellenistic influences and was inspired by mural paintings. 56.7 × 60 cm. Photo: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

With the support of:

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Tomàs de Montagu, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Teresa Abelló, Universitat de Barcelona

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Ferran Arasa, Universitat de València

Montserrat Bacardí, Universitat Autònoma de Barcelona

Ignasi J. Baiges, Universitat de Barcelona

Jordi Ballester, Societat Catalana de Musicologia

Xavier Barral, Institut d'Estudis Catalans

Bonaventura Bassegoda, Universitat Autònoma de Barcelona

Ernest Belenguer, Universitat de Barcelona

Vicenç Beltran, Institut d'Estudis Catalans

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Marià Carbonell, Universitat Autònoma de Barcelona

Daniel Casals, Societat Catalana de Llengua i Literatura

Rosend Casanova, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Rafael Cornudella, Universitat Autònoma de Barcelona

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

Paul Freedman, Yale University

Roger Friedlein, Ruhr-Universität Bochum

Antoni Furió, Universitat de València

Carme Gràcia, Universitat de València

Josep Maria Gregori, Universitat Autònoma de Barcelona

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Miljenko Jurković, Sveučilište u Zagrebu

Immaculada Lorés, Universitat de Lleida

Vicenza Lucherini, Università di Napoli

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Miquel Molist, Universitat Autònoma de Barcelona

Olimpio Musso, Università di Firenze

Josep Maria Nolla, Universitat de Girona

Veronica Orazi, Università di Torino

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Olivier Poisson, Université de Paris

Patrici Pojada, Universitat de Perpinyà

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Marta Prevosti, Universitat de Barcelona

Enric Pujol, Universitat Autònoma de Barcelona

Joan Ramon, Universitat d'Alacant

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Patrizio Rigobon, Università Ca' Foscari Venècia

Rafael Roca, Universitat de València

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Roser Salicrú, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona

Josep Maria Salrach, Institut d'Estudis Catalans

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Anna Sawicka, Uniwersytet Jagiellonski, Kraków

Meritxell Simó, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequès, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Paolo Sommella, Università «La Sapienza» di Roma

Eliseu Trenc, Université de Reims

Joan Valero, Amics de l'Art Romànic

Eduard Vallès, Museu Nacional d'Art de Catalunya

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalans's Affiliated Societies

Catalan Historical Review

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

Contents

Number 15

2022

Albert Balcells	7	Foreword
Josep Maria Nolla i Brufau	9	Mosaic from the Roman period in the Catalan Lands. An overview
Xavier Barral i Altet	25	Mediaeval sigillography in Catalonia and the territories of the Catalan-Aragonese Crown: An overview of scholarship and collecting (eighteenth to twenty-first centuries)
Ramon Arnabat, Montserrat Duch and Antoni Gavaldà	53	The Catalan peasantry: Sociability, politicisation, mobilisation and citizenship (1870-1939)
Alberto Torra Pérez	69	The Archive of the Crown of Aragon. Seven hundred years of history
Francesc Torres Faus	79	The Archive of the Kingdom of Valencia (1419-2019). Six hundred years of history
Carme Oriol Carazo	95	Folk poetry and the projects to create a Catalan Folk Songbook
	107	In Memoriam
	111	Biographical sketch of the new member of the History-Archaeology Section
	113	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2021
	121	Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Foreword

When an annual scholarly journal reaches its fifteenth issue, it is time to celebrate the solidity it has gained from its constant perusal by readers, most of whom access it electronically and live outside the Catalan-speaking lands, although the content of our journal is equally useful for scholars from its geographic region. We continue to send the paper edition of the *Catalan Historical Review* to all the universities where Catalan is taught and others where it is not, as well as to the universities located in the Catalan-speaking lands and some in the Spanish state. We are carrying on our mission to offer overviews of the latest breakthroughs on historical topics related to the Catalan-speaking lands. The abundance of the historiography produced fully justifies this type of journal, where the bibliographies cited are as useful as the abstracts personally written by the authors of each article.

This issue begins with a general study of mosaics in our geographic region from the Roman period and demonstrates the wealth and interest of the samples found at both urban and rural sites. They speak about the sensibility, customs and beliefs of an ancient civilisation which nonetheless somehow seems familiar. The image chosen for the cover of issue 15 of the *Catalan Historical Review* is the most famous mosaic found in the rubble in the Roman part of Empúries: the Sacrifice of Iphigenia, which is now housed in the museum at that archaeological site. With a Hellenistic influence, and dated from the late first century AD, it was discovered in 1849. It occupies an almost square space of half a metre on each side and depicts the moment when King Agamemnon is about to sacrifice his daughter Iphigenia in order to placate the goddess Artemisia so the winds would blow again so he could reach Troy with his fleet. In the background is Artemisia with a doe to be sacrificed instead of the king's daughter, who was spared death.

The centennial of the publication of Ferran de Sagarra's volume *Sigil·lografia catalana* is the inspiration behind including an article on mediaeval Catalan seals in this issue in order to provide an initial overview of the latest information on the seals found within the domains of the monarchs of the Catalan-Aragonese Crown since that publication. The interest in the sovereigns' seals extends beyond mere scholarship. This article is a contribution to the conference being planned on this topic, which spans much of the western Mediterranean.

The Catalan peasantry's different forms of association and sociability from the last third of the nineteenth century until the end of the Civil War (1936-1939) is the topic of another article, which reports on the conflicts and

changes experienced in this sphere, as well as the construction of a collective identity as part of the politicisation of peasants. It is a complex theme in social history analysed over a long and clearly important period, which justifies the publication of this article in this issue.

Popular poetry associated with songs has been the subject of research and study since the nineteenth century with the goal of salvaging an endangered form of intangible heritage which is the expression of collective identity. The predominantly literary motivation to recover popular poetry in the nineteenth century was joined by a musical interest in the twentieth century. The *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (Folk Songbook of Catalonia), promoted by the patron Rafael Patxot, is now entrusted to the Monastery of Montserrat, which has published the corresponding volumes. Because of its long and complex history, as well as its folkloric, social and linguistic interest, the topic deserves to be examined in an article in the *Catalan Historical Review*.

Two archives which are constantly consulted by researchers are the focal point of this issue, taking advantage of the commemoration of their creation seven centuries ago in one case and six centuries ago in the other. Both are still inexhaustible sources for researchers: the Royal Archive of Barcelona, currently the Archive of the Crown of Aragon, founded in 1318, and the Archive of the Kingdom of Valencia, created in 1419. Analysing their evolution and the logic behind the organisation of their catalogues is clearly of interest both to domestic and international historians working in them and to the public at large who are seeking to learn about the evolution of the document repositories on which scholars' studies are based.

As always, the *Catalan Historical Review* reports on the historical publications issued the previous year by all the different sections and societies of the Institut d'Estudis Catalans, not only by the History-Archaeology Section, which sponsors this journal. Finally, I would like to call to mind the figure and work of our recently deceased friend Santiago Riera Tuèbols and welcome our new member, Meritxell Simó Torres, an expert in mediaeval literature, with a brief biographical sketch.

Just as the editing of this issue of *Catalan Historical Review* was closing, we learned of the passing of our colleague Josep Massot i Muntaner, the associate editor of the journal since its inception. Rest in peace.

ALBERT BALCELLS
Editor

Mosaic from the Roman period in the Catalan Lands. An overview

Josep Maria Nolla i Brufau*
Universitat de Girona

Received 4 September 2020 · Accepted 30 November 2020

ABSTRACT

This is a historical sketch of the presence and evolution of different types of mosaics in the territorial sphere of the Catalan-speaking lands from the earliest known expressions to the end of the ancient world through a selection of archaeological sites and the most paradigmatic examples. All types of sites, both urban and rural, and occasionally funerary sites, are taken into consideration.

KEYWORDS: *opus signinum*, *opus tessellatum*, *opus uermiculaum*, *opera sectilia*

PROLEGOMENA

Mosaic is a covering that chiefly uses variable-sized pieces of minerals held together with mortar. However, it can also use cubes of pottery or glass paste, sometimes with a gold coating or gilding, along with a wide array of other possibilities. It was mainly used on floors with outstanding results (it is impermeable, durable, neat and elegant) yet also to cover walls, vaults, domes and ceilings, especially after the Late Roman Empire.¹ Scholars have divided mosaics into three types: those that use pebbles, those with tesserae (the *opus tessellatum* of the ancients) and *uermiculatum*, which uses such tiny, high-quality tesserae that the work actually resembles a painting. The name of the latter is modern, created to distinguish it from the other types of mosaics. For the ancients, *uermiculatum* was simply a noticeably finer form of *tessellatum*.

If we set aside similar Sumerian creations from the early third millennium BC, which hardly spread beyond Mesopotamia, mosaic as we know it should be considered another contribution from Hellenic talent. The earliest kind, the pebble mosaic, appeared in the late fifth century BC in northern Greece and Macedonia, with a few striking figurative pieces of incredible beauty. The *opus tessellatum* which paved the way for the success and the brilliant, vast expansion of this technique came from the Greek world or the Hellenised world on Sicily and Magna Graecia. *Uermiculatum* appeared immediately in its wake, rendering it even more feasible to create pieces of incredible beauty. Mosaics spread quickly and widely. In

the third century BC, they were a common way to pave floors that both was effective and ennobled the most representative rooms in private houses, and occasionally public buildings. Rome's expansion throughout the Mediterranean and the consolidation of its empire helped to spread it far and wide. Mosaic soon became yet another hallmark of Greco-Roman *koiné* culture.

The territory we shall discuss, the geographic area of the Catalan lands, was part of the *provincia Hispania citerior* for a long time and the *Tarraconensis* and *Carthaginiensis* provinces after that. After the fall of the western part of the empire, it became part of the *regnum gothorum*, with the exception of the Balearic Islands, which went to first the Vandals and later the Byzantines, and the southernmost area of what is today the region of Valencia, which was not occupied by the Visigoths until the late first third of the seventh century.

This is a territory that opens onto the Mediterranean and had fluid contacts with Italy, the Balearic Islands, North Africa and the East. They were, in fact, the first lands that entered into contact with the Roman republic (218 BC, Empúries), and they remained associated with the empire until its final dissolution (AD 476). These political and geographic circumstances explain its early, long-term and deeply rooted Romanisation.

The study of mosaic in this territory has a long history and was traditionally grounded primarily on an interest in notable, exceptional pieces. Some of those examples first found have been conserved, while others have unfortunately disappeared. Later on, with the systematisation of research and a renewed appreciation of archaeological vestiges, they became part of the global body of knowledge on the ancient world. However, we should note that the literature on this topic is dispersed and of-

* **Contact address:** Josep Maria Nolla i Brufau. Universitat de Girona, Edifici Sant Domènec. Plaça Ferrater Mora 1, 17004 Girona, Catalonia, EU. Tel. +34972418793. E-mail: josep.nolla@udg.edu

ten atomised, which proves to be a stumbling block for studies that seek to be more encompassing. Only the mosaics known to date in the province of Lleida and some pieces conserved at the Museo Arqueológico Nacional have been compiled into the volumes of the *Corpus de mosaicos romanos de España* (fascicles VIII and IX, respectively), an extremely useful collection that is being published with exasperating slowness under the auspices of the Spanish National Research Council (Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC). Much direr is the fact that more than 100 years after the start of the official excavations, there is not a single monograph (much less several) that compiles, organises and presents this type of floor discovered in Empúries. And that would not be gratuitous; it is justified by the incalculable value of the collection from that site. Indeed, the date and historical characteristics of the establishment make it a privileged place to learn about the expansion of styles early in the onset of that way of embellishing and ennobling large single-family dwellings, especially those of the wealthy class, and more occasionally some community buildings. The number of pieces and their chronology make this site in the Alt Empordà essential for understanding and resolving issues that have been suggested yet are difficult to untangle.

Crafting mosaics was a specialised artisan job in which several experts and labourers worked together. When they signed their work (*infra*) they referred to the team, or the crew, which they called the *officina* plus the name of the team leader (so-and-so's workshop). It is highly likely that some if not all the members of the crew were *serui* and/or freedmen, with a hierarchy determined by skill and seniority. We know of the existence of 'creators', those who drew the design of each work, both geometric and plant themes, which could achieve incredible complexity, such as the figurative ones where a considerable number of human figures sometimes appear. There are *cartrons* (designs) of all kinds that circulated somewhat quickly around the different territories. It goes without saying that these nomadic crews moved from place to place according to the jobs they found, working in cities or villages that could be quite distant from anywhere else and far inland. There is often talk of workshops from abroad, first Italian and later African. With just a few rare exceptions, these are difficult to prove and not easy to defend. Generally speaking, these crews were 'local', and the designs, the *cartrons*, and occasionally some venturesome soul from abroad, circulated more than the *officinae*.

The leader had to be a man of many talents. He negotiated with the customers to agree to specific themes, and he had to have the capacity to adapt them to a given room and predict the number and kinds of tesserae needed, most of which would be carved in situ. The design was drawn over the floor preparation; after the underlayer of mortar was laid, they had to work to inlay the tesserae as quickly as possible before the mortar dried. And there

was a wide array of workshops: courtly ones with extraordinary skill and offices whose talents were, shall we say, more modest.

The emblems made of *opus uermiculatum* were an entirely different matter. They tended to be smaller rectangular or square pieces which used thin, tiny tesserae to achieve the look of a painting. They came from specific workshops in Alexandria, Syria or the Tyrrhenian region of Italy, where extraordinarily skilled experts worked within a restricted range of themes. They must have been extremely expensive, and because of their size and weight, they were easy to transport from one part of the Mediterranean to another. Given the history and location of Empúries, it should come as no surprise that most of these pieces are located there.

THE FORERUNNERS

The Romans did not introduce mosaic flooring into Catalonia. Prior to 218 BC, it did exist, but only occasionally and quite extraordinarily. *Emporion*, the *polis* with Phoenician roots, was aware of this art form, as attested to by a room that is partially known and heavily affected by the strikingly impressive *stoa* which defined the northern side of the agora in the second century BC. It is a room with an *opus tessellatum* floor which must have been part of the city's old public *balaneion* that was destroyed by the major urban reforms in the second century BC and ended up being replaced by another one located just 50 metres eastward, which conserves an interesting *opus segmentatum* floor created with smaller, irregular white marble *crustae*, although it is still a mosaic floor. It was an excellent way to ensure a good result in buildings where water was the main element.² This mosaic is quite small, yet it does prove the knowledge and use of what would become the norm in the central (and eastern) Mediterranean world. It must not be a unique piece. We should recall that we still know very little about Empúries prior to the second century BC.

Yet the large and heavily Hellenised *oppidum* in the acropolis of Puig de Sant Andreu in Ullastret (Baix Empordà). The storehouses there conserve fragments of an *opus figlinum* floor from the Punic tradition whose provenance is unknown. The notable vestiges of black and white *opus tessellatum*, which might have been part of the floor of a temple cell that continued to exist long after the *oppidum* was abandoned, in the early second century BC at the latest, date from much later. We cannot doubt that there are similar floors in other territories further south which were more heavily influenced by the Carthaginians.³

In peripheral geographic regions like ours, the few examples with such early dates identified so far are related to public buildings, as is absolutely reasonable.

THE LATE REPUBLIC. *OPUS SIGNINUM* AND OTHER KINDS OF MOSAIC

After 197 BC, Rome's desire to keep and expand its domain over *Hispania* became clear. The entire span of these first two centuries (second to first centuries BC) is an ever-changing and enormously attractive period which culminated with the founding of a web of *ciuitates* that organised the territory and facilitated the integration of the locals, who were on their way to becoming provincial Romans. In almost two centuries of upheaval, constant contact with the Romans and Italians gradually led to new ways of doing things and new styles, some of which we can trace, particularly the tangible ones that were able to survive the passage of time. Simple mosaic floors that were easy to make and yielded outstanding results in all senses, which were well known and had been used in Tyrrhenian Italy since late in the third century BC, were introduced and spread during this period. *Opus signinum* mosaic is nothing other than a floor made with lime mortar mixed with ceramic shards that give it its characteristic brighter or duller red colour laid over a solid, thick *rudus* made of river rocks and pebbles or tiny rubble. White, black or coloured tesserae, *crustae* and/or shapeless fragments of stone had to be inlaid on the surface before the mortar solidified; sometimes they formed a simple geometric pattern whilst other times they were laid down in no particular order, and yet other times they illustrated highly simplified animal figures. It is not uncommon to find inscriptions, often messages of welcome; when they do exist, they help us interpret the purpose of the room they paved.⁴

This kind of floor, as noted above, began to be made in Italy near the Tyrrhenian Sea in the late third century BC and was documented in the territory we are analysing soon thereafter in the second century BC. The simplicity and sound results of those floors explain their success and long, continued use until well into the first century AD. It goes without saying that there was a certain formal and technical evolution that enables us to date the most sophisticated floors from after the reign of Augustus at around the change of era.

At that time, we find that the wealthy elites and public customers wanted to embellish certain rooms in the *domus* to highlight their function and heighten the prestige of the owner and his family, while also displaying their culture, their contacts and their ability to keep abreast of new trends. This explains why the vast majority of known examples of this kind of floor tend to be in private spaces. Obviously, they were only used to pave the main rooms, the ones used to interact with the outside world (atria, peristyles, *triclinia* and, in the Greek context, those used for the *symposion*). When the model of the Mediterranean-style *domus* designed with the peristyle at the centre started to gain popularity throughout the first century BC, the rooms with mosaic flooring were primarily arranged around it.

The Hellenistic (or late Republican) single-family dwellings in the Neapolis of Empúries, most of which date from the middle or second half of the second century BC, are not very large, as at that time the available space was an unsolvable problem, although it did not affect the formal richness of the whole. One example is house no. 34, which measures around 300 m² and has 10 rooms built around a tetrastyle atrium. Half of its rooms (and more than half the total surface area) displayed luxurious flooring with *opus signinum* mosaic that occupied the central part of the room, prime spaces for self-representation.⁵

Many examples are found around the territory we are analysing. What stands out for the sheer number of examples is the Neapolis of Empúries, the heart of *Emporion*, an independent *polis* loyally allied with Rome, with dates that span this entire historical period. We shall highlight some of the pieces with inscriptions bearing messages of welcome or directly related to the *symposion*.

They are also found in the older phases of the founding *domus* of the regular city, with occasional survivals after Augustus' era and beyond.

Within this context, especially in the first century BC (and even later), we should note the existence of an *opus signinum* floor with tesserae that create geometric patterns in certain particularly important rooms in a house, which set off the central part of the room where a small stone (or clay) slab was placed. This element could be installed and removed, and it served as the base of an *opus uermiculatum* mosaic of minuscule tesserae made of a wide array of high-quality materials that reproduced a figurative theme which resembled a panel painting (emblem). It often boasted extraordinary quality and drew the visitor's attention in the midst of a simple *opus signinum* floor with inlaid tesserae. It should come as no surprise that Empúries has yielded up to four magnificent pieces, three of which are genre scenes (the thieving magpie, the cat and birds, fish from the sea). Nevertheless, we should highlight the emblem that reproduces a theatrical performance of Euripides' tragedy presented after the author's death in 405 BC, *Iphigenia at Aulis*, which was found *in situ* in the nineteenth century in a *domus* which had not yet been explored in the central sector of the regular city.⁶ It was clearly the product of the international trade in luxury goods. Not everyone could afford these pieces. It used to be attributed to a factory in Alexandria or at least the East, but more recently the experts tend to think it came from a closer by, a workshop in central Italy. However, it is not easy to determine its exact provenance. These pieces were called emblems, a word with Greek roots that precisely means inserted piece. This form continued for years, as revealed by the movable emblem of a mosaic from the second half of the second century in Tarragona bearing the head of Medusa (*infra*). During an archaeological excavation, it is not unusual to find a room with a mosaic floor whose emblem has not been conserved, as it may have been removed before the building was abandoned. They were pieces designed to be easily moved and integrated.

If we once again focus on *opus signinum* mosaics, we find that they are always found in sites that date clearly from the last third or quarter of the second century BC and are difficult to ascribe but could be related to control over the territory and/or to the Roman army. Sometimes, as in Can Massot (Montmeló), it is a single building laid out like an atrium *domus* with sophisticated and clearly Italian architectural features, including *signinum* mosaics.⁷ Can Tacó (Montmeló and Montornès del Vallès), located around 800 from Can Massot, is a notably larger site with Italian architecture and constructive vestiges which are hard to define yet seemed to serve the purpose of keeping watch over the territory and its roads. Once again there are rooms with *signinum* floors with inlaid tesserae.⁸ Puig Castellar de Biosca in Segarra is a square fortification, some of whose rooms have this kind of flooring.⁹

We can find examples of this kind of flooring in the private domain in many of the urban nuclei in this territory, such as in the extraordinarily high-quality *domus dels dofins in Iluro* (Mataró),¹⁰ *Baetulo* (Carrer Lladó),¹¹ *Iesso* (Guissona),¹² Sagunt (Plaça d'Armes del Castell),¹³ *Valentia* (Carrer Roc Chavàs),¹⁴ *Lucentum* (Tossal de Manises)¹⁵ and *Ilici* (L'Alcúdia d'Elx),¹⁶ with a broad range of dates spanning from around 100 BC to well into the first century AD. They are also well represented in the *ager* in different villas like Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), Sant Menna church (Vilablareix),¹⁷ Sant Martí de Samalús¹⁸ and L'Horta Seca (Vall d'Uixó).¹⁹

In parallel, we should highlight the use of this kind of flooring in public buildings, such as one room in the extraordinarily complex leisure building located in the parking area of Empúries, with a welcome inscription in Greek,²⁰ the *aedes* in Sant Aniol de Finestres (Garrotxa);²¹ and the large building in Can Benet (in Ca l'Arnau, Cabrera de Mar) from the third quarter of the second century BC. We have only explored part of Can Benet (eight rooms so far), which has often been interpreted as a *domus*, an opinion we do not share. Seven of the eight rooms only have *signinum* with tesserae in a geometric pattern and occasionally with a central motif serving as a false emblem. White and black or navy blue stone cubes were used. What is particularly striking is a large room where the hydraulic mortar floor was a beautiful black colour achieved by adding iron ferules, over which the geometric decoration made of white tesserae stands out vividly.²² The Capitolium temple in *Tarraco* offers another excellent example of an outstanding floor of this kind.²³

At times, more or less regular pebbles or cuttings from different stones replaced the conventional tesserae. A floor in the villa of Ca l'Alemanys, in the *ager* of *Baetulo*, is a good example of this.²⁴

However, we should note the occasional existence of other floors from the late Republican era which reveal other traditions and ways of building that depart from the main style. We should first recall what is known as the 'Hellenistic mosaic' in Alcúdia d'Elx (*Ilici*), part of a *domus* with other rooms paved in *opus signinum* mosaic,

which the experts date from around 100 BC. It was different because of both its technique, with a combination of stone and ceramic tesserae and tiny coloured pebbles, and the details of the decoration, which was based on a central rosette of secant circles surrounded by different borders with a variety of motifs, including fluting and a crenelated wall reinforced with towers, common in the repertoire of some Hellenistic mosaics from the third and second centuries BC. There was a prominent presence of Iberian names written in Latin letters, a detail of incalculable historical value.²⁵

Secondly, we should mention the floors made of small ceramic slabs in the shape of fish scales found in the changing room, tepidarium and caldarium of Republican baths in Almoína (Valencia), which boast outstanding aesthetics and technical efficiency. These pieces were imported directly from central Italy when the *balneum* was built.²⁶

Only in late stages of this period do we find the first *opus tessellatum* floors, which became the main flooring in the public rooms in patrician homes and other public and private buildings in those *ciuitates* after Augustus' reign. One example is the set that decorated the floor in the late Republican baths in Clos de la Torre (Badalona), with the likely inscription SALUTARITER DELECTO (I provide healthful pleasure) in the corridor connecting the tepidarium and the caldarium.²⁷

LATE IMPERIAL MOSAIC

This long period consolidated a process that, as discussed above, had begun with considerable momentum in the previous years. The old tradition—*opus signinum* mosaic—did not entirely disappear; instead, it moved aside to make room for *opus tessellatum*, which was more successful from all vantage points and unquestionably more technically demanding and therefore more costly.

Likewise, *opus sectile* also started appearing in the last third/last quarter of the first century BC. Made of geometric-shaped *crustae* combined with high-quality stones in different colours, it was a deluxe floor that was highly prized by the ancients, and it became as extraordinarily successful as mosaic made with tesserae. Using *opus signinum* and *sectile* mosaic in the same room was not at all uncommon. There was no reason why same building—either public (such as baths) or private (urban *domus* or rural villas)—could not pave alternating rooms with both kinds of flooring, and even have rooms with floors made of tesserae. Because of their cost, beauty and especially their *grauitas*, *sectilia* were particularly used for the floors of public buildings.

In the early days, stone cube mosaics virtually exclusively used white and black or dark blue pieces. As a general rule, the background was white, but occasionally it was the opposite. The predominant theme until mid-century was geometric or plant-based, sometimes boasting

an extraordinarily creative capacity. Soon thereafter, paralleling what happened with some *opus signinum* floors, we occasionally find figurations of animals (dolphins, horses, birds, felines, dogs, etc.), fantastical beings (centaurs, seahorses, etc.) or human beings occupying clearly defined spaces, most of them at the corners of the central emblem in the design. In fact, tradition often dictated placing a false emblem in the centre following the old Hellenistic tradition. Particularly after the second half of the second century, the central part was occupied by mythological figurative themes using smaller coloured pieces with outstanding aesthetic results.

Because of the features of the site, the large *domus* in the regular city of Empúries from the late Republican period are themselves a magnificent laboratory for tracing the evolution of those buildings (Roman atrium houses with *hortus*) compared to the large ‘Pompeian’ style mansions with an atrium and peristyle, where the overall decoration of the rooms (in which flooring played a prime role) was crucially important in the owners’ desire for self-representation. The large public chambers (*tablina*, *oeci*) multiplied, and the overall luxury exploded. *Domus* 1, 2A and 2B in Empúries are wonderful examples, but not the only ones. We can find others around the same region which confirm this overall uniform trend.²⁸ However, the fact that the findings are partial and not always well dated highlights the value of sites like Empúries, Alcúdia d’Elx and *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), which were abandoned at a given moment and never again occupied.

The situation was not too different in the countryside. After the reign of Augustus, at the start of the *Pax Romana*, which was supposed to lead to a long, unprecedented period of tranquillity and balance, not only did the villas become consolidated, but many new ones were added to the older ones and spread around the entire territory. Some but not all of them have a more or less complex residential space. What was called the *pars urbana* more or less accurately reproduced the luxuries and comforts of the urban *domus* (*urbs in rure*). They needed a small *balneum*, beautifully finished public rooms and marble statues and/or reliefs. Mosaics were common and in no way exclusive to the large suburban establishments; even villas far from any nucleus were designed similarly. Therefore, we can deduce that the *dominus* and his family spent seasons in the countryside without sacrificing any of the pleasures of urban life. This is worth bearing in mind: villas were simultaneously *otium* and *negotium*.

In public buildings, mosaics were occasionally used on the floors of the cells of some temples (Empúries, Tarragona, etc.) but especially to embellish the most representative rooms in baths, where they worked perfectly because of their outstanding hydraulic properties. However, the constant reforms affecting these buildings often make it difficult for us to ascertain the oldest ornamental programmes.

Around the same time, in the first and second centuries, the different archaeological excavations conducted in Roman villas around the territory reveal an occasional

use of black and white *opus tessellatum* floors to decorate certain public rooms (no doubt the *triclinia*), and they have also been found in rooms in the *balneum*. Some of these mosaics and the rooms where they were located were conserved and used in extensive, in-depth reforms which organised the space differently. Given their importance, we should mention the major architectural interventions in many villas from the end of the second century and the first third of the third century, during the reign of Severus. There must be a good reason for such a widespread occurrence.

As examples, we could cite the villas of Ametllers (Tossa);²⁹ Torre Llauder (Mataró);³⁰ Granollers (probably *Semproniana*);³¹ Sant Boi de Llobregat,³² where *opus tessellatum* paved the rooms in a very well conserved private *balneum*; L’Espelt (Òdena), far from any urban nucleus and limited to just two geometric *triclinia* with a few figurative elements (bird);³³ Els Munts (Altafulla), with splendid examples;³⁴ Paret Delgada (La Selva del Camp), which has an extensive set;³⁵ Puig de Benicató (Nules);³⁶ Font de Mussa (Benifaió);³⁷ El Vilar del Puig (Horta Nord), also with an extensive set;³⁸ Punta de l’Arenal (Xàbia);³⁹ Banys de la Reina (Calp);⁴⁰ and the Roman villa in Petrer (Alicante).⁴¹

Polychrome became common after the second half of the second century and especially during the African dynasty of Severus. A recurring, serious problem when studying mosaics is the difficulty of stratigraphically determining their chronology with accuracy. Stylistic and comparative datings have often been shown to be misleading and erroneous, and to make matters worse, a structure’s date may not match the date of a layer over it. What is more, many floors were uncovered long before precise excavation methods became the norm. Nonetheless, the huge explosion during Severus’ reign is confirmed more or less everywhere with complete certainty. At first it was only a touch of colour, a few tesserae in the middle of a two-toned design. Suddenly, the use of different coloured tesserae became a constant feature decorating first the (false) central emblem and later the entire floor. The geometric and floral-geometric decoration became richer and more complicated, with surprising results and enormously sophisticated creations. In parallel, figures of people, animals and landscapes begin to colonise these floors. We should bear in mind that figurative mosaic was rare compared to geometric and/or plant motifs. In this case, the themes are essentially mythological, as they mostly were in other provinces in the empire. Only occasionally do we find scenes that depict private real life or that come from observing the world.

The themes are diverse, and they generally resemble those at other sites in the other western provinces. Here, we shall set aside an unresolved and recurring debate on the meaning of a given customer’s choice of theme. However, we should recall that it must have only been important initially; after death or the cession or sale of the property, a decoration solely had aesthetic value.

What were some of the stories chosen? It is commonly accepted that for a variety of reasons that are not always easy to discern and understand, the different provinces in the Roman empire, and even certain territories within them, apparently tended to prefer a given theme within the vast Greco-Roman mythological repertoire or to explore certain aspects of everyday life and the contemplation of the *orbis*. Yet we also find reasonable changes and the mutability of that repertoire. Nonetheless, these are often impressions, given that we would have to be familiar with all the mosaics in a given space to prove or disprove it, and we are simply not poised to determine what is there and what is missing. But let us take a look at the most representative pieces to get an idea of the customers' aspirations and tastes, focusing on the polychrome floors dated more or less precisely between Augustus and the tetrarchy. For some time now we have been aware of mosaics from Saguntum decorated with the story of Dirce's punishment and, in parallel, the seasons, with figurative scenes within octagons and coloured tesserae standing out over a geometric black and white background pattern.⁴² The Three Graces, in Barcelona, defines the central space in a geometric black and white pattern of questionable aesthetic quality.⁴³ The Medusa Gorgon, which played a recognised apotropaic role, is the 'false emblem' found on Carrer del Rellotge Vell in Valencia, complemented by several *kantharoi* on the corners of the frame.⁴⁴ In Tarragona, there is an exceptional piece in which Medusa occupies the centre of a design which tells the story of Perseus and Andromeda in four frames.⁴⁵ The mortal head of the Gorgon is a true emblem crafted on an independent slab of extraordinary quality *opus uermiculatum*; A. Balil, a famous illustrator in the world of mosaics, hinted that it had Eastern origins.⁴⁶ We know of Bacchus' entourage, often found in *Hispania*, through a lost piece from Saguntum.⁴⁷ Finally, we shall cite an excellent-quality floor uncovered in the preventive excavations conducted in the parliament of Valencia building with an image of the muse Terpsichore and the dance and songs that accompanied her. That building was initially interpreted as an urban *domus*, but now we should consider the possibility that it was the site of a *collegium*, in which case the choice of the theme would have a different explanation.⁴⁸

In suburban settings, we should mention the huge floor depicting the labours of Heracles narrated in 12 frames around a (false) emblem illustrating the story of Omphale and the son of Alcmena cross-dressing. As often happens, the physical qualities of the mosaic (sizes, colours, layouts, etc.) have nothing to do with its aesthetic quality, which is rather modest. The area with the figurative decoration was preceded by a rather large black and white geometric design. We can assume that this duo signalled the room's main purpose,⁴⁹ and we seem to witness a display of the customer's erudite irony by placing the representation of the lamentable cross-dressing story, where Heracles' prestige was undermined, in the preeminent position, in the midst of outsized gestures by the fabled main

FIGURE 1. Omphale and Heracles and the 12 labours. *Edeta* (Llíria, Valencia). Third century BC. (Photo: Museo Arqueológico Nacional, Madrid).

figure. This unquestionably reveals a sense of humour. It is from Can Porcar, a suburban *domus* in *Edeta* (Llíria). We should also mention a triumph of Neptune in Vilar del Puig (Horta Nord), which seems to be of questionable aesthetic value.⁵⁰ More notable, in that it deals with a theme that is not so hackneyed and very rare in all the western provinces, is the partly missing emblem of a design that decorated a large room in the villa of Font de Mussa (Benifaió), just near Via Augusta, around 20 km south of *Valentia*. It depicts the moment when Faustulus and his sister came upon the divine twins, Romulus and Remus, nursed by the she-wolf in a cave (*lupercalia*). It is an extraordinary piece with a well-defined image of the place and time, which is extensively depicted in other media as well.⁵¹

Mythology was not the only source of figuration in mosaic. The inspiration could occasionally come from observing the environment, in all senses. One exceptional piece due to its fine state of conservation and the technical and artistic quality of its workmanship is called the *mosaic dels peixos* (fish mosaic) made of *opus uermiculatum* from the villa of La Pineda (Vila-seca), very close to the urban nucleus of *Tarraco*, although it can nonetheless be considered suburban. It was part of a public room, apparently a *triclinium*, measuring around 6.25 m by 4.5 m with a figurative emblem 3.68 m by 2.68 m, a total of a little under 9 m². It depicts 47 figures of fish, marine mammals, cephalopods and crustaceans that have been duly identi-

FIGURE 2. Detail of the *mosaic dels peixos* (fish mosaic) (La Pineda, Vila-seca). Third century AD. (Photo: Museu de Tarragona, Tarragona).

fied. It has been dated from around AD 200, and its composition is calculated to contain around 280,000 small tesserae.⁵²

Torre Llauder (Mataró) is an outstanding example of how mosaic floors in a *domus* or a villa (in this case suburban), sometimes making use of materials from an earlier period and other complementary elements like murals, stucco and architectural pieces, were used to highlight certain places in the building that were open to the world and were to some extent 'semi-public' places where the patron received the clients' *salutatio matutina* or where they could talk, listen to lectures or hold banquets with friends; in short, a part of the house where the *dominus* displayed his wealth, power, taste and culture. Urban houses and villas, and especially suburban ones, became the prime spaces of representation. The entire central residential sector, where the most luxurious rooms of the *pars urbana* were concentrated, was located between two peristyles. The first one led to a Corinthian-style 'false atrium' with the walkways around it paved with mosaics. To the north, this led to area A1, which measures 54 m², whose door was set off with semi-columns inlaid in the walls and a marble step. The enormous circular emblem in the centre (5.45 m in diameter) was crafted with coloured tesserae in complex geometric shapes. This room has been identified as a *tablinum*. Even though this may not be the most appropriate name given its late date, it may have served as an office and receiving room. To the east of that 'atrium', there are two doors leading to two identically-sized rooms (52 m²) separated by a long corridor with a mosaic floor that led to the other immense peristyle, which in turn led to the building's rather large *balneum*. Area 2 has reasonably been considered a *triclinium* with a false emblem in the centre that was polychrome with geometric and plant themes. The other one (area 3) must have been a multipurpose room, perhaps a second *triclinium*, whose floor was made of black and white tesserae laid out in an elegant geometric theme.⁵³ In fact, this arrangement can be found many places. In an

urban setting and earlier in the first century AD, it is found in Casa Romana (or *domus* no. 1) in Empúries, and in many villas around the territory with minor changes. As with many other buildings, it is impressive to discover what ultimately became of those luxurious chambers, which during late antiquity became storage spaces with numerous *dolia defossa* embedded in the floors, blithely perforating those extraordinarily costly floors.⁵⁴ At that time, they likely had no value. Other times, as in Banyes de la Reina (Calp), the mosaics were not perforated with vessels but with graves.⁵⁵

Opus sectile flooring made its appearance and became widespread during this lengthy period lasting a little over 300 years. It was extraordinarily socially prestigious and considered an exquisite floor showing outsized good taste and luxury, which came at what we assume was an extremely high cost.

In the territory we are analysing, these floors became quite prominent and were widely found in public buildings (in the broad sense of the word), in many urban *domus* and in some villas in the last third of the first century BC. Especially at these early dates, it is not rare to find the *sectilia* alongside other luxurious floors, primarily *opus signinum* mosaic.

In Empúries, for example, *opus sectile* was used as flooring in some *tabernae*, public spaces measuring around 35 m² which were architecturally but not structurally part of the urban forum. The only two doors opened onto *cardo* C, which framed a large square on the west. Meeting rooms? *Collegium* sites? Rented public spaces? We have no signs to help us decipher them except for the luxurious flooring and the only openings to the street. The *crustae* trimmed into simple geometric figures were made of different coloured high-quality stones. We should recall that not all these *tabernae* had *opus sectile* floors, but instead it alternated with others that were totally identical, with beautiful *opus tessellatum* polychrome floors.⁵⁶ A reasonable chronology proposed for both the *sectilia* and the *tessellatum* is the Augustan period.

FIGURE 3. Detail of the mosaic of Centcelles (Banys de la Reina, Calp, Alicante). Third century AD.

A bit further northeast and from the Augustan period, the large *domus* no. 1 had several rooms with floors of *crustae* which were in use until the end.

Floors made of *opus sectile* have been documented in the *domus* on Carrer Avinyó in *Barcino* and the house on Carrer Lladó in *Baetulo*,⁵⁷ and especially in Saguntum, which must have been the most important in this region in the late empire. Up to four have been recovered there, at least two of which are part of the same building. One of them with floral decoration occupied a room measuring around 34 m². The others had geometric patterns.⁵⁸

In terms of the villas in the *suburbia*, we can cite those in Pla de l'Horta near *Gerunda*, which are well conserved and have a considerable repertoire of high-quality stones. They paved two rooms with *triclinia* and were, in fact, the emblem of the room that was finished with a somewhat sophisticated *opus signinum* mosaic. Here we can find something that is not unusual: in the late second century, when the building was given a major overhaul, an *opus tessellatum* floor was installed directly over the older one.⁵⁹ There is another one from the mid-second century in Tarragona, at number 9 Carrer Alger, outside the walls and therefore within the *suburbium*.⁶⁰ There are a few *opus sectile* floors a bit outside the boundaries of the *suburbium* in La Llosa (Cambrils).⁶¹ In a complex site in Banys de la Reina (Calp) in the Region of Valencia, which might be part of an *uicus*, one of the nine rooms paved with mosaic was *opus sectile*, as was one of the chambers in the extraordinary complex in Vilar del Puig (Horta Nord).⁶² In Els Alters (Xàtiva), from the early phase in the first century, an important chamber defined by the excavators as a bedroom was paved with different-coloured marble slabs that created an intriguing geometric and colour pattern.⁶³

In terms of public spaces, to our knowledge mosaic floors were reserved for baths, an essential urban facility which gradually became more luxurious. The popularity

of the *balnea* made it profitable for the wealthiest members of the community to invest in them. Examples include the two-toned mosaic in the baths in *insula 30* in Empúries, which must have been a repair of an older one, and the entrance hall of the baths in Can Xammar in *Iluro*, which is huge, geometric and two-toned.⁶⁴ It is interesting to note a characteristic feature of this piece which is often repeated: the central part of the design, where there used to be a high-quality movable emblem, is occupied by a 'false emblem' which highlights the importance of the place. It was initially crafted of tesserae that were identical to the ones used in the overall composition, creating a square with a circle inscribed within it or concentric circles. If there was a square, simple figurations were drawn on the corners. Later on, this 'false emblem' was made with smaller coloured tesserae with outstanding aesthetic results. Some polychrome *opus tessellatum* floors are conserved in the Sant Miquel baths in *Tarraco*, which may be the *Thermae Montanae* known through epigraphy, one of which interestingly has a geometrically rendered depiction of the Labyrinth of Crete. The proposed chronology, which is less precise than we wish, spans the second and third centuries.⁶⁵

Nor is it unusual for figures that are directly or indirectly related to water and the sea to be incorporated into the mosaics in baths. In the old *tessellatum* mosaics in the *balneum* of *Baetulo* (*supra*), we can see the figures of dolphins in the frame around the *labrum*. Mythological sea creatures decorate certain rooms in the bath building in Barcelona's Plaça de Sant Miquel, crafted by the *Minicii Natales* in around 125. They lasted a long time because they were reused when that space was turned into a Christian church during late antiquity.⁶⁶

Because of their rarity within the overall context of the Roman world, we should cite four pieces from this period that were uncovered in the excavations of the immense and extraordinary villa of Munts (Altafulla), located

north of the urban nucleus of *Tarraco* right next to Via Augusta, from which it was easy to travel by sea. They are four pieces crafted on clay slabs using the *opus uermiculatum* technique based on tiny coloured cubes which depict Euterpe, the muse of music and lyric poetry with musical accompaniment; Mnemosine, memory and the mother of the muses; and Thalia, the muse of comedy and bucolic poetry. They are accompanied by a lower-quality bust of a man, whom some have suggested, albeit without any proof, portrays the owner of the villa, *Caius Valerius Avitus*, at that time. Within the tradition of emblems, these pieces are assumed to have been used as paintings hanging from a wall. They date from the second century and boast extraordinary technical quality. They were found with signs of having suffered from the effects of a fire clearly within the late third century, yet despite the fact that three generations had gone by, they were still esteemed by the different owners of the complex.⁶⁷

And this is not the only case. The excavator of the suburban villa of Algorós in the *suburbium* of *Ilici* called Ibarra mentions finding transportable mosaic-paintings hanging on the walls (one with a centaur and the god Apollo, another in *uermiculatum*, and a female figure).⁶⁸

THE LATE EMPIRE

The effects of what is known as the crisis of the third century are not easy to trace, nor is it easy to make an overall assessment of them in this territory. Data from the urban nuclei are either non-existent or scarce, with the exception of *Ualentia*, and destruction and fire levels have been found virtually everywhere. In the *ager*, we do find the ‘peaceful’ abandonment of some establishments whose meaning we are not yet certain how to interpret. Nonetheless, the subsequent period stands out for its continuity, and from the standpoint of the floors of urban houses and villas, notable examples of varying value appear. New themes also appear (or gain ground), such as circus races and hunts (*uenationes*), and it is not unusual to find inscriptions, the best conserved of which are of incalculable value (*infra*).

With regard to urban contexts, we do not have much information on the reforms that affected the large *domus*, an issue which may be at least partly the consequence of the characteristics of urban archaeology. There was a notable find in Barcelona’s Palau Comtal Menor in 1860 that still lacks context, a polychrome piece on a white background which depicts a chariot race in the Circus Maximus of Rome with the monumental *spina* above and the chariots below. Around 8 m x 3.5 m of it is conserved, although it is mutilated in certain spots. A date within the first third or first half of the fourth century, 310-340, has been proposed.⁶⁹ It is interesting to compare it with the one in Pau Birol (Bell-lloc del Pla) in Girona, which is similar in date and theme, although they do have noticeable differences (*infra*).

Relatively recent urban excavations have identified two notable *domus* in Barcelona from the late empire, which lasted beyond the fall of the western empire. The house on Carrer Bisbe Caçador, which dates from the mid-fourth century and lasted for two centuries, is an outstanding example of a patrician *domus* from the end of the Roman Empire. With regard to the use of mosaic, the ambulatory of the peristyle arranging the home, around 2.8 m wide, was paved with coloured tesserae in geometric and occasionally figurative motifs. An enormous public room reasonably identified as an *oecus* conserved a floor made of *sectile* in a black and white checkerboard pattern. The frigidarium in the *balneum* had a polychrome tesserae floor with marine themes. Another spacious room conserved a black and white geometric mosaic surrounded by a polychrome border. Other rooms were effectively paved with *opus signinum* floors with inlaid tesserae, harking back to the floors from much earlier periods.⁷⁰

Another *domus* built in the fourth century was found at Carrer de Sant Honorat, 3. It was made from scratch and therefore without any prior structural constraints. It was arranged around a peristyle with an ambulatory paved with coloured tesserae which create a plant motif. One room conserved an *opus signinum* floor with inlaid tesserae. It is noteworthy that this is also found in two other private buildings from the same era in the same city. *Opus signinum* mosaic dated from the early republican period and the first three-quarters of the first century and was found in specific places. It was revived in *Barcino* at least after the mid-fourth century. We should be attentive to determine whether it was just a local phenomenon and spread no further.⁷¹

Relatively recently, a suburban *domus* arranged around a central courtyard with an associated bath has been explored near the Francolí River. It has been confidently dated as an *ex nouo* house from the mid-fourth century. The building was abandoned a little over three generations later. It was decorated with polychrome geometric mosaic (100 tesserae per dm²) with a strip, a band and four different geometric images in the central design to decorate the *caldarium*. Another similar floor, this one quite heavily damaged, decorated the sector where the *alveus* was located.⁷²

From the other side of the territory, in Santa Pola (*Portus Ilicitanus*), we can highlight an important *uicus* also from the fourth century that depended on *Ilici*, namely the Palmeral *domus*, which had an elegant geometric decoration with coloured tesserae around the peristyle. A room leading to it, which measured around 7.5 m by 5.5 m (41.25 m²), had a tesserae floor with a circular emblem in the centre. It seems to have been a luxurious *triclinium*. Another room conserved a geometric mosaic with octagons, Solomon’s knots and 12-petal rosettes. Overall, it is an aesthetically effective work.⁷³

There is much more information in rural settings. However, before discussing this material we should recall that it is considerably different to the scene found espe-

cially but not exclusively in the central plateau of the Iberian Peninsula, where impressive villas in the *pars urbana* had become truly luxurious, extensive palaces during the late empire, such as Carranque (Toledo), Puras (Almenara de Adaja, Valladolid), La Olmeda (Pedrosa de la Vega, Palencia), Noheda (Cuenca) and many others, with countless mosaic floors, many of them figurative, in which mythological themes predominated. To our knowledge thus far, the villas in the geographic area we are studying were less showy and more focused on production than on *otium*. However, this changed in the lands of the Ponent region: the villa of Romeral d'Albesa, which may not have been fully completed when it was abandoned, reveals a substantial and well-planned remodelling in the late empire phase with a series of public rooms with polychrome mosaic floors (more than 500 m² in total), some of whose plant and figurative themes are among the most beautiful from this period. They pave reception halls, *triclinia* and the galleries running around the peristyle that arranged the complex's *pars urbana*.⁷⁴ In the little-known villa of El Vilet in Sant Martí de Riucorb, we are aware of three polychrome mosaics which have been dated from within the fourth century.⁷⁵ In Puigverd d'Agramunt, five polychrome mosaic floors have been found in the villa of El Reguer, one of which has figurative decoration (an *uenatio*), while the others have geometric themes which have been dated from the late empire (fourth to fifth centuries).⁷⁶ And there are other even lesser-known examples.⁷⁷

The suburban villa of Can Pau Birol (in Bell-lloc del Pla) near *Gerunda* shows an efficient use of mosaic for the early fourth century in the way it organises the entrance of the building: it distinguishes three separate sectors within a single extremely long hallway with different mosaics. The central part was occupied by the story of a chariot race in the Circus Maximus of Rome, perhaps depicting a real *ludus circensis*. It is a notable piece from all vantage points, and in our opinion it is aesthetically more accomplished than the one in Barcelona. And best of all, right before the depiction of the *puhuinar* and the *editor ludi* is an inscription with the name of the customer: CECILIANVS FICET. On one side, in the centre of a design with an imposing and slightly distressful geometric decoration, a 'false emblem' depicting Bellerophon mounted on Pegasus, the winged horse, killing the Chimera is deliberately off-centre to mark the circulation flows. On the other side, Theseus has just received the ball of thread from Ariadne, with the image of the Cretan labyrinth a bit further on. Thus, mythological themes alternated with a symbolic intent, probably to commemorate an important event in the life of the *dominus*. The signature (*Cecilianus ficet*) may confirm this.⁷⁸

We must now mention an exceptional site due to the quality and characteristics of its mosaic and the enormous difficulty in reasonably interpreting its location. It is a princely work conserved in the villa of Centelles (*Centumcellae*) in Constantí, in the *suburbium* of *Tarraco*. This mosaic covers the hemispherical dome of a huge room,

FIGURE 4. The Circus mosaic. Fourth century AD. 7.98m x 3.53m. (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona).

perhaps built in the late fourth century, which was part of an extensive rural building. The decoration consists in four superimposed bands. The first one, the lowest, shows a large deer hunt under the oversight and with the participation of the *dominus*, who is depicted several times. Notably, the letters 'L C', perhaps the owner's *praenomen* and *nomen*, appear repeatedly. The second band is occupied by scenes from the Old and New Testament, with Adam and Eve perhaps, Daniel in the Lion's Den, the sacrifice of Isaac, Rebekah being asked to marry Isaac (or Tobias and Raphael), Jonas under the calabash tree, Jonas in the belly of the sea monster, Jonas being spewed into the sea, the Good Shepherd, Noah's Ark, the Three Wise Men before Herod (with doubts), the resurrection of Lazarus and the three youths of Babylon in the furnace. The third one, which is significantly decayed, shows enthroned figures which alternate with the allegorical figuration of the seasons. Finally, the medallion at the top, which is in very poor condition, only shows two heads, although they boast outstanding workmanship.⁷⁹

This wall mosaic is extraordinary in all senses, yet its inherent features mean that it will inexorably disappear. It became extremely, gloriously popular after the late empire and well into the Byzantine period. This circumstance and the technical and aesthetic quality of the work explain why those who have studied it call it an aulic work. In this case, it is not gratuitous rhetoric but pure reality. It was the handiwork of an extraordinarily skilled workshop, and we must admit that right now it is an *unicum* that is quite difficult to interpret. There is not a single work of comparable quality in this entire territory.

For many years, it was considered an extraordinary mausoleum, a hypothesis that is clearly contested by a critical analysis of the work as a whole. Other ingenious proposals have been set forth, but we are far from having reached an opinion that is acceptable to the majority of scholars.

In other suburban villas in the provincial capital, such as the one on the Francolí River, at least two rooms in the private *balneum* were paved with geometric and floral floors made of polychrome *opus tessellatum*. The chronology of the complex is well established: it was founded in the mid-fourth century and was apparently peacefully abandoned a little over three generations later (*supra*).

Here and there, all over the territory, and oftentimes quite far from urban nuclei, different *uillae*, most of them medium-sized, have been identified with reforms—sometimes major ones—in the late empire which led to the addition of mosaic floors in different rooms. One example is the Sant Amanç establishment in Rajadell, which has an attractive mosaic of notable quality that effectively combines geometric-floral decoration with figurative elements (birds, a horse, a grapevine coming out of a *kantharos*),⁸⁰ as well as those in Romeral (*supra*) and Alters, near *Saitabis* (Xàtiva) (*supra*). The suburban villa of *Ilici* in Algorós has at least nine rooms with polychrome *opus tessellatum* floors, most of them geometric

but some bearing figurative mythological scenes (the nymph Galatea riding a seahorse, a bacchanalia, etc.), revealing the wealth and taste of the large landowners in the late empire.⁸¹

We have left for last the Ametllers complex in Tossa, which has outstanding connections by sea yet is virtually isolated by land. After the early-empire building was abandoned after a little over three generations, a new, more compact and smaller establishment with rooms paved in mosaic was built in the last quarter of the fourth century. Some of them were reused from earlier phases, and there were two new ones, one of which is geometric, with a central frame with winged angels, most likely four of them, comprising a rectangular emblem in the floor design. The other, which paved the modest reception room, is very widely known, an unparalleled and oft-cited piece bearing an allegorical representation of the *fundus* and the likeness of the elegantly dressed and bejewelled *domina* under an arcade. Above it is the inscription SALVO VITALE/FELIX TURISSA, a brief, concise text that exemplifies the world in that period: on his property, in his *fundus*, the *dominus* acted as the emperor in his capital. And yet, the reception hall where he welcomed guests was rather small and adapted from the early-empire *balneum* in a somewhat unsophisticated way. To top it all off and make the mosaic even more extraordinary, the signature of the author still survives: EX OF/FICINA FELICES. To contextualise it, we should recall that this is a work of deplorable quality from all vantage points, both technically and aesthetically, yet it is also an *unicum*, a piece that illustrates the late Roman world like no other.⁸²

Mosaics that decorated public spaces disappeared in this territory during this period, or perhaps more accurately they only appeared via new a set of customers who occupied the space left by the former Curiae: the Church. Some basilicas whose floors were embellished with *opus tessellatum* are documented after the fifth century, and not earlier to our knowledge, as are a few cathedrals. One good example is Santa Maria temple in the Episcopal See of Egara (380-420/430), with mostly varied geometric decoration divided into juxtaposed areas. Occasionally, we can find highly simplified yet effective figurative representations in well-defined frames (such as the minimalist illustration of the miracle of the bread and the fish from the New Testament). The contents are often harmed when tombs are opened. Some graves were marked by a rectangular polychrome mosaic with an epitaph and geometric and figurative decorations.⁸³

What is known as the basilica of *Ilici* with Greek inscriptions, considered by some to be a synagogue, has an elegant set of geometric mosaics with the vestiges of a few figurative scenes (Jonas again) from the Old Testament. After in-depth, complex studies, this building has now been dated from the sixth century, perhaps when *Ilici* was part of *Spania*, the westernmost province of Justinian's empire, with its capital in the neighbouring *Carthago Spartaria*, where a custom characteristic of the North Af-

rican provinces had taken root: paving temples with extraordinarily vivid mosaics.⁸⁴

Also from the sixth century are the polychrome tesserae floor of the numerous basilicas on Menorca and Mallorca. Santa Maria basilica (Mallorca) had a geometric decoration with inscriptions.⁸⁵ The flooring in Son Peretó on Menorca had geometric, floral and occasionally figurative decorations, with encircled birds, palm trees and octagons.⁸⁶ What stands out in the apse in Es Fornàs de Torelló is a *kantharos* with peacocks facing each other, recurring symbols of immortality and paradise; it is beautiful despite its simplicity and the size of the tesserae. Further on is a strip occupied by two lions facing each other with the tree of life between them. Towards the base of the basilica, the notable-quality decoration was geometric.⁸⁷ In Illeta del Rei (Mahon), birds, fish and peacocks facing each other were depicted on a *kantharos* from which the water of life bubbled, along with frames with little creatures, baskets of fruit and flowers and a few inscriptions.⁸⁸

Circumstances have often preserved sites that can be dated from the time when first the Vandals and later the Byzantines dominated the islands. The custom of using mosaic floors, quite common in North Africa, may help explain this concentration, with colours and models that also make a nod to *Carthago*.

And directly tied to the consolidation of Christianity during the late empire, we should mention a peculiar use of the *opus tessellatum* technique to highlight and embellish certain graves in a funerary context. This was one way of replacing the large slab with the epitaph and additional ornamental relief at a lower cost with fewer difficulties and an extraordinarily vivid, effective, beautiful and efficacious result.⁸⁹

It goes without saying that this way of covering some graves must have arisen in North Africa, where the custom is well documented from the fourth century onward. Here, we find examples scattered about, yet always in moderation. It must not have been an unfamiliar way of working, yet nor was it very widespread or common. Some of these grave laude boast notable quality, such as some pieces in the cemetery of the holy martyrs Fructuo-

FIGURE 5. Detail of the mosaic of the Basilica des Fornàs de Torelló (Menorca). Sixth century AD (Photo: Museu de Menorca, Mahon).

sus, Eulogius and Augurius in Tarragona near the Francolí River. The grave of Optimus, perhaps a bishop, is magnificent in its composition, arrangement and colours, with a depiction of the deceased wearing a toga against a floral background. The lauda of Ampelius shows a vivid image of the Mystic Lamb and a flowery *kantharos* as the backdrop to the fountain of eternal life framed by two strips of leaves, with blue gemstones inlaid in the centre. More damaged and with a slightly lower aesthetic quality is the lauda of the Good Shepherd wearing a short tunic with a Christogram on his head, framed on the outside with two facing columns and a lattice. They have been dated from the fifth century, perhaps the first half.⁹⁰

Others are conserved in Dénia,⁹¹ Barcelona,⁹² Egara,⁹³ Els Prats de Rei⁹⁴ and Empúries,⁹⁵ and they are generally somewhat simpler in terms of their colours and themes and always give pride of place to the epitaph. They can be dated from between the first quarter of the fourth century and the mid-fifth century. Vestiges of other possible laude have been conserved in dire condition in many other places around the territory.

EPILOGUE

Mosaic in no way disappeared at the end of late antiquity. In the Middle Ages and beyond, it continued to be used in a clean, elegant, beautiful and extremely effective way to decorate certain buildings, mostly those meant for worship, and occasionally palaces, as revealed by the vestiges conserved and different citations in the documentation. However, that is another story for another time.⁹⁶

NOTES AND REFERENCES

- [1] R. GINOUVÈS and R. MARTIN in conjunction with F. COARELLI, J. COULTON, P. GROS, A.-M. GUIMIER-SORBETS, V. HADJIMICHALI and C. KRAUSE. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. I. Matériaux, techniques, de construction, techniques et formes du decor*. Rome 1985, pp. 147-152.
- [2] J. M. NOLLA. 'En el origen de los balnea publica en Hispania'. In: *Congreso Internacional Termas públicas de Hispania. Murcia, 19 a 21 de abril de 2018*, at press, with all the references.
- [3] S. CASAS, F. CODINA, J. MARGALL, A. MARTÍN, G. de PRADO and C. PATIÑO. 'Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement'. In: *Món ibèric als països catalans. Volum II. Homenatge a Josep Barberà i Farràs. Puigcerdà, 2003, Puigcerdà 2008*, pp. 989-1001.
- [4] V. VASSAL. *les paviments d'opus signinum. Technique, decor, fonction architecturale*. BAR, International Series, 1427, Oxford 2006.
- [5] R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell, pp. 368-369; M. SANTOS. '6. Arquitectura doméstica'. In: X. AQUILUÉ

- (Ed.). *Empúries (Empúries. Municipium Emporiae)*. Rome 2012, pp. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*. Barcelona 2014, pp. 46-48.
- [6] M. SANTOS. 'Emblema de mosaico con la representación del mito del sacrificio de Ifigenia en Aulide'. In: I. RODÀ and O. MUSSO (Eds.) *El teatro romano. La puesta en escena*. Zaragoza 2003, pp. 150-151; I. RODÀ. 'Els mosaics romans a Catalunya'. In: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*, Girona 2016, p. 72.
- [7] V. CANTARELLAS. *Arquitectura i economia dels hàbitats rurals dels segles II-I aC a la Laietània*. Doctoral thesis, Institut Català d'Arqueologia Clàssica and Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2015.
- [8] E. RODRIGO, M. G. GARCIA LLINARES, M. MERCADO and J. GUITART. 'El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana'. In: M. PREVOSTI, J. LÓPEZ and J. GUITART (Eds.) *Ager Tarraconensis, 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional*. Tarragona 2013, pp. 217-230.
- [9] J. PERA, C. CARRERAS, N. ROMANÍ, E. RODRIGO, N. PADRÓS and G. de SOLÀ. 'El proceso de implantación territorial romana en el NE de la *Provincia Citerior* en el siglo II a. C. Análisis de tres modelos de ocupación: Iluro, Can Tacó i Puig Castellar de Biosca'. In: J. PERA and J. VIDAL (Eds) *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Zaragoza 2016, pp. 167-205.
- [10] J. GARCIA. *Genesi, fundació i període republicà de la ciutat d'Iluro (Hispania Citerior)*. Mataró 2017, pp. 114-121.
- [11] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et environs)*. Barcelona 1978, pp. 53-61.
- [12] J. PERA. *Iesso, Guissona. La descoberta d'una ciutat romana a Ponent*. Guissona 2006, p. 28.
- [13] L. ABAD. 'Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas'. *Arqueología del País Valenciano. Panorama y perspectivas*. Alicante 1985, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. 'Les manifestacions artístiques'. In: H. BONET, R. ALBIACH and M. GOZALBES (Eds.) *Romans i visigots a les terres valencianes*. Valencia 2003, pp. 208-210.
- [14] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 368; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., pp. 208-210.
- [15] M. OLCINA and R. PÉREZ. *La Ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y recuperación como espacio público*. Alicante 1998, pp. 83-84.
- [16] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 368; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., pp. 208-210.
- [17] L. PALAHÍ and D. VIVÓ. 'Els mosaics de Gerunda'. In: L. PALAHÍ, D. VIVÓ and J. M. NOLLA (Curators) *Parva Gerunda*. Girona 2012, pp. 127-157; L. PALAHÍ and D. VIVÓ. 'Els paviments decorats al *suburbium* de Gerunda'. In: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA and D. VIVÓ (Curators) *La villa romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerundo com espai residencial i productiu*. Girona 2019, pp. 126-130.
- [18] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., pp. 167-169; X. AQUILUÉ and J. PARDO. 'La villa romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)'. *Cypsela*, VIII, 1990, pp. 87-100.
- [19] J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., pp. 208-210.
- [20] P. CATANYER, M. SANTOS and J. TREMOLEDA. 'Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania'. In: M. BENDALA GALÁN (Ed.) *Los Escipiones. Roma conquista Hispania*. Alcalá de Henares 2015, pp. 107-127; J. M. NOLLA. *En el origen...*, op. cit.
- [21] J. M. NOLLA, L. PALAHÍ and J. VIVO (Curadors) *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona, 2010, no. 119, p. 293, plate XI,4.
- [22] I. RODÀ. *Els mosaics...*, op. cit., p. 72.
- [23] R. MAR, J. RUIZ DE ARBULO, D. VIVÓ and J. A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibèrica a la construcció del temple de Augusto*. Tarragona 2012, pp. 162-179.
- [24] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., plate CXI,2.
- [25] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., pp. 368-369; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 209.
- [26] JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 209.
- [27] G. FABRE, M. MAYER and I. RODÀ. *Inscriptions romaines de catalogue. V. Suplements aux volumes I-IV et instrumentum domesticum*. Paris 2002, addenda in IRC, I, no. 162, p. 26; I. RODÀ. *Els mosaics...*, op. cit., p. 72.
- [28] M. SANTOS. 6. *Arquitectura...*, op. cit., pp. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura...*, op. cit., pp. 77-101.
- [29] L. PALAHÍ and J. M. NOLLA. *Felix Turissa. La villa romana dels Ametller i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Tarragona 2010; D. VIVÓ. '13. Els mosaics'. In: *Felix Turissa. La villa romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Tarragona 2010, pp. 211-227.
- [30] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA and L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder. De re rústica iluronensium*. Mataró 2012, pp. 59-61.
- [31] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., pp. 151-157.
- [32] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., no. 137-139, pp. 118-122; A. LÓPEZ and X. FIERRO. 'Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia'. *Empúries*, 53, 2002, pp. 261-296, especially pp. 261-265.
- [33] J. ENRICH, J. ENRICH and J. SALES. 'Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior'. In: *Actes del Simposi Les vil·les romanes a la Tarraconense. Volum I*. Barcelona 2008, p. 216.
- [34] F. TARRATS and J. A. REMOLÀ. 'La villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)'. In: J. A. REMOLÀ (Ed.) *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*. Tarragona, 14, 15 i 16 de

- febrer de 2006. Tarragona 2007, pp. 95-117, with bibliography.
- [35] R. NAVARRO. 'Mosaics de la villa de Paret del gada'. In: P. de PALOL and A. PLADEVALL (Coordinators). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona 1999, pp. 133-134; A. Chavarría. *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d. C.)*. Turnhout 2007, p. 189.
- [36] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 369; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 210.
- [37] J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 211.
- [38] F. ARASA. 'El Vilar del Puig (l'Horta Nord, València). Una villa romana de l'ager saguntinus excavada en el segle XVIII'. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXXII, 2018, pp. 173-234.
- [39] J. L. ABASCAL. 'La Punta de l'Arenal'. In: C. ARANEGUI (Coord.). *Els romans a les terres valencianes*. Valencia 1996, p. 132.
- [40] L. ABAD and R. CEBRIÁN. 'II.6.1. Mosaicos'. In: J. L. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M. RONDA and F. SALA (Coords.) *Baños de la Reina (Calpe, Alicante). Un uicus romano a los pies del Peñon de Ifach*. Calp 2007, pp. 104-116.
- [41] J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 211.
- [42] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 369; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 210.
- [43] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., no. 8, pp. 44-47; M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*. Barcelona, 1992, pp. 47-48.
- [44] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., pp. 369-370; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 210.
- [45] R. NAVARRO. *Los mosaicos de Tarragona*. Doctoral thesis, Universitat de Barcelona, 1979.
- [46] A. BALIL. 'El mosaico "della Medusa" di Tarragona'. In: *Hommages à M. Renard III*. Brussels 1969, pp. 3-12.
- [47] L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 369; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 210.
- [48] I. LÓPEZ, C. MARÍN, R. MARTÍNEZ and C. MATAMOROS. *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*. Valencia 1994, pp. 140-156; J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 210.
- [49] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA and M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España. Fascículo IX. Mosaicos romanos del Museo Arqueológico Nacional*. Madrid 1989, no. 26, pp. 42-44 and plates 22-25 and 42-45; P. CABRERA. 'Trabajos de Hércules'. In: *Mosaico romano del Mediterráneo*. Madrid 2001, pp. 150-151, with the previous bibliography.
- [50] F. ARASA. *El Vilar del Puig...*, op. cit., pp. 205-207, Fig. 14.
- [51] L. ABAD. 'El mosaico de Fáustulo y los orígenes de Roma'. In: *El mosaico romano de 'los orígenes de Roma'*. Barcelona 2004, pp. 67-83.
- [52] R. NAVARRO. *Los mosaicos...*, op. cit.; M. DÍAZ and J. M. MACIAS. 'La villa romana de la Pineda/Callípolis (Vilaseca, Tarragonès)'. In: J. A. REMOLÀ (Ed.) *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006. Tarragona 2007, pp. 153-170.
- [53] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA and L. ROMERO. *Villa romana...*, op. cit., pp. 51-61.
- [54] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA and L. ROMERO. *Villa romana...*, op. cit., p. 50; L. PALAHÍ, D. VIVÓ, M. LAMUÀ and A. COSTA. 'La villa de can Pau Birol'. In: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA and D. VIVÓ (Curators) *La villa romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerundo com espai residencial i productiu*. Girona, 2019, pp. 59-65, Figs. 4.32 to 4.39.
- [55] J. M. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M. RONDA and F. SALA (Coords.) *Baños de la Reina (Calpe, Alicante). Un uicus romano a los pies del Peñon de Ifach*. Calp 2007, Figs. 18, 19 and 31.
- [56] X. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO and E. SANMARTÍ. *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*. Barcelona 1984, pp. 93-97.
- [57] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., no. 65, pp. 88-89.
- [58] J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 211.
- [59] J. OLIVER. 'Els opera sectilia'. In: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA and D. VIVÓ (Curators) *La villa romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerundo com espai residencial i productiu*. Girona 2019, pp. 117-125.
- [60] J. M. PUCHE. *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer Alguer 9 (Tarragona)*. Tarragona 1995.
- [61] E. RAMON. 'La villa romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)'. In: J. A. REMOLÀ (Ed.) *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006. Tarragona 2007, pp. 111-112, Figs. 24 and 115.
- [62] L. ABAD and R. CEBRIÁN. II.6.1. Mosaicos..., op. cit., pp. 111-112, Figs. 24 and 115.
- [63] R. ALBIACH and J. L. DE LA MADARIA (Coords.). *La villa de Cornelius (L'Ènova, Valencia)*. Valencia 2006, pp. 74-81.
- [64] X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS and J. TREMOLÉDA. '4. Arquitectura oficial'. In: X. AQUILUÉ (Ed.) *Ciudades romanas de Hispania. 6. Empúries. Municipium Emporiae*. Rome 2012, p. 51; X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., pp. 115-118.
- [65] M. GARCÍA. '4.6. Restes arquitectòniques i musivàries'. In: J. M. MACIAS (Ed.) *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona 2004, pp. 110-116.

- [66] X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., no. 7, pp. 39-43; I. RODÀ. *Els mosaics...*, op. cit., p. 75.
- [67] F. TARRAT. 'Mosaico de Mnemósine'. In: *Mosaico romano del Mediterráneo*. Madrid 2001, pp. 170-171; F. TARRATS. 'Euterpe'. In: *Mosaico romano del Mediterráneo*. Madrid 2001, pp. 172-173; F. TARRATS and J. A. REMOLÀ. *La villa romana dels Munts...*, op. cit., pp. 95-117.
- [68] R. MONDELO. 'Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)'. *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, 51, 1985, pp. 107-141; L. ABAD. *Arqueología romana...*, op. cit., p. 369.
- [69] M. GUARDIA. *Los mosaicos...*, pp. 42-47; X. BARRAL. *Les mosaïques...*, op. cit., no. 6, pp. 31-39.
- [70] A. PERICH. *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV – VIII dC)*. Doctoral thesis, Institut d'Arqueologia Clàssica and Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2014, pp. 77-80, with bibliography.
- [71] A. PERICH. *Arquitectura residencial...*, op. cit., pp. 80-83, with bibliography.
- [72] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el conjunt martirià de Sant Fructuós*. Tarragona 2006, pp. 77-81.
- [73] J. L. JIMÉNEZ. *Les manifestacions...*, op. cit., p. 211.
- [74] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA and M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España. Fascículo VIII. Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*, Madrid 1989, pp. 13-33; R. NAVARRO. 'Villes amb mosaics entre els rius Segre i Cinca'. In: P. DE PALOL and A. PLADEVALL (Coords.) *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona 1999, pp. 142-144; L. MARÍ and V. REVILLA. *La villa romana del Romeral. Els mosaics. Art, arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Lleida 2006; L. MARÍ and V. REVILLA. 'La villa romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment de la vall de la Noguera Ribagorçana entre els segles I-IV Dc'. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 2006-2007, pp. 129-143.
- [75] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA and M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos...*, op. cit., pp. 13-33; R. NAVARRO. *Villes amb mosaics...*, op. cit., pp. 142-144.
- [76] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA and M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos...*, op. cit., pp. 13-33; A. CHAVARRÍA. *El final...*, op. cit., p. 191.
- [77] A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania...*, op. cit., p. 191.
- [78] M. GUARDIA. *Los mosaicos...*, op. cit., pp. 49-58; D. VIVÓ and L. PALAHÍ. 'Els mosaics de Bell-lloc del Pla. Descripció i interpretació'. In: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona)*. Una aventura de 140 anys. Girona 2016, pp. 23-33; L. PALAHÍ, D. VIVÓ, M. LAMUÀ and A. COSTA. *La villa ...*, op. cit., pp. 442-456.
- [79] T. HAUSCHILD and A. ARBEITER. *La villa romana de Centelles*. Barcelona 1993, pp. 50-113; J. A. REMOLÀ. 'La villa romana de Centelles (Constantí, Tarragonès)'. In: J. A. REMOLÀ (Coord.) *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006. Tarragona 2007, pp. 171-189.
- [80] A. MARTÍN and J. ALEMANY. 'La intervenció arqueològica a Sant Amanç'. In: *La villa romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*. Manresa 2002 pp. 19-35 (especialment, pp. 27-29).
- [81] R. MONDELO. *Los mosaicos...*, op. cit., pp. 107-141.
- [82] M. GUARDIA. *Los mosaicos...*, op. cit., pp. 59-65; D. VIVÓ, 13. *Els mosaics...*, op. cit., pp. 211-227.
- [83] G. GARCIA, A. MORO and F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Tarragona 2009, pp. 80-84.
- [84] P. de PALOL. *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*. Madrid-Valladolid 1967, pp. 201-210; R. LORENZO. *L'Alcúdia d'Elx a l'antiguitat tardana. Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Ilici dels segles V-VIII*. Alicante 2006, pp. 75-86, Figs. 10-16.
- [85] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, op. cit., pp. 214-217.
- [86] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, op. cit., pp. 218-223.
- [87] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, op. cit., pp. 223-228.
- [88] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, op. cit., pp. 228-230.
- [89] N. DUVAL. *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*. Ravenna 1976.
- [90] Palol, *Arqueología cristiana...*, cited, pp. 328-321; Rodà, *Els mosaics...*, op. cit., pp. 74-75.
- [91] Palol, *Arqueología cristiana...*, op. cit., pp. 334-335.
- [92] Barral, *Les mosaïques...*, op. cit., no. 24, pp. 58-60.
- [93] Barral, *Les mosaïques...*, op. cit., no. 143, pp. 129-131.
- [94] D. Pàmies and I. Moreno, 'Evolució de l'espai cementirià dels Prats de Rei entre el segle V i el segle XVIII', *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014, volume II, Barcelona, 2015, pp. 847-858; M. Guasch and N. Salazar, *Segarra, Sigara, cruïlla entre Ibèria i Hispània*, Prats de Rei, 2018, pp. 44-45.
- [95] J. M. Nolla and J. Tremoleda, curators, *Empúries a l'antiguitat tardana*, 2015, pp. 129-133 (Monografies emporitanes 15.1).
- [96] See an initial examination in X. Barral, *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*, Barcelona, 1979.

BIOGRAPHICAL NOTE

Josep Maria Nolla i Brufau (L'Albagés, 1949) earned his Bachelor's degree from the Universitat Autònoma de Barcelona with an extraordinary prize in 1973 and read his doctoral thesis on Roman Girona there in 1977. He served as a tenured professor of Archaeology in the Humanities Section of the Col·legi Universitari de Girona (UAB) between 1978 and 1992, and later at the Universitat de Girona, where he became chair in 1994. He has held several administrative posts, including the director of the Institut del Patrimoni Cultural (UdG) and the vice-rector of research. He was the conservator of the monumental complex in Empúries from 1983 to 1985. He has overseen numerous competitive research projects on a ministerial, regional and European level and has excavated at numerous archaeological sites in the Girona region, both urban and rural, which was his main site of study. In 1994 to 1996 he participated in the archaeological campaign at the Magna Mater temple in Ostia (Lazio). He has published in around 60 scientific monographs and other informative volumes, either alone or in collaboration with other scholars, along with numerous articles in journals or the proceedings from his participation in conferences, workshops and seminars. In 1979, he introduced the Harris matrix system into our country, and in 1992 he created the *Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*.

Mediaeval sigillography in Catalonia and the territories of the Catalan-Aragonese Crown: An overview of scholarship and collecting (eighteenth to twenty-first centuries)

Xavier Barral i Altet*
Institut d'Estudis Catalans
Université de Rennes 2

Received 19 May 2021 · Accepted 20 September 2021

ABSTRACT

To celebrate the centennial of the publication of the second volume of Ferran de Sagarra's *Sigillografia catalana*, in 2022 the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans is organising an international colloquium on *Els segells medievals a Catalunya i a l'Europa mediterrània. Estudis comparatius*, with the intention of creating the first overview of these studies in Catalonia and the territories of the former Catalan-Aragonese Crown since the publication of Sagarra's book and to open up future prospects. Simultaneously in Naples, a second gathering organised by the Università degli Studi di Napoli Federico II will be aimed at expanding the geographic framework of the relations of the Catalan-Aragonese Crown in the field of sigillography and to bring the study of mediaeval seals into dialogue with other related historical disciplines. This article was written within this context, in an aim to provide an initial provisional account of scholars, studies and collections, which should be completed with any further contributions that readers can add.

KEYWORDS: Antiquarians, Archives. Catalan-Aragonese Crown, Collecting, Ferran de Sagarra, Historiography, Museums, Numismatics, Sigillography

Sigillography studies seals from all historical periods and the different techniques used to manufacture them, which have evolved over time.¹ In the Middle Ages, seals (from the Latin *sigillum*) were something that imprinted images or signs engraved on hard metal or stone called a matrix onto a soft material that hardens quickly, like wax or lead, and they were used to signal ownership or authority. There are pendant seals and seals imprinted directly onto the document. In the Middle Ages, a seal identified a physical person or a legal entity, and a seal placed on a document validated and authenticated it.² Mediaeval seals help us to better understand the society of the period because of the importance of the decorations engraved on them, including royal or Church portraits, portraits of lords and ladies, coats-of-arms, emblems, religious emblems or hagiographies, architecture, cities and monuments. Studying seals and their images tells us about people and their social relations, physical appearance and clothing. The inscriptions engraved on seals document people, institutions and history. Therefore, the study of seals touches on many disciplines in mediaeval studies, from palaeography, epigraphy, diplomatics and numis-

atics to archaeology and heraldry, along with iconography and art history. Mediaeval seals are very chronologically reliable historical documents yet can also be classified as art history.³ [Fig. 1]

As a historical discipline, sigillography emerged in the seventeenth century with Dom Jean Mabillon's critical study of mediaeval documents,⁴ but it was not until the nineteenth century that systematic inventories of the seals conserved in European public collections blossomed.⁵ At that time, sigillography as a science was quite widespread, primarily in France.⁶ During the twentieth century, research into mediaeval seals inspired uneven interest in different places with distinct national traditions.⁷ However, in France, it was still taught at the École Nationale des Chartes, and the archivists that emerged from it have analysed the corpus, such as the French mediaeval seals in the National Archives of France,⁸ while the universities have gained experts who have written seminal works or published conference or meeting proceedings.

Sigillography studies on the Iberian Peninsula were quite uneven in the second half of the twentieth century.⁹ Particularly noteworthy are the studies by Faustino Menéndez-Pidal de Navascués (1924-2019), a renowned expert on heraldry¹⁰ who updated sigillography studies

* Contact address: xbarral@iec.cat

FIGURE 1. Pendant lead seal on a document from April 1168 granted by William VII of Montpellier (Arxiu de la Corona d' Aragó, Chancery, Parchments of Alphonse I, 56).

on the Iberian Peninsula¹¹ with extraordinarily useful syntheses¹² and general reflections.¹³ The main corpuses in Spain are at the Archivo Histórico Nacional,¹⁴ the Museo Cerralbo, the Museo Nacional de Artes Decorativas and the Fundación Lázaro Galdiano.¹⁵ Regionally, Navarra's corpus of mediaeval seals stands out.¹⁶ Two colloquia were held that brought together different contributions, but they have not continued.¹⁷ In 2016, Ernesto Fernández-Xesta published a brief handbook¹⁸ which complements its 1996 counterpart by María Carmona de los Santos.¹⁹

Internationally, there is a noteworthy regional gathering on the southern Netherlands²⁰ and a meeting that proves that sigillography is opening to a wide range of fields of historical research today, especially art history.²¹ In England, three collectively authored volumes have compiled the current avenues of research.²² In Hungary, the royal seals from the Árpád dynasty were published in 2021.²³ In Italy, which has a museum of seals and their matrices,²⁴ catalogues of collections are continuously being published.²⁵ In France, the twenty-first century was ushered in by both general reflections²⁶ and documented works, up-to-date and very solid monographic studies that span sigillography and history. They include the doctoral thesis by Arnaud Baudin, one of the essential works in this field in recent times,²⁷ and another no less interesting thesis by Ambre Vilain on the seals of mediaeval cities, which shows everything that other disciplines like art

history can extract from studying mediaeval seals, in this case with regard to architectural representation.²⁸ The 2018 book by Laurent Macé on the seals of the counts of Toulouse in the twelfth and thirteenth centuries is interesting because of its ties with mediaeval Catalonia.²⁹ Likewise, several recent guides to heraldry are also interesting as studies of mediaeval seals.³⁰

What stands out in Catalonia from the first third of the twentieth century is the monumental work by Ferran de Sagarra, which I shall discuss at length below. After that, in the second half of the twentieth century, the handful of studies of Catalan sigillography published include the contributions of Martí de Riquer i Morera (1914-2013), especially in the field of heraldry, on whose Catalan variety he left an intense historiographic synthesis.³¹

Also worth noting are the studies by Manuel Bassa i Armengol, discussed below, and the initiatives of the genealogist and heraldry expert Armand de Fluvià i Escorsa, the author of several books³² and numerous articles on heraldry in the *Gran Enciclopèdia catalana* and the veritable creator of a modern Catalan lexis for the field of heraldry.³³ In 1983, Fluvià founded the Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigillography, Vexil·lologia i Nobiliària (SCGHSVN), which he led until 2007, when he founded the Institució Catalana de Genealogia i Heràldica (ICGenHer), with its journal *Armoria*. The journal *Paratge* is the main publication of the SCGHSVN. Its first issue came out in 1990, and by 2019 it was on its thirty-second

ond. It contains some articles on Catalan sigillography. The journal *Acta numismàtica*, put out by the Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, has always been sensitive to studies on sigillography and the relations between numismatics and sigillography. Archaeological excavations regularly yield finds that include seals or matrices, but there is no centralised compilation of these finds.³⁴

Seals are austere materials for exhibitions. The nineteenth-century tradition was to present seals like coins in display cases, which merely exhibited the pieces as curiosities or an inventory. In contrast, during the twentieth century, seals were often used as complementary materials in exhibitions on historical and, more seldom, artistic themes.³⁵ However, some experiences show that seals can be the centrepiece of an exhibition and that a museographic and exhibition discourse worthy of a catalogue and public acclaim can be built around them.³⁶ In fact, in 2009, the Kunsthistorisches Institut in Florenz, Max Planck Institute held an exclusively online exhibition based on the holdings of the Museo Nazionale del Bargello, its own photograph library and that of the Archivio di Stato di Firenze. This exhibition is still available on the Internet.

SCHOLARSHIP AND STUDIES

A sixteenth-century forerunner: Antoni Agustín (1517-1586)

Before the arrival of the Enlightened collectors from the eighteenth century and the so-called antiquarians; even before the first treatise on diplomatics and sigillography by Father Jean Mabillon (1632-1707)³⁷ in the seventeenth century; long before Scipione Maffei (1675-1755) in Italy³⁸ or Johann Heumann von Teutschbrunn (1711-1760), with his treatise on imperial diplomatics in Germany;³⁹ before, too, the compilation of engravings by the Marquise Anthelme-Michel-Laurent de Migieu (1723-1788),⁴⁰ Antoni Agustín (1517-1586) and Ambrosio de Morales (1513-1591) represented a new type of researcher who took an interest in the material vestiges of the past via epigraphy or numismatics.

Born in Zaragoza, the humanist Antoni Agustín⁴¹ served as the bishop of Lleida (1561-1576) and the archbishop of Tarragona (1576-1586).⁴² Trained in Italy⁴³ and a friend to Italian scholars⁴⁴ like Pirro Ligorio,⁴⁵ he promoted information exchanges with Italian numismatists⁴⁶ while also fostering relations among Catalan scholars.⁴⁷ Agustín was a collector of epigraphy⁴⁸ and numismatics,⁴⁹ sectors in which his role as a pioneer has been highly celebrated.⁵⁰ The treatise on numismatics that he published in Tarragona in 1587 was quickly translated into Italian and printed several times, the main edition in Rome in 1592. The work was reissued in Madrid in 1744. It is constructed as a three-person dialogue, an expository form which gives the work a didactic tone.⁵¹ Agustí used the reverse of the coins to examine emblematics.⁵² He also took an interest in genealogy.⁵³ He assem-

bled a vast library⁵⁴ which unfortunately was later scattered, as was his numismatic collection.⁵⁵

Antoni Agustín's numismatic and antique collection must undoubtedly have contained mediaeval seals, given his interest in heraldry, genealogy and lineages,⁵⁶ as his biographer, the royal librarian Gregori Mayans i Siscar (1699-1781),⁵⁷ recalls: 'His love of history was complete, as clearly proven by his rare and exquisite erudition. It is true that perfect knowledge of history is not achieved without being fully informed of its four parts: narrative, subject-matter, chronological and genealogical. So highly educated in ancient and modern history, Antonio Agustín also had a fondness for this last part. And indeed, such was his passion for it that he collected the best in blazons and lineages. This is why he was so keen to acquire books on these matters [...]'.⁵⁸

The eighteenth century

Francesc Xavier de Garma i de Duran (1708-1783):

The first treatise on Catalan sigillography

Francesc Xavier de Garma i de Duran was the director of the Archive of the Crown of Aragon after 1740 and the person in charge of transferring the archive from the Palau Reial Major to the Palau de la Generalitat. He was made a Humanities scholar in 1747 and wrote a treatise on heraldry, *Adarga Catalana*, which has become a classic on the subject. It was a work planned in twelve volumes, only two of which were published.⁵⁹ According to the author himself, the originality of the *Adarga* lies in the fact that 'Even though the rules and precepts of this work are universal in the science of heraldry, I entitled it *Adarga Catalana* because I have painstakingly asked that the samples, when feasible, be from families originally from and living in the Principality of Catalonia'.⁶⁰

Garma left an unpublished treatise on seals, some plates of which have been conserved. Regarding this manuscript, Antoni Elías de Molins wrote: 'The archivist of the Crown of Aragon, Francisco Javier Garma y Durán, devoted himself to studying the seals of Catalonia. It is said that he published a treatise whose whereabouts is unknown; there are only reports that he sent several seals of the monarchs of Aragon to be engraved. The proceedings of the Real Academia de Buenas Letras state that the Count of Creixell paid for several plates "from the treatise on seals" for the History of Catalonia that the Academia was to write.'⁶¹ The Count of Creixell, Joan de Sagarriga i de Reard (1707-1768),⁶² also a member of the academy since 1729 and its director after 1762, was a friend of Garma and devoted a sonnet to him in praise of *Adarga Catalana* that was printed at the beginning of the work.

According to Ferran de Sagarra, 'By the time Millin complained of the scant importance attached to the study of seals in 1811, the Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona had already conducted studies on sigillography, assembling materials for a treatise on seals to illustrate the history of Catalonia (a treatise which may be the one that Torres Amat attributes to the scholar Garma),

while another scholar, Joan de Çagarriga i Reart, Count of Creixell, defrayed the expenses of the plates which were to accompany it. This is reported in two proceedings of the Academy from 20 June and 11 July 1804.⁶³ Another manuscript by Garma that remained unpublished, a nobility register transcribed and annotated by Joaquim Icart (1910-1997),⁶⁴ was published in 1957.⁶⁵

The Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres conserves a manuscript (ms. 35) with no indication of the author. However, the plates are not conserved in the box with the manuscript, nor have they been found in the subsequent folder, and the Academy does not clearly state whether these plates were conserved there, although they do not appear to be there. In contrast, the Arxiu de la Corona d'Aragó conserves '18 plates and engraving plates of the seals of the monarchs of Aragon made from the drawings of Francisco de Garma y Durán and Próspero de Bofarull',⁶⁶ which begin with Peter I and end with Ferdinand VI⁶⁷ and are probably the ones that were traditionally thought to be at the Acadèmia de Bones Lletres.⁶⁸

Prior to Garma's treatise, the two volumes of *Ciencia heroyca reducida a las leyes heraldicas del blasón* by Joseph de Avilés, which was very popular at schools and was later reissued in Madrid in 1780, had been printed at Joan Piferrer's press in Barcelona's Plaça de l'Àngel in 1725.⁶⁹ In the field of emblematics, worth noting is the work by Diego Saabedra Faxardo printed in Valencia in 1786, which can be considered the first treatise on emblems on the Iberian Peninsula.⁷⁰

Jaume Pasqual (1736-1804): A historian's collection

Along with his peers Jaume Caresmar (1717-1791) and Josep Martí (1732-1806), under the instruction of Daniel Finestres (1702-1744), Jaume Pasqual was one of the leading historians of what was called the Avellanès School, which stood out in the fields of Church history, hagiography, archival science, epigraphy, numismatics, palaeography and especially diplomatics in general.⁷¹ Pasqual was a Premonstratensian canon regular at the monastery of Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès (Os de Balaguer, Noguera), where he served as the abbot between 1789 and 1792. As a historian, he is primarily known for his *Sacræ Antiquitatis Cathalonix Monumenta* (a 12-volume manuscript conserved at the Biblioteca de Catalunya, ms. 729).⁷² He was also the historian of the convent of Vallbona de les Monges.⁷³

Father Pasqual assembled an important library at the Bellpuig monastery, the best *monetarium* (coin and medal collection) in Catalonia, with many manuscripts and incunables, and a remarkable museum with antiques, inscriptions, archaeological materials and works of art.⁷⁴ The collection was scattered during the time of the Mendizábal disentailment in 1835.⁷⁵ Unfortunately, we are aware of no inventory, and many objects' whereabouts are unknown. Pasqual's numismatic cabinet was particularly important because, according to a brief personal description he made of it in a letter to the numismatic scholar Josep Salat dated

18 July 1804, we know that it contained 3,500 items, including Roman, Iberian and mediaeval coins and other series.⁷⁶ The collection must have contained some mediaeval seals, as was common in the numismatic cabinets of that period, and as would be fitting for a scholar like him who had read and drawn from Mabillon.⁷⁷

In the early nineteenth century, during his journey around the Iberian Peninsula,⁷⁸ Father Jaume Villanueva (1763-1824) visited the monastery of Bellpuig and described it as follows: 'Mr Pasqual's accomplishment consists in having collected many precious items which would otherwise perish [...]. Today they are all housed in what used to be this gentleman's lodgings, the main part of which has been turned into a library [...]. In the room on the right side, which is where this priest passed away, and where I am lodged and writing this [...], there is a portion on codices, purchased or collected by other means from some collegiate and parish churches [...]. Three monetaria are housed in another small room next to this one [...], two of which contain a copious collection of all kinds of extraordinarily valuable coins esteemed by antiquarians; but the most incomparable one of all must be a small room, where the rarest and inedited medals are, some perhaps unique. There is also a good natural history collection, a part with cameos and a motley assortment of other antiques.'⁷⁹

The nineteenth century

Antiquarians' taste for collections of mediaeval seals continued to expand during the nineteenth century.⁸⁰ Oftentimes, scholarship and collecting went hand in hand thanks to the seriousness and passion of the researchers-collectors.⁸¹ In Catalonia, in addition to Father Pasqual's collection there were several coin collections that were either privately owned or held by religious communities in the late eighteenth and early nineteenth centuries. They were described by Josep Salat (1762-1832) in his first major treatise on Catalan numismatics.⁸² Of the ten collections he described, many must have contained mediaeval seals alongside coins, cameos or medals, although he only explicitly states this in the collection of Antoni Elias i Sicardo,⁸³ who was an honorary scholar of the Real Academia de Bellas Artes de Madrid and a corresponding member of the Real Academia de la Historia.⁸⁴ In parallel, glyptic collecting was quite popular in Catalonia during this period, as it had been on the Iberian Peninsula and around Europe since the seventeenth century, and many of these collections also included mediaeval seals. In addition to the collections of Elias i Sicardo, it has also been documented in other public and private collections.⁸⁵

Of all the archivists and directors of the Arxiu de la Corona d'Aragó, the one who took the most interest in sigillography and heraldry was Próspero de Bofarull i Mascaró (1777-1859), who was the director of the archive from 1814 to 1840 and from 1844 to 1849.⁸⁶ His son, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892), succeeded him in

1849. His grandson, Francesc d'Assís de Bofarull i Sans (Barcelona, 1843-1938), who was also the archivist of the Crown of Aragon between 1893 and 1911, had studied law and was able to benefit from studies at the Escuela Superior de Diplomática of Madrid, that prestigious school which operated independently between 1856 and 1900.⁸⁷ The last in the Bofarull line was also a scholar of heraldry⁸⁸ and contributed to the short-lived Acadèmia Paleogràfica de Barcelona.⁸⁹

Francesc Piferrer i Montells (1813-1883?): Heraldry and genealogy

Francesc Piferrer is one of those scholars who has yet to be studied. Born in Lloret de Mar, a member of different academies and a language teacher, he studied and lived most of his life in France and Madrid.⁹⁰ He was the author of a treatise on heraldry and a dictionary,⁹¹ but he is primarily remembered for his work as a genealogist published in six volumes and an appendix between 1855 and 1861,⁹² at a time when research on lineages was popular even outside the nobility, with an early representative in Valencia: the 'Nobiliari valencià' by Onofre Esquerdo i Sapena (1635-1699) in 1677.⁹³ Joaquim Maria Bover de Rosselló (1810-1865), a collector and erudite antiquarian who founded the Acadèmia Mallorquina de Literatura, Antiguitats i Belles Arts⁹⁴ in 1827, used old Mallorcan nobility registers to write and publish a 'Nobiliari mallorquí'⁹⁵ in 1850. I want to highlight that the nineteenth-century authors struggled to distance genealogical and dynastic research from the prejudices against the nobility at the time: 'There are different "Mallorcan noble register" manuscripts; some are collecting dust, others evade the digging of antiquarians and they are all difficult for aficionados of this kind of knowledge to acquire. So, why shouldn't a "Nobility register" be printed when everything is printed? Why shouldn't its errors be challenged, its gaps filled and its inaccuracies rectified?'⁹⁶

Antoni Elías de Molins (1850-1909): Sigillography and history

The director of the Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona and a member of the Acadèmia de Bones Lletres and the expert group of archivists, librarians and archaeologists, as an archivist and man of his time, Antoni Elías de Molins was always attentive to sigillography. Thus, in 1902, when he published a historical bibliography of Catalonia, he naturally devoted 14 entries to sigillography, four of them on Ferran de Sagarra. I believe it is important to reproduce Elías de Molins' historiographic introduction, as after evoking Garma's work, he documents the state of sigillography studies in Catalonia in the early twentieth century:

'Mr Tomás Muñoz y Romero devoted himself to studying sigillography with his customary intelligence and activity. In his journeys around Catalonia, he made reproductions of the most important seals he saw in its

archives, and he introduced his teachings to the Escuela de Diplomática in the critical palaeography programme printed in 1865. Lessons 67 to 70 were devoted to examining the "seals of Aragon, of Ramon Berenguer and of Kings Alphonse II and Peter II, the seals of James II (changes he made), the seals of Peter III and Alphonse III (their peculiar characters), the seals of James II (reasons for the changes he made in the royal seals), those of Alphonse IV, the seals of Peter IV (laws on seals enacted by this king), those of John I, Ferdinand I and his successors until the union of Aragon and Castile, and seals of the kings of Castile and Aragon (changes they introduced)." Mr Tastu studied the sigillographic series of Catalonia and gathered materials to write an opus on seals. According to the biography of that erudite Frenchman, Mr Amadeo Pagés had engraved a number of unpublished seal plates of the kings and kingdoms of Aragon, from Peter III to Charles III of Spain. He collected the rubbings of these seals on his several journeys around Spain. Fernando de Sagarra, a member of the Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, has undertaken a profound study of the important series of seals of Catalonia, and the outcome of his investigations was the speech he delivered in that institution on 15 January 1890 and several studies published thereafter.⁹⁷

Tomás Muñoz y Romero (1814-1867) has been considered the first person in Spain to take a systematic interest in sigillography with the idea of promoting inventories of the collections. He decided to establish a collection of imprints from the Archivo Histórico Nacional, which would become the foundation of the future sigillography section of the Madrid archive.⁹⁸

Josep Tastu (1787-1849): Mediaeval seals at the service of France

Born in Perpignan, Josep Tastu is better known as a printer and historian of literature in general and old Catalan literature in particular. Tastu travelled to Catalonia several times between March 1837 and June 1838 to collect materials for his study of Catalan philology. However, on these journeys he also collected antiques, some of them from the destroyed Sant Francesc and Santa Caterina convents in Barcelona, which he sent to France, the Ministry of Public Instruction and the academies. On 6 July 1837, he wrote a letter to the French Ministry of Public Instruction from Barcelona in which he stated: 'Les nombreux instruments renfermés dans les archives de la couronne d'Aragon contiennent pour la plupart leur sigillum appendu; rien n'est plus respectable à voir que ces reliques des siècles passés. Je les ai fait mouler en plâtre [...] Je pourrais les publier plus tard en France par le procédé de la glyptique [...] Chaque sigillum serait accompagné d'une courte notice rédigée en castillan et en français par MM. de Bofarull et Tastu. Aux 126 sigilla affectés aux actes émanés des princes de la couronne d'Aragon viend-

raient se grouper ceux de plusieurs contemporanis qui manquent au Trésor de numismatique et de glyptique édité en France.’ And he then continued with more political connotations: ‘M. de Bofarull, partisan empressé et éclairé d’une intervention française, verrait avec joie la Catalogne gouvernée et administrée d’après les inspirations et sous la tutelle de la France’. And after reaching Mallorca, in another letter dated 14 December 1837, he wrote: ‘J’ai repris à mon arrivée la continuation des *sigilla* de la couronne d’Aragon et des sceaux étrangers’. Later, Josep Tastu offered the Académie des Inscriptions et Belles-Lettres: ‘Quelques échantillons de *sigilla* de la couronne d’Aragon’.⁹⁹

Joaquim Botet i Sisó (1846-1917): From numismatics to sigillography

In addition to his political posts (town councillor of Girona, representative on the provincial council, member of the Unió Catalanista and founder of the Cercle Catalanista de Girona), Joaquim Botet i Sisó¹⁰⁰ was an archaeologist and numismatics scholar who published a monograph on Empúries in 1879 which won the award from the Real Academia de la Historia de Madrid in 1875.¹⁰¹ Botet was the conservator of the Museu Provincial de Girona between 1896 and 1904.

Botet is the author of a monumental work, *Les monedes catalanes* (1908-1911), which won the Martorell Prize in 1907. The work is still an important reference in the fields of numismatics and sigillography, in addition to history in general. He was also in charge of pointing out the unpublished manuscript by Josep Salat on the Catalan coins conserved in the Acadèmia de Bones Lletres.¹⁰² As a keen scholar of numismatics, he was always interested in sigillography¹⁰³ and collected old seals. For example, he acquired, identified and published the matrix of a copper seal found in the village presided over by the Cabrera family castle, La Cellera d’Anglès (Cellera de Ter).¹⁰⁴ He also wrote occasional other studies.¹⁰⁵

The Arxiu Municipal de Girona conserves part of Botet i Sisó’s personal archives, catalogued and inventoried.¹⁰⁶ The collection is primarily comprised of correspondence, in addition to handwritten annotations and notes, essentially on history and archaeology, which include some drawings and maps. It also contains excerpts from books and publications. The collection is divided into four sections: correspondence, notes, public service posts and printed documentation. Other Botet holdings are housed in the Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. The Biblioteca de Catalunya conserves 52 documents of correspondence he received, both personal and related to his numismatic work, between 1883 and 1915, alphabetically ordered by correspondents (ms. 1880).

Sigillography in the two major international exhibitions held in Barcelona (1888, 1929)

Mediaeval seals, which had so keenly interested scholars and the general public in the nineteenth century, were of-

ten showcased in vitrines in major European, universal or international exhibitions or art retrospectives. This is one aspect that has yet to be studied, especially the presentation and selection criteria. Just to cite one example, as part of the 1900 Exhibition Universelle in Paris, a French art retrospective was held at the Petit Palais, where the sigillography collection was given ample space alongside textiles and medals, as well as miniatures, goldwork and enamelwork.¹⁰⁷

At the 1888 Barcelona Universal Exhibition,¹⁰⁸ art and history works were displayed at the Palau de Belles Arts, which was destroyed in 1940.¹⁰⁹ Seals were shown along with manuscripts and other documents.¹¹⁰ For example, the Societat Arqueològica Lul·liana de Mallorca participated in the exhibition with a series of mediaeval and modern seals that I shall discuss below in the section on collections. They were displayed on the ground floor of the Palau de Belles Arts. In this case, we know about the item of furniture used to present the objects from this group, including the seals: a pyramid-shaped vitrine divided into compartments.¹¹¹

In 1929-1930, Barcelona hosted the Barcelona Universal Exhibition that served as the pretext for urbanising the hill of Montjuïc.¹¹² The artworks, objects, manuscripts and documents on history, art and culture from prehistory¹¹³ to the Middle Ages and the modern age were displayed in the Palau Nacional under the general title *El arte en España*. It was a vast set of works that was essentially divided into two sections: art, and historical and bibliographic documents. The director of the Real Academia de la Historia, the Duke of Berwick and Alba, published a highly detailed catalogue of the latter in two volumes in 1931 and 1933, replete with explanations that were at times thoroughly erudite, with lengthy commentaries in both Spanish and French. Previously, there was an inventory-guide of the thousands of objects displayed at the exhibition.¹¹⁴ The mediaeval section included prestigious objects with widely varying provenances. For the second time in a major exhibition in Catalonia, there was a strong showing of mediaeval seals, both originals and reproductions, accompanied by some illustrations for a total of 189 pieces, along with a notable presence of both reproductions and seals made of lead, wax imprints and a few matrices.¹¹⁵ It is interesting to note that these objects were not shunted aside as minor objects but listed alongside altarpieces, tapestries, panel paintings, sculptures, textiles and other major works of mediaeval art.

The seals were accompanied by historical explanations of the figure they depicted, at least in the two volumes of the catalogue. There were many reproductions, as well as a large number of original seals, from those of Alphonse VI of Castile and León (1126-1157) and Alphonse IX of León (1188-1230) to different seals from the fifteenth century. Both the originals and the reproductions came from the Archivo Histórico Nacional of Madrid, along with a few from the Museo Arqueológico Nacional, also in Madrid. Even the handful of seals from Catalonia-

Aragon and their reproductions came from the same source, although the important collections in the institutions of Catalonia were neglected. The extraordinarily rare seals reproduced include the obverse and reverse of the seal of James I the Conqueror. The catalogue by Juan Menéndez Pidal, *Sellos espanyoles de la Edad Media*, was naturally used in the bibliographic references. Regarding Catalan historiography, we only find *Pere el Gran* by Ferran Soldevila (called Fernando Soldevilla!) from 1919; *Condes de Barcelona vindicados* (1836) and another work by Prosper de Bofarull; *Joan I* by Antoni Rubió i Lluch; the two works by Josep Maria Roca, both from 1929; and the *Centenari de Martí l'Humà* published by the Centre Excursionista de Catalunya (1910). In one case, *Historia de los Trovadores* by Victor Balaguer (1878-1879) is mentioned. However (and this does not seem like mere oversight), the first three volumes of the work by Ferran de Sagarra, which had recently been issued, was never mentioned, nor were any of his studies. For example, when referring to the seal of Guillem de Rocabertí, the archbishop of Tarragona from 1309 to 1315, the reference cited is the *Viaje literario* by Father Villanueva (1851), not the inventory by Ferran de Sagarra.¹¹⁶

The heyday in the early twentieth century

Josep Gudiol i Cunill (1872-1931) organised and oversaw the Museu Episcopal de Vic from 1898 until his death. Starting that same year, Gudiol also taught Christian archaeology at the Seminary of Vic, and a textbook on religious archaeology based on his teachings was published in 1902. It had major repercussions and garnered many followers in Catalonia, to such an extent that it was reissued and expanded into two volumes in 1931-1933.¹¹⁷ Following the French tradition closely associated with Jean-Auguste Brutails (1859-1926), when he was in Roussillon,¹¹⁸ Gudiol added a section in chapter 36 on sigillography, specifically on 'literary archaeology', which included not only sigillography but also epigraphy, diplomatics, bibliography and numismatics.¹¹⁹ Continuing with the teachings of Father Gudiol, his successor at the helm of the Church collections in Vic, Eduard Junyent (1901-1978),¹²⁰ an expert historian, diplomatist and archaeologist, also circumstantially studied mediaeval seals.¹²¹

The late nineteenth and early twentieth centuries witnessed a resurgence in the interest in heraldry and genealogy, seals and combinations of coats-of-arms that the mediaevalism of *Modernisme* had sparked.¹²² The architect Lluís Domènech i Montaner (1850-1923) represents this fusion between new Modernist artistic expressions and research into mediaeval heraldry. In 1922, he won the Martorell Prize for a six-volume work entitled *Armorial històric de Catalunya*, which is conserved inedited in the city of Barcelona's Historical Archive.¹²³ Between 1923 and 1928, his son, Fèlix Domènech i Roura (1888-1977), published a *Nobiliari general català* in fascicles compiled in three monumental volumes¹²⁴ richly illustrated with

the coats-of-arms, which should by all rights be considered a part of art history.¹²⁵ This is the context of a work on *Ensenyes nacionals de Catalunya*¹²⁶ by Domènech i Montaner that his son Domènech i Roura finished. The prologue by the bookplate collector and erudite bibliophile from Reus, Pau Font de Rubinat (1860-1948),¹²⁷ perfectly describes the context leading to this heyday in heraldry: 'Domènech i Montaner had laid the primary groundwork, the outcome of long conversations and continuous outings during Catalonia's political renaissance, which has led to autonomy after a 50-year campaign [...] The political renaissance had been preceded by a literary renaissance, and together they led to the resurrection of the Catalan flag [...]. Quite a few works and monographs on insignia have been written both here and abroad, but they are more descriptive than historical in nature, and therefore they are not similar to this work, which has more historical foundations to be the insignia of Catalonia alone, from its appearance until our time'.¹²⁸ A single volume of what was supposed to be a periodical journal *Anuari Heràldic* appeared in 1917.

Francesc Carreras i Candi (1862-1937): Heraldry and municipal sigillography

Francesc Carreras i Candi, an erudite historian, president of the Acadèmia de Bones Lletres (1918-1931, 1934-1937) and founder of the Societat Filatèlica Catalana in 1901, directed the six-volume *Geografia general de Catalunya* which was published between 1908 and 1918; Carreras himself wrote the one on the city of Barcelona.¹²⁹ The authors were prestigious: Cels Gomis i Mestres (1841-1915) for the province of Barcelona, Emili Morera i Llaudadó (1846-1918) for Tarragona, Ceferí Rocafort i Sansó (1872-1917) for Lleida and most notably for the topic at hand, Joaquim Botet i Sisó for Girona. One day, a sigillographic and heraldic study of this immense work should be undertaken, as it emphasised in-depth research on the coats-of-arms and seals of the cities and villages of Catalonia. One document in the letters of Botet i Sisó conserved at the Biblioteca de Catalunya hints at the care he took in his research on seals. The letter was written by the mayor of Viladrau to Albert Martín, the editor of *Geografia general*, on 28 November 1911: 'Some time ago, I sent you the seal that this town hall uses...'. The content of this letter indicates that Botet i Sisó's text was sent to the mayors of the villages so they could check the information.¹³⁰ In 1923, Carreras published a very interesting historiographic synthesis of heraldry in Catalonia, a veritable treatise, as part of a speech as the president of the Acadèmia de Bones Lletres, in which he mentions several unpublished texts and nobility registers.¹³¹

The Catalan sigillography of Ferran de Sagarra (1916, 1922, 1932).

Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939), a lawyer, politician, historian and member of the Institut d'Estudis Catalans (History-Archaeology Section) since 1920, and of the

Reial Societat Arqueològica Tarraconense and the Reial Acadèmia de la Història, devoted much of his life to studying the mediaeval seals of Catalonia.¹³² Sagarra was also an active archaeologist and is primarily remembered for financing, overseeing and publishing the excavations of the Iberian settlement of Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet during the summers of 1904 and 1906.¹³³ In 1916, he turned ownership of the site and its archaeological pieces over to the Institut d'Estudis Catalans, which in turn gave to the archaeology section of the Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic, later the Museu Arqueològic de Montjuïc.¹³⁴ Sagarra's work in this field has been described as 'archaeological patriotism'.¹³⁵

But Ferran de Sagarra has gone down in history primarily as a sigillographer. The five volumes in a fundamental work in Catalan historiography from the first third of the twentieth century, entitled *Sigillography catalana*, were published between 1916 and 1932.¹³⁶ The work won the Martorell Prize in 1912 and was published via a 1914 agreement with the Barcelona Town Hall. It was ultimately comprised of five large-format volumes with a notable number of illustrations, a catalogue of seals and a document appendix.

Sigillographic studies were non-existent in Catalonia when Sagarra was preparing his opus on Catalan seals.¹³⁷ Sagarra himself described this: 'When I saw the works on sigillography issued abroad and considered the interest shown by the historians and archaeologists from the most cultivated European nations, who requested data and information on our seals, it pained my soul that similar studies were still obscure and backwards in Spain. We should recall that in one of his letters, M. de Barthélemy bemoaned that fact that there are no works on Spanish sigillography in Paris, and we thought it wasn't strange that they had none when we don't have any here either, because much to our shame they have not yet been published. In this regard, we at least have the satisfaction that today Catalonia is the first and only region in Spain which does have an extensive sigillography, albeit unpublished, with extremely rare examples which reach the very respectable figure of three thousand different types, as the outcome of studies and investigations which we have been undertaking in the archives over the course of thirty years, where these monuments that are so useful and interesting for the progress of historical studies are still conserved'.¹³⁸

In order to write this opus, Ferran de Sagarra worked in a large number of archives, libraries, museums and private collections. The press of the period avidly monitored the progress in Sagarra's studies and reported on the lectures and public speeches he made.¹³⁹ There are several references to Ferran de Sagarra in the correspondence between the archivist-canon of the Cathedral of Valencia, Roc Chabàs Llorens (1844-1912), and the archivist of the Archive of the Crown of Aragon, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892), when Sagarra was photographing the seals in the archive: Chabàs asked Bofarull to ask Sagarra if he could take pictures of several documents in

which he was interested.¹⁴⁰ Sagarra himself reported on his study journeys:

'Our keen interest in archaeology and historical research means that when examining a large number of parchments in the archives, we noticed the seals placed on them, and when pondering their importance for historical and archaeological studies, we soon envisioned the project of undertaking a study on those from Catalonia, a study we have now been engaged in for many years. In order to bring this work to fruition, we undertook historical-archaeological research in all the archives where we believe there may be Catalan documentation and consequently seals from our land. And this is what we have done, as shown in the list we shall publish later. We have investigated the most important and extensive archives of Catalonia, those of the other kingdoms that were part of the Catalan-Aragonese federation (Aragon, Mallorca and Valencia), those of Castile and Navarre and those of southern France due to those lands' relations with Catalonia, and in Italy those in Rome and Naples, in addition to having seen and studied extensive catalogues and various notices from the archives of Sicily and Sardinia. We have conducted this research in person, that is, in the archives themselves, studying the seals and parchments where they were located, taking notes, gathering data and then reproducing those seals with casts.¹⁴¹

'When undertaking this work, in addition to the natural obstacles and difficulties entailed in penetrating some archives, we were soon faced with an impediment. It wasn't enough to untie the bundles of parchments and take notes on their seals and the documents to which they were attached; we had to have all of them in view, not only during the relatively brief periods when we could examine them in that archive but always and at all times, either to study them carefully and compare them with others, or to publish them with illustrations, so that they could be used in subsequent historical and artistic studies. In order to ensure all this, they had to be reproduced. With this purpose in mind, we decided to cast them using impressions or facsimiles of the originals and attempted to reproduce them with their true likeness.

'At first, following the method used by the Benedictines back in the seventeenth century, we chose the procedure of making the matrices with fine clay and the positives with wax or sulphur. This system had several drawbacks: a) it was very complicated and not very practical because of the series of steps it required; b) it wasn't always possible to have access to clay that could be used to make matrices everywhere and at all times; and c) some seals, such as those on plates or printed on paper, could not be reproduced because the moisture of the clay would damage them. Therefore, we rejected this method as imperfect and adopted a new procedure recommended by an ill-fated Belgian friend, Armand

d'Hezbomez, who belonged to the Group of Archivists of France, which consists in reproducing the originals with the tiniest details by shaping the matrix with a piece of tinfoil using the pressure of a little brush. Alabaster plaster was poured into this matrix, and if left to set it soon made an exact copy of either the original matrices or copies in wax, metal or plates, even for those with the shallowest relief. Another procedure we have adopted is the one we use to make negatives or matrices of plasticine or moulding wax from the Parisian company Lefranc.¹⁴²

Sagarra's method of studying the seals followed a well-defined historical model:

'However, with regard to the plan we are going to develop, *Sigillografia catalana* includes descriptions of the seals that have been used in Catalonia from the twelfth to the early nineteenth centuries, including in Roussillon, as we are considering it a Catalan land during the period that it was politically part of Catalonia, that is, until the late seventeenth century. Our point of departure is the twelfth century, because thus far we are unaware of seals from earlier than that century either in Catalonia or in any other part of Spain. Signet seals, which may have been used, one of which is attributed to Countess Ermessindis, do not officially fall within sigillography as they are more like engraved stones or cameos, and they should be more properly studied with ancient glyptics than with mediaeval seals.¹⁴³

'With regard to plate seals, from the very beginning we have found in the paper documents that our countings placed the imprint on the back, on a very thin layer of red wax, and to protect it they covered it with a round piece of paper the size and shape of the matrix, which adhered strongly because the wax was still hot or soft. This is also what Peter III deemed in his *Ordinacions*; when discussing the "calfador de la cera per als segells pendants" (wax heater for pendant seals), as one of the obligations he stipulated.'

In the fourteenth century, we find that some private individuals and corporations also had paper covers on their plate seals, and later, instead of imprinting them on the wax, they did so directly on the paper cover. And it is curious to note the detail that quite often, especially with the seals of Church dignitaries and religious communities, these pieces of paper used as covers were previously cut out in various shapes, some of which are quite original and are even interesting as a way to peer into the taste of the period.¹⁴⁴

The archives of the Institut d'Estudis Catalans attest to the attention and interest with which the History-Archaeology Section tracked the development of Ferran de Sagarra's work, which Josep Puig i Cadafalch deemed 'yet another chapter in the great history of Catalonia's past' at the session held on 10 February 1928.¹⁴⁵ Sagarra was able

to complete the monumental publication thanks to the assistance of Rafael Patxot.¹⁴⁶ In Catalonia, Ferran de Sagarra's (1853-1939) magnum opus, just as other studies he wrote, stands tall in the field of sigillography and mediaevalism, yet it has had no scholarly successors; that is, no school was created, nor has it been continued in general studies. This does not detract from the value of this extraordinary milestone, which is still used by experts. Scholars of all sorts have perennially cited it, from Manuel Bassa i Armengol (1901-1977), a heraldist who was a member of the Societat Catalana d'Estudis Històrics,¹⁴⁷ to the philologist and historian of literature Martí de Riquer i Morera (1914-2013), just to mention two quite different yet well-known personalities in these fields. Riquer often applied sigillography in his literary and historical studies, and he used seals to understand and explain mediaeval clothing, reviving a lively nineteenth-century tradition:¹⁴⁸ 'This book is written by a person who has primarily devoted himself to studying mediaeval literature, and who has turned to this kind of research with the sole desire to see the texts more clearly and to open up yet another chink through which we can peer into mediaeval life and the temperament of its men'.¹⁴⁹ [Fig. 2]

However, thanks to Sagarra, historians in general and historians of art and numismatics in particular have drawn from sigillography in their studies and published specific articles on some aspect of this historical discipline.¹⁵⁰ Nonetheless, in Catalonia these studies have never been systematically resumed, nor have there been further in-depth monographic studies or attempts to systematically study the existing seal collections.¹⁵¹

Even though this cannot be further explored here, it is essential to recall that Ferran de Sagarra is to Catalan sigillography the equivalent of those towering erudite research-scholars from the early twentieth century, men who wanted to build the country's future by researching its past, research they had to conduct firsthand which entailed creating a corpus, catalogues and compilations to be used to write a synthesis. This is a pioneering and extraordinarily difficult undertaking that Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) recalled in this way in 1909: 'No one who writes in the major European centres knows what scholarly research is like in the peripheral areas, with old libraries lacking the usually conveniences and often, just like in the Middle Ages, with exiled scholars having to embark on a pilgrimage and cross the frontiers to read the vernacular book. We could say that that ordinary book has come to Barcelona for the first time, and that we do not yet have a geographic map or a monumental catalogue or any corpus with which the official efforts lend a hand in these studies in other lands' (*L'arquitectura romànica a Catalunya*, I, 1909 prologue).

Sagarra's work is equivalent to those of Joaquim Botet i Sisó (1846-1917) for Catalan numismatics (*Les monedes catalanes*, three volumes, 1908-1911, Martorell Prize in 1907); Josep Puig i Cadafalch's (1867-1956) work for mediaeval architecture, when he, Antoni Falguera and Josep

FIGURE 2. Use of seals for a comparative argument by Martí de Riquer, *L'arnès del cavaller*, (1968), p. 44.

Godoy published their *Arquitectura romànica a Catalunya* (Martorell Prize in 1907) in 1909-1918; and Antoni Rubió i Lluch's (1856-1937) opus, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eva*, published by the Institut d'Estudis Catalans in two volumes (1908-1921), just to cite some of the figures with the closest affinity to our discipline.

THE COLLECTIONS

In Catalonia just like elsewhere, mediaeval seals are primarily conserved as pendants or as plate seals in archives.¹⁵² In the past and until quite recently, the seals have often been neglected in archives compared to the importance attached to the documents themselves. The preservation of seals conserved in archives is often an issue, a question of survival and a conservation problem, as few archives in the world have a specific conservator for seals or a specific seal restoration service, as the Archives Nationales of France and the Vatican Secret Archive do.¹⁵³

Mediaeval seals are conserved in archives, museums and collections, both public and private, in Catalonia and the territories of the former Catalan-Aragonese Crown. However, beyond Ferran de Sagarra's catalogue and opus, there has never been a systematic inventory or attempts to write a historiographic survey. This article seeks to be an initial overview, which should clearly be subsequently improved and expanded.

The nineteenth century: The first museums and private collecting

After the experiences from preceding centuries discussed above, namely those of Antoni Agustín in the sixteenth century and Father Jaume Pascual of Bellpuig in the eighteenth century; after Francesc Xavier de Garma's *Adarga catalana* and his actions at the helm of the Arxiu Reial de Catalunya; and after, too, the first initiatives in this field by the Reial Acadèmia de Bones Lletres de Catalunya, the nineteenth century witnessed a long outpouring of interest in mediaeval seals in Catalonia. Seals and their images, as well as their historical importance, were

fully a part of the reconsideration, recovery and restoration of the country's mediaeval past. Seals represent this past, the kings who forged it and the personalities who comprised the country's highest social echelons. We have already discussed the scholars who studied them, who often also collected them with aims spanning from personal curiosity to the desire to safeguard the heritage.

Just as in other countries, collecting mediaeval seals as antiques primarily developed in Catalonia in the nineteenth century with the desire to participate in filling the new museums, often via donations.¹⁵⁴ For example, in the catalogue of the Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, the director Antoni Elias de Molins reported on two pendant wax seals in a poor state of conservation from the abbot and chapterhouse of Cardona which had been donated to the museum by Antoni Rigalt.¹⁵⁵ Antoni Rigalt i Blanch (1850-1914), a teacher at the Escola de Belles Arts de Barcelona, a stained-glass artist and a Modernista illustrator, is best known as the author of the ceiling of the Palau de la Música Catalana and the stained-glass windows in Lleó Morera house. He is a perfect example of a wider phenomenon. The catalogue also features five wax imprints of the mediaeval seals of kings Peter I, Peter II, James II and Alphonse III and Popes Paul II and Benedict XIII, indicating the location of the original in the Archive of the Crown of Aragon or in Tortosa. It says that these imprints were made and donated to the museum by Ferran de Sagarra.¹⁵⁶

In 1911, Ferran de Sagarra mentioned the private seal collections of Juli Vintó¹⁵⁷ and the Marquise of Dou in Barcelona;¹⁵⁸ the Marquise of Vallgornera in Tarragona;¹⁵⁹ and the Muñoz y Romero collection in Madrid.¹⁶⁰ The museums with sigillographic collections that Sagarra consulted were the Museu Provincial d'Antiguitats i l'Arqueològic in Barcelona; the Museu Arqueològic in Girona; the Museu Arqueològic in Tarragona; the Museu Episcopal and Museu del Círculo Literario in Vic; the Archivo Histórico Nacional and Museo Arqueológico in Madrid; and the city of Pamplona. In a 1929 article on Church seals, Sagarra mentioned the lipsanotecas of the Museu Episcopal de Vic and the Museu de Solsona Diocesà i Comarcal, as well as the seals at the Museu Arqueològic de Tarragona, the Church archives in Vic, the chapterhouses of the cathedrals of Huesca and Tortosa, the archives of the Santa Clara and Sant Pere de les Puelles monasteries in Barcelona and the municipal archive of Valls.¹⁶¹

Ferran de Sagarra was himself a seal collector with a collection that was admired and visited during his day. In around June 1893, for example, the Centre Excursionista de Catalunya visited the collection and described it with admiring words. It included around 15,000 seals, between originals and reproductions, organised into series and sections (counts of Barcelona, kings of Aragon, kings of Castile, etc.) accompanied by catalogues, and it was visited by the archaeology luminaries of his day. Lluís Nicolau d'Olwer recalled the visits that Francesc Carreras i Candi made to it with his history of Catalonia students from the

Estudis Universitaris Catalans: 'One fine afternoon, at his ancestral home on Carrer de Mercaders— demolished after the urban reform—Mr Sagarra welcomed us, and with the plain language of a man who is a master of the subject, he told us about the essential points of sigillography and showed us the most interesting examples from his collection [...] and he bid us a simple, affable farewell by giving us his report "Importància de la sigillografia com a ciència auxiliar de la història" as a memento of that visit'.¹⁶² The collection was often visited by the Associació Catalanista d'Excursions Científiques, founded in 1876, which in 1890 merged with the Associació d'Excursions Catalanes, giving rise to the Centre Excursionista de Catalunya, the entity located at number 10 Carrer de Paradís in Barcelona. Sagarra had been a member since 1884. Sagarra delivered different lectures on sigillography at the association in 1887 and 1888, in which he reported on his sigillographic discoveries at the Arxiu Episcopal de Vic, while the frequent visits to his collection were often enthusiastically reported in the press.¹⁶³ In fact, Sagarra's collection was so celebrated that one Barcelona newspaper, *Diario Mercantil*, suggested the following idea on 31 January 1892, after having recalled the collection's importance: 'This is why people who are keenly aware of the importance of Sagarra's collection sincerely believe that our Town Hall or state should propose to its owner that it be sold to house it in the museums that are currently being organised'.¹⁶⁴

Collecting plate or ink seals in the nineteenth century: Curiosity and erudition

One common practice in the nineteenth century was to create albums of plate or ink seals cut out from documents, a kind of forerunner of the later phenomenon of postage stamp albums. Intellectuals, historians and scholars perused and organised these collections in long, intimate evenings, even after the nineteenth century, as evoked by Manuel Bassa i Armengol (1901-1977) regarding the seals of the Museu Diocesà de Lleida, when he recalled that 'classifying and studying them has filled our long evening hours with satisfaction and delight'.¹⁶⁵

Plate seals printed on wax or directly on a piece of cut-out paper which had previously been attached on top of the document with a thin layer of wax have barely been studied yet are often collected,¹⁶⁶ in a kind of double-edged sword: they are saved when they are collected, yet the original document is destroyed when they are cut out. The ink seal emerged in Spain in the wake of a Pragmatic issued by Philip IV dated 15 December 1636 which created the sealed paper tax as a way to authenticate texts and earn the state revenue.¹⁶⁷ During the nineteenth century, some scholar-collectors found pleasure in collecting these seals cut out from documents and conserving them pasted into albums. There are no studies examining this type of album, which are like a harbinger of the subsequent phenomenon of postage stamp albums, and many of them are now scattered.

The Archivo Histórico Nacional of Madrid has an important collection of ink seals cut from the documents that came from this type of compilation and album.¹⁶⁸ Ink seal collecting emerged in the mid-nineteenth century as a consequence of the initiative of Francisco González de Vera, the director of the Archivo Histórico Nacional, to create a Sigillography Section. He decided to gather copies of seals from the modern-era administrations in order to further the study of mediaeval seals. On 1 August 1876, he wrote to the Director General of Public Instruction to have a request for a copy of the seals used by the civil and Church corporations and the governmental bodies forwarded to the Minister of Development. The owner institutions were to send ink imprints of the seals currently in use and those used previously which were still conserved. Thus, the Archive assembled a collection of almost 15,000 ink seals which is currently in the Sigillography Section, including the seals of town halls, universities, academies, professional colleges, courts of justice, legations, consulates, bishoprics, parishes, military institutions, ministries and more. Today they are used as references, especially municipal seals when creating new coats-of-arms for villages and cities.

There has been not initiative of this kind, so characteristic of the nineteenth century, in the public archives of Catalonia. In contrast, some albums of plate seals have been conserved, which I have managed to locate in different contexts and wish to briefly present within this study. The *Álbum de sellos antiguos. Provincia de Gerona*, which the Monuments Commission purchased from Silverio García in 1905, is conserved in the Girona branch of the Museu d'Arqueologia de Catalunya.¹⁶⁹ It contains 599 municipal seals cut out from the original documents, most of them indicating the date. Some of them correspond to the matrices that the museum conserves. The album came with an index dated 27 April 1904 and a printed document entitled *Lista de los pueblos de la provincia de Gerona perteneciente al año 1803*, which served as the reference to find the seals.¹⁷⁰

I have managed to locate one of these albums of plate and ink seals which is highly representative of erudite private collecting in the second half of the nineteenth century in a private collection in the Maresme. The seals assembled cover a period ranging from the seventeenth to the nineteenth centuries. The most recent seal dates from 1867. It is painstakingly hand-annotated by the collector, who always indicates the date of the document from which the seal was removed and often the name of the person or institution corresponding to the seal. Some of them are wonderfully conserved and boast extraordinary quality, such as a royal Grand Seal of Philip IV in a document from Valladolid from 1618, along with a seal of Philip V from 1713.

The album was probably collected, given that it originally came from the family heirs, the Thos i Codina brothers from Mataró, at the start of a long subsequent journey. Terenci Thos i Codina (1841-1903) was a lawyer,

politician and writer in the Renaixença, one of those nineteenth-century scholars who took a keen interest in the country's past. He was a member of the Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona since 1863; with Josep Vinyardell he founded the Associació Artística i Arqueològica Mataronina; and in 1889 he organised an exhibition on ancient art and a local fine arts and archaeology retrospective, where extensive coin collections were displayed. Terenci Thos was a friend of the historian of Ripoll, his fellow Mataró native Josep Maria Pellicer i Pagés (1843-1903), and after 1864 he became a promoter of the restoration of the monastery of Ripoll along with the architect Elies Rogent i Amat (1821-1897), the writer Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) and the writer and scholar Joan Mañé i Flaquer (1823-1901).¹⁷¹ Terenci's younger brother, Silví Thos i Codina (1843-1911), a geologist, engineer and poet and a member of the Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona since 1887 and its president from 1895 to 1904,¹⁷² left interesting comments on the 1889 Paris Universal Exhibition, where he was invited by the French engineers and his Catalan colleagues, with an assignment from the *Diario de Barcelona*.¹⁷³ The album conserved cannot be attributed to either of the brothers with any certainty, nor can we claim that they were the ones who created it, given that lovers of antiques and historical documents in the nineteenth century often purchased this type of object pre-assembled.

The third collection, not an album *per se*, belonged to the heraldry scholar Manuel Bassa i Armengol (1901-1977), who as a sigillographer assembled a collection of more than half a million document seals, stamps, coats-of-arms and coins.¹⁷⁴ Bassa's studies signal the resumption of a discipline, heraldry,¹⁷⁵ in Catalonia in the twentieth century, as discussed above.

Ferran de Sagarra also owned an important collection of plate seals and stamped paper collected over the course of his travels and studies, as discussed above. When he joined the Associació Catalanista d'Excursions Científiques in 1884, Sagarra donated a collection of 211 stamped seals from different town halls in Catalonia to it.¹⁷⁶

Arxiu Reial de Barcelona / Arxiu de la Corona d'Aragó

The Archive possesses countless pendant seals which were used directly by Ferran de Sagarra. The Archive's collection of seals from between the fifteenth and twentieth centuries is important and comes from diverse provenances. According to a notice on the Sigillography Section published in 1916, the Archives conserved almost 1,500 wax and lead pendant and loose seals, in addition to 77 imprints from Ferran de Sagarra.¹⁷⁷ In the 1920 guide, while this collection had 307 items or units in 1911, this number had risen to 1,447 units since then. According to the 1986 guide, 'currently there are almost 2,000 wax and lead seals and plate seals'. According to the 1997 guide, the number of units totalled 1,148.¹⁷⁸ Currently, around 1,200 plate seals (700 of them medieval), 571 pendant seals without

their corresponding documents (515 of them medieval) and 142 pendant seals with their corresponding documents (129 of them mediaeval) are catalogued in a working database in the Arxiu de la Corona d'Aragó. This is an open database where new seals are constantly being added. On the other hand, a detailed inventory of 477 plate seals based on the descriptions of Ferran de Sagarra is available to the public, along with information on the document where they were located. Most of the seals come from documents in the Archive's collection.

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

The archive of the Academy conserves major document holdings on seals and the work Ferran de Sagarra did on them, as mentioned above.¹⁷⁹

Barcelona. Gabinet Numismàtic de Catalunya (Museu Nacional d'Art de Catalunya)

The Gabinet Numismàtic de Catalunya was created in 1932 by the Junta de Museus de Barcelona based on the coin collection from the Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic. In 1990, it joined the new Museu Nacional d'Art de Catalunya. Since January 1934, the Gabinet has been the home to the donation from the goldsmith, writer and politician Joaquim Cabot i Rovira (1861-1951) of a collection of metal and wax seals, most of them mediaeval from the Catalan-Aragonese Crown, yet also from elsewhere on the Iberian Peninsula and other territories. It includes, for example, a seal of Ferdinand I of Antequera, a lead bull from Peter I the Catholic and others from Peter II the Great and James II the Just, and the red wax seals of the second wife of James II, Blanche of Anjou, and of Alphonse the Liberal.¹⁸⁰ [Fig. 3]

Biblioteca de Catalunya

The parchment collection of the Biblioteca de Catalunya's historical archive conserves approximately 200 seals, around 40 of which were displayed in the exhibition it held in 2018.¹⁸¹ They range from a royal seal of Peter I the Catholic from the thirteenth century to institutional seals from the nineteenth century. The library also conserves Ferran de Sagarra's collection of seal imprints.¹⁸²

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Another part of the Sagarra collection is housed in the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona: "The personal documentation of Ferran de Sagarra is comprised of a total of 608 documents of two types: letters and manuscripts. The bulk of the collection is comprised of letters, which have been divided into four sections: letters on sigillography, family correspondence, Ferran de Sagarra's drafts from the period 1888-1925 and letters sent to other correspondents. [...] The four groups of working notes related to goldwork and sculpture and the twelve groups of files and working notes on sigillography have been described under the manuscript section, while respecting the existing classification and division."¹⁸³

FIGURE 3. Red wax seal of Alphonse the Liberal (1327-1336) from the Cabot donation (MNAC Gabinet Numismàtic de Catalunya)

Arxiu Nacional de Catalunya

This archive also conserves documents on Ferran de Sagarra.¹⁸⁴

Girona. Museu d'Arqueologia de Catalunya

The Girona branch of the Museu Arqueològic de Catalunya conserves the former collection of Joaquim Botet i Sisó (1846-1917).¹⁸⁵ On 31 December 1899, Joaquim Botet i Sisó donated to the museum a copper matrix of the seal of Ramon de Cabrera, the lord of the castles of Anglès and Brunyola, from the late thirteenth century. He had secured it years earlier in Celler de Ter, and in 1888 he published a detailed study of it in the July issue of *Revista de Girona*.¹⁸⁶

This matrix is one of more than 50 in the museum's sigillography collection. The collection started to be assembled from donations and purchases in 1871, when the Comissió de Monuments asked the civil government for the old seals of the municipalities in the province to be given to or deposited at the museum. Copper, bronze, iron, wood and even stone matrices, along with wax and lead seals, imprints and reproductions with a wide time-frame spanning the thirteenth to nineteenth centuries, gradually reached the museum from the Comissió de Monuments. The majority of the matrices are municipal seals, mostly from the eighteenth and nineteenth centuries, yet some personal seals are also conserved—like Ramon de Cabrera's—along with institutional seals, including those of the Col·legi de Cirurgians de Girona from the eighteenth century, and the *Universitat Libre de Gerona* (1870-1874).¹⁸⁷ Completing the collection is the *Àlbum de sellos antiguos. Provincia de Gerona*, discussed above.¹⁸⁸

Girona, Museu d'Història de la Ciutat

The section on *Girona medieval, pedres de Girona* displays the pendant seal of King Peter III's absolution in favour of juries, prominent personages and authorities of the University of Girona in 1385.

Diocesan museums

The notion of diocesan museum took shape in the nineteenth century as the need to preserve the Church heritage spread and donations were collected from parishes and individuals.¹⁸⁹ Manuel Bassa i Armengol attests to the state of the diocesan museums and the seal collections they held in the late nineteenth and first half of the twentieth centuries: 'It was the spring of 1932 when we went to Lleida [...] with enough time to spend a few hours visiting what had tempted us so often: the Diocesan Museum [...]. We went back to the capital of the Segre with time for leisure just a few years after the war. The Diocesan Museum could not yet be seen. We pushed on every journey after that, and finally, one day, guided by a seminarian in charge of the Museum (whom we believe is now Father Tarragona), we were able to take a detailed tour of it. [...] But atop a piece of furniture in the centre of a gallery there was a large ancient plate stacked with many plaster copies of seals which immediately drew our attention. Some of them, which were somewhat unusual at first glance, immediately led us to become keenly interested in being able to study them. Many years went by as we requested this in vain. We could not stay in Lleida for as many days as needed. They couldn't let us have them. [...] Once again in Lleida, we were faced with a new series of seals, this time not authentic ones but copies made in plaster which could even more easily be lost or destroyed. But even though our desire to study them was soon confirmed, years went by without being able to do so. Finally, almost 25 years later, we secured permission to photograph them, and once that was done, classifying and studying them has filled our long evening hours with satisfaction and delight.'¹⁹⁰

Lleida

The Museu de Lleida Diocesà i Comarcal should have the imprints published by Manuel Bassa; however, they report that they do not conserve mediaeval seals *per se* but only a matrix to make *pellofes* that arrived from the Institut d'Estudis Ilerdencs by ascription and appeared inside a sculpture of the Virgin Mary during the restoration process. Perhaps the *pellofa* (from the Seu Vella), which fell outside the mediaeval period, strictly speaking, was even found because *pellofes* began to be minted in Lleida in the sixteenth century. The Museu de la Noguera purchased a matrix of seals with the Urgell coat-of-arms at the request of Albert Velasco. There is another one at the Museu de Tàrraga with a Hebrew inscription.

Manuel Bassa i Armengol left a passionate evocation of the collection of the Municipal Archive: 'Our emotions were stirred as we recalled a visit made to the Paeria, dur-

ing the course of which the outstanding historian Rafael Gras i de Esteva dazzled us with magnificent sigillographic pieces, most of them still with their authentic documents, which were stored in a large cabinet with extremely deep drawers in one of the rooms of the Municipal Archive. Those were the days of our early forays into sigillography, and that visit and the warm regard of our wonderful guide meant that we have had a very pleasant memory of that collection our entire life'.¹⁹¹ In addition to the Arxiu Municipal de Lleida,¹⁹² seals are also conserved at the Arxiu Capítular de Lleida and the Arxiu Comarcal de Balaguer, where the seals of the counts of Urgell are. In Àger, the Arxiu Jaume Caresmar conserves several mediaeval wax seals.

Tarragona. Historical archive

Among the document preservation and conservation tasks of the Arxiu Històric de Tarragona, it decided to protect the parchments from the Tarragona Town Hall that were identified as the most liable to deteriorate because they still bore a pendant seal or part of one on them. The restorer Anna Español treated 42 seals—most of them wax seals, two of lead, five of wax under paper and one with a tin box, in addition to one loose wax seal—among originals and transfers, dating from between 1232 and 1645, which were not only attached to a rigid foam core support but also covered with a protective polyethylene terephthalate sheet. The documents treated were issued by personalities like Popes Benedict XIII and Urban VIII; archbishops Aspàreg de la Barca and Arnau Sescomes; prince Ramon Berenguer, Count of Prades; King Peter III, his firstborn John as the prince and governor general and as the monarch—sometimes along with his wife Violant of Bar, as attested to by the two juxtaposed seals; Martin I; Ferdinand I; Alphonse IV, in 1416, when he was still the prince of Girona; Ferdinand II; Philip II, Philip III and Philip IV of Castile; lieutenants general or viceroys like Prince John, King of Navarra; John of Aragon; the bishop of Sigüenza and the grand prior of Castile; and the courts of the royal legal administrators and the viguery, the city and officialdom. The catalogue published by Isabel Companys states that out of a total of 460 parchments remaining without descriptions, 40 more with a seal were located, which will be treated in the next phase.¹⁹³

Vic

The Arxiu Episcopal de Vic, one of the most important sets of documents and books in Catalonia due to its history and the large number of documents it contains, conserves an important collection of documents with pendant seals. There is a collection of around 100 sheets of mediaeval and post-mediaeval seal imprints in the Museu Episcopal which have not been either dated or accurately recorded. The museum conserves the seals of closure of some lipsanothecas¹⁹⁴ and a plate seal on parchment of Sança, the Viscountess of Cabrera, from 1299, which is very interesting because of its rarity given its early date.¹⁹⁵

CATALAN-ARAGONESE CROWN

Aragon

The municipal archives in Aragon, at least the ones in Zaragoza, Teruel and Huesca, conserve some seals. The archive of Teruel, now the Archivo Histórico Provincial, conserves a document with seals from the thirteenth century from the cities which signed an agreement in 1260.¹⁹⁶ The Church archives contain seals from the cathedral and El Pilar of Zaragoza, as well as the seal of the cathedral of Huesca.¹⁹⁷

Valencia

The Valencian politician and historian Josep Martínez Aloy (1855-1924),¹⁹⁸ the director of the Museu de Belles Arts, was the first modern researcher to take an interest in mediaeval Valencian seals.¹⁹⁹ In the early twentieth century, Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966) published the catalogue of the sigillographic collection of the Arxiu de la Catedral de València.²⁰⁰ Antonio de la Torre was a member of the expert group of archivists since 1901 and was the archivist at the Arxiu del Regne de València and the Archivo Histórico Nacional of Madrid before he earned the post as the Professor of Spanish History at the Universitat de València in 1911, when he studied and published the seal collection from the cathedral's archive.²⁰¹ A professor in Barcelona between 1918 and 1939, he taught Jaume Vicens Vives.²⁰² He became a member of the *Reial Acadèmia de Bones Lletres* in 1923. The matrices that Antonio de la Torre used to study seals are still conserved at the archive of the Cathedral of Valencia.

Arxiu del Regne de València

The 1960 creation of the International Committee on Sigillography of the International Council on Archives to safeguard and disseminate the sigillographic heritage and the increase in document collections assembled de facto for conservation purposes led to the systematic location of sigillographic documents in the late 1960s. Those of the Arxiu del Regne de València came from different sections within the archive, although some also came from collections added via deposits and donations. Unlike other state archives, the pendant seals on the parchments remained in their respective series, after they had been protected. The documents with plate seals, most of them on paper, and the pendant seals whose provenance is unknown because they had become detached from their original support, became part of the sigillography collection. The sealed documents represent different public and private bodies and institutions. They come from the different offices of the royal, municipal and Church administrations, but many of them belonged to the nobility and private individuals. Finally, we should cite the artistic reproductions of imprints from other archives which were acquired in order to disseminate and facilitate the study of the most significant seals. Since the 1980s, several monographic studies have been published which have ques-

tioned the seals of the Kingdom of Valencia²⁰³ or have once again reflected on the rich collection of the Church Archive.²⁰⁴

Mallorca

The two main collections of mediaeval seals are located in the Archive of the Kingdom of Mallorca²⁰⁵ and the Societat Arqueològica Lul·liana. Some seals are also conserved in the Arxiu Capítular de Mallorca. The 39 wax seals of the Societat Arqueològica Lul·liana, in Can Aguiló, have never been inventoried and were cited at least partially by Ferran de Sagarra. In 1888, some of them were displayed at the Barcelona Universal Exhibition, as discussed above. The seals that went to Barcelona were compiled in the newsletter of the Societat Arqueològica Lul·liana and in a sketchbook by Rafael de Ysasi, indicating their provenance, and at the exhibition at the Museu Diocesà, with a matrix and the drawing of the display case, including a wonderful drawing of the seal of Martin the Humane.²⁰⁶ In the Barcelona exhibition, in addition to the wax seal of King Martin (from the collection owned by a Mr Llabrés), a wax seal from Charles II owned by the director of the Institut Balear, Francisco M. De los Herreros, a seal of John Lladó and 33 seals from religious communities and corporations 'from the collection of lacquer imprints being assembled by the member Mr Pedro de A' were displayed. This is a seal that 'bears a fleur-de-lis surrounded by a Hebrew inscription (it was found in Palma's Jewish quarter); it belongs to D. P. de A. Peña Borrás'. These are interesting glimpses into the history of seal collecting on Mallorca during the nineteenth century.²⁰⁷

Menorca

No mediaeval seals remain at the Arxiu Capítular de Menorca due to both the late creation of the bishopric and the destruction wrought by the Turks in July 1558, and because of the consequences of the war in July 1936. However, the matrix of a seal from the thirteenth century was found on the island and is now at the Museu Municipal de Ciutadella.²⁰⁸

Perpignan

The Archives Départementales des Pyrénées-Orientales has made a list of the seal imprints conserved there, especially the modern ones. Among the 30 or so mediaeval lead or wax seals conserved, either pendants or plates, two seals of James of Mallorca in majesty (one from 1293), one equestrian seal of the same king from 1291 and one of the Bishop of Elna, Bernat de Berga, from 1244 stand out.

Josep Puig's Museu Numismàtic conserves eight Church, religious and private matrices from between the twelfth and nineteenth centuries²⁰⁹ and wax imprints of seals, including those of the kings of Mallorca and a ring of the Comanda de Sant Vicenç de Bajoles, a former convent of the Order of Saint John of Jerusalem near Castell Rosselló.²¹⁰

Sicily

I thought it would be germane to insert a few brief notes on the status of sigillography studies and collections in Sicily both because of its mediaeval ties to Catalonia and because it used to belong to the Catalan-Aragonese Crown, although Sicily does not have a recent tradition of sigillographic studies from the Middle Ages. There are mentions of seals conserved in the publications of documents from the Norman and Hohenstaufen chanceries. There is a more or less old diplomatic bibliography which covers the Royal Sicilian Chancery and incidentally or at times more directly cites or studies a few seals in particular.²¹¹

The collections of the Archivio di Stato di Palermo naturally conserve some seals which were displayed and published in an inventory list made by the deputy archivist Giuseppe Cosentino in 1892,²¹² some of which are in the tabularium of San Martino. One note conserved in the Archivio di Stato, whose provenance is unknown, indicates that the seals conserved include a dozen from the time when Sicily was part of the Catalan-Aragonese Crown. Other archives on the island, including the Archivio Comunale di Palermo, conserve parchments with pendant seals.²¹³ The L'Archivio Diocesano di Palermo owns a celebrated seal of Alphonse V.²¹⁴ Professor Pietro Corrao has told me that the 'Medagliere' of the Museo Archeologico Regionale Antonino Salinas of Palermo conserves some mediaeval seals,²¹⁵ and that the Museo di Termini Imerese (province of Palermo) conserves some as well. Sicily's notary documentation also conserves seals.²¹⁶ The Arxiu de Caltagirone, a section of the Archivio di Stato (province of Catania), conserves the seal of Frederick III (1296-1337) on a parchment dating from 1299 (number 10/72).²¹⁷

We should also mention the studies on Byzantine Sicily by Vivien Prigent,²¹⁸ who has also researched numismatics and currency circulation on the island during the Byzantine period.²¹⁹ Some recent studies have also taken an interest in seals within the framework of art history in relation to royal likenesses.²²⁰

Seal matrices

The study of matrices, the instrument used to seal, has benefited from a considerable impetus in the past decade, the outcome of multidisciplinary studies and new surveys on collections, the artists who created them and the clients who commissioned them.²²¹ A notable synthesis on the Iberian Peninsula was published in 1987.²²²

In 1994, an inventory of the Iberian Peninsula responding to a request from the International Committee on Sigillography of the International Council on Archives²²³ sent out a questionnaire from the Dirección General de Bellas Artes y Archivos.²²⁴ With regard to Catalonia, the following collections with metal matrices were noted:²²⁵ The Archive of the Crown of Aragon has five modern matrices, three of which correspond to the Junta Superior de Cataluña, one to the Real Intendencia and Baylia General de Cataluña and one from the archive itself. Within the religious context, the archive of the cathedral of Valencia

has some matrices, and other religious archives that have conserved their historical holdings have notable collections, such as the Arxiu Provincial de les Escoles Pies de Barcelona and the Arxiu Històric Provincial de Frares Menors de València, which encompasses the Franciscan provinces of Aragón, Valencia and the Balearic Islands. Many municipal archives conserve a metal matrix which was used to seal ordinary documents. The coin collections of some museums have conserved the matrices of seals alongside their coin and medal collections. According to the aforementioned inventory for the entire Iberian Peninsula, the most noteworthy series in Catalonia are found in the Museu Episcopal de Vic and the Museu Arqueològic de Catalunya in both its Girona and Barcelona branches, both of which have a notable collection of seals of Catalan cities and villages from the modern era.²²⁶ Regarding the Middle Ages, matrices are found at the Museu Arqueològic de Girona, the Museu Episcopal de Vic, the Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, the Museu Frederic Marès in Barcelona and some private archives and collections.²²⁷

NOTES AND REFERENCES

- [1] Where possible or advisable, all the sources from the nineteenth and twentieth century have been transcribed and adapted to current spelling, punctuation and publishing in order to make the text more easy read.
- [2] Yves Metman. 'Sigillographie et marques postales'. *L'histoire et ses méthodes. Encyclopédie de la Pleiade*. Ed. Charles SAMARAN, Gallimard, Paris 1961, pp. 393-446; Michel PASTOUREAU. *Les sceaux*. Brepols, Turnhout 1981 (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 36),
- [3] Michel PASTOUREAU. 'Les graveurs de sceaux et la création emblématique'. *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age. I. Les hommes*. Colloque International. Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II-Haute-Bretagne, 2-6 May 1983. Ed. Xavier BARRAL I ALTET. Picard, Paris 1986, pp. 515-22.
- [4] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica libri sex*. Sumtibus L. Billaine, Paris 1681 (3rd edition, Naples, Typographia Vincentii Ursini, 1789). Regarding the earliest debates: Jean MABILLON. *Histoire des contestations sur la diplomatie*. Jean Gravier, Naples 1767.
- [5] Clément BLANC-RIEHL. 'Les prémices de la sigillographie française (1830-1880)'. *Bulletin de liaison des sociétés savantes*, 12 (2007), pp. 6-8.
- [6] Lecoy DE LA MARCHE. *Les sceaux*. Quantin, Paris 1889; Joseph Roman. *Manuel de sigillographie française*. Alphonse Picard, Paris 1912.
- [7] It is interesting to compare two bibliographies more than a half a century apart: Adrien BLANCHET. *Bibliographie critique de la Sigillographie française*. Alphonse Picard, Paris 1902; René GANDILHON, Michel PASTOUREAU. *Bib-*

- liographie de la sigillographie française*. Picard, Paris 1982. Later, Jean-Luc CHASSEL, Martine DALAS. 'Bibliographie de la sigillographie française (1982-1986)'. *Revue française d'héraldique et de sigillographie*, 54-59 (1984-1989), pp. 237-56, and from 1987-1991, *ibid.*, 60-61 (1990-1991), pp. 255-81. See, too, *Vocabulaire International de la sigillographie*. Ed. Robert-HENRI BAUTIER, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Rome 1990.
- [8] *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*: I, Brigitte BEDOS. *Les sceaux des villes*. Archives Nationales, Paris 1980; II, Martine DALAS. *Les sceaux des rois et de régence*. Archives Nationales, Paris 1991; III, Marie-Adélaïde NIELEN. *Les sceaux des reines et des enfants de France*. Archives Nationales, Paris 2011.
- [9] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de Sigilografía española*. Subdirección General de los Archivos, Madrid 1999; *De sellos y blasones: miscelánea científica*. Ed. Juan Carlos GALENDE DÍAZ. Universidad Complutense, Asociación de diplomados en Genealogía, Heráldica y Nobiliaria, Madrid 2012; *A investigação sobre heráldica e sigilografia na Península Ibérica: entre a tradição e a inovação*. Ed. Maria do Rosário BARBOSA MORUJÃO and Manuel SALAMANCA LÓPEZ. Universidade de Coimbra, Coimbra 2018.
- [10] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. *Heráldica medieval espanyola. I. La casa real de León y Castilla*. Hidalguía, Madrid 1982. See, too, the compilation of texts in *Leones y castillos. Emblemas heráldicos en España*. Real Academia de la Historia, Madrid 1999.
- [11] Mikel RAMOS AGUIRRE. 'La sigilografía en la producción científica de Faustino Menéndez Pidal de Navascués'. *Príncipe de Viana*, 241 (2007), pp. 359-363.
- [12] Among the countless studies by Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, I would like to highlight the synthesis *Apuntes de sigilografía espanyola*. Institución Provincial de Cultura Marqués de Santillana, Guadalajara 1988 (new edition: Aache Ediciones, Guadalajara 1992), as well as his latest publication, *Los sellos en nuestra historia*. Real Academia de la Historia, Boletín Oficial del Estado, Madrid 2018
- [13] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. 'La sigilografía espanyola. Una revisión crítica'. *Hispania*, 175 (1990), pp. 987-1002.
- [14] Araceli GUGLIERI NAVARRO. *Catálogo de sellos de la sección de sigilografía del Archivo Histórico Nacional*. Dirección de Archivos y Bibliotecas, Madrid 1974 (3 vols.).
- [15] José María DE FRANCISCO OLMOS, Feliciano NOVOA PORTELA. *Historia y evolución del sello de plomo. La colección sigilográfica del Museo Cerralbo*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [16] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Mikel RAMOS AGUIRRE, Esperanza Ochoa DE OLZA EGUIRAUN. *Sellos medievales de Navarra. Estudio y corpus descriptivo*. Gobierno de Navarra, Pamplona 1995.
- [17] *Actas del primer coloquio de sigilografía* (Madrid, 2 to 4 April 1987). Dirección de los Archivos Estatales, Madrid 1990; *Actualidad de la heráldica y la sigilografía*. Quintas Jornadas Archivísticas (6 to 8 October 1999). Ed. Remedios Rey DE LAS PEÑAS. Servicio de Archivos de la Diputación de Huelva, Huelva 2000.
- [18] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. *La sigilografía. Apuntes para la mejor práctica de investigadores*. Confederación Española de Centros de Estudios Locales, Madrid 2016.
- [19] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Manual de sigilografía*. Subdirección General de los Archivos Estatales, Madrid 1996.
- [20] *Le sceau dans les Pays-Bas méridionaux, X^e-XVIe siècles. Entre contrainte sociale et affirmation de soi*. Actes du colloque de Bruxelles et Namur, 27-28 November 2014. Ed. Marc LIBERT and Jean-François NIEUS. Archives Générales du Royaume, Brussels 2017 (Archives et Bibliothèques de Belgique, 103).
- [21] *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'Histoire de l'art*. Actes du colloque (Lille, Palais des Beaux-Arts, 23-25 October 2008). Ed. Marc GIL and Jean-Luc CHASSEL. Université de Lille 3, Lille 2011. See, too, the debate in Laurent HABLOT, Robert A. MAXWELL, Maria do Rosário MORUJÃO, Markus SPÄTH, Ambre VILAIN, 'L'héraldique, la sigillographie et l'emblématique au regard de l'histoire de l'art: nouvelles perspectives de recherches'. *Perspective*, (2014), 2, pp. 293-312.
- [22] *Medieval Coins and Seals. Constructing Identity, Signifying Power*. Ed. Susan SOLWAY. Brepols, Turnhout 2015; *Seals and their Context in the Middle Ages*. Ed. Philip R. SCHONFIELD. Oxbow, Oxford 2015; *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Ed. Laura J. WHATLEY. Brill, Leiden-Boston 2019.
- [23] Imre TAKÁCS. *Royal Seals of the Árpád Dynasty*. Magyar Országos Letéltár, Budapest 2012.
- [24] *La Spezia. Civico Museo del Sigillo. Guida alla visita. Arte e cultura nella storia del sigillo*. Ed. Lilian GARY CAPELLINI and Anna ROZZI MAZZA. Istituzione per i Servizi Culturali, La Spezia 2000.
- [25] Andrea MUZZI, Bruna TOMASELLO, Attilio TORI. *Sigilli nel Museo nazionale del Bargello, 1. Sigilli ecclesiastici, 2-3. Sigilli privati, 4. Sigilli civili*. Museo Nazionale del Bargello, Florence 1988-1989; Silvana BALBI DE CARO, Carla BENOCCI. *La Collezione sfragistica. Il Medagliere del Museo del Palazzo di Venezia. I sigilli della Collezione Corvisieri Romana*. Museo Nazionale del Palazzo di Venezia, Libreria dello Stato, Rome 1998. The collections recently published include: *Sigilli della collezione del Museo Civico di Siena secoli XIII-XV*. Ed. Veronica RANDON. Museo Civico, Siena 2018 (Quaderni del Museo Civico, 5).
- [26] Martine FABRE. *Sceau médiéval. Analyse d'une pratique culturelle*. L'Harmattan, Paris 2001.
- [27] Arnaud BAUDIN. *Emblématique et pouvoir en Champagne. Les sceaux des comtes de Champagne et de leur entourage (fin XIe-début XIVe siècle)*. Dominique Guéniot, Langres 2012.
- [28] Ambre VILAIN. *Imago urbis. Les sceaux de villes au Moyen Âge*. CTHS-INHA, Paris 2018. Prior to that, Toni DIEDERICH. *Rheinische Städtiesel*. Neusser Druckerei,

- GmbH, Neuss 1984 (Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Landschaftsschutz, 1984-1985). See, too, *Micro-architectures médiévales. L'échelle à l'épreuve de la matière*. Ed. Jean-Marie GUILLOUËT and Ambre VILAIN. Picard-INHA, Paris 2018
- [29] Laurent MACÉ. *La majesté et la croix. Les sceaux de la maison des comtes de Toulouse (XIIe-XIIIe siècle)*. Presses Universitaires du Midi, Toulouse 2018. Pages 361-63 show some examples of this author's bibliography devoted to seals from southern France.
- [30] However, it is always essential to cite the classic treatises by Michel PASTOUREAU. *Traité d'héraldique*. Picard, Paris 1979 (2nd edition: 1993); Michel PASTOUREAU. *L'art héraldique au Moyen Âge*. Seuil, Paris 2009. Now, the more recent ones include Laurent HABLLOT. *Héraldique et emblématique médiévale*. Brepols, Turnhout 2019 (L'atelier du médiéviste); and Laurent HABLLOT. *Manuel de héraldique emblématique médiévale*. Presses Universitaires François-Rabelais, Tours 2019, with a historiographic introduction by Michel Pastoureau, pp. 10-14.
- [31] Martí DE RIQUER. *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*. Quaderns Crema, Barcelona 1983, p. 68, note 26.
- [32] Such as Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA. *Els quatre pals. L'escut dels comtes de Barcelona*. Rafael Dalmau, Barcelona 1994 (2nd edition, 1996); Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA. *Manual d'heràldica i tècnica del blasó*. Galerada, Cabrera de Mar 2011.
- [33] Armand DE FLUVIÀ. *Diccionari general d'heràldica*. Edhasa, Barcelona 1982.
- [34] One example is Josep M. VILA I CARABASA, Marina MIQUEL I VIVES. 'Estudi d'una matriu de segell medieval procedent de l'església de Sant Ponç de Corbera'. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17, (1996), 291-293.
- [35] One serious catalogue is *Oliba episcopus. Mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic*, Museu Episcopal de Vic, 27 October 2018 – 10 February 2019. Ed. Marc SUREDA. Museu Episcopal, Vic 2018.
- [36] Examples include *Il sigillo nella storia della civiltà attraverso i documenti dell'Archivio Segreto Vaticano. Catalogo della mostra* (Rome, 19 February – 18 March 1985). Ed. Aldo MARTINI. Tipografia Poliglotta Vaticana, Rome 1985; *Il sigillo nella storia e nella cultura. Mostra documentaria. Catalogo della mostra* (Venice, Museo Correr 6 July-31 August 1985). Ed. Stefania RICCI. Jouvence, Rome 1985; *Sigilli e Potere. Sigilli medievali dell'Archivio di Stato di Bolzano. Catalogo della mostra* (Bolzano, 7 September – 16 October 2002). Ed. Armida Zaccaria. Nicolodi, Rovereto 2002; *Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale. Catalogue de l'exposition* (Château du Grand Jardin de Joinville, June – July 2001, Musées d'Art et d'Histoire de Troyes, September – December 2003, Archives Départementales de la Marne, January – March 2004, Palais du Tau, Reims, September – December 2004). Ed. Jean-Luc CHASSEL (introduction by Michel BUR and Michel PASTOUREAU, Conseil Général de la Marne, Somogy, Paris 2003.
- [37] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica...* op. cit.; Maciej DORNA. *Mabillon und andere. Die Anfänge der Diplomatik*. Aus dem Polnischen übersetzt von Martin Faber. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2019 (Wolfenbuttelcher Forschungen).
- [38] Scipione MAFFEI. *Istoria diplomatica che serve d'introduzione all'arte critica in tal materia*. Alberto Tumermani, Mantua 1727.
- [39] Johann HEUMANN VON TEUTSCHBRUNN (Io. HEUMANN). *Commentarii de Re Diplomatica imperatricum augustarum ac reginarum Germaniæ*. I. G. Lochneri, Nuremberg 1749.
- [40] Anthelme-Michel-Laurent DE MIGIEU. *Recueil des sceaux du Moyen Âge, dits sceaux gothiques*. Antoine Boudet, Paris 1779.
- [41] *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform*. Colloquium held at the Warburg Institute, University of London. Ed. Michael H. Crawford. The Warburg Institute, University of London, London 1993 (Warburg Institute Surveys and Texts, XXIV).
- [42] Gregorio MAYANS I SISCAR. *Vida de D. Antonio Agustín arzobispo de Tarragona*. Juan de Zuñiga, Madrid 1734; Ricardo DEL ARCO Y GARAY. *El arzobispo Don Antonio Agustín. Nuevos datos para su biografía*. Imp. de F. Sugañes, Tarragona 1910.
- [43] Cándido FLORES SÉLLES, 'Antonio Agustín, estudiante en Italia'. *Studia Albornotiana*, 37 (1979), pp. 315-75
- [44] James Pyle WICKERSHAM CRAWFORD. 'Inedited Letters of Fulvio Orsini to Antonius Augustinus'. *Proceedings of the Modern Language Association*, 28 (1913), pp. 577-93; Francisco Miquel ROSELL. 'Epistolario de Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona'. *Analecta Sacra Tarraconensia*, 13 (1940), pp. 113-202; J. CLOSA. 'Don Antonio Agustín y la tradición humanística italiana'. *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*. Universidad Complutense, Madrid 1989, pp. 447-452;
- [45] Erna MANDOWSKY, Charles MITCHELL. *Pirro Ligorio's Roman Antiquities. The Drawings in MS XIII. B. 7 in the National Library in Naples*. The Warburg Institute, University of London, London 1963; Patrizia SERAFIN. 'Ligorio e la moneta: fonte, riscontro o spunto per la storia? Di tutto un po' (dalle Antichità Romane)'. *Horti Hesperidum*, 1 (2011), pp. 37-51.
- [46] Federica MISSERE FONTANA. 'Raccolte numismatiche e scambi antiquari del secolo XVI. Enea Vico a Venezia'. *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, XXIII (1994), pp. 343-83.
- [47] Eulàlia DURÁN I GRAU. 'Antoni Agustín i els cercles humanístics catalans'. *Jornades d'Història: Antoni Agustín i el seu temps*. Universitat de Tarragona, Tarragona 1990, II, pp. 261-74; *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586). Aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*. M. Esther BALASCH. Publicacions dels Amics de la Seu Vella, Editorial Pagès, Lleida 1995, pp. 53-87; Martí DE RIQUER. *L'humanisme català*. Base, Barcelona 2016.

- [48] Marc MAYER. 'Antonio Agustín entre política y humanismo: reflexiones sobre su aportación a la Epigrafía'. *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Ed. José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL and L. CHARLO. 3 vols. Universidad de Zaragoza, Alcañiz-Madrid 2002, III, pp. 359-73.
- [49] *Diálogos de medallas inscripciones y otras antigüedades. Ex bibliothecae Ant. Augustini Archiepiscopi Tarraconen.* Felipe Mey, Tarragona 1587; *I discorsi sopra le medaglie et altre anticaglie divisi in XI dialoghi.* (no number), Rome 1592; *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades.* J. F. Martínez Abad, Madrid 1744. About these publications: A. Savio, 'Delle traduzioni ed edizioni italiane dei dialogos di Don Antonio Agustín'. *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER, Anna Maria BALAGUER and P. P. RIPOLLÉS, *Acta Numismatica*, 21-22-23 (1993), pp. 77-88; M. Paz GARCÍA-BELLIDO. 'Diálogo de medallas'. *Ex Roma Lux. La Roma Antigua en el Renacimiento y el Barroco*. Ed. Marta CARRASCO FERRER and Miguel Ángel ELVIRA BARBA. Biblioteca Nacional, Sociedad Editorial Electa España, Madrid 1997, pp. 43-51; Immaculada SOCÍAS. *Algunes consideracions entorn de l'edició prínceps dels Diálogos de medallas, inscripciones y otra antigüedades d'Antoni Agustí (1587) de la Hispanic Society of America*". *Pedralbes*, 23 (2004), 525-50.
- [50] Casto María DEL RIVERO, 'Don Antonio Agustín, príncipe de los numismáticos españoles'. *Archivos Españoles de Arte y Arqueología*, 59 (1945), pp. 97-123; Joan CARBONELL MANILS. 'Fulvio Orsini i Antonio Agustín, precursors de la moderna numismàtica'. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 32 (1993), pp. 169-186. Joan CARBONELL MANILS, Adela BARREDA PASCUAL. 'Filología, numismática y prosopografía: La síntesis de Antonio Agustín y Fulvio Orsini'. *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003*. Ed. Carmen ALFARO ASINS, Carmen MARCOS ALONSO and Paloma OTERO MORÁN. Ministerio de Cultura, Madrid 2005, pp. 59-68.
- [51] Andreas SCHOTT. *Dialogos de Medallas, inscripciones y otras antigüedades de Don Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona con la interpretación latina de Don Andres Scotto*. Typis Joseph Rocchii, Lucae 1774, fol. 3. Agustín articulated the text in the guise of the three-person dialogue designated by the letters A, B and C. According to Andreas Schott, A refers to Agustí, B to Rodrigo Zapata, his sister's son, and C to his brother Joan Agustí.
- [52] Rafael LAMARCA RUIZ DE EGUILAZ. 'De la moneda al emblema. Un precedente iconográfico en el género de la literatura emblemática'. *Literatura emblemática Hispánica*. I Simposio Internacional, Universidad de la Coruña, La Coruña 1996; Immaculada SOCÍAS. 'El poder de las imágenes en los *Diálogos de Medallas, inscripciones y otras antigüedades* (1587) de Don Antonio Agustín'. Universitat de Barcelona, Barcelona 2012.
- [53] José María de FRANCISCO OLMOS. *Las monedas genealógicas. El uso de la tipología monetaria como medio de propaganda dinástica en el Mediterráneo (ss. II aC. - XV dC)*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [54] Marc MAYER. 'Towards a History of the Library of Antonio Agustín'. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 60 (1997), pp. 261-72.
- [55] Juan F. ALCINA ROVIRA. 'La dispersión de los libros y monetario de Antonio Agustín (1586-1594)', *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Ed. José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL and L. CHARLO. Vol. 3. Universidad de Zaragoza, Alcañiz-Madrid 2002, pp. 331-58.
- [56] Gregorio MAYANS I SISCAR. *Dialogos de las armas y linages de la nobleza de España, los escrivia D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona, cuya obra posthuma he cotejado con varios libros ...* Juan de Zúñiga, Madrid 1734 (reissue: Librerías París-Valencia, Valencia 2005).
- [57] Antonio MESTRE SANCHIS. *Don Gregorio Mayans y Siscar, entre la erudición y la política*. Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, Valencia 1999; *Actas del Congreso Internacional sobre Gregorio Mayans y Siscar*. Ed. Antonio MESTRE SANCHIS. Ajuntament de Oliva, Oliva 1999; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans, proyectos y frustracions*. Ajuntament de Oliva, Oliva 2003; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans y Siscar y el pensamiento ilustrado español contra el absolutisme*. Universidad de León, León 2007.
- [58] Gregorio MAYANS I SISCAR, *Vida...* cit., p. 154.
- [59] Francisco Xavier DE GARMA Y DURÀN. *Adarga Catalana. Arte heráldica y prácticas reglas del Blasón, con ejemplos de las piezas, esmaltes y ornatos de que se compone un escudo, interior y exteriormente*. Mauro Martí, Barcelona 1753 (facsimiles: Orbis, Barcelona 1954, introduction by Joaquim ICART and Josep GRAMUNT; Euro-Liber, Barcelona 1967, introduction by Xavier CALICÓ; Librerías París-Valencia, Valencia 1997.) See, too, Armand DE FLUVIÀ. *Diccionari heràldic. Índex de les càrregues heràldiques dels escuts de l'Adarga catalana*. Virgili-Pagès, Lleida 1987; Sofia MATA DE LA CRUZ. 'Les planxes calcogràfiques de l'Adarga Catalana de Francesc Xavier de Garma i Duran (1753) a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, 27 (2014), pp. 203-208. Regarding Garma, see, too, Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO. *Historia y labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1955, pp. 86-88.
- [60] *Adarga Catalana*, prologue.
- [61] *Bibliografía histórica de Cataluña. Preliminares. Numismática. Epigrafía. Colecciones diplomáticas. Sigilografía, por don Antonio Elías de Molins, jefe de cuarto grado del Cuerpo de archiveros, bibliotecarios y archeólogos*. Librería de Victoriano Suarez, Madrid 1902, p. 64. On page 65, Elias gives the title of this treatise as 'Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón, principiado por el archivero D. Francisco Javier de Garma, y continuada por el actual,

- Don Próspero de Bofarull. Diez y ocho láminas gravadas en zinc, con portada e índice manuscrito'. Also, Mireia CAMPABADAL i BERTRAN, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, 2006, p. 171-172.
- [62] Rafael TORRENT I ORRI. 'Genealogia y gestas de los condes de Crexell'. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 5 (1964), pp. 95-127.
- [63] Ferran DE SAGARRA. *Sigillografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelona, Estampa d'Henrich i C^a, 1916, I, p. XIX. Note 1, after this paragraph, reads: 'Acta de 20 de junio de 1804. En atención a que el difunto don Juan de Zagarriga y Reart, conde de Creixell i socio de este cuerpo, costeó las laminas del tratado de sellos para la Historia de Cataluña que debe escribir la Academia y que paran en poder de su hijo, el Sr. Don Francisco Ramón de Zagarriga, conde de Creixell, se comisiona a los señores socios don Juan de Sans y Barutell y don R. de Sans y Rius a fin de que hagan presente a dicho señor que llegó el caso de necesitarse dichas laminas y que espera la Academia se servirá entregarlas'.
- [64] Joaquim Icart Leonilla. *Testimoni d'una època (1929-1936)*. Ed. Josep M. ESCOLÀ and Montse ICART. Arola Editors, Tarragona 2010.
- [65] Francisco Xavier DE GARMA Y DURAN, *Próceres y ciudadanos de honor del Principado de Cataluña*. Ed. Joaquín ICART. Stemmata, Barcelona 1957. Additional biographic information on Garma, pp. 13-16.
- [66] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía...* cit., p. 31
- [67] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía...* cit., p. 44, no. 128.
- [68] Miquel DE FÀBREGAS I SABATER. 'La classificació dels segells, una tasca rigorosa i científica'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de genealogia, heràldica sigil·lografia i nobiliària*, 1 (1990), pp. 19-23. A bibliography on page 23 mentions 'Garma J. M. / Bofarull P., *Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón* (edición facsímil privada)'.
- [69] Marqués DE AVILÉS. *Ciencia heroyca, reducida a las leyes heráldicas del blasón...*, 2 volumes. Joachin Ibarra, Madrid 1780 (new facsimile editions: Círculo del bibliófilo, Madrid 1979; Bitácora, Madrid 1992).
- [70] Diego SAABEDRA FAXARDO. *Idea de un príncipe cristiano*. 2 vols., Salvador Faulí, Valencia 1786.
- [71] Jaime DE VILLANUEVA. *Viage literario a las Iglesias de España*. Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid 1850, XII, pp. 86-100; Francesc MARTORELL I TRABAL. 'Manuscrits del P. Caresmar, Pascual i Martí'. *Estudis Universitaris Catalans*, 12 (1927), pp. 178-320; Eduardo CORREDERA. *La escuela histórica avellanense*. Ed. Balmes, Barcelona 1962, pp. 81-89 = *Analecta Sacra Tarraconensia*, 35, 1963, pp. 49-66 (new edition: Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1971).
- [72] Ernesto ZARAGOZA. 'Pasqual, Jaume'. *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya*. Ed. Ramon CORTS I BLAY, Juan GALTÈS I PUJOL and Albert MANENT I SEGIMON. 3 vols., Claret, Barcelona 2001, pp. 31-32. See, too, *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 5 (1930), pp. 198-208.
- [73] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *El Llibre Verd del pare Jaume Pasqual. Primera història del monestir de Vallbona*. Barcelona, Fundació Noguera, 2002; for Father Pasqual and his milieu, see pp. 9-69.
- [74] Alberto VELASCO GONZÁLEZ. *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2011.
- [75] According to Albert Velasco, despite the fact that the objects, books and manuscripts were scattered, the *monetarium* remained intact until the mid-nineteenth century, when it 'va ser venut pel darrer dels canonges avellanencs exclaustrats al col·leccionista numismàtic Manuel Vidal-Quadras i Ramon (1818-1894). Malauradament, pocs anys després de la mort d'aquest darrer, el monetari va ser rebut al comerciant numismàtic parisenc Étienne Bourgey (1864-1943), que va adquirir-lo abans del 1913. Aquest va organitzar diverses vendes parcials de la Col·lecció Vidal-Quadras, però el 1951 una part encara era a la capital francesa en mans privades. A partir d'aquesta data, en desconeixem la sort': Alberto VELASCO GONZÁLEZ and Jaume PASQUAL, in *RCCAAC, Repertori de col·leccionistes i col·leccions d'art i arqueologia de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (digital version from 26/2/2020: https://taller.iec.cat/rcic/fitxa_una.asp?id_fitxa=6).
- [76] Josef SALAT. *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña con instrumentos justificativos*. Antonio Brusi, Barcelona 1818, p. XIII-XIV, note 1.
- [77] Remains of Pasqual's circular ex-libris are conserved, with a lamb (Pasqual) and the inscription '+EX BIB. B. JAC. PASQUAL', directly inspired by monetary and sigillographic models. An illustration of the ex-libris is found in the biography by Albert Velasco cited in the above note, Figs. 6a and 6b.
- [78] Ana María SÁNCHEZ DIAZ. 'El viaje literario a las Iglesias de España: una empresa ilustrada de los hermanos Villanueva en la primera mitad del siglo'. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 5 (1986), pp. 47-66; Germán RAMÍREZ ALEDÓN. 'El viaje literario de los hermanos Villanueva: trayectorio de un proyecto editorial'. *Placere instrucción. Viajeros valencianos por el siglo XVIII*. Ed. Emilio SOLER PASCUAL and Nicolás BAS MARTÍN. Real Sociedad de Amigos del País de Valencia, Valencia 2008, pp. 167-202.
- [79] Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, 12, *Viage a Urgel y a Gerona*, Madrid, Real Academia de la historia, 1850, pp. 92, 97.
- [80] Alphonse Antoine Louis CHASSANT, Pierre-Jean DELBARRE. *Dictionnaire de sigillographie pratique*. J.-B. Dumoulin, Paris 1860; Oliver D. HARRIS. 'Fragments of the Past: The Early Antiquarian Perception and Study of Seals in England'. *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Ed. Laura J. WHATLEY. Brill, Leiden-Boston 2019, pp. 129-154.

- [81] Isabel RODRÍGUEZ CASANOVA, Alberto J. CANTO GARCÍA, Jesús VICO MONTEOLIVA. *M. Gómez-Moreno y la moneda visigoda. Investigación i coleccionismo en España (siglos XIX-XX)*. Real Academia de la Historia, Madrid 2014; for Catalan collections, see, pp. 163-181.
- [82] Josef SALAT. *Tratado... cit.*, pp. XI-XVI (Gabinetes existentes en el Principado de Cataluña).
- [83] The Archive of the Reial Acadèmia de Bones Lletres conserves one of his manuscripts (ms. 3-III-8) meant for volume three of the aforementioned book by Josep Salat, which was never published: Institut d'Estudis Catalans, MCEM Base de dades de manuscrits catalans de l'Edat Moderna, no. 2242.
- [84] Juan Manuel ABASCAL, Rosario CEBRIÁN. *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Real Academia de la Historia, Madrid 2005, p. 197.
- [85] Raimon GRAELLS I FABREGAT. 'Dactyliothecæ Cataloniae'. *El coleccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900*. Edicions de la Universitat, Lleida 2011, pp. 73, 94-95, 113-177 (for Elias and Sicardo, see pp. 134-135).
- [86] Borja QUEROL I DE QUADRAS. 'Pròsper de Bofarull, bibliòfil: Els manuscrits de genealogia i heràldica de Pròsper de Bofarull a la Biblioteca de Catalunya'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, 29 (2016), pp. 157-83.
- [87] M. DEL VAL GONZÁLEZ DE LA PEÑA. 'La enseñanza de la paleografía en España. Los orígenes y las primeras cátedras'. *Excavando papeles. Indagaciones arqueológicas en los archivos españoles*. Ed. Joaquín M. GÓMEZ-PANTOJA. Aache ediciones, Guadalajara 2004, pp. 43-71.
- [88] Francisco DE BOFARULL Y SANS. 'La heráldica en la filigrana del papel. Memoria leída en la sesión ordinaria celebrada por la Real Academia de Buenas Letras en el día 26 de mayo de 1899'. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7 (1901), pp. 485-56.
- [89] Francisco DE BOFARULL Y SANS. *Apuntes paleográficos para uso de los alumnos de la Escuela especial del Notariado areglado por los profesores de la Academia Paleográfica de Barcelona*. Tipografía Española, Barcelona 1890.
- [90] Sebastià RUSCALLEDA I GALLART. *Francesc Piferrer i Montells: notícia d'un lloretenc al Madrid del segle XIX*. Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar 1997.
- [91] Francisco PIFERRER. *Tratado de Heráldica y Blasón*. Imprenta de Repullés, Madrid 1853 (new edition: *El Libro de Oro*, Madrid 1858); Francisco PIFERRER. *Diccionario de la ciencia heráldica de armas y armaduras antiguas, de cruces y condecoraciones españolas y de las órdenes militares y de caballería españolas y extranjeras [sic]*. Impr. de Luis García, Madrid 1861.
- [92] Francisco PIFERRER. *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*. 7 vols., Eusebio Aguado, Madrid 1856-1861.
- [93] Onofre ESQUERDO. *Nobiliario Valenciano*. Ed. José MARTÍNEZ ORTÍZ. Biblioteca Valenciana, Valencia 2001.
- [94] 'Bover de Rosselló, Joaquim Maria'. *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Ed. Miquel DOLÇ I DOLÇ. Promomallorca, Palma 1989-2005, II, pp. 240-241.
- [95] Joaquín María BOVER. *Nobiliario mallorquín dedicado a la Reina Nuestra Señora*. Pedro José Gelabert, Palma 1850.
- [96] *Ibid.*, p. 12.
- [97] *Bibliografía histórica de Cataluña. Preliminares. Numismática. Epigrafía. Colecciones diplomáticas. Sigilografía, por don Antonio Elías de Molins, jefe de cuarto grado del Cuerpo de archiveros, bibliotecarios y archeólogos*. Librería de Victoriano Suarez, Madrid 1902, pp. 64-65.
- [98] Carmen CRESPO NOGUEIRA. 'Los primeros cien años del Archivo Histórico Nacional (1866-1966)'. *RABM*, 73 (1966), pp. 295-297; Luis García de Valdeavellano, 'Vida y obra de D. Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)'. *Boletín de la Real Academia de la Historia (BRAH)*, 163 (1968), pp. 89-142 (reissued in *Seis semblanzas de historiadores españoles*. Universidad de Sevilla, Seville 1978, pp. 7-71, portrait); Rafael Gibert, 'Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)'. *Anuario de Estudios Medievales*, 6 (1969), pp. 563-574.
- [99] Amédée PAGÈS. 'Notice sur la vie et les travaux de Joseph Tastu'. *Revue des langues romanes*, 4th series, 2, no. 32 (1888), pp. 57-76 and 127-145. For the passages transcribed: pp. 73-75.
- [100] About Botet, see Joaquim NADAL I FARRERAS. 'Joaquim Botet i Sisó. Girona 1846-1917'. *Revista de Girona*, 75 (1976), pp. 197-201; Miquel CRUSAFONT I SABATER. 'Vida i obra de J. Botet i Sisó'. *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, pp. 11-48; Miquel CRUSAFONT I SABATER. 'Noves dades sobre J. Botet i Sisó i el seu entorn'. *Acta Numismàtica*, 28 (1998), pp. 7-28; Ramon ALBERCH I FUGUERAS and Josep QUER I CARBONELL. *Joaquim Botet i Sisó, del catalanisme al nacionalisme*. Columna, Barcelona 1998; Elvis MALLORQUÍ GARCIA. 'Joaquim Botet i Sisó, historiador, i la comarca de la Selva'. *Quaderns de la Selva*, 29 (2017), pp. 7-23.
- [101] Joaquim TREMOLEDA TRILLA. 'Botet i Sisó i Empúries'. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 58 (2017), pp. 45-70.
- [102] Joaquim BOTET I SISÓ. 'Notícia del volum tercer del *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña* por el Dr Josep Salat'. *Bulletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 7 (1914), pp. 1-22.
- [103] *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (1997), pp. 66-67.
- [104] Joaquim BOTET I SISÓ. 'Sello de D. Ramon de Cabrera'. *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, pp. 411-14.
- [105] Joaquim BOTET I SISÓ. 'Nota sobre un segell de plom del convent de la Santíssima Trinitat de València'. *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, pp. 415-17.
- [106] Arxiu Municipal de Girona, Fons Joaquim Botet i Sisó.
- [107] *Exhibition Universelle de 1900. Catalogue officiel illustré de l'Exhibition retrospective de l'art français des origines à*

1800. Lemerrier, Ludovic Baschet, Paris 1900, pp. 264, 308, and guide-map on the back cover.
- [108] Ramón GRAU, Marina LÓPEZ *et al.* *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*. Comissió Ciutadana per a la Commemoració del Centenari de l'Exposició Universal de Barcelona, l'Avenç, Barcelona 1988.
- [109] Joaquín Ciervo. *Historial del Palacio de Bellas Artes*. Viuda de R. Tobella, Barcelona 1943
- [110] FRANCISCO BOFARULL Y SANS. *Los códices, diplomas e impresos en la Exposición Universal de Barcelona de 1888*. Tipo Litografía de Busquets y Vidal, Barcelona 1890.
- [111] Bartolomé FERRÁ Y PERELLÓ. *Instalación del Museo arqueológico luliano en la Exposición Universal de Barcelona*. Pedro J. Gelabert, Palma de Mallorca 1888 (= *Boletín de la Sociedad arqueológica luliana*, 76-77, April 1888), pp. 5-8; *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 10 January 1888, p. 194; *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 10 May 1888, pp. 257-58. The vitrine is reproduced in the *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, II (10 July 1888), plate XLIX.
- [112] Ignasi DE SOLÀ-MORALES RUBIÓ. *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i ciutat*. Fira de Barcelona, Barcelona 1985; M. CARMEN GRANDAS. *L'Exposició internacional de Barcelona de 1929*. Els llibres de la frontera, Barcelona 1988.
- [113] Historically, it is interesting to recall that the prehistory section was prepared by Pere Bosch-Gimpera in conjunction with Josep de C. Serra i Ràfols: Pere BOSCH-GIMPERA. *Exposición internacional de Barcelona 1929. El arte en España. Guía de la sección España primitiva del Museo del Palacio Nacional*. Herma, Barcelona 1929.
- [114] *Exposición internacional de Barcelona 1929-1930. El arte en España. Palacio Nacional*. Barcelona 1929. That same year, this tentative 482-page guide, the third edition, was soon replaced by a 764-page volume revised by the eminent Manuel Gómez Moreno (for the seals: pp. 354-365, 471).
- [115] *Catálogo histórico y bibliográfico de la Exposición internacional de Barcelona*. Ed. Duque DE BERWICK Y ALBA. II, Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid 1931, pp. 230-296, no. 464-645; II, Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid, 1933, p. 1-4, no. 646-54.
- [116] Ferran DE SAGARRA. *Sigillografia...cit.*, III, 1932, p. 3, no. 2973.
- [117] Xavier BARRAL I ALTET. 'Catolicisme i nacionalisme. El primer manual català d'arqueologia'. *Quaderns d'Estudis Medievals*, VII (1988), pp. 7-21; Xavier BARRAL I ALTET. 'Reflexions sobre el context i la recepció de les *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* de Josep Gudiol a inicis del segle XX'. *Josep Gudiol i Cunill, pioner en la Història de l'Art a Catalunya*, Jornada Museu Episcopal de Vic, 25 October 2013. *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, VII (2014), pp. 37-50.
- [118] Jean-Auguste Brutails. 'Textes réunis par Philippe ARAGUAS à la suite des journées d'étude des 17 et 18 juin 2011'. *Revue Archéologique de Bordeaux*, 105, 2014.
- [119] Joseph GUDIOL Y CUNILL. *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vidua de R. Anglada, Vic 1902, pp. 312-313.
- [120] Xavier BARRAL I ALTET. 'Eduard Junyent i Subirà'. *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*. Ed. Stefan HEID and Martin DENNERT, Schnell und Steiner, Regensburg 2012, I, pp. 694-95.
- [121] Eduard JUNYENT. 'El sello inédito del conde Bernat Tal-laferro'. *Destino*, 1772 (18 September 1971), p. 19; taken up again in Catalan in *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2001, pp. 145-47.
- [122] One example: Antoni DURAN I SANPERE. 'El segell municipal de Cervera'. *Estudis Universitaris Catalans*, 10 (1917-1918), pp. 183-193.
- [123] Francesc CARRERAS I CANDI. 'Discurs presidencial del curs 1922-1923 [La Heràldica catalana]'. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 11 (1923-1924), pp. 25-31, 49-61.
- [124] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general català de llinatges. Catalunya, València, Mallorca, Rosselló*. 3 vols., Montaner y Simon, Barcelona 1923-1928.
- [125] Pere F. PUIGDERRAJOLS I JARQUE. 'Disseny heràldic. Observacions i suggeriments al Nobiliari general català de Fèlix Domènech i Roura', *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, 7 (1996), pp. 65-83.
- [126] *Ensenyes nacionals de Catalunya. Estudi històric per Lluís Domènech i Montaner i Fèlix Domènech i Roura*. Costa Brava, Barcelona 1936; new edition (with an introduction by Martí DE RIQUER. 'Observacions sobre heràldica catalana'). Generalitat de Catalunya, Editorial 92, Barcelona 1995 (Som i Serem Collection, 8).
- [127] *Pau Font de Rubinat: Reus, 1860-1948: vida i actuacions d'un bibliòfil catalanista*. Exhibition catalogue. Ed. Pere ANGUERA. Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus 1997.
- [128] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general... cit.*, prologue.
- [129] His personal graphic collection is conserved at the Arxiu Fotogràfic de Barcelona and the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB3-260/5D.16).
- [130] Marià BAIG I ALEU. 'Joaquim Botet i Sisó i les il·lustracions del volum Província de Girona'. *Revista de Girona*, 210 (2002), pp. 42-47.
- [131] Francesc CARRERAS I CANDI. 'Discurs presidencial del curs 1922-1923 [La Heràldica catalana]'. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 11 (1923-1924), pp. 25-31, 49-61.
- [132] The most comprehensive biography of him is the one by Eva SERRA I PUIG. *Ferran de Sagarra i de Siscar. Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005. Ferran Soldevila published a brief essay on him in 1940, which has now been reissued: 'L'historiador i erudit Ferran de Sagarra i de Siscar'. Ferran SOLDEVILA. *Noms propis*. Barcelonesa d'Edicions, Barcelona 1994, pp. 115-21. One unpublished text by Ferran Soldevila on Ferran de Sagarra, read at the plenary session of the Insti-

- tut d'Estudis Catalans on 12 June 1954, on the centennial of Sagarra's birth, is conserved in the Archive of the Institut d'Estudis Catalans: Xavier BARRAL I ALTET. 'Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigil·lografia catalana medieval (1954)'. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, 2022, at press. For his family milieu, see Josep Maria DE SAGARRA. *Memòries*. Edicions 62, La Caixa, MOLC Collection, Barcelona 1981 (first edition: Aedos, Barcelona 1954).
- [133] Jordi VIDAL. 'La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra i de Siscar'. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26 (2016), pp. 97-109, with a bibliography of the archaeological works published by Ferran de Sagarra.
- [134] Pere BOSCH GIMPERA. 'El donatiu de Puig Castellar, per D. Ferran de Sagarra a l'Institut d'Estudis Catalans'. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, (1915-1920), pp. 593-595.
- [135] *Ibid.*, p. 107.
- [136] Ferran DE SAGARRA. *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya* (3 vols. text, 2 vols. illustrations). Barcelona, Estampa d'Henrich i C^a, 1916-1932.
- [137] See the bibliography that he published in 1910: Ferran DE SAGARRA Y SISCAR, 'Bibliografía sigilográfica espanyola'. *Revue Internationale de Sigillographie*, 1-2 (1910), pp. 45-48. See, too, Josep TRENCHS ODENA. 'Ferran de Sagarra. La colecció sigil·logràfica y la premsa espanyola (1888-1912) con un apéndice bibliográfico de Sigilografía'. *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya*, 10 (1973), pp. 9-45.
- [138] *Importancia de la Sigilografía como ciencia auxiliar de la Historia. Memoria leída en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 15 de marzo de 1902 por el académico de número don Fernando de Sagarra y de Siscar*. Imprenta de la Casa Provincial de la Caridad, Barcelona 1902, excerpt from *Memories de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 8 (1901), pp. 177-94: p. 18.
- [139] The countless articles that appeared in the press in the late nineteenth and early twentieth centuries have been compiled and transcribed by Josep TRENCHS ÒDENA, 'Ferran de Sagarra'... op. cit.
- [140] Rosa SESER PÉREZ. 'Roc Chabàs. Documentar i difondre la història (Dènia 1844-1912). I centenari de la mort'. *Aguaits* (IECMA Marina Alta), 31 (2012), pp. 9-41.
- [141] Ferran DE SAGARRA, *Sigil·lografia catalana*... cit., p. XIX-XX.
- [142] Ferran DE SAGARRA. *Sigil·lografia catalana*... cit., pp. XX-XXI.
- [143] Ferran DE SAGARRA. *Sigil·lografia catalana*... cit., p. XXII.
- [144] Ferran DE SAGARRA, *Sigil·lografia catalana*... cit., p. 15.
- [145] FRANCISCO GRACIA ALONSO. *La construcción de una identidad nacional. Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*. Edicions Universitat, Barcelona 2018, p. 495.
- [146] Josep MASSOT I MUNTANER. 'Rafael Patxot, mecenes de l'Institut d'Estudis Catalans'. *Rigor científic, catalanitat indefallent. Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)*. Ed. Ma-
- nuel CASTELLET. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, pp. 39-57: p. 52.
- [147] Manuel Bassa was a prominent heraldist who published many studies, including *Orígens de l'escut català* (1961) and *El veritable escut de la ciutat de Barcelona* (1964), in defence of the composition based on four royal pales, not two, in the second and third quadrants; *Els comtes-reis catalans. Història i heràldica de la casa de Barcelona* (1964), *L'escut de Tarragona* (1966), *Els escuts heràldics dels pobles de Catalunya* (1968) and *L'escut de Santa Coloma de Queralt* (1973). See, too, his *Tractat general d'heràldica* (1973), where he examines the history of coats-of-arms and provides rules for forming and interpreting them. He contributed to the newsletter of the Societat Catalana d'Estudis Històrics, participated in the inter-county assemblies of scholars and wrote articles on topics related to heraldry for numerous journals.
- [148] Germain DEMAY. *Le costume au Moyen Âge d'après les sceaux*. D. Dumoulin, Paris 1880 (new edition: Berger-Levrault, Paris 1978, with additions by Jean-Bernard de Vaivre).
- [149] Martí DE RIQUER. *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*. Ariel, Barcelona 1968, p. 14 (new edition: La Magrana, Barcelona 2011).
- [150] Some examples: Marta SERRANO COLL. 'Iconografía de genero: los sellos de las reinas de Aragón en la Edad Media (siglos XII-XVI)'. *Emblemata*, XII, 2006, pp. 15-52; Marta SERRANO COLL. 'Monedas y sellos como modelos figurativos. Ejemplos de transposición iconográfica en la Corona de Aragón'. *Arte y Memoria. XVII Congreso Nacional de Historia del Arte (Barcelona 2008)*. Ed. Mireia FREIXA. Universitat de Barcelona, Barcelona 2017, pp. 898-911; Marta SERRANO COLL. 'Influencias artísticas europeas en la cancillería de la Corona de Aragón: algunos ejemplos de sigillografía'. *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas de la Baja Edad Media*. Universidad de León, León, 2009, pp. 295-308; Marta SERRANO COLL. *Effigies regis Aragonum. La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza 2015. See, too, Jordi CASANOVAS. 'Dues notes d'epigrafià hebraica medieval, Un nou segell amb inscripció hebraica procedent de Tàrrega'. *Tamid*, 2 (1998-1990), pp. 191-197 and 200.
- [151] One example among the different studies that Josep Trenchs Òdena has devoted to these topics: Josep TRENCHS. 'La aposición del sello real en los documentos de Jaime I: unes notes'. *Medievalia*, 10 (1992), pp. 437-449.
- [152] I would like to thank the following persons for their cooperation and assistance in answering my inquiries about the state of the sigillography collections in Catalonia and the Catalan Lands: Rosa Maria Aguiló Fiol (Museu de Mallorca), Ester Angulo (Biblioteca i Arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), Maria Barceló Crespi (Universitat de les Illes Balears), Carme Berlabé Jové (Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal),

- Jusèp Boya Busquets (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Àngels Casanovas Romeu (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Aymat Catafau (Universitat de Perpinyà), Carme Colom Arenas (Societat Arqueològica Lulliana, Palma de Mallorca), Pietro Corrao (Università degli Studi di Palermo), Guillaume Darras (Museu Numismàtic Puig, Perpignan), Antoni Furió (Universitat de València), Carlos Laliena Corbera (Universidad de Zaragoza), Isabel Escandell Proust (Universitat de les Illes Balears), Marie Landelle (Directrice des Patrimoines, Perpignan), Antoni Planas Rosselló (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lulliana), M. Agnès Pons (Arxiu Capitular de Mallorca), Vicent Pons (Arxiu de la Catedral de València), Magali Rieu (Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, Perpignan), Maria Gràcia Salvà Picó (Museu de Mallorca), Marta Serrano Coll (Universitat Rovira i Virgili, Tarragona), Marc Sureda i Jubany (Museu Episcopal de Vic), Albert Torra (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona) and Albert Velasco (Universitat de Lleida).
- [153] Luca BECCHETTI. 'La politica di tutela del patrimonio sfragistico degli archivi italiani. Bilanci e prospettive'. *Archivi*, IX (2014), pp. 19-24. See, too, Andrea ROVIRA I BORDONAU. 'Els segells de cera i plom. Principals alteracions i tractaments des de la prevenció a la restauració'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, 23 (2010), pp. 163-175.
- [154] Bonaventura BASSEGODA I HUGAS. *Colleccionistes, colleccions i museus: episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2007.
- [155] Antonio Elias DE MOLINS. *Catálogo del Museo provincial de antigüedades de Barcelona*. Imprenta Barcelonesa, Barcelona 1888, p. 228, no. 1455-1456.
- [156] *Ibid.*, p. 438-439, no. 1494-1499.
- [157] Juli Vintró i Casallachs, Barcelona. Juli Vintró was born in Barcelona in around 1863. A fan of history, archaeology, photography, hiking (*excursionisme*), geology and cartography, he became a resident member of the Associació Catalanista d'Excursions Científiques (the forerunner of the Centre Excursionista de Catalunya) in December 1885. He held several posts at the centre, including treasurer after 1893. He died in Barcelona on 22 October 1911.
- [158] Marquise of Dou, Barcelona. Palau de Dou, at number 31, Sant Pere Més Baix, which belonged to the Marquises of Dou until the Civil War: Albert BALCELLS. *Ramon d'Alòs-Moner i de Dou. Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003.
- [159] Marqués DE VALLGORNERA. *Breve descripción del archivo de la Casa de Vallgornera*, I Assembla d'Estudis del seu Comtat. Amigos de Besalú y su Condado, Besalú 1968, pp. 149-166.
- [160] Tomás Muñoz y Romero (1814-1867), mentioned above, was an archivist, historian and scholar of the Real Academia de la Historia and the first director of the Archivo Histórico Nacional, created in 1866.
- [161] Ferran de SAGARRA. 'Antics segells dels arquebisbes de Tarragona'. *Analecta Sacra Tarraconensis*, V (1929), pp. 191-206.
- [162] Lluís NICOLAU D'OLWER. *Caliu. Records de mestres i amics*. Institut Català de Cultura, Mexico 1958, pp. 145 and forward.
- [163] 'Visita a les colleccions de D. Ferran de Sagarra y de Sis-car'. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, (1893), pp. 99-100.
- [164] José TRENCHS ÓDENA. 'Ferran de Sagarra'... cit., p. 38.
- [165] Manuel BASSA I ARMENGOL. 'Bisbes de Lleida. La collecció sigillogràfica del Museu Diocesà de Lleida'. *Il·lerda*, 30 (1969/70), pp. 35-69; esp. pp. 35-36.
- [166] Filemón ARRIBAS ARRANZ. *Sellos de placa de las cancel·lerías regias castellanas*. Cuesta Valladolid 1941; Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS, Alberto MONTANER FRUTOS. 'Sobre el modo de aposición de los sellos de placa: la tira de anclaje en documentos aragoneses del siglo XVI', *Emblemata*, 10 (2004), pp. 443-59; M. Victoria JARA GUERRERO. 'Los sellos de placa'. *Archivo Secreto*, 4 (2008), pp. 274-81.
- [167] S. A. (Angel ALLENDE). *Timbres españoles 1969*. Documentos antiguos, Barcelona 1968.
- [168] See the illustration of a page of ink seals of the colleges of scribes from the nineteenth century in María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía...* cit., p. 109.
- [169] *La Comissió de Monuments Històrics i Artístics de la Província de Girona (1844-1981): catàleg del fons documental*. Ed. Josep MATAS I BALAGUER. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2006.
- [170] *Som cultura. La peça del museu, museus, patrimoni*. 12 December 2017 (digital version), with an illustration of the album.
- [171] Joan MORA CASTELLÀ, Claudi OMAR I BARRERA, Josep PUIG I CADAFALCH. *Tríptic de biografies del mataroní illustre Dr. En Terenci Thos i Codina Mestre en Gai Saber*. Gràfiques Vilá, Mataró 1923; Jaume VELLVEHÍ I ALTIMIRA. *Terenci Thos i Codina (Mataró, 1841-1903) un home de la Renaixença*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2003.
- [172] *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Third era, XIII, no. 10, p. 192-202, *Sesión pública extraordinaria del día 16 de diciembre de 1916 en Honor del Académico Difunto Excmo. Sr. D. Silvino Thos y Codina*, (Barcelona, Sobs. de López Robert, 1917), *Memoria necrológica por el académico Dr. D. Eugenio Mascareñas y Hernández; Manuel Cusachs i Corredor, Silvino Thos i Codina* (Mataró, 16 May 1843, Barcelona, 15 July 1911). *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 106 (2013), pp. 33-41.
- [173] Silvino THOS Y CODINA. *De Comillas a París (agosto a octubre de 1899)*. A. López Robert, Barcelona 1890 (2nd edition).
- [174] Enric Bertran, expanded text after the entry corresponding to the *Gran Enciclopèdia Catalana* (vol. 3, p. 302), written by Agustí Duran i Sanpere, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, Directori de socis i sòcies, de col·laboradors i col·laboradores.

- [175] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, II, pp. 346-47.
- [176] Jordi VIDAL. 'La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra'... op. cit., p. 101, note 17.
- [177] Francisco RODRIGUEZ MARIN. 'Guía histórica y descriptiva de los Archivos, Bibliotecas y Museos Arqueológicos de España'. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, (1916), pp. 649-55.
- [178] Ramon PLANES I ALBETS, Laura PAGAROLAS I SABATÉ; Pere PUIG I USTRELL. *L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*. Associació d'Arxivers de Catalunya, Barcelona 2003, p. 73.
- [179] Jordi CASANOVAS I MIRÒ. *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Dades per a una història*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2010; notice by Francisco GRACIA ALONSO. *Pyrenae*, 41 (2010), pp. 253-256.
- [180] Ferran DE SAGARRA. 'Un donatiu de segells del senyor Joaquim Cabot i Rovira'. *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, IV, 36 (1934), pp. 145-153; Albert ESTRADA RIUS. 'Alfons el Liberal, segell de cera vermella, 1327-1336'. *Cinc segles de numismàtica catalana*. Exhibition commemorating the seventy-fifth anniversary of the Gabinet Numismàtic de Catalunya, from 14 June to 4 May 2008. Ed. Marta CAMPO and Albert ESTRADA RIUS. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2007, p. 137.
- [181] Pere SERRA, Leticia DARNA. *El fons de segells pendents de pergamins de la Biblioteca de Catalunya*. Exhibition at the Biblioteca de Catalunya, from 15 January to 14 February 2018, exhibition brochure-catalogue.
- [182] Jordi RUBIÓ I BALAGUER. 'Un llegat a l'Institut d'Estudis Catalans. El donatiu Sagarra a la Biblioteca de Catalunya'. *Sobre biblioteques i biblioteconomia, Obres de Rubió i Balaguer, XII*. Generalitat de Catalunya, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 126.
- [183] Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Private collections. Personal collections. AHCB3-302/5D57. Collection catalogue. 5D57 Sagarra Siscar, Ferran de, Barcelona, 2003.
- [184] The bibliographic list by categories of the entries by author are found at both the Reial Acadèmia de Bones Lletres and the collective catalogue of the CCUC consortium: Sagarra i de Siscar, Ferran de, 1853-1939; by subject: sigillography.
- [185] On archaeological collecting in the Girona region in the early twentieth century: Isabel VALLBÉ ALBIOL. 'Manuel Cazorro Ruiz, pioner d'Empúries i col·leccionista'. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 46 (2005), pp. 367-405.
- [186] Joaquim BOTET I SISÓ. 'Sello de D. Ramon de Cabrera'. *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Ed. Miquel CRUSAFONT I SABATER, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, pp. 411-14.
- [187] Many of these moulds are reproduced, with the indication 'Girona, Museu Arqueològic', in Ferran de Sagarra's monumental *Sigillografia Catalana*.
- [188] *Som cultura. La peça del museu, museus, patrimoni*. 12 December 2017 (digital version).
- [189] *La formació de col·leccions diocesanes a Catalunya. Lleida, Museu de Lleida, diocèsà i comarcal*. Ed. Alberto VELASCO and Marc SUREDA. Edicions de la Universitat de Lleida 2017; Xavier BARRAL I ALTET. 'Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya'. *Thesaurus. L'art als Bisbats de Catalunya 1000-1800. Estudis*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1985, pp. 77-103.
- [190] Manuel BASSA I ARMENGOL. 'Bisbes de Lleida'... cit., pp. 35-36.
- [191] Manuel BASSA I ARMENGOL. "Bisbes de Lleida"... cit., pp. 35-36.
- [192] Magdalena CANELLAS ANOZ. 'Contribución al estudio sigilográfico de la Paheria de Lerida (1410-1412)'. *Actas del primer coloquio de sigillografia...* cit., pp. 317-22. See, too, Agustín PRIM Y TARRAGÓ, *Datos i aclaraciones para la historia de los sellos municipales de la provincia de Lérida*. Tipografía de la Casa Provincial de Misericordia, Lleida 1978.
- [193] *Arxiu Històric de Tarragona. Butlletí informatiu*, 9, July 2006, p. 4; Isabel COMPANYS I FARRERONS. *Catàleg de la col·lecció de pergamins de l'Ajuntament de Tarragona dipositats a l'Arxiu Històric de Tarragona*. Arxiu Històric, Tarragona 2009.
- [194] Jaume BARRACHINA. 'Lipsanoteques de Sant Pere de Casserres, Santa Eugènia de Berga i Sant Julià de Vilatorrada'. *Museu Episcopal de Vic, guia de les col·leccions*. Museu Episcopal, Vic 2007, pp. 250-53.
- [195] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. 'Dos sellos del linaje de Cabrera en el siglo XIII: El sello de Doña Sancha, Vizcondesa de Cabrera 1299. El sello de Don Fernando Fernández 1222'. *Actas del primer coloquio de sigillografia...* cit., pp. 329-340 (for the seal from Vic, pp. 329-36).
- [196] Jaime GOMEZ DE CASO Y ZURIAGA. 'Sellos reales en cera en el Archivo histórico provincial de Teruel'. *Teruel. Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, 60 (1978), pp. 69-90.
- [197] The sigillography section of the Archivo Histórico Nacional conserves a series of manuscripts by L. Aroz Pascual on the seals of the Archivo de Santa Maria la Mayor (El Pilar), the cathedral of Zaragoza and other locations in Aragón: María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía...* cit., pp. 24-25.
- [198] On this fascinating figure, see, for example, Miguel Ángel CATALÁ GORGUES, Susana VEGA BARBENA. *Valencia 1900, el legado fotográfico de J. Martínez Aloy*. Ajuntament de València, València 2008.
- [199] José MARTÍNEZ ALOY. *Los prelados de Valencia. Sigillografia*. F. Domènech, València 1887.
- [200] Antonio DE LA TORRE Y DEL CERRO. 'La colección sigilográfica de la catedral de Valencia'. *Archivo de Arte Valenciano*, 1 (1915), pp. 103-110, 142-151; 2 (1916), pp. 19-29; 3 (1917), pp. 11-25; 4 (1918), pp. 81-115; 5 (1919), pp. 50-64; 6 (1920), pp. 52-64; 7 (1921), pp. 72-103; 8 (1922), pp. 112-152 (joint edition, València, Antonio López y Cía, 1925).

- [201] Antonio RUMEU DE ARMAS. 'In memoriam. Don Antonio de la Torre (1878-1966)'. *Hispania*, 26 (1966), pp. 485-96; Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, 'Don Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)'. *Anuario de Estudios Medievales*, 3 (1966), pp. 655-662; F. Federico UDINA MARTORELL. 'Un gran maestro que desaparece. Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)'. *Miscellanea Barcinonensis*, 15 (1967), pp. 1-10; Emilio SÁEZ and Mercè ROSSELL. *Repertorio de Medievalismo Hispánico (1955-1975)*. El Albir, Barcelona 1978, II, pp. 381-82.
- [202] Josep Maria MUÑOZ LLORET. *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual*. Edicions 62, Barcelona 1997; Josep CLARA, Pere CORNELLÀ and Francesc MARINA. *Epistolari de Jaume Vicens Vives. II. Cercle d'Estudis Històrics i Socials*, Girona 1998, pp. 471-92.
- [203] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía... cit.*, pp. 31-32; María Dolores MATEU IBARS. 'Sigilografía valenciana'. *Primer congreso de historia del País Valenciano. Celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971. 2. Prehistoria, Edades Antigua y Media*. Universitat de València, Valencia 1980, pp. 905-908; Felipe MATEU I LLOPIS. 'El "Rex Hungarie" y el "Rex Valencie": sincronismos monetarios y sigilográficos: en torno de doña Violante de Hungría'. *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. 3-5: Economía y sociedad, Mundo cultural, Historiografía y Fuentes*. Universidad de Zaragoza, Zaragoza 1982, pp. 545-55; María Luisa CABANES CATALÁ, Ramón BALDAQUÍ ESCANDELL, Verónica MATEO RIPOLL. 'Sigilografía valenciana en la época de Alfonso el Magnánimo: estado de la cuestión'. *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona: la Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo; i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume (Naples, Caserta, Ischia, 18-24 September 1997)*. Paparo Edizioni, Naples 2001, II, pp. 99-110. I also want to recall María Luisa CABANES CATALÁ, Pilar DÍAZ. 'Papel y sigilografía'. *IV Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Asociación Hispánica de Historiadores del Papel, 2001, pp. 45-72.
- [204] María de los Desamparados CABANES PECOURT. 'Notas para el estudio de la sigilografía episcopal valentina de los siglos XIII y XIV'. *Saitabi*, XVII (1967), pp. 37-41; María de los Desamparados CABANES PECOURT. 'Sigilografía y hagiografía: los sellos y su aportación a la iconografía hagiográfica'. *Hagiografía y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*. Actas del XVIII congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Orense, 9-13 September 2002). Ed. Agustín HEVIA BALLINA. *Memoria Ecclesiae*, 25 (2004), II, pp. 613-51; María Luisa CABANES CATALÁ. 'Sigilografía, heráldica y epigrafía como auxiliares de la biografía eclesiástica'. *Biografía eclesiástica y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*. Actas del XX congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Málaga, 13-18 September 2004). Ed. Agustín HEVIA BALLINA. *Memoria Ecclesiae*, 29 (2006), pp. 471-94.
- [205] Ricard URGELL FERNÁNDEZ. *Arxiu del Regne de Mallorca. Guia*. Conselleria d'Educació i Cultura, Palma de Mallorca 2000.
- [206] *Museo Arqueológico Diocesano. Estudi de l'àlbum de Rafael Ysasi*. Ed. Rosa Maria AGUILÓ FIOL and Joana Maria PALOU SAMPOL. Museu de Mallorca, Conselleria Cultura, Palma 2018 (El Fons documental del Museu de Mallorca, III): I, pp. 36-37, II, pp. 31-34. Plate XXXII presents the list of seals displayed, nos. 1073-1109.
- [207] Bartolomé FERRÁ Y PERELLÓ. *Instalación del Museo arqueológico luliano en la Exposición Universal de Barcelona*. Pedro J. Gelabert, Palma de Mallorca 1888. *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, April 1888, p. 8; *La Societat Arqueològica Lulliana: els primers 25 anys*. Exhibition (Palma de Mallorca, 19 November 2020 – 16 January 2021).
- [208] Joan C. DE NICOLÁS MASCARÓ. 'La matriu d'un segell perdut a Menorca a finals del segle XIII pel cavaller de nissaga empordanesa Pere Saverdera o un personatge homònim'. *Centre d'Estudis Locals d'Alaior, Menorca* 2015, pp. 1-7.
- [209] Albert SALSAS, *Revue historique du diocèse de Perpignan*, 3 (1924), p. 182.
- [210] Deposit of the Direction du Patrimoine of the city of Perpignan.
- [211] Antonino SALINAS. 'Sigilli dei Martini e della regina Maria'. *Archivio Storico Siciliano*, (1887), p. 262; Giuseppe LA MANTIA. 'Su l'uso della registrazione in cancelleria del regno di Sicilia dai Normanni a Federico d'Aragona (1130-1337)'. *Archivio Storico Siciliano*, (1906), pp. 197-219; Giuseppe LA MANTIA. 'Capitoli angioini sul diritto di sigillo per la Cancelleria regia per la Sicilia posteriori al 1272'. *Archivio Storico Siciliano*, (1907), pp. 421-52; Giuseppe LA MANTIA. 'Recensione a F. Sagarra, Notes referentes als sugells del rei Martí, Barcelona 1911'. *Archivio Storico Siciliano*, 35 (1910), pp. 477-81; *Real Cancelleria di Sicilia. Inventario sommario*. Archivio di Stato di Palermo, Palermo 1950; Paolo COLLURA. *La Cancelleria dei re aragonesi di Sicilia*. Officina di studi medievali. Palermo, no date [1983]; Pietro BURGARELLA. *Nozioni di diplomazia siciliana*, Palermo 1991; Salvatore FODALE. *I quaterni del Sigillo della Cancelleria del Regno di Sicilia (1394-1396)*. Associazione Mediterranea, Palermo 2008.
- [212] Giuseppe COSENTINO. *Elenco delle scritture e dei sigilli esposti nella bachecca della seconda stanza della biblioteca*. Boccone del Povero, Palermo 1892.
- [213] The images of the parchments in the Sicilian archives, including the chapterhouse archives, can be consulted in the Ursino-Recupero di Catania library, on the website of the ACTA project.
- [214] Aldo MARTINI. 'La raccolta dei sigilli dell'ASDPa'. *Storia & Arte nella scrittura. L'Archivio Storico Diocesano di Palermo a 10 anni dalla riapertura al pubblico (1997-2007)*. Ed. Giovanni TRAVAGLIATO. Edizioni Centro Studi Aurora Onlus, Palermo 2008, pp. 455-65; the seal is reproduced on the museum's website.

- [215] Antonino Salinas (1841-1914) was an illustrious archaeologist and historian, a main player in the cultural life of Palermo in the late nineteenth century and the director of the archaeology museum, where he organised the collections of medals and coins.
- [216] Marcello MOSCONE. *Notai e giudici cittadini dai documenti originali palermitani di età aragonese (1282-1291)*. Archivio di Stato di Palermo, Palermo 2008
- [217] Antonino SALINAS. 'Il sigillo d'oro di Federico III d'Aragona'. *Archivio storico siciliano*, 1883, pp. 248-50.
- [218] For example: Vivien PRIGENT. 'La Sicile de Constant II: l'apport des sources sigillographiques'. *La Sicile byzantine de Byzance à l'Islam*. Actes des journées d'études (Paris, October 2009). Ed. Annliese NEF and Vivien PRIGENT. De Boccard, Paris 2010, pp. 157-188; Vivien PRIGENT. 'L'usage du sceau de plomb dans les régions italiennes de tradition byzantine au haut Moyen Âge'. *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIIe siècle)*. I. *La fabrique documentaire*. Ed. Jean-Marie MARTIN, Annick PETERS-CUSTOT and Vivien PRIGENT. École Française de Rome, Rome 2011, pp. 207-40.
- [219] Vivien PRIGENT. 'Des pères et des fils. Note de numismatique sicilienne pour servir à l'histoire du règne de Constantin IV'. *Le saint, le moine et le paysan. Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*. Ed. Olivier DELOUIS, Sophie MÉTIVIER and Paule PAGÈS. Paris 2016, pp. 589-616; Vivien PRIGENT. 'Nouvelle hypothèse à propos des monnaies de bronze à double marque de valeur de l'empereur Constantin IV'. 'Puer Apuliae'. *Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*. Ed. Errico CUOZZO, Vincent DÉROCHE, Annick PETERS-CUSTOT and Vivien PRIGENT. Paris 2008, II, pp. 637-54.
- [220] Mirko VAGNONI. 'Dei gratia rex Sicilie'. *Scene d'incoronazione divina nell'iconografia regia normanna*. Federico II University Press, Naples 2017.
- [221] Ambre Vilain, *Matrices de sceaux du Moyen Age*. BnF, Paris, 2014; *Les matrices de sceaux*. Actes de la journée d'étude internationale de la Société française d'héraldique et de sigillographie le 14 octobre 2014. Ed. Jean-Luc CHASSEL and Dominique DELGRANGE. Institut National d'Histoire de l'Art = *Revue française d'héraldique et de sigillographie*, 86 (2016).
- [222] Faustino MENÉNDEZ PIDAL, Elena GÓMEZ PÉREZ. *Matrices de sellos españoles (siglos XII al XVI)*. Ministerio de Cultura, Madrid 1987. See the note by René Gandilhon, in *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 146 (1988), pp. 424-425.
- [223] Stefan K. KUCZYNSKI. 'Rapport concernant l'enquête sur les matrices de sceaux', *Janus*, 1 (1993), pp. 18-24.
- [224] María CARMONA DE LOS SANTOS. 'Censo de colecciones españolas de matrices de sellos'. *Boletín de la ANABAD (Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios, Arqueólogos y Documentalistas)*, 44 (1994), pp. 29-42.
- [225] Many of them were already covered in the opus written by Ferran de Sagarra, who located and described 267 matrices from different civil and Church institutions, most of them from the modern period. With regard to the mediaeval ones, see the work by Faustino MENÉNDEZ PIDAL and ELENA GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos...* cit., pp. 14-18.
- [226] María CARMONA DE LOS SANTOS. 'Censo'... cit., pp. 31-34.
- [227] Faustino MENÉNDEZ PIDAL, Elena GÓMEZ PÉREZ, *Matrices...* cit., p. 12. The information on the matrices from Catalan collections are: Museu Arqueològic de Girona, nos. 47, 255, 268; Museu Episcopal de Vic, nos. 26, 48, 78, 139, 162, 216, 257, 258; Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, no. 295; Museu Frederic Marès, none; Arxiu Municipal de Cervera, no. 249. Echoing Ferran de Sagarra, the authors also cite some private collections, such as Manuel Andreu, from Barberà, no. 306; Font de Rubinat, from Reus, no. 251; Ramon Gramunt, from Balaguer, no. 254; Juli Vintró, nos. 31, 35, 60 and 80; Sagarra's own collection, no. 250; the Museu Arqueològic Jesuïta de Sant Vicenç de Sarrià, no. 252; and the archive of the cathedral (La Seo) in Zaragoza, no. 241. Two examples of the dispersion of these objects and the need to inventory them: 'Informe referent a la matriu d'un segell de l'Edat Mitjana propietat del Sr Josep Sàlvia'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de genealogia, heràldica sigil·lografia i nobiliària*, 20-21 (2008), pp. 245-250; Jaume RIERA I SANS. 'Informe sobre la matriu de segell trobada a Puigverd de Lleida'. *Paratge. Quaderns d'Estudis de genealogia, heràldica sigil·lografia i nobiliària*, 16 (2003), pp. 31-32.

BIOGRAPHICAL NOTE

Xavier Barral i Altet is member of the Institut d'Estudis Catalans, professor emeritus of Mediaeval Art History at the University of Rennes 2 and visiting professor at the University Ca'Foscari of Venice. He is researcher at the Bibliotheca Hertziana-Max Planck Institut für Kunstgeschichte in Rome and at the Institut National d'Histoire de l'Art in Paris. His bibliography has been collected in *Le plaisir de l'art du Moyen Age. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Paris, Picard, 2012. Among his most recent works: *En souvenir du roi Guillaume. La broderie de Bayeux. Stratégies narratives et vision médiévale du monde*, Paris, Cerf, 2016; and *Il cantiere romanico di Sainte-Foy de Conques. La ricchezza, i miracoli e le contingenze materiali, dalle fonti testuali alla storia dell'arte* (Dissertationes et monographiae, 12), Zagreb-Motovun 2018.

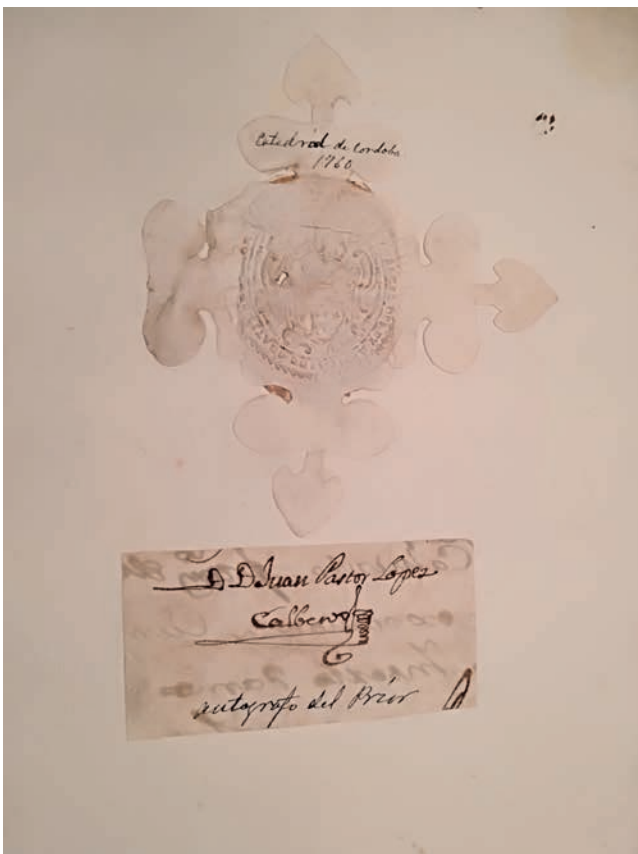
ADDITIONAL FIGURES

Barcelona Universal Exposition, 1888, display of the seals of the Societat Arqueològica Iuliana (Butlletí de la Societat, 1888) (p. 30)

Ferran de Sagarra in his office (p. 31)

Maresme, private collection. Nineteenth-century album of seals (p. 35)

Matrix of a seal and counter-seal of the chevalier Pere Saverdera (thirteenth century) found on Menorca (XI Jornades d'història local i patrimoni cultural de Menorca, 2015: Museu Municipal de Ciutadella) (p. 40)

The Catalan peasantry: Sociability, politicisation, mobilisation and citizenship (1870-1939)*

Ramon Arnabat, Montserrat Duch and Antoni Gavalda**
ISOCAC Research Group (Universitat Rovira i Virgili)

Received 18 May 2019 · Accepted 20 October 2020

ABSTRACT

Long-term research and communication are combined in this text in a series of individual units that band together to provide an overall picture. The text analyses the configuration and vicissitudes of the peasantry during the period in which capitalist social relations were being forged in the Catalan countryside (1870-1939), conflicts were raging over the distribution of the agricultural surplus and the peasants' 'moral economy' was being radically questioned by agrarian capitalism. It also describes how Catalan peasants became a social group with an identity of its own through sociability, politicisation and mobilisation, which made the peasants citizens, first *de facto* and then *de jure*, in a long, complex process that involved various forms of association and sociability around the political cultures of republicanism, anarchism, socialism and Catholicism.

KEYWORDS: Catalan social history, agrarian sociability, class associationism, cooperativism/syndicalism

THE CATALAN PEASANTRY BETWEEN 1870 AND 1939

During the last third of the nineteenth and first third of the twentieth centuries, private landownership took root in the Catalan countryside and capitalist social relations became hegemonic, accelerating the process of social distinction in rural communities between a small group of wealthy farmers and a large, heterogeneous group of peasants. Throughout this period, the peasant family farm was shown to be compatible with agrarian capitalism, albeit at the expense of its self-exploitation.

The crux of peasant conflicts was the distribution of the agricultural surplus, so the clashes almost always revolved around how the costs of agricultural production would be defrayed and its profits divided. However, no less important was the conflict around the peasant 'moral economy' which was being radically questioned by agrarian capitalism.¹ The feelings of injustice caused by the

capitalist redefinition of social, cultural and economic relations in the countryside spurred peasant sociability, mobilisation and politicisation in Catalonia. The 'petty peasantry' (smallholders, sharecroppers, *rabassaires* and day labourers) were the participants in increasingly radicalised social struggles in the Catalan rural world, in a process that ran parallel to the peasants' formation as citizens.²

The ways the petty peasantry mobilised and organised and the prominence of several sectors within it shifted between 1870 and 1939. The new Catalan peasant associationism sought to be grounded on self-organisation, often outside the control of the owners and/or the Catholic church, and instead with ties to the urban world and the new political cultures (republican, anarchist, socialist or communist). This new associationism developed in four main directions: mutual aid societies for assistance in cases of illness and death; cooperativism to control production and consumption; cultural and recreational societies to manage leisure and culture; and union organisations to deal with large landowners and the bourgeois state. Furthermore, the Catalan peasantry increasingly participated in different political projects parallel to their burgeoning awareness as citizens and politicisation, such that they were more engaged in relations with the local, economic, political, social and cultural powers.³

* This text is part of the project 'Sociabilidades de construcción de la ciudadanía en Cataluña (1868-1939)' financed by the Ministry of the Economy and Competitiveness of the government of Spain, HAR2014-54230, and affiliated with the ISOCAC consolidated research group at the Universitat Rovira i Virgili.

** **Contact address:** Grup de Recerca ISOCAC, Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Lletres, Avinguda Catalunya, 35, 43002 Tarragona. Tel.: +34 977559737. E.mail: ramon.arnabat@urv.cat; montserrat.duch@urv.cat; antoni.gavalda@urv.cat

FIGURE 1. Peasants at the grape harvest (c. 1910).

ASSOCIATIONISM IN THE CONTEMPORARY CATALAN PEASANTRY (1870-1899)

Starting in the 1870s, Catalan peasants began to organise themselves autonomously. They did so initially, between 1870 and 1873, by forming Fieldworkers' Sections in 65 municipalities affiliated with the *Unió de Treballadors del Camp* (Union of Fieldworkers, UTC) and therefore with the Spanish Regional Federation of the International Workers' Association (abbreviated FRE-AIT), which had anarchist leanings (Guillaume, 1907; Nettleau, 1969; Termes, 1977). Yet despite the FRE-AIT's efforts to organise fieldworkers into a single union, many of them aligned and organised with the federal republicans.⁴

The majority of organised peasants, *rabassaires* and sharecroppers, placed high expectations in the First Spanish Republic (1873-1874), which were initially met when laws were approved that declared *rabassa morta* and other contracts rescindable. Despite the fact that these laws had no practical effects because they were abolished prematurely, they served as a clarion call to landowners because, alongside techniques that extended the life of the rootstock, they also reinforced *rabassaires* and sharecroppers in their clashes with landowners.⁵

After the repressive post-republican period, in 1882 the *Lliga de Viticultors Rabassaires de Catalunya* (League of Winegrowing *Rabassaires* of Catalonia, LVRC) was created in Rubí, which had 21 local sections, most of them in the province of Barcelona. Its objective was to unite the peasants in order to secure improvements in farm contracts and deal with the eviction trials which were beginning to abound.

In the late 1880s and early 1890s, dissenting 'resistance' and cooperative societies were created, such as the *Societat Agrícola de Valls* (Agricultural Society of Valls, 1888) and the *Societat Agrícola de Barberà de la Conca* (Agricultural Society of Barberà de la Conca, 1894). These societies, which were particularly prevalent in the Tarragona counties, worked on many fronts to defend peasant interests

related to the commercialisation of yields and the struggle against consumption taxes, along with cultural and training activities.⁶ While the LVRC was more closely associated with the republican world, the agricultural societies were more closely aligned with anarcho-syndicalism.

The outbreak of phylloxera in Catalonia and the devastation of the grapevines (1879-1894) sparked a major crisis that led to a host of conflicts in the winegrowing counties, spurring peasants to organise and thus kindling a social crisis which lasted until the 1930s.⁷ The conflicts involving different peasant associations in the 1890s were accompanied by collective confrontational acts as the peasants refused to hand over the owners' share of the output, or gave them less, while the landowners started initiating eviction processes. Within this context, the anarcho-syndicalists tried to reassemble their sections of farm workers, and in May 1893 the *Unió Agrícola del Pacte Lliure* (Agricultural Union of the Free Pact, UAPL) was created in Barcelona through a Conference of Fieldworkers which 13 delegations attended. At this conference, they agreed to adhere to the *Pacte d'Unió i Solidaritat de la Regió Espanyola* (Union and Solidarity Pact of the Spanish Region) (*Conferència*, 1893).

The union that really took root among Catalan peasants is the *Federació de Treballadors Agrícoles de la Regió Espanyola* (Federation of Farm Workers of the Spanish Region, FTARE), also called the *Federació d'Obrers Agricultors de la Regió Espanyola* (FOARE), which was aligned with federal-republican culture. Between 1893 and 1897, the FTARE managed to bring together 30,000 peasants organised into 94 agricultural societies, most of them in the winegrowing areas in the Catalan coastal and pre-coastal regions. The first steps were taken by the *Centre Obrer de Vilanova i la Geltrú* (Workers' Centre of Vilanova i la Geltrú) in 1891, but its first congress was not held in that city until October 1893, with 54 affiliated societies and around 26,000 peasant members. The local sections had a variety of names; the Federation had an autonomous county organisation, published *El Campesino* (1895-1897) and advocated joint action with other workers' organisations. The Federation also acted as a mutual aid society and an umbrella providing services to its members, primarily healthcare and education. The FTARE managed to attract much of the Catalan winegrowing peasantry during the 1890s.⁸

In February 1895, the second FTARE congress was held at the Federal Centre in Vilafranca del Penedès, with the attendance of delegates from 46 local sections. At this congress, they agreed to adhere to the socialist ideals articulated by the Spanish Federal Republican Party in its 1894 manifesto, which should come as no surprise if we bear in mind that the three top FTARE leaders also belonged to the county committee of the Democratic Federal Republican Party. In January 1896, the third congress was held in El Vendrell, with the attendance of 53 delegates representing 33 sections and around 10,000 members, that is, one-third of its membership at its peak in

1893. The fourth and last congress was also held in El Vendrell in 1897, at a time when the Federation was experiencing a severe decline. From then until the end of the century, the Federation virtually ceased to exist, even though an expert commission continued to operate in Vilanova i la Geltrú. It did not altogether disappear, but instead the peasant conflict came to be led by peasant organisations or by collective and individual actions that followed more traditional parameters.⁹

The establishment of male universal suffrage in 1890 promoted republican representation in the Congress of Deputies, despite the cacique system that prevailed during the Bourbon Restoration (1875-1923). This, coupled with the FTARE's position in favour of electoral participation, gave the federal republicans several local, provincial and national election victories in 1891 and 1895. The creation of the Centres Republicans Democràtics Federals (Federal Democratic Republican Centres) came parallel to the creation of the FTARE local sections, such that in 1893 the federal republicans won the municipal elections in 24 of the 47 municipalities in the winegrowing regions of Penedès. And that same year, the Unió Republicana (Republican Union) candidate for Parliament won in a total of 50 Catalan winegrowing towns in the districts of Vilanova, El Vendrell, Vilafranca del Penedès and Tarragona-Reus-Falset.¹⁰ Social and political action converged, parallel to the politicisation of the Catalan peasants.

With the 1887 Law on Associations, grassroots associationism underwent extraordinary expansion in Catalonia, which contributed to the politicisation of rural Catalan society and the construction of a network of associations that contested the cultural and class hegemony of the landowners and the Catholic Church.¹¹ In practice, and beyond ideological divergences, the peasant associations and anarchist, republican and socialist organisations were closely interrelated on a local level between 1870 and 1930. There were two reasons for this. First, the spaces of sociability in villages were shared, such that regardless of their political leanings, peasants converged in these spaces and in the same recreational and cultural societies, athenaeums, mutual aid societies, cooperatives, cafés and taverns and barbershops. Secondly, they also shared certain aspects of political culture: anticlericalism, federalism, secularism, social concerns, a focus on education and culture and free thinking, among others.¹²

THE SYNDICALIST ROUTE (1900-1930 / I)

In the late nineteenth and early twentieth centuries, Catalan peasants were feeling offended on several fronts: the drop in agrarian prices, the sense of exploitation by the new types of contracting, the increase in current production expenses and instability in farming. All of this translated into their demands for the landowners to reconsider costs and profits. To achieve this, there were three kinds

of associations during the first three decades of the twentieth century: peasant associations (agrarian syndicates and cooperativism) related to the cultural policies of republicanism, anarcho-syndicalism and socialism; landowner associations (agrarian chambers, landowners' associations, etc.), related to conservative culture; and mixed associations (Catholic syndicates and cooperatives) driven by sectors of social Catholicism, Carlism and centrist republicanism.

The landowners and the Catholic Church tried to buffer the social clashes and neutralise class syndicalism by attracting peasants into their associations, offering material advantages and becoming the mouthpieces of 'agrarian interests' to the public administration. That is, they attempted to encourage vertical solidarity and to separate the peasants from republican, socialist and anarchist sociability and cultures. Yet at the same time, they delegated the more direct struggle against the peasants to the forces of law and order (Civil Guard and rural guards), the courts of justice and the local and state administrations by creating their own associations that were organised around the Institut Agrícola Català de Sant Isidro (IACSI), founded in 1851.¹³

In 1904, the radical and federal republicans tried to revive the Federation of *Rabassaires*, but the federation did not thrive and only 21 entities in the Barcelona province joined, although others from the Tarragona province expressed their interest in joining. Nonetheless, the social mobilisation of the peasants did not disappear, and although it was less intense, it did include large-scale collective actions, such as the 1905 peasants' strike in Banyeres del Penedès.¹⁴

During the second decade of the twentieth century, winegrowing was thrown into a profound crisis in Catalonia due to the drop in agrarian prices owing to a world that was saturated with products, along with increased productivity and yields and fertiliser prices. All of this sparked intense conflicts in the Catalan countryside between 1910 and 1923, whose peak expression was the eviction lawsuits that a host of landowners undertook against their sharecroppers, *rabassaires* and settlers.¹⁵ This was the backdrop of the formation of the Federació de Rabassaires de Catalunya (Federation of *Rabassaires* of Catalonia, FRC) and the Federació Comarcal de Societats Obreres Agrícoles de l'Alt i Baix Penedès (County Federation of Agricultural Workers' Societies of the Alt and Baix Penedès, FCSOAABP), whose goal was to strengthen the peasants opposed to the landowners and improve their living conditions. In 1921, the FCSOAABP reached 5,800 affiliates—most of them sharecroppers and *rabassaires*—and 29 sections. Meantime, the Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral (Federation of Agricultural Syndicates of the Coast) was founded in Maresme county.¹⁶ The main driving forces behind the FCSOAABP were the republicans and socialists, who shared reformist agrarian objectives: a law that would promote sharecropping and tenancy, a revision of pacts in favour of farmers

and the creation of mixed tribunals. However, the local sections were also the home to peasants with more anarcho-syndicalist leanings. The policy of pacts and mixed juries had somewhat positive results between 1917 and 1919, but it fell into crisis after 1920-1921, when the landowners systematically failed to honour their commitments, taking advantage of governmental repression against peasant syndicalism. This led to a decline in the FCSSAABP and pushed the majority of its societies to become the core of the new *Unió de Rabassaires* (*Rabassaires Union*). Meantime, the socialists were trying to organise sections of the *Federació de Treballadors del Camp* (Fieldworkers' Federation), affiliated with the UGT.

In the counties of Camp de Tarragona and Terres de l'Ebre, peasant syndicalism with anarcho-syndicalist and socialist leanings was gaining ground. The majority of the sections in these counties had joined or partnered with the *Federació Agrícola de la Província de Tarragona* (Agricultural Federation of the Province of Tarragona, FAPT), also known as the *Federació Provincial de Tarragona d'Obrers del Camp* (FPTOC), founded in May 1913 in Reus and promoted by the socialists. Seventeen municipal unions from Camp de Tarragona and Terres de l'Ebre were represented in its constituent assembly. In March 1914, the federation declared its opposition to political action and joined the *Federació Nacional d'Obrers Agricultors d'Espanya* (National Farmworkers' Federation of Spain, FNOAE), which meant that the following year some local societies quit it and became affiliated with the UGT. The federation held its third congress in November 1916, attended by 10 delegations which agreed to allow all the local societies to join the FNOAE and stay in touch via *La Voz del Campesino*. Later, the *Federació Provincial d'Obrers del Camp de Tarragona* (Provincial Fieldworkers' Federation of Camp de Tarragona) had 42 affiliate societies in the Tarragona counties, along with one society in El Garraf and three in Maresme.¹⁷

The FNOAE had been founded in Córdoba in 1913 with the participation of just four Catalan societies. The following year it moved to Valls, where *La Voz del Campesino* was published, and in 1916 it held its fourth congress in Vilanova i la Geltrú, with the participation of 10 Catalan sections. After 1919, the FNOAE joined the anarcho-syndicalist-leaning CNT, which had 48 sections. The power of the FNOAE became clear with the establishment of several county federations, such as the *Federació Comarcal de Valls* (Valls County Federation) and its surrounding area and the *Federació d'Obrers Camperols del Vendrell* (Federation of Peasant Workers of El Vendrell) and its county, which had delegations in 26 population nuclei and 1,800 members. The CNT itself boasted that it had managed to unite workers in the countryside and city. At the same time, the landowners were asking the public authorities to intervene in defence of landownership.

The fact is that between 1919 and 1922, there was a great deal of social upheaval in the Catalan winegrowing counties, and the situation gradually radicalised with

boycotts and strikes, and even a few murders. This prompted harsh repression that led to the dissolution of the FNOAE and the imprisonment or exile of its leaders. The landowners took advantage of the new repressive climate by failing to honour the pacts they had reached with the sharecroppers and initiating evictions against the peasant leaders, which just served to aggravate the conflict and push it underground, only to resurface during the Second Spanish Republic.

In the first two decades of the twentieth century, the landowners bolstered their associations and created new ones in the main population nuclei under the auspices of the IACSI, which provided them with support. Since the early twentieth century, new agricultural chambers had been created, and 26 with more than 6,000 members had been founded by 1924.¹⁸ Furthermore, the support from the IACSI, the *Unió de Vinyaters de Catalunya* (Winegrowers' Union of Catalonia, UVC) and the *Federació Catòlica Agrària Barcelonesa* (Catholic Agrarian Federation of Barcelona, FCAB) fostered interclass, Catholic syndicalism and cooperativism through the creation of syndicates and cooperatives under the control of them and the merchants. In 1909, the FCAB had affiliate entities in 81 Catalan municipalities, and between 1917 and 1922, the *Federacions de Sindicats Catòlics Agraris* (Federations of Catholic Agrarian Syndicates) encompassed 146 entities.¹⁹

The problems of selling farm products led to the creation of sectoral associations which mobilised the peasants vertically. In Catalonia, the most obvious case is the Winegrowers' Union of Catalonia, created in 1910 to combat the competition from artificial alcohol; within a brief period it had established delegations in more than 200 towns and had more than 20,000 members in a sphere of influence that encompassed 173 agricultural syndicates and farmers' unions grouped into 15 county councils.²⁰ During the Second Republic, it became the winegrowing section of the *Unió de Sindicats Agrícoles de Catalunya* (Union of Agricultural Syndicates of Catalonia), which was organised into sectors and geared at defending the economic interests of Catalan agriculture.

Between 1921 and 1922, republicanism managed to make the most of the anarcho-syndicalist retreat caused by repression, socialism's lower influence among peasants and their disenchantment with the reformist republicanism represented by Josep Zulueta to create what would become the leading peasant union: the *Rabassaires Union*, whose ranks were joined by the majority of local peasant sections with republican, socialist or anarcho-syndicalist leanings. The *Unió de Rabassaires de Catalunya* (*Rabassaires Union of Catalonia, UdR*) was founded in May 1922, and its first Congress was held in January 1923. It was joined by around 3,000 peasants, who approved the protest agenda which set the tone of its pursuits: '*considera la terra Propietat de Tots els homes i que Solament el Treball crea drets efectius per a la possessió i usdefruit de la mateixa*' (land is considered the Property

of All men and the Only Work creates *de facto* rights to own and use it), in other words, '*la terra per a qui la treballa*' (the land for those who farm it).²¹

The growth of the UDR was spectacular, and by 1926 it had almost 5,000 members and 48 sections. In 1932, during the Spanish Second Republic, now with the name of *Unió de Rabassaires i Altres Conreadors del Camp de Catalunya* (Union of *Rabassaires* and Other Farmers of Catalonia, 1928), it had 20,000 peasant members organised in 173 local sections. The *Rabassaires* Union was the main peasant organisation in the winegrowing region within the counties in the province of Barcelona during the years of the Republic. However, at the same time it had to compete with the *Unió Provincial Agrària* (Provincial Agrarian Union), which had 8,000 members in the counties of Lleida, and with *Acció Social Agrària de les Terres Gironines* (Agrarian Social Action of the Girona Lands) in the province of Girona, which had 12,000 members. Both of them were under the influence of the *Bloc Obrer i Camperol* (Workers' and Peasants' Bloc, BOC).²²

THE COOPERATIVE ROUTE (1900-1930 / II)

Agrarian cooperation in Catalonia emerged relatively late compared to in neighbouring countries like France.²³ In the late nineteenth century, the convergence of ideas from political movements from outside the Restoration system (and therefore, not in the majority), which included republicans of all stripes, emerging anarcho-syndicalists and socialists in the organisational phase, helped lay a sediment of social change in working-class and peasant segments in certain specific areas.²⁴ The parties that alternated in power—conservatives and liberals—represented continuity and clientelism, while the ideas from the new parties and unions came to the forefront in the quest for solutions in the area of social justice, essentially by improving working conditions and securing decent wages.

One point of convergence in this regard was the drive to rechannel labour towards cooperative models.²⁵ In agriculture, this happened after the depression in the late nineteenth century due to the consequences of the phylloxera plague. This circumstance forced a reconsideration of redistribution and profits from labour because the grapevines, the most common crop in the country, were uprooted. The dire economic problem was exacerbated by another endemic problem, namely that landownership by those who actually farmed it was quite unequal, as the majority of land was owned by just a few landowners, who saw the land as a business, or by owners who were not even familiar with their land. This meant that the landowners had a variety of labour contracts with the farmers who worked their land. One quite widespread kind of contract among those working in vineyards was known as *rabassa morta*, in which the farmer was allowed to farm the lands as long as there were living grapevines, a factor that led to lawsuits because some properties were in

decline and produced very little given the farmer's fear of having to give it back and be left landless. Other contracts were sharecropping, a modality that meant that the farmers had to give the landowners part of the harvest, such as half each for the owner and the farmer, one-third for the owner and two-thirds for the farmer or other ratios. There was also land leasing in which the farmer paid the landowners a set amount in cash.

These conditioning factors partly dovetailed with the enactment of the 1887 Law on Associations, which opened the door to allowing some farmers' associations, called agricultural societies, to be organised with bylaws and have a legal standing. Some of those that took advantage of the law were in the resistance syndicates, even though as a whole very few were made into agricultural societies. This gave rise to early agrarian socialisation which took shape within specific territories but did not extend around all of Catalonia. These societies, which were democratic and plural, were based on the rule of one man, one vote. Still, the major surge in cooperatives was slow to take root and did not occur until twenty years after this first law, with a new regulation, namely the 1906 Law on Agricultural Syndicates, which prompted a huge explosion in cooperative sociability with the formation of new syndicates.²⁶ The peculiarity of this law was three articles which stated that the agricultural syndicates were exempt from the stamp tax and real rights, were reimbursed customs costs and were preferentially supplied with select seeds and animals. The law sought a pragmatic kind of associationism, and in many syndicates it meant proportional voting based on the capital provided by each member. The exemptions to be granted to the syndicates came upon difficulties, and the issues on customs and stamps were not resolved until 1914-1915. The 1906 law meant that agricultural cooperatives grew in almost all the towns in Catalonia and were more or less powerful depending on factors like the number of members and the volume of transactions. The large landowners promoted this associationism by creating interclass syndicates with certain economic and social profiles. At these favourable junctures, the landowners were important to cooperativism, driven by a desire for social and moral domination over the peasants' demands. While the first societies were based on one man, one vote, these were based on vote proportional to the capital contributed.

In Catalonia, this rise dovetailed with a unique political period when the Spanish state allowed the four provinces to be jointly administered through the *Mancomunitat de Catalunya* (1914-1925). This was a supra-provincial federation which did not bring Catalonia more resources but did enable it to think and act with a view to the entire country. The launch of *Acció Social Agrària* (Agrarian Social Action, ASA), under a Catalanist impetus, was a major milestone in agrarian policy. This body encouraged the towns to have agrarian cooperatives, which it viewed as the foundation of social organisation, while it also tried to ensure that agrarian workers avoided the si-

ren call of anarchism and socialism, which it partially achieved.²⁷ The ASA's efforts were effective, and the number of agrarian syndicates went from 216 on the official 1916 census to 558 in 1922.²⁸

Cooperativism in this region, the most dynamic in Spain as a whole, was sustained on orderly agrarianism which sought to follow in Europe's footsteps. It also entailed the desire to modernise agriculture, which was rendered visible with the replacement of old machinery and investment in training—with a variety of courses—and in technical areas—soil components, forms of fertiliser, pruning systems and seed sowing.²⁹ These successes were complemented by the construction of wineries and oil mills, which were the culmination of cooperativism. These collective projects succeeded in attenuating individual labour, but they did not make the market shares of all products profitable, partly because of the decapitalisation of the majority of farmers, who had to sell precisely when the harvest was coming in. Yet instead of resolving the core of the agrarian problem at that time, landownership, it even further aggravated it. The Mancomunitat was abolished by the Primo de Rivera dictatorship (1923-1929), even though the agricultural base was already firmly entrenched. During that dictatorship, a draft law began to be gestated by the Institut de Reformes Socials (Institute of Social Reforms) that was finished by 1927; it went on to be approved as a law and regulation in September 1931. This was the first Law on Cooperatives in Spain. The law contained the principles of the International Cooperative Alliance and classified cooperatives into four types; agricultural cooperatives were included within producers, and within that category they were classified as professional cooperatives. In the regulation, professional cooperatives were excluded from assistance, such that agricultural cooperatives were uninterested in this law, as the 1906 law was more beneficial. That is, the Spanish law thwarted the Catalan regulation.

The Catalan Statute of 1932 placed cooperative matters within the authority of the Catalan Ministry of Economy and Agriculture of the Generalitat, the autonomous Catalan government. The laws that the Generalitat promoted were the Law on the Bases of Cooperation for Agricultural Cooperatives, Mutual Aid Societies and Syndicates, dated February 1934, and the Framework Law on Cooperatives from the same year. The regulations reinstated the Rochdale Society's principle of one man, one vote; an Audit Committee was established; cooperatives following the popular or mercantile form could be established; and agricultural syndicates were also called agricultural cooperatives and fell within the mercantile form. Likewise, the Cooperative High Council was established as the body in charge of studying, proposing and disseminating legal provisions. The aspects regulated included annual oversight through the submission of a copy of the annual report, balance sheet and profit and loss statement to the regional Ministry, and inspections every three years.³⁰ According to the 1933 Agrarian Census, there were 540

active agricultural societies or syndicates in Catalonia which had 79,018 members and capital of 28,213,305 pesetas. The timeline was as follows: the first wave came between 1906 and 1916 with the creation of 73 agricultural syndicates; the peak expansion of agricultural cooperativism came between 1917 and 1922, with 237 new syndicates; during the Primo de Rivera dictatorship, there was a clear regression, with only 83 new syndicates; and dovetailing with the first few years of the Spanish Second Republic (1931-1933), there was another large wave, with the creation of 147 new agricultural syndicates. However, if we look at the number of syndicates created per year, the period 1931-1933 was the most fruitful, with 49 each year, followed by the period from 1917 to 1922, with 39.³¹

According to confederal calculations, the situation of cooperatives in Catalonia at the start of the Spanish Civil War (1936-1939) was that the Institut Agrícola Català de Sant Isidre (Sant Isidre Catalan Agricultural Institute) and the conservative Catalanist party, the Lliga Catalana, dominated 40% of the agricultural syndicates; the ERC and the Udr 40%; the CNT 15%; the UGT 3%; and the Catholic agricultural syndicates 2%. In those first 30 years of the twentieth century, some of these cooperative organisations were also involved in a phenomenon that entails a high level of sociability: the construction of wineries. The first cooperative winery in Catalonia was built in 1901 in one of the counties where there was a syndicate according to the 1887 law: Barberà de la Conca in the province of Tarragona. This cooperative, which had republican and socialist leanings, was established in 1894 as the Societat de Treballadors Agrícoles (Farm Workers' Society) of the town of Barberà, a section in the first Unió de Rabassaires. In the period 1906 to 1911, records show that ten wineries were built in Catalonia, nine in the same zone: four more in Conca de Barberà, two in Alt Camp, and one each in Penedès, Priorat and Maresme. The peculiarity was that most of them were promoted by wealthier farmers, according to the capital they contributed.

What transpired in the Penedès winegrowing regions is very significant, as the wineries were built later than in

FIGURE 2. Hazelnut pickers.

the other zones, with the exception of El Vendrell. It was not until the end of what was called the Bolshevik triennium—1918-1921—that five wineries were built in 27 municipalities in the Alt Penedès and three in 14 municipalities in the Baix Penedès. The reasons for this lack of momentum is that they were built to handle commercialisation, but the outcomes were scant and partial due to market saturation, the oligopolistic practices of traditional trade, the scant rise in cooperativism and the financial fragility of the peasant entities.³²

FROM PEASANTS TO CITIZENS: POLITICISATION AND AGRARIAN REFORM (1931-1936)

The *Unió de Rabassaires*

During the Second Republic, the agrarian question sparked an open clash between social classes and became the main point of friction in the public debate. Catalan agriculture had been suffering from a profound structural crisis for three decades, the main expression being depopulation of the countryside. The need to adapt to market competition and the instability caused by global overproduction were accentuated after 1929, when salaries rose. In this context, the tendency was to boost indirect farming via leases, sharecropping or *rabassa* in order to lower the costs of salaried labour, with the consequent effects on peasant families, who suffered as their living conditions became more precarious. Winegrowing must inevitably be mentioned, as it occupied one-third of the cultivated land in Catalonia in 1930 and was predominant in the most populous agrarian counties.³³

Meantime, in terms of syndicates, from the start the *Unió de Rabassaires* was defined as a class syndicate bringing together sharecroppers, *rabassaires*, leasers and day labourers with a twofold purpose: to spread political-syndicalist propaganda in the rural areas and to achieve social agrarian legislation. In the hopeful years of the Second Republic, the UdR went through two stages: the first one between 1931 and 1933 was characterised by following a syndicalist and political line that identified with the *Esquerra Republicana de Catalunya* (ERC), a party founded in 1931 which enjoyed electoral hegemony. However, in the second two-year period of the Second Republic, it orbited around the *Unió Socialista de Catalunya* (Socialist Union of Catalonia, USC). The association process between the syndicate and the political parties meant that by 1932, the UdR had quadrupled its original membership and had 21,542 members grouped into 173 local sections. One year later, in 1933, it had 216 federated local sections, most of them in the Barcelona counties (176) but also in the provinces of Tarragona (33), Girona (6) and Lleida (1). The expansion of the UdR continued, and throughout 1936 it added 81 new sections located in the Barcelona and Tarragona counties, reaching 297 affiliated sections. In 1937-1938, it added 107 new sections from the Lleida and Girona counties, reaching 404 sec-

tions and 30,000 members. During the years of the Republic, the UdR was the peasant organisation that best connected with the syndicalist legacy of agrarian cooperativism grounded on republicanism.³⁴

In turn, CNT syndicalism had few peasant members in Catalonia during the Second Republic. The Trentista current within the CNT led to mass desertions, while what were known as the Opposition Syndicates surged (Vega, 2004). Only 29 sections participated in the CNT's congress of peasant syndicates held in 1932: 15 from the Barcelona counties, 9 from Tarragona, 3 from Lleida and 2 from Girona. In contrast, 165 sections and syndicates gathered together in the unified plenary of peasant syndicates in Catalonia held in September 1936, most of them from the Barcelona and Tarragona counties. And in 1937, this figure reached 576 syndicates and sections with 66,000 members. Yet nor did the UGT manage to bring the peasants into its ranks during the republican years. In 1937, when syndication became compulsory, it had 30 sections primarily located in the Barcelona and Tarragona counties.³⁵

Historiography claims that there was no proletarianisation during the Second Republic, and that this is why the social clashes were not manifested in a collectivistic utopia but instead advocated regulating cultivation contracts, lowering rents and providing farmers with access to landownership.³⁶ Within a brief period of time, the peasant politicisation and mobilisation process became radicalised in reaction to the landowners' attitudes, as the latter appealed to the Court of Constitutional Guarantees in Madrid to contest one of the first laws enacted by the Parliament of Catalonia as part of the integral State recognised in its Constitution (1931) as a 'democratic Republic of workers of all classes who organise themselves under a regime of Freedom and Justice'. The proclamation of the new regime had been tantamount to a 'grassroots celebration'.

The expectations created with the fall of the monarchy pointed to laws in favour of peasants, not landowners, as had been the norm in contemporary Spain. The republican parties' electoral platforms included a reconsideration of social agrarian relations congruent with the course being taken by many European societies which had introduced major reforms in farming systems after the Great War ended in 1919, reforms that Spain had postponed due to the landowning oligarchy's systematic obstruction of any agrarian reform.³⁷ The 1931 Constitution guaranteed the 'subordination of wealth to the interests of the national economy [which] affects the maintenance of public positions' (art. 44), as well as that 'the ownership of all kinds of goods may be subject to forced expropriation for the cause of social utility, with appropriate indemnification'.

The conflicts in the countryside shifted to politics. The peasants, who played a decisive role in the proclamation of the Republic, glimpsed the possibility of improving their living conditions with the new political regime. On

the other hand, the recently created Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) hitched its fortune to that of the peasants through the UdR, as it needed their votes, while the peasants needed the town halls to support their claims and the Parliament, where the ERC had a majority, to approve laws in favour of their interests.³⁸ In fact, this alliance is what allowed the ERC to win the elections in the majority of Catalan municipalities during that period.³⁹ Thus, via the ERC and the UdR, the peasants managed to gain access to the town halls, and, in fact, three-quarters of the town councillors were from the ERC and UdR. This led to a stir among the wealthy sectors, who were used to controlling local political power. In rural Catalonia, the political-electoral clash between right and left triggered a social clash between landowners and peasants, a division that had been incubating in the 1920s, had radicalised in the 1930s and was reflected in the two-layered local sociability visible in the two recreational societies found in many towns.⁴⁰

In Catalonia, decrees issued by the provisional government banned the cancellation of farm contracts, with the possibilities of up to 50% discounts off the farmer's contribution to the landowner. The procedure stipulated that legal review claims could be submitted, a possibility that thousands of peasants took up. Thus, in 1932, almost 30,000 requests for review were submitted, which accounted for 70% of all legal claims in Spain as a whole, according to the landowners' association IACSI. If the claims filed by sharecroppers were dismissed, they were able to appeal the rulings, and in the meantime they only had to pay half. Frustration with the tangible results of this transitory regulation only magnified the discord in the Catalan countryside, which experienced a quick, intensive and widespread process of grassroots agrarian associationism and politicisation of republican sociability.⁴¹ The landowners rejected agreements, the conflict was further aggravated and they further mobilised to 'defend the property, which will be permanently ruined', as did the peasants, who 'were not willing to pay, with the Republic, the abusive allowances of the Monarchy'. The agrarian conflict took shape in violent clashes between landowners and sharecroppers, which included acts of physical aggression and sabotage, and strikes and clashes with the forces of law and order. In some counties, criminal and civil charges were filed against sharecroppers.

On 26 June 1933, the Parliament of Catalonia approved a law that sought to resolve the conflicts stemming from the farm contracts; it was transitory and limited to the revisionist conflict. The law was favourable to sharecroppers and *rabassaires* in that it suspended the legal rulings issued on the failure to pay the allowances and instead offered the solution of establishing arbitration committees made up of the two main organisations, the Unió de Rabassaires (UdR), the leading agrarian syndicate with a reformist bent, and the IACSI, the landowners' association. Many landowners boycotted the rule, and the peasants reacted by refusing to give the owners their share of the

harvest, as their political positions around the conflict radicalised.

The social polarisation was heightened in the most populous agrarian counties, and it broke the traditional social hegemony of the landowners in the Catalan countryside. One substantive factor in this process was the nature of the peasant social movement, which was bolstered by the Law on Associations and thus had the capacity to organise an extensive mutual support network, a network of sociability forged in republican centres. This was a historic process which seems paradigmatic of the theoretical framework defined by Maurici Agulhon, who pinpointed the origin of the evolutionary trend of contemporary sociability in the appearance of gradually more numerous and diversified voluntary associations.⁴² The French historian who revived that old word, sociability, claimed that these are systems of relations that bring individuals together or gather them in groupings that are more or less natural, more or less obligatory, more or less stable, more or less numerous.

The Law on Farm Contracts

The rupture during the Second Republic was essentially a process of peasant emancipation with the advent of syndicates outside the aegis of the landowners and with open clashes with the latter over improvements in farm contracts. Meantime, the owners viewed the new laws as a threat to their property rights, which accentuated their stance of open confrontation with the social mobilisation. This reached such extremes that on 21 March 1934, three years after the Republic had been proclaimed, or, from another vantage point, two years after the regional Parliament had been established, the landowners filed an appeal with the Court of Constitutional Guarantees over the Law on Farm Contracts (Llei de Contractes de Conreu, LCC) which the Parliament of Catalonia had just approved, to the despair of the *rabassaires*.

The text of the LCC recognised the limiting social function of private landownership geared at guaranteeing peasants' stability and increasing the number of smallholders. Joaquim de Camps i Arboix, a jurist, claimed that it was difficult to understand how that text 'could unleash such anger and passions'.⁴³ Although the law did not fully meet the UdR's claims, it came upon the utter intransigence of the landowners, who went through the conservative Catalan party, the Lliga Catalana, to appeal a 'juridically monstrous law which is economically destructive of Catalonia's agricultural wealth, patriotically disastrous as a promoter of civil struggle and discord among Catalans, constitutionally abusive' in the justice system. This was a serious challenge that cast doubt on the regional Parliament's authority to enact laws on agrarian social relations; at the core, it was against a reformist text that stipulated a minimum length of six years for contracts and only allowed peasant evictions in the event that the farmer failed to meet his obligations. It also limited the size of the leased plots of land and the maximum rent to be paid,

FIGURE 3. Demonstration by the Unió de Rabassaires to defend the Law on Farm Contracts, 1934 (Romeu Family Fund).

which could not exceed 4% of the land's value. The most controversial aspects was the right for family units that had farmed it for more than 18 years to possibly acquire the land in instalments.

On 8 June 1934, the Court declared the nullity of the LCC, but four days later, the Parliament of Catalonia reiterated its majority support for the law, which sparked a reaction by the most intransigent landowners who controlled the IACSI and were against any transactional possibility that favoured the government of Catalonia, presided by Lluís Companys. The reconciliation solution advocated by the government of the Republic did not find support in the Spanish Parliament given the union of right-wing forces, which ended in the resignation of the president of the Council of Ministers, Ricard Samper. The conflicts in the Catalan countryside continued unabated. There were frequent clashes between landowners and peasants, some of them violent. These social and political tensions led to what are called the Fets d'Octubre (Events of October, 1934), when Companys declared the Catalan State within the Spanish Federal Republic and a peasant insurrection got underway. Both actions failed, sparking brutal repression against the Catalan government, left-wing and union forces and the peasants: between 7,000

and 8,000 people were arrested in Catalonia, 5,200 of whom were sent to prison. The Judge Advocate heard 1,085 cases that affected 2,300 people, most of them unionised peasants, essentially from the UdR and the ERC, and to a lesser extent, members of the CNT, UGT, BOC and the Unió Socialista de Catalunya (USC). The locales of the left-wing parties and syndicates were closed, and so were the cultural and recreational centres that had expressed their support of the *rabassaires*. A total of 496 town halls were dissolved, and around 3,000 town councillors and mayors were deposed and replaced by oversight commissions appointed by the military. In fact, 40% of those imprisoned were town councillors and mayors.⁴⁴

The tension in rural areas was heightened when a new repressive framework against peasants was established which subjected any contractual violation to military jurisdiction and made the overextended household economies even more fragile by forcing families to pay all the agrarian income from previous harvests. The most prominent *rabassaires*, republicans and anarcho-syndicalists in the agrarian syndicate movement were arrested, and the landowners filed 1,400 requests for eviction in 237 Catalan municipalities, some of which were against peasants who had spent their entire lives farming these estates.⁴⁵

The majority of evictions were in the counties with the most active syndicates: Terres de l'Ebre, Camp de Tarragona, Conca de Barberà, Penedès and Vallès.

The peasants who had managed to politicise their fragile living and working conditions through networks of sociability became radicalised and took collectivist positions at the UdR congress in May 1936. The cumulative resentment, the disparagement they had suffered, has to be associated with the explosion of violence which took place after 18 July 1936, when the grassroots and worker resistance to the coup d'état led by Franco devolved into social revolution.

Between reform and revolution (1936-1939)

In Catalonia, the coup d'état in July 1936 dovetailed with the time when some products were being harvested—grains and fruit—while others were late in the ripening stage—essentially grapes, nuts and a bit later olives, just to cite the most characteristic products in the Mediterranean trilogy. The harvests were collected by the settlers, sharecroppers, leasers or day labourers. The initial social upheaval meant that some poor peasants, who were highly sensitised by politics or syndicates, declared vengeance against the large landowners, some of whom even lost their lives.⁴⁶

One of the syndicates' first measures as the war was getting underway was their declaration that workers had to be syndicated, and farmers were no exception. In the countryside, the Decree on Compulsory Syndication dated 27 August 1936 stipulated that during the war, all farmers had to choose the same pathway in order to win the battle over the enemy. This led to increasing membership in the three class syndicates. Thus, the farmers who were not yet members had to choose one of the leftist syndicates that the fascist movement in Catalonia had aborted. The three syndicates were: the Confederación Nacional del Trabajo (National Workers' Confederation, CNT), the Unió General de Treballadors (General Workers' Union, UGT) and the Unió de Rabassaires (UdR).

In this initial stage of the war, the syndicates' power was uneven. The CNT, the anarcho-syndicalist syndicate, was undergoing a process of reunification after a harsh schism, which was not entirely resolved, that had led it to lose members; this schism resurged in 1931-1932 when the more moderate wing split off because it disagreed with the tactics of the Federació Anarquista Ibèrica (Iberian Anarchist Federation, FAI). The UGT, which was affiliated with the socialist and communist party, was a little-known syndicate in the Catalan countryside, yet it had unbeatable growth prospects as it became the base syndicate of the newly emerging party called the Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Finally, the UdR, the syndicate that had emerged in total harmony with the Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), the governing party during the Republic, was the best-positioned syndicate. The PSUC, the party with which it was affiliated, had gradually aligned with communist positions.

As a whole, compulsory membership was received well in certain syndicates but hotly debated in others. The UdR, which was in charge of agricultural matters within the Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya (Central Committee of Antifascist Militias of Catalonia) and the Economic Council, was the driving force behind this, joined by the UGT, which needed to grow and consolidate. This led both of them to welcome a large influx of new members.⁴⁷ The agrarian CNT, which was not consulted on compulsory membership by the industrial sector within its own syndicate, ended up accepting the law without conviction, realising that it was the best remedy for the countryside. Either position led to the cooperative structure because agrarian societies and syndicates earned more members via compulsory syndicate membership, the majority of whom joined out of convenience or were forced into membership, even if they did not believe in the cooperative model.

Nonetheless, the most profound reform of the agrarian structure in most cases was the creation and launch of collectives. Collectivisation signalled the shift from landownership dominated by the landowners to landownership dominated by those who farmed it. In this way, landownership was curtailed for the sake of a common project. Thus, there were problems in which the landowners continued to enjoy ownership of the lands while their only loss was a decrease in the income they received—in cash or crops—due to the official provisions issued, as the contracts still in force became a dead letter. In other cases, landownership was collectivised and the lands were farmed by the same farmers who had worked them under lease or as sharecroppers, or by other farmers who joined the collective, common effort. This total or partial usurpation of the land led to different scenarios. This process was not uniformly widespread in each town, as this movement depended on the power of the syndicates and the organisational will of each town. The syndicate that used this form of communitarian work the most was the CNT, while the other two—the UdR and the UGT—were against the system, either overtly or subtly. These two syndicates agreed to collectivisation because the CNT was the syndicate with the furthest-reaching tentacles and was considered the iron arm of the revolution. At first, the agrarian collectives emerged spontaneously, although they were soon organised, and many of them drew up rules or bylaws. However, having bylaws was not tantamount to legalisation. In fact, the Regional Ministry of Agriculture, which was perennially in the hands of the UdR, slowed down the regulation on legalisation. The collectives primarily sustained themselves in two different ways: they were initially voluntary for their members in most of Catalonia, but some were forced, especially in the southern part of the country. The former came from a place where there was a substrate of syndicalism via the CNT woven into the idiosyncrasies of the region, where members already belonged to the agricultural societies and syndicates. In some cases the latter, the forced mem-

bers, originated upon the militias' transfer to the Aragon front, forcing those who were not members of collectives to join them. This translated into numerous disputes, some of which became tragic, with internal deaths in open struggles.⁴⁸

Once the class syndicates had the lands within their power, they were divided according to different variables and needs. If there were sharecroppers and leasers on the estate, they had the option of continuing to farm the lands or joining what would become the agricultural collective. If, however, the estate had been farmed only by day labourers, a clearly collective form of farming was established. In both cases, they usurped the lands of the right-wing landowners, most of whom were absent, adding those provided by the collectivists. In an attempt to control production to feed the population, the Regional Ministry created the *Federació de Sindicats Agrícoles de Catalunya* (Federation of Agricultural Syndicates of Catalonia, FESAC), a body that oversaw the purchase of products from the agricultural cooperatives in order to sell them to get other goods from republican Spain or abroad. This body was directed by the UdR, which was increasingly dependent on the PSUC, which, in turn, was associated with the Communist International. This meant that some CNT-affiliated collectives decided not to join the agricultural societies or syndicates, alleging that the FESAC dominated trade for its own ends, accusing it of abusive practices just like any merchant and claiming that the earnings did not revert back to or affect the producers. These groups took this complaint to the Peasant Relations Committee of the CNT, and the latter, with no opposing opinions, agreed not to pay the products that the CNT collectives owed the FESAC. The consequence was that the FESAC counter-attacked by leaving the non-compliant collectives with no products. The FESAC issue was major, demonstrating the dual powers in commercialisation matters. The issue was that there were collectives that did not believe in agricultural societies and syndicates, accusing them of being bourgeois, such that from the start of the war they had chosen to create their own cooperatives with the consent of part of the Peasant Relations Committee of the CNT, which had created the Economic Section within the Committee, leading to a distancing among the anarcho-sindicalist leaders themselves.

The collectives had problems finding their place. They were not legalised until the October 1937 regulation, even though many of them no longer initiated the cumbersome process because more young members were called to the front as the war wore on. Under these circumstances, the Peasant Relations Committee made an effort to defend collectives until the end of the war by providing accounting and oversight advisors, and the Committee itself brought some of the collectives under its own responsibility in an attempt to prevent this autonomous experience from becoming diluted. In June 1937, it created the Agriculture Council of the Generalitat. Created as an advisory body of the Regional Ministry, it was born late and had

limited authorities. It was initially comprised of the three syndicates with an agrarian base, although when it started operating and began acting, that composition was changed and representatives were added from the antifascist political parties: ERC, PSUC and *Acció Catalana Republicana* (Catalan Republican Action). One of its missions was to conduct the proceedings to determine the actual ownership of the land confiscated by the syndicates by sifting through the data from the Responsibilities Commission, a decisive body in elucidating whether the confiscated lands should remain owned by the collectives or be returned to the owners claiming them. A second strand of work of the Agriculture Council was to organise the renewal of the boards of the agricultural syndicates. The elections based on submitting candidacies were challenged from many fronts, such as from the farmers who did not appear in the syndicate's census, and even the candidates associated with the previous regime who could not be elected. To support the Agriculture Council, Municipal Agrarian Boards were created with almost the same representation patterns as the Agriculture Council, with the addition of the mayor and a representative of the local agricultural society or syndicate. One of its missions was to enforce the Decree on Land Redistribution by returning lands to owners who had demanded them or redistributing surplus lands to farmers who worked individually or collectively. As a whole, they played a crucial role. However, the 1939 military victory of the enemies of the Spanish Republic and the Generalitat de Catalunya signalled the restoration of the old order and the exile, imprisonment and even elimination of the members of the previous peasant organisations.

FIGURE 4. Poster by Josep Subirats Samora (1936). The slogan 'Camperol, la revolució necessita el teu esforç!' (Peasant, the revolution needs your effort!) makes clear the need to stimulate agricultural production, while at the same time glossing over the dramas of collectivisation in the countryside and the problems of land ownership. 100 x 70 cm. Col·lecció Cartells del Pavelló de la República (Barcelona).

CONCLUSIONS

Throughout the period analysed (1870-1939), we have seen how the diverse, heterogeneous Catalan peasantry took shape as a social actor with increasing prominence thanks to their spaces of sociability and organisations. Both contributed to conferring an identity and a capacity for mobilisation on the peasants, which in turn enabled them to become active citizens and to influence the political, economic, social and cultural development of the country.

Since the late nineteenth century, Catalan peasant associationism developed in two directions, one led by the *rabassaires* and sharecroppers, with a heavy presence in the Barcelona counties and strong leanings towards radical/federal republican political culture, and another populated by day labourers and poor peasants in the Tarragona counties, associated with the culture of peasant anarcho-syndicalism. This broad peasant social movement has often gone unnoticed by historians, who view peasants as tangential, sporadic players. However, peasants are a constant, and sometimes decisive, presence as soon as we dig deeply into contemporary Catalan social history, as we have attempted in this text.

The social struggles in the agrarian world directly overlap with political life, and issues like protectionism or free trade, technological modernisation, the defence of land-ownership, the allocation of taxes and the forms of agrarian contracting were debated in the public administration, the Parliament and the government, town halls, and even provincial councils and other public bodies. Peasant associations became agents of peasant politicisation.⁴⁹

The county-based geography of Catalan peasant syndicalism had a core comprised of five counties with a constant, varied presence of peasant syndicalism between 1870 and 1939: Baix Llobregat, Barcelonès, Garraf, Alt Penedès and Vallès Occidental. There were two concentric circles around them: the first one with nine counties (Maresme, Bages, Anoia, Alt Camp, Baix Penedès, Tarragonès, Baix Camp, Priorat and Conca de Barberà) and the second one with ten (Baix Empordà, Gironès, Pla de l'Estany, Vallès Oriental, Osona, Ripollès, Urgell, Segrià, Terra Alta and Baix Ebre). In short, the winegrowing counties in the coastal and pre-coastal regions were the crux of peasant associationism from the late nineteenth century through the first four decades of the twentieth century. And among them, Camp de Tarragona, Priorat and Penedès led the way in both syndicates and cooperatives.

The analysis of peasant mobilisation enables us to see that after the last third of the nineteenth century and especially in the first few decades of the twentieth century, there was an 'accumulation of resources' by peasants upheld on a balance between labour supply and demand; a contracting system that guaranteed a certain degree of stability; a dual economy (agrarian and industrial) and families with mixed employment in some counties, which reinforced the peasantry's fortitude and organisation; and

increasing literacy, which provided access to the written culture and new ideas, while also fostering the permeability of political cultures.⁵⁰

A temporally discontinuous yet culturally continuous process of peasant organisation developed, which led to a grassroots, autonomous associative network which was mutual, cooperative, cultural and recreational, syndicalist and political. This generated new spaces of sociability where a 'collective identity' coalesced that contributed to shaping a political culture, breaking interclass (vertical) bonds and consolidating class (horizontal) bonds, and giving republicans and peasants (smallholders, sharecroppers and *rabassaires*) access to local political power, which enabled them to equip themselves with more and better 'mobilisation resources'.⁵¹ On the other hand, the profound inequality in agrarian society and the peasants' ignored claims ended up creating a host of grievances which only heightened their sense of dissatisfaction, of 'relative deprivation'.⁵²

Associationism, spaces of sociability and social action were the cornerstones that shaped a 'collective identity' (common beliefs, network of social relations, etc.), which fostered processes of interpreting, distributing and socially constructing shared meanings. This identity gave coherence to individuals, groups and the movement; it generated a common interest; and it justified the action of collective mobilisation.⁵³ These identities were multiple and constantly being built and rebuilt through social interaction, negotiation and conflict both among the peasants and between them and the landowners. This was the process that enabled a 'we' and an 'others' to be created, which facilitated social action and social mobilisation.⁵⁴

As we have seen, these resources of grassroots mobilisation, shared perceptions and collective identities found their 'political opportunity' to be expressed at different times during this period: in the Law on Associations; in the phylloxera crisis and universal suffrage (1887-1897); in the crisis of low prices and evictions within the overall social upheaval in Catalonia (1919-1922); and during the Republican period and especially the events of 6 October 1934. This made it possible for the peasantry to express itself in a wide range of repertoires, and at certain times in what Charles Tilly (2009) calls demonstrations that are WUNC: worthy, unified, numerous and committed, that is, public efforts that were organised and sustained by conveying the collective claims (campaigns) to the relevant authorities and creating specific associations, public gatherings, demonstrations and other events which form the repertoire of social movements.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Teodor SHANIN. *Campesinos y sociedades campesinas*. FCE, Mexico 1979. / Karl POLANYI. *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*. La Piqueta,

- Madrid 1979. / Edward Palmer THOMPSON. *Costumbres en común*. Crítica, Barcelona 1995.
- [2] Jordi PLANAS & Francesc VALLS. 'Desigualdad, asociación y conflictividad social en un núcleo de la Catalunya rabassaire (1890-1936)'. *Historia Social*, 77 (2002), pp. 89-111. / Raimon SOLER. *Viticultura, desigualtat i conflicte agrari. La lluita per la terra a la Catalunya vitícola (1900-1936)*. Vilafranca del Penedès 2018, at press. / J. Eugen WEBER. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*. Stanford University Press, Stanford 1976. / Ramon ARNABAT & Antoni GAVALDÀ. 'Sociabilidad y asociacionismo como factores de movilización social: El mundo rural catalán entre 1870 y 1980'. In: Santiago CASTILLO & Montserrat DUCH (dir.). *Sociabilidades en la historia*. Catarata, Madrid 2015, pp.169-193.
- [3] Albert BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936. La qüestió Rabassaire*. La Llar del Llibre, Barcelona 1983, (2nd edition) / Antoni GAVALDÀ. *L'associacionisme agrari a Catalunya (El model de la Societat Agrícola de Valls, 1888-1988)*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls 1989. / Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agrari a Catalunya, 1893-1994*. Afers, Catarroja 1995. / Jordi POMÉS. *La Unió de Rabassaires*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2000. / Jordi PLANAS & Francesc VALLS. *Cacics i Rabassaires. Dinàmica associativa i conflictivitat social: Els Hostalets de Pierola (1890-1939)*. Eumo, Vic 2001. / Antoni SAUMELL. *Viticultura i associacionisme a Catalunya. Els cellers cooperatius del Penedès (1900-1936)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2002. / Ramon ARNABAT & Antoni GAVALDÀ. 'Sociabilidad y asociacionismo...'. / Raimon SOLER. *Viticultura... The rabassa morta contract was a contract to grow grapevines that lasted as long as the rootstock planted lived and the landowner received a proportional part of the fruit. Some people viewed it as a kind of temporary emphyteusis which could therefore be rescinded, while others viewed it as a form of long-term sharecropping which could therefore not be rescinded at the farmer's will.*
- [4] Santiago ALBERTÍ. *El republicanisme català i la restauració monàrquica*. Albertí Editor, Barcelona 1973. / Josep TERMES. *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Anagrama, Barcelona 1976. / Josep TERMES. *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*. Crítica, Barcelona 1977. / Ángel DUARTE. *Història del republicanisme a Catalunya*. Pagès-Eumo, Lleida-Vic 2004.
- [5] Albert BALCELLS. *El problema agrari...* / Josep COLOMÉ. 'L'explotació de la terra: El contracte de rabassa morta'. In: Josep COLOMÉ (Coord.). *De l'Aiguardent al Cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garrafr*. El 3 de Vuit, Vilafranca del Penedès 2003, pp. 225-238. / Emili GIRALT. 'El conflicto rabassaire y la cuestión agraria en Catalunya'. *Revista del Trabajo*, 7 (1965), pp. 51-72.
- [6] Joan FUGUET & Andreu MAYAYO. *El primer celler cooperatiu de Catalunya. Centenari de la Societat de Barberà de la Conca (1894-1994)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994. / Antoni GAVALDÀ. *L'associacionisme agrari...*
- [7] Ramon GARRABOU, Josep PUJOL & Josep COLOMÉ. 'La crisis finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya'. *Recerques*, 26 (1992), pp. 107-132. / Josep PUJOL. 'La crisi de malvenda del sector vitivinícola català entre el 1882 i el 1935'. *Recerques*, 15 (1984), pp. 57-78. / Marc BADIA-MIRÓ et al. 'The grape phylloxera plague is a natural experiment: The upkeep of vineyards in Catalonia (in Spain), 1858-1935'. *Australian Economic Review*, 50-1 (2010), pp. 39-61. DOI: 10.1111/j.1467-3446.2009.0027. / Josep COLOMÉ & Francesc VALLS. 'Las consecuencias demográficas de la crisis filéxerica en la región vitícola del Penedès (Catalunya)'. *Historia Agraria*, 57 (2012), pp. 47-77. historiaagraria.com/articulo.php?id=609&num=57. / Llorenç FERRER, Carme ÀLVAREZ, Carme SANTMARTÍ & Àngela GÜELL. *Vinya, fil·loxera, propietat i demografia a la Catalunya central*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1992.
- [8] Antonio LÓPEZ ESTUDILLO. 'Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)'. *Historia Social*, 3 (1989), pp. 17-32. / Jordi PLANAS. 'La crisi del sector vitivinícola i el moviment associatiu agrari (1876-1912)'. In: Josep COLOMÉ (Coord.). *De l'Aiguardent al Cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garrafr*. El 3 de Vuit, Vilafranca del Penedès 2003, pp. 239-256. / Ramon ARNABAT. 'Republicanisme i conflicte rabassaire al Penedès'. In: Josep SANTESMASES (ed.). *Republicans i republicanisme a les terres de parla catalana*. Cossetània, Valls 2008, pp. 795-816.
- [9] Josep COLOMÉ. 'Las zonas vitícolas catalanas durante la segunda mitad del siglo XIX'. *Noticario de Historia Agraria*, 13 (1997), pp. 106-125.
- [10] Albert BALCELLS, Joan CULLA & Conxita MIR. *Les eleccions generals a Catalunya 1901-1923: Relació de resultats electorals de 1869 a 1899*. Fundació Jaume Bofill, Barcelona 1992. / Gemma RUBÍ & Josep ARMENGOL. *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l'apatia a Catalunya*. PAM, Barcelona 2012. / Raimon SOLER. *Eleccions i política a Vilafranca del Penedès, 1891-1903*. Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès 1991.
- [11] Ramon ARNABAT & Xavier FERRÉ. *Ateneus: Cultura i llibertat*. Federació d'Ateneus de Catalunya, Barcelona 2015, pp. 151-247.
- [12] Josep SANTESMASES. 'Els inicis de l'associacionisme agrari a Vila-rodona: La Societat de Treballadors Agrícoles'. *Quaderns de Vilaniu*, 17 (1990), pp. 3-38. / Ramon ARNABAT. *Els treballadors de Vilafranca al darrer terç del segle XIX*. Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès 1992. / Elena GONZÁLEZ & Josefina BAÑERES. *Aproximació a l'associacionisme agrari a Alguaire: 1915-1997*. Ajuntament d'Alguaire, Patronat Municipal Josep Lladonosa i Pujol, Alguaire 1997. / Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari a la Segarra*. Pagès Editors, Lleida

1999. / Josep CASANOVAS. 'L'associacionisme agrari a Osona (1903-1939). Transformació i conflictivitat al camp osonenc contemporani'. *Estudis d'Història Agrària*, 10 (1994), 85-104. <https://www.raco.cat/index.php/EHA/article/view/99663>. / Judith ANSÓ. *100 anys d'associacionisme agrícola a Santa Perpètua de Mogoda*. La Perpetuenca, Santa Perpètua de Mogoda 2011. / Pere AUDÍ. *Cooperativistes, anarquistes i capellans al Priorat (1910-1923)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2010. / Montserrat SORONELLAS. *Cooperació agrària a La Selva del Camp 1900-2000*. El Mèdol, Tarragona 2000.
- [13] Montserrat CAMINAL. 'La fundació de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre: Els seus homes i les seves activitats (1851-1901)'. *Recerques*, 22 (1989), pp. 117-135. / Jordi PLANAS. 'L'IACSI i l'associacionisme agrari català a l'inici del segle XX'. In: Jaume BARRULL, Joan BUSQUETA Barrull & Josep VICEDO (eds.). *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1998, pp. 323-351. / Jordi PLANAS. *Els propietaris i l'associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)*. AHRG - CRHR - Documenta Universitària, Girona 2006.
- [14] Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari a la Segarra*. Pagès Editors, Lleida 1999. / Jordi POMÉS. 'El sindicalisme rabassaire a Martorell (1907-1923). La Federació de Rabassers de Catalunya'. *Materials del Baix Llobregat*, 2 (1996), pp. 19-28. / Jordi PLANAS & Francesc VALLS. *Cacics i Rabassaires...*
- [15] Ramon ARNABAT. *La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos. De la fil·loxera a la Guerra Civil, 1890-1940*. Ajuntament, Santa Margarida i els Monjos 1993. / Juan CARMONA & James STIMPSON. 'A l'entorn de la qüestió agrària catalana: El contracte de rabassa morta i els canvis en la vitivinicultura (1890-1929)'. *Recerques*, 38 (1999), pp. 105-124. <https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137766>. / Jordi PLANAS & Francesc VALLS. 'Desigualdad...'
- [16] Jordi POMÉS. *Les Mataró's Potatoes i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939). La Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral*. Caixa Laietana, Mataró 1991.
- [17] Antonio BAR. *La CNT en los años rojos*. Akal, Madrid 1981. / Susanna TAVERA & Eulàlia VEGA. 'L'afiliació sindical de la CNT de Catalunya: Entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936'. In: *Colloqui Internacional Revolució i Socialisme*. UAB, Bellaterra 1990, pp. 265-279. / Andreu MAYAYO. *De pagesos...* pp. 85-108. / Jordi POMÉS. *Les Mataró's Potatoes i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939). La Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral*. Caixa Laietana, Mataró 1991, pp. 123-158.
- [18] Ramon ARNABAT. 'Sociabilidad, sindicalismo y movilización campesina en la Catalunya rural (1870-1920)'. In: Santiago CASTILLO (ed.). *Mundo del trabajo y asociacionismo en España. Collegia, gremios, mutuas, sindicatos*. La Catarata, Madrid 2013. / Lorenzo MUÑOZ. *La Acción Social Agraria en España. Memoria estadística de las Entidades Agrícolas y Pecuarias en 1º de Enero de 1927*. Ministerio de Fomento, Madrid 1927.
- [19] Antoni SAUMELL. 'El cooperativisme vitivinícola al Penedès durant el segle XX'. In: Josep COLOMÉ (coord.). *De l'Aiguardent al Cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf*. El 3 de Vuit, Vilafranca del Penedès 2003, pp. 279-285.
- [20] Josefina CUESTA. *Sindicalismo católico agrario en España (1917-1919)*. Narcea, S.A. de Ediciones, Madrid 1978. / Andreu MAYAYO. *De pagesos...* pp. 109-129. / Jordi POMÉS. *La Unió...* pp. 159-236.
- [21] *La Terra* 15 January 1923.
- [22] Albert BALCELLS. *El problema agrari...* pp. 85-136. / Jordi POMÉS. *La Unió...* pp. 237-501.
- [23] Joan VENTOSA. *Importancia y estado de la cooperación en el mundo*. Mexico 1947.
- [24] Samuel GARRIDO. *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*. Alfons el Magnànim, València 1996. / Antoni SAUMELL. *Viticultura...* / Josep COLOMÉ, Jordi PLANAS & Francesc VALLS (eds.) *Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [25] Ramon ARNABAT & Antoni GAVALDÀ. 'El cooperativisme agrícola catalán: Un espacio de sociabilidad y ciudadanía (1887-1939)'. In: *XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. AHC, Albacete 2016, pp. 831-843.
- [26] Samuel GARRIDO. 'Alentar y obstruir. Las vacilaciones de la política estatal sobre cooperativismo en los inicios del siglo XX'. *Noticiero de Historia Agraria*, 7 (1994), pp. 131-154.
- [27] Jon RAVENTÓS. *El movimiento cooperativo en España*. Ariel, Barcelona 1960. / Joan VENTOSA. *El moviment cooperatiu a Catalunya*. Moll, Palma de Mallorca 1961. / Antoni GAVALDÀ. *Josep M. Rendé i Ventosa*. Fundació Roca i Galès, Barcelona 2005.
- [28] Ministerio de Fomento. *Memoria estadística social agraria de las entidades agrícolas y pecuarias en 1 de abril de 1918*. Madrid: Ministerio de Fomento, Madrid, 1928; and Ministerio de Agricultura (1934). *Censo Estadístico de Sindicatos Agrícolas y Comunidades de Labradores*. Viuda de M. Navarro, Madrid, 1934.
- [29] Antoni GAVALDÀ. 'La implantació i transformació del cooperativisme agrari al segle XX'. In: Ignaci ALDOMÀ (ed). *Perspectives de l'associacionisme agrari*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2016a, pp. 29-46.
- [30] Antoni GAVALDÀ. 'La implantació...' pp. 29-46. / Enrique GADEA. *Evolución de la legislación cooperativa en España*. CSCE-EKKG, Vitoria-Gasteiz 1999. / Raimon SOLER. *Viticultura...*
- [31] Ministerio de Agricultura. *Censo Estadístico...*
- [32] Joan FUGUET & Andreu MAYAYO. *El primer celler...* / Antoni SAUMELL. *Viticultura...*
- [33] Generalitat de Catalunya, *El contractes de conreu a Catalunya. Documents pel seu estudi*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1933.
- [34] Albert BALCELLS. *El problema agrari...* pp. 115-352. / Andreu MAYAYO. *De pagesos...* pp. 131-180. / Nonit PUIG. *Què és la Unió de Rabassaires?*. Nagsa, Barcelona 1935.

- [35] Andreu MAYAYO. *De pagesos...* pp. 265-279.
- [36] Jordi PLANAS. 'La tensa qüestió agrària'. In: Borja de RIQUER (dir). *De la gran esperança a la gran ensulsiada, 1930-1939*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, pp. 152-169. / Raimon SOLER. *Viticultura...*
- [37] Edward MALEFAKIS. *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*. Ariel, Barcelona 1972.
- [38] Raimon SOLER. 'La Esquerra de los "rabassaires". La participación política del campesinado en el Penedès, 1931-1936'. In: *XIII Congreso de Historia Agraria*. Universidad de Murcia, Murcia 2011, unpublished.
- [39] Raimon SOLER. *Les Eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 a Catalunya*. ICPS, Barcelona 2015a. <http://hdl.handle.net/2072/258176>. / Raimon SOLER. 'Les eleccions municipals de 1934 a Catalunya'. *Segle XX*, 8 (2015b), pp. 47-75. / Mercè VILANOVA. *Atlas electoral de Catalunya durant la Segona República: Orientació del vot, participació i abstenció*. La Magrana, Barcelona 1996.
- [40] Ramon ARNABAT. 'Canvi i continuïtat en el poder local a l'Alt Penedès. L'exemple de Santa Margarida i els Monjos, 1890-1940'. In: *Actes II Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya: Formes i relacions del poder local a l'èpocacontemporània*. L'Avenç, Barcelona 1995, pp. 191-198. / Jordi PLANAS & Francesc VALLS. *Cacics i Rabassaires...* / Pere BOSCH. *La lluita per la terra. Solidaritats pageses i conflictivitat rural a la regió de Girona (1931-1936)*. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Girona 2015. / Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari a la Segarra*. Pagès Editors, Lleida 1999.
- [41] Amadeu ARAGAI. *El problema agrari català*. Imprempta Porcar, Barcelona 1933. / Ricard VINYES. *La Catalunya Internacional. El frontpopulisme en l'exemple català*. Curial, Barcelona 1983. / Manel LÓPEZ. *Els fets del 6 d'octubre de 1934*. Base, Barcelona 2013. / Montserrat DUCH. Ramon ARNABAT & Xavier FERRÉ (eds.). *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [42] Maurice AGULHON. *Política, imàgenes, sociabilitats de 1789 a 1989*. Prensas Universitarias de Zaragoza, Zaragoza 2016.
- [43] Joaquim CAMPS. *Història de la llei de contractes de conreu*. Rafael Dalmau, Barcelona 1971.
- [44] Amadeu ARAGAI. *El problema agrari...* / Arnau GONZÁLEZ, Manel LÓPEZ & Enric UCÉLAY (eds.) *6 d'octubre. La desfeta de la revolució catalanista de 1934*. Base, Barcelona 2014. / Manel LÓPEZ. *Els fets...* / Ricard VINYES. *La Catalunya...*
- [45] Sebastià CAMPOS. *El 6 d'octubre a les comarques*. Impremta Popular, Tortosa 1935. / Vicenç VERNADES. *Estampes de l'Uruguai*. Catalònia, Barcelona 1935. / Ricard VINYES. *La Catalunya...* / Josep MATA. *Pau Baqués, republicà i rabassaire*. Ajuntament de Subirats, Subirats 2010. / Ramon ARNABAT. 'Mobilització i revolta social al Penedès durant els fets d'octubre de 1934'. In: Arnau GONZÁLEZ, Manel LÓPEZ & Enric UCÉLAY (eds.) *6 d'octubre...* pp. 251-279.
- [46] Josep Antoni POZO. *Poder legal y poder real en la Cataluña revolucionaria de 1936*. Espuela de Plata, Sevilla 2012.
- [47] David BALLESTER. *Els anys de la guerra. La UGT de Catalunya (1936-1939)*. Columna, Barcelona 1998. / Mercè RENOM et al. *Collectivitzacions al Baix Llobregat*. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989. / Marciano CÁRDABA. *Campesinos y revolución en Cataluña. Colectividades agrarias en las comarcas de Girona, 1936-1939*. Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, Madrid 2002. / Ignaci CENDRA. *El Consell d'Economia de Catalunya (1936-1939). Revolució i contrarevolució en una economia collectivitzada*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006. / Antoni GAVALDÀ. 'La implantació...' pp. 29-46. / Antoni GAVALDÀ. *Fam de pa i de terra. La collectivització agrària a Catalunya*. Publicacions URV, Tarragona 2015b. / Antoni GAVALDÀ. *La collectivització agrària a l'Alt Camp (1936-1939)*. Publicacions URV, Tarragona 2016c.
- [48] Felipe ALÁIZ. *Por una economía solidaria entre el campo y la ciudad*. Oficinas de Propaganda CNT-FAI, Barcelona 1937. / Juan LÓPEZ. *El sindicato y la colectividad*. Confederación Nacional del Trabajo, Valencia (1938). / Gastón LEVAL. *Colectividades libertarias en España*. Aguilera, Madrid (1977).
- [49] Gilles PÉCOUT. 'Cómo se escribe la historia de la politización rural. Reflexiones a partir del estudio del campo francés en el siglo XIX'. *Historia Social*, 29 (1997), pp. 89-110. / Jaume BARRULL, Joan BUSQUETA & Enric VICEDO (eds.). *Solidaritats pageses...* / Maurice AGULHON et al. *La politisation des campagnes en Europe au XIXe siècle. France, Italie et Portugal*. Mélanges de l'École Française de Rome, Rome 2000. / Josep COLOMÉ et al. 'The rabassaire struggle: Long-term analysis of a social movement'. *International Review of Social History*, 63-1 (2018), pp. 1-27. doi: 10.1017/S0020859017000633.
- [50] Ramon ARNABAT. 'Sociabilitat, sindicalisme y movilizació...' / Ramon ARNABAT. 'Sociabilitat i mobilització pagesa i obrera al Penedès el primer terç del segle XX'. In: Enric VICEDO (ed.). *Pagesia, Indústria i món rural*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 2016, pp. 393-426.
- [51] Anthony OBERSCHALL. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 1973. / Anthony OBERSCHALL. *Social Movements: Ideologies, Interests, and Identities*. Transaction, New Brunswick, N.J. 1993. / Charles TILLY. *The Contentious French: Four Centuries of Popular Struggle*. The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 1986. / Charles TILLY. *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Crítica, Barcelona 2009. / William GAMSON. *The Strategy of Social Protest*, 1990. Wadsworth Pub., Belmont-California 1990. / Doug MCADAM, John MCCARTHY & Mayer ZALD (eds.). *Movimientos sociales: Perspectiva comparadas*. Istmo, Madrid 1999.
- [52] Ted GURR. *Handbook of Political Conflict: Theory and Research*. The Free Press, New York 1980.

- [53] Alberto MELUCCI (ed.). *Movimenti de rivolta teorie e forme dell'azione collettiva*. Etas Libri, Milan 1976. / Alberto MELUCCI. 'The symbolic challenge of contemporary movements'. *Social Research*, 52-4 (1985), pp. 789-816. / Ronald HUBSCHER. 'Réflexions sur l'identité paysanne au XIXe siècle: Identité réelle ou suppose?'. *Ruralia*, 1 (1997), pp. 65-80. / Jordi PLANAS. 'Identidades, corporativismo y autonomía del campesinado en la acción colectiva agraria'. *Historia Agraria*, 50 (2010), pp. 65-90.
- [54] Sidney TARROW. *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Alianza Universidad, Madrid (1997). / Joseph GUSFIELD, Enrique LARAÑA & Hank JOHNSTON. 'Identidades, ideologías y vida cotidiana en los nuevos movimientos sociales'. In: Joseph GUSFIELD, Enrique LARAÑA & Hank JOHNSTON (eds.). *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid 1984, pp. 3-42.

BIOGRAPHICAL NOTE

Montserrat Duch and Ramon Arnabat hold PhDs in History and are lecturers in Contemporary History at Universitat Rovira i Virgili. Antoni Gavaldà holds a PhD in Philosophy and Arts and lectures in Didactics of Social Sciences, also at the Universitat Rovira i Virgili. All three are members of the consolidated research group "Ideologies i societat a la Catalunya contemporània" -ISOCAC- directed by Dr. Duch, with research lines on sociability and associationism, among others. The latest group publication is *La Catalunya associada, 1868-1938 (2020)*.

The Archive of the Crown of Aragon. Seven hundred years of history*

Alberto Torra Pérez**
Arxiu de la Corona d'Aragó

Received 10 March 2020 – Accepted 15 October 2021

ABSTRACT

The Arxiu de la Corona d'Aragó (Archive of the Crown of Aragon) was founded by King James II of Aragon in 1318 as a royal archive housed in his Barcelona palace, and it has existed continuously ever since then. This article presents its history over the course of these 700 years, with a special focus on the circumstances that led to its creation, and it explains its evolution within a broader historical context. This uninterrupted history of the Archive since its origins spans its evolution from an administrative archive at the exclusive service of the monarch to a historical archive open to research and a more general public today.

KEYWORDS: archives, history of archives, registers, Royal Chancery

The English historian Norman Davies used the title 'Vanished Kingdoms' for an interesting examination of the history of European political entities which have disappeared under a diverse range of circumstances, despite their power and importance at some point in history. As its subtitle says, they became 'half-forgotten'.¹ The Crown of Aragon occupies a preeminent place among these vanished kingdoms due to its geographic extension, its lengthy history and its prominent role in European politics at the time. Yet its memory has also survived more than that of the other vanished kingdoms thanks to the abundance and wealth of the documents it left behind and the survival of the institution that has housed them for centuries, the Archive of the Crown of Aragon.

Condensing the Archive's long history is not easy not only because it is uninterrupted but also because it is rife with transformations. Furthermore, it is a widely documented history because the Archive also conserves extensive testimony of its own organisation, operation and even difficulties and conflicts. Such plentiful material is difficult to cover in its entirety and to summarise in just a few pages.² Therefore, we shall not dwell on the details of the Archive's vicissitudes, documents and archivists over the centuries but instead try to understand its nature and meaning over time and within its context by focusing on key junctures in its history.³

I

We are commemorating the seven-hundredth anniversary of the creation of the Archive by King James II of Aragon in 1318, a relatively late date given the vast amount of documentation from the counts of Barcelona and the kings of Aragon conserved from the preceding centuries. This thus raises the first question, namely why it was created precisely at that time, which dovetails with a long debate on whether or not previous comital or royal archives had existed in both Aragon and Catalonia. Underlying this debate, as Carlos López stated in his painstaking article, is a legal and terminological problem.⁴ It is fairly well proven that the counts of Barcelona took pains to save a large number of documents, at least after Ramon Berenguer I (1035-1076), as a significant number of documents directly related to his feudal power are conserved. However, this is not sufficient to consider it an archive. There are no direct or indirect reports of such an archive, and it seems unlikely for there to be because the legal concept of archive from the Romanist tradition—that is, as a place where public documents are stored, which can only be created by the sovereign, who guarantees their authenticity—did not begin to arise until the restoration of Roman law after the late twelfth century and was not commonly used in the Crown of Aragon until one century later. All the explicit references to the term 'archive' prior to 1300, including the oldest one from 1180,⁵ are interchangeable with the more frequent words *archa*, *cartolaria*, *archis*, *scrinia* or *archiva* (in plural) to refer to the

* Lecture delivered at the Institut d'Estudis Catalans headquarters on 17 December 2019.

** **Contact address:** Alberto Torra Pérez. Arxiu de la Corona d'Aragó. Almogàvers, 77. 08018 Barcelona. E-mail: alberto.torra@cultura.gob.es

piece of furniture or the cabinet that contained documents, which could be deposited in different places and overseen by people outside the royal house.

In the thirteenth century, with the gradual expansion of the Crown's administrative needs, especially after the conquest of the Kingdom of Valencia, the number of documents produced by the royal Chancery increased parallel to its reorganisation and consolidation. But all the reports that could be related to archives always refer to dispersed, partial deposits of documents in religious institutions following the early mediaeval tradition which was widespread around Europe.⁶ The most important of these deposits is the one set up by James I in Sixena monastery, mentioned for the first time in 1255. We have precise details on the number of documents it housed, up to 500 of them, and their content, mostly on relations with Castile and Navarra. The monastery's prioress was in charge of its operation and kept the key to the king's chest or cabinet. Royal functionaries sent explicitly for this purpose and duly identified with a royal mandate came to deposit, remove or copy documents in her presence. Even though there are only a handful of references to new deposits after the death of James I of Aragon (1276), the deposit remained in place until 1308, when James II ordered it moved to Barcelona.⁷ We are aware of other less important and more or less provisional deposits from the time of James I and his immediate successors, including those at the monasteries of Santes Creus and Sant Joan de la Peña and at the Knights Templar headquarters in Barcelona and Zaragoza. All of them reveal similar conceptions and operations.⁸

We have to wait until James II for there to be a substantial change with lasting consequences as part of an in-depth reorganisation of the royal administration. The registration system of the documentation issued, which had begun in the mid-twelfth century, was consolidated and developed under James II. It is important to underscore this because it lies at the root of the creation of the Royal Archive. Indeed, the very existence of archives since antiquity is closely related to the appearance of serial documentation. This is proven when examining the processes whereby other European royal archives and the archives of the Italian communes were created between the thirteenth and early fourteenth centuries.⁹ Serial documentation implicitly comes with the need to conserve it, and therefore it must be stored properly and be available for consultation by the authority that created it. In short, it requires an archive.

Even though possible forerunners have been put forth, registers in the specific sense that this term had in the Royal Chancery, that is, the volumes in which most of the documents issued by the Chancery itself were copied in their entirety and put in chronological order, are associated with the practice of notaries and do not predate the reign of James I. Seven registers from 1257 to his death in 1276 are conserved.¹⁰ The small number of registers from James I and his two immediate successors, coupled with the no-

tably itinerant nature of the royal court, meant that they did not need to be conserved in any of the existing deposits and must have remained in the possession of the scribes.

As mentioned above, major changes came with James II. Almost all the documentation started to be registered more systematically, leading to an extraordinary increase in the number of registers. Around 40 volumes had been filled by 1300, only nine years after his reign started. Furthermore, their organisation was consolidated and expanded into different thematic series (*Commune, Gratiarum, Curiae, Pecuniae, Solutionum*, etc.), giving shape to a system that would survive until the eighteenth century with no major changes. This new situation, along with the court's greater stability and James II's well-known obsession with written documents and keeping control over them, fostered the creation of the Arxiu Reial (Royal Archive).¹¹

After 1301, there is a great deal of information on the concentration of registers and other documents from James I and his successors at the Barcelona headquarters of the Order of Hospitallers.¹² This can be viewed as an intermediate step between the deposits of documents since the reign of James I and what would definitely become the Royal Archive. On the one hand, similar to Sixena, the king's *scriniis sive caxiis* were stored in a religious institution over which he did not have direct control. However, unlike Sixena, the keys to this chest or cabinet were no longer held by the prior but by a royal scribe, who ordered the collection moved and authorised copies. And not only did the scribe receive requests for particular searches, but he also created what were essentially comprehensive inventories. Indeed, the first 'reports' still conserved in the Archive today date from this period.¹³ The deposit with the Hospitallers seems to have been planned as a single, general deposit to collect all the documentation that had been scattered around monasteries or in the hands of royal scribes or officers until then. Finally, perhaps as a reflection of this transformation, it came to be regularly referred to with the term 'archive'. Just one more step was needed for it to meet Roman law's definition of an archive as '*quo in publico instrumenta deponuntur*':¹⁴ it had to be assigned a site of its own under the direct oversight of the monarch.

This step took place in July 1318, when James II ordered rooms built at the site that was customarily used as the chapel in his Barcelona palace, so that '*les registres, els privilegis e els altres escrits de la sua cancellaria e dels altres fets de la sua cort*' (the registers, privileges and other texts from his Chancery and other deeds from his court) could be stored there. At the same time, he ordered some basement quarters in the same palace to be made so '*fossen estoiats e conservats les comptes e les altres scriptures del offici del mestre racional de la sua cort*' (the accounts and other deeds from the office of the Master Rational of his court can be stored there).¹⁵ Therefore, this order, which we only know of from the invoice for the construction expenses, refers to two different royal archives, those of the

Chancery or registers, and those of the Master Rational, which were always to remain separate.

Even though we should note that the term does not appear explicitly in the invoice, from then on references to the Archive of the registers and deeds of the Chancery are quite common and unequivocal, albeit with slight variations: '*Artchivum palacii regis Barchinone*', '*Archivum nostrum regium Barchinone*', '*Archiu patrimonial seu del palau de Barcelona*' or more simply, '*Archiu reyal de Barcelona*'.¹⁶ We should underscore the fact that the Archive was founded as the king's archive to exclusively serve the monarch, not the kingdom. Likewise, the bulk of its content, the registers, included documents related to all the kingdoms and territories under his sovereignty. At first, the organisation of these registers was only thematic, not territorial.

II

After the initial impetus to create the Archive, it probably languished slightly because it lacked specific staff and regulations. However, a quick phase in the Archive's institutional consolidation got underway after 1346, with the order given to the scribe Pere Perseya to be posted to the Royal Archive of Barcelona full time to '*reconèixer i conservar els instruments, escriptures i registres*' (check and conserve the instruments, deeds and registers) housed there and to get the keys to the Archive and its boxes and cabinets from the protonotary.¹⁷

Similar duties appear in the appointment of his successor, Bartomeu Despuig, two years later.¹⁸ In different orders, he is called '*tenens claves Archivi palacii Barchinone*', '*conservator scripturarum patrimonii regii in Archivio Barchinone existencium*' or '*conservador de les escriptures reals del nostre Archiu de Barcelona*' (conservator of the royal deeds of our Archive in Barcelona).¹⁹ The title of conservator refers to his essential mission to conserve and keep watch over the documents contained in the Archive. Other royal orders addressed to the archivists gradually defined their duties. The most common one consisted in locating the documents that the king requested, along with checking the authenticity of the copies of documents written in the registers and annotating cancellation notes. A list of expenses incurred in the archivist's work is even conserved, primarily related to the conservation, arrangement and binding of the registers, in addition to purchases of paper to write the copies.²⁰

At the end of his long reign in 1384, Peter IV of Aragon, (1336-1387), known as Peter the Ceremonious, ended up consolidating the role of the Archive within his court, even though it was not explicitly mentioned in his *Ordinacions* (Ordinances of the Royal House of Aragon), through specific ordinances presented to the archivist so that '*ignorància no puxats allegar de ço que havets a fer en vostre offici*' (you cannot plead ignorance of what you have to do in your job). They established the practice of

appointing the archivist or '*tenent les claus*' (keyholder) from among the royal scribes, and they were directly under the orders of the chancellor and vice-chancellor. Regarding their training and aptitudes, it only said that they should be '*apte e feel*' (suited and faithful). The duties assigned to the archivist were all related to the registers. First, they had to request them from the protonotary, the secretaries, the Master Rational, the queen, the primogenitor and the lieutenants because, it clearly specifies, '*mils seran atrobats en un loch que si en diversos lochs eren aquells registres*' (the registers will be found more easily if they are in one place than if they are in many places). Afterwards, they had to be placed in chronological order, inventoried through an entry book, paginated and indexed. Finally, if needed, they had to be restored or, as literally stated, the archivist had to have them '*adobar o reparar*' (patched or repaired).²¹ Some instructions merely confirm existing practices, as mentioned above, while others seem new because they are only documented after this ordinance, such as the register entry book, which did indeed start that year, while its annotations continued until the seventeenth century.²² Finally, yet others were never put into practice, such as the complete and exhaustive indexing of the registers.

In their attempt to regulate the conservation and handling of the registers, the ordinances reveal some of the most recurring practical problems. The most important one was ensuring that the registers were entered regularly. The registers of the protonotary and the secretaries remained in their hands or at the Chancery as long as they were still in use. However, the ordinances categorically stated that once the proceeding was over, all registers had to be handed over to the Archive, which was the single, sole depository of them all. Despite this, there were constant difficulties in adding registers from the very beginning. In 1399, King Martin of Aragon (1396-1410) had to enact an extensive provision that ordered that all his father's and brother's registers and deeds still in the hands of the protonotaries and the secretaries be turned over to the Archive.²³ Similar provisions appeared in 1416 and 1422.²⁴ The entry book with the annotations of the registers that entered the Archive, though incomplete, attests to some regularity in the protonotary's delivery of registers, as well as several occasional anomalies. Despite the fact that the vast majority of registers from the fourteenth and fifteenth centuries ended up entering the Archive and are still conserved there today in their original order, with just a handful of exceptions, the persistence of this problem forced Ferdinand the Catholic to set a ten-year timeframe from when a register was completed until it passed from the Chancery office to the Archive in the Corts (Parliament) of Barcelona in 1503. Despite occasional non-compliance, this ten-year timeframe to turn over the registers remained in place thereafter.²⁵

The ordinances only mentioned the registers, whose oversight and conservation were the main reason the Archive was created. Yet they are not the only documents

that entered it. Though neither systematically nor via regulation, as the king's archive, it collected all kinds of documents that it was ordered to conserve, with vast differences depending on the reigns. For example, a great deal of documentation received in the Chancery from the first half of the fourteenth century and the reigns of James II and Peter the Ceremonious still survives, although it gradually tapered off until it disappeared after the sixteenth century. There were also large influxes of documents due to occasional confiscations, such as the Knights Templars of Barcelona and Barberá when their Order was dissolved in 1312 and the barony of Castellvell in 1397.

III

The dynastic change in 1412 did not immediately alter the Chancery or the document registration system. However, major new developments were gradually introduced which would coalesce over the course of the fifteenth century. One of the consequences of the new dynasty's initial weakness was the burgeoning power of the different kingdoms in the Iberian Peninsula, whose Corts and especially whose standing Diputacions (permanent commissions of the Parliament) were considerably strengthened. In parallel, royal authority was also weakened throughout much of the reign of Alphonse the Magnanimous (1416-1458) due to the king's constant absence, as he was living in Naples and left the government in the hands of his lieutenants. The dynastic union between Castile and Aragon led to the king's permanent absence from the territory of Aragon early in the next century.

These transformations, so briefly summarised here, logically had repercussions on the Archive of Barcelona, not so much its operations as the nature of the documents archived there. In 1419, Alphonse the Magnanimous agreed to a petition from the Valencian Corts and ordered that henceforth the documents on that kingdom should be copied in separate registers which should be deposited in the Royal Archive of Valencia.²⁶ In 1461, a similar provision was applied for the Kingdom of Aragon (reviving a *fur*, or special law, from 1348 which was never implemented), which also came to have its own registers deposited in the royal archive located in the premises of the Diputació of Zaragoza.²⁷ In consequence, the Royal Archive of Barcelona ceased to be the sole repository of the royal Chancery and instead only received documents on Catalonia and the territories that did not have an archive of their own (Sardinia, Mallorca and initially Sicily).²⁸

On the other hand, the lieutenancies established in the kingdoms were the site of most of the government and administrative activity, first temporarily during the long years of Alphonse the Magnanimous' absence and then permanently after the fourteenth century, with the royal court's permanent move. The king continued to directly govern the kingdoms of the Crown in parallel with his Consell d'Aragó (Council of Aragon), and their corre-

sponding registers regularly reached their respective archives. However, their numbers were always considerably lower than the number of registers at the lieutenancies because the latter absorbed much of the everyday administration of justice, as registered in the *Commune* series, the largest one, while the king only dealt with matters of particular import. Furthermore, some of the king's registers gradually ceased being sent to the archives, such as the *Curiae* series, the one with the most political significance, which remained at court after 1569.²⁹ After the death of Philip III in 1621, the registers created in the Council of Aragon were no longer sent to the Archives of Barcelona, Zaragoza and Valencia, which thereafter only received the registers from their respective lieutenancies.³⁰

Therefore, this could be considered a sort of provincialisation of the Archive throughout the sixteenth and seventeenth centuries, even though the institution remained alive. We are familiar with the details of its holdings during this period thanks to the inventory drawn up by the notary Bernat Macip between 1584 and 1590 upon archivist Gabriel Olzina's trial for disloyalty.³¹ It systematically describes all the registers, parchments and other documents in the Archive, along with their location in cabinets and boxes. What could be considered the first guide to the Archive, written in Latin by the scribe Pere Benet and entitled *Brúixola de l'Arxiu reial* (Compass of the Royal Archive), dates from several years later.³² Major efforts to inventory and index the Archive were also made, such as the monumental *Liber Patrimonii regii*, which systematises the references to the royal patrimony in the registers and parchments related to all places in Aragon, Catalonia and Valencia,³³ and the 20 volumes of register indexes created by Josep Llaris in the late seventeenth century, which are still used and consulted today. At the same time, the Archive became significantly more open in terms of both private individuals' ability to secure copies and the documents' consideration as a historical source. Thus, historians were occasionally authorised to consult it, the most famous being Jerónimo Zurita, who extensively drew from the registers and other documents in the Archive in his *Anales de la Corona de Aragon*.³⁴

IV

Perhaps the most coherent attempt to reform the Archive thus far occurred in the early eighteenth century, after the War of the Spanish Succession had gotten underway and during the brief period when Archduke Charles governed (1705-1714). The 1706 provisions of the Corts of Barcelona are extremely informative in this regard, as they reinforced the role of the Diputació del General de Catalunya (permanent commission of the three Estates of the Parliament) in the Archive through the new figure of the *especulador*, who was appointed and paid by the Diputació del General, although he received his orders from the royal archivist. His mission consisted in studying and bind-

ing the registers and making indexes and inventories (called *espèculs*, from the Latin *specula*, or mirrors, in the terminology of the period) according to a work programme that included the reorganisation of the parchment scripts into chronological order with the goal of facilitating historical research.³⁵ It was a job custom-made for the Mercedarian Manuel Mariano Ribera, who probably inspired this set of provisions, as he had already conducted numerous inquiries into the Archive's holdings as the historian of the Order of Our Lady of Mercy; indeed, many of his works are still conserved today. His is the first modern inventory of all the registers and the foundation of the inventory still used today.³⁶ The Corts also worked to open the Archive by allowing consultations of the *espèculs* and inventories, they expanded the staffing with the figure of the officer or adjutant, and they asked for improvements in the facilities.

Even though these initiatives of the 1706 Corts were brought to a sudden halt at the end of the War of the Spanish Succession in 1714 with the instatement of the new Bourbon dynasty and the Nueva Planta decree to reorganise the government and administration of Catalonia, the majority of them were somehow revived throughout the eighteenth century and became part of the Bourbon reform programme. At first, however, not only was the recently created post of the *especulador* eliminated, but so was the archivist. He was replaced by the main scribe of the court, so the keys of the Archive were left in the hands of its most modern minister.³⁷ Even though it was not a total rupture, soon thereafter the Cámara (Council of the Chamber) of Castile had to intervene in view of evidence of the Archive's neglect. Reports were issued on its status which led to the enactment of the 1738 Royal Decree that in the end restored the approaches stipulated in the Cort's provisions from 1706. Even though the Archive remained under the oversight of the Audiència (Royal Court), the figure of the archivist was restored and given many of the attributions that had been assigned to the *especulador*; the staff was expanded, specifying that they had to be doctors in ancient languages and humanities; and a long-term work programme was defined which once again included re-binding and arranging the registers and reorganising loose documents, among other tasks.³⁸

The Archive was now definitively viewed as a historical archive, because the implementation of this Royal Decree also meant the immediate cessation of the transfer of completed registers from the governor and captain general, which had presided over the Audiència since the Nueva Planta decree. These registers, the continuation of those from the lieutenancies in previous centuries, had continued to be delivered to the Archive as usual after 1714. However, after 1738, they remained in the Audiència premises. Thus, the Archive became a closed archive and the last registers that entered it were those that had ended ten years earlier, in 1727.

In 1740, Javier de Garma was appointed archivist in implementation of the Royal Order and launched the

work programme.³⁹ The new situation was spelled out by a regulation enacted in 1754 on Garma's request.⁴⁰ Some of his proposals which sought to enlarge the institution were not included, such as assembling the royal archives from Zaragoza, Valencia and Mallorca in the Barcelona archive, and the publication of a diplomatarium which would compile international treaties, royal wills and testaments and other important documents.⁴¹ The regulation maintained the role of the Audiència, this time with the figure of the conservator judge charged with overseeing the Archive's work. The post lasted until it was eliminated in 1818, although it soon ceased to be truly effective. The Archive's association with the Audiència, on the other hand, was reinforced several years later when the king authorised it to be transferred from the chambers of the royal palace which it had occupied since it was founded in 1318 to the Audiència premises in the former palace of the Diputació.⁴²

The 1754 regulation also stipulated the name Archive of the Crown of Aragon. This name was not exactly new, nor should it be associated with Garma's failed project to gather all the royal archives, as it often is. Even though it had most often been called the 'Royal Archive' since its creation, after the sixteenth century the reference to the Crown of Aragon is not unusual given the need to distinguish it from the other royal archives, especially the archive of the Crown of Castile in Simancas.⁴³ In the period when the Archduke Charles governed, this name was used by the archivist when he signed his official certifications as *Archivarius regii Archivi generalis Coronae Aragonum*. The Royal Order from 1738 still spoke of the '*Archivo real y general en essa mi ciudad de Barcelona*'; nonetheless, in the oath Garma swore two years later, he appeared as the archivist of the '*Real Archivo de la Corona de Aragon*'.⁴⁴

The projects undertaken with the enactment of the Royal Order of 1738 and the Regulation of 1754 made considerable headway under Garma's oversight. During this period, more than 4,000 registers were bound, a collection of papal bulls was prepared and loose documents were reorganised in chronological order, as opposed to the way they were traditionally stored in cabinets and sacks. However, upon his death in 1783, all these efforts ground to a halt and the Archive was once again plunged into a lengthy crisis, with the post of the archivist left vacant or occupied by unqualified staff for 30 years. As a wretched example of this neglect, at some indeterminate point during this period and under unclear circumstances, the Archive suffered one of its most important losses with the destruction of the great royal cartulary known as the *Liber Feudorum Maior*.⁴⁵

V

The culmination of the work undertaken in the eighteenth century and the Archive's permanent transforma-

tion into a general historical archive geared at and open to historical research with the addition of holdings from different provenances took place in the first half of the nineteenth century, in parallel to the gradual decline of the old regime and the advent of the liberal state.

This period was marked by the figure of Pròsper de Bofarull i Mascaró, who was appointed archivist in 1814, a job he held until 1849 except for a brief hiatus between 1840 and 1844.⁴⁶ Despite the controversies recently raised over his figure and his actions at the head of the Archive, his tenure was decisive in transforming a petrified institution into a benchmark historical research centre with international reach within just a few years. Reading his precise reports and reviewing the countless inventories and collections of transcriptions that he personally oversaw, one comes to appreciate his orderly, systematic method and the clarity and modernity of his ideas on what the Archive should be. His perseverance and accomplishments are even more surprising if we consider the turbulent period in which he lived. We are partly indebted to him for the survival of the Archive, which did not succumb to the centralising forces that emerged from the French Revolution like other similar institutions in Europe.⁴⁷

It is not an exaggeration to say that the current Archive of the Crown of Aragon was born under Pròsper de Bofarull, and that it still maintains much of the personality with which he imbued it.⁴⁸ He managed to conclude the major projects initiated in the mid-eighteenth century, especially the arrangement and binding of the Chancery registers, along with the development of their definitive inventory and the chronological sequencing of the parchment charters, with their own inventory as well. He undertook many other classification and inventory projects and created collections of legal proceedings, codes of law, etc. Another crucial aspect of his action was his effort to recover the archives of vanished institutions, either old ones such as the Diputació del General de Catalunya or contemporary ones like the Junta Superior de Catalunya (governing body in Catalonia during the war against the Napoleonic occupation, 1808-1812).⁴⁹ His efforts were also crucial in preventing the loss of the archives and libraries from the disentailed monasteries during the Liberal Triennium (1820-1823) and their subsequent permanent disentailment in 1835. In some cases, he literally saved them from the flames.⁵⁰

What still remains of his conception of an archive as an essential historical source is his benchmark founding of the *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragon*, 17 volumes of which appeared under his oversight, which was later carried on by his son and successor, Manuel de Bofarull.⁵¹ He made a significant contribution to awareness of the Archive, which was increasingly visited by local and foreign historians despite the access restrictions, which only began to be lifted in 1844.⁵²

Last but not least in the revival of the institution was his determination to give the Archive worthy, representative premises. In 1838, Pròsper de Bofarull managed to get the

Palau del Lloctinent (Viceroy's Palace), a building that dated from the mid-sixteenth century just a few metres from the original site of the Archive in the old Palau Reial (Royal Palace), assigned as the Archive's home. It had been occupied by Santa Clara convent for 100 years but was returned to the state upon the disentailment. After he had retired but before his death in 1859, Pròsper de Bofarull was able to attend the opening of the new headquarters in December 1853 after it had been refurbished.⁵³ The Palau del Lloctinent came to both culminate and represent the complete transformation of the old royal archive into an institution that was at once thoroughly modern and rooted in the past. The last step in this transformation took place shortly thereafter, with the 1857 enactment of the law which assigned archives, libraries and museums to the Department of Public Instruction, which at that time was part of the Ministry of Development; this, in turn, allowed the *Cuerpo Facultativo de Archiveros y Bibliotecarios* (Corps of Archivists and Librarians) to be created.⁵⁴

VI

In the past two centuries of its history, the Archive's holdings have increased immensely. Here we shall just cite a few general points on their nature. Some new holdings are strictly complementary to ones already housed in the Archive but had not joined it previously due merely to the historical circumstances outlined above. One example is the registers of Philip IV (1621-1665) and Charles II (1665-1700), which had been sent to the Archive of Simancas and were transferred to the Archive of Barcelona in 1852 along with other papers from the Council of Aragon. The same holds true of the registers that had remained at the Audiència after 1738, which entered the Archive of the Crown of Aragon during the Spanish Civil War (1936-1939). Along with these registers, the collection of *conclusiones cívils* (civil rulings) that had started in the fourteenth century was also added during this period, thus returning these materials to the archive where they had always been kept until they were retained by the Audiència before the move to the Palau del Lloctinent in 1853.

Other new acquisitions include archival holdings from institutions which no longer exist, whose archives had been abandoned. Here we could cite the documentation from the Diputació del General de Catalunya, which was housed in the Audiència and was sent to the Archive by a Royal Order dated 1827; the Archive of the Royal Patrimony, which was added in 1936 and which 100 years earlier had united the archives of the two former magistracies of the royal administration which no longer existed, namely the Master Rational and the General Bailiff of Catalonia;⁵⁵ and the archives of the religious institutions which had been disentailed in the nineteenth century or recovered during the Civil War, which joined the archive at different points throughout the nineteenth and twentieth centuries in a not always orderly and complete fashion.

Many of the collections that entered after the Civil War, especially in the 1960s, are different in nature, as they came from the provincial state administration. The most noteworthy of these holdings is from the administration of the Treasury, whose historical part dates back to the eighteenth century. There has also been a noteworthy number of acquisitions from noble and hereditary collections from the entire former Crown of Aragon through purchases, deposits or donations.

Because of both the growth in its collections and the larger number of researchers working there, at several points the Archive has had to remodel its facilities. In the 1930s, a reading room was set up for the first time. In the 1960s, the document storage rooms were modernised and expanded and a conference room was built. Finally, in 1994, a new site on Carrer Almogàvers was opened to ensure that the storage rooms offered the documentation the ideal conservation conditions, and the Palau del Lloctinent was given a complete overhaul and reopened to the public in 2007.

Throughout this past century, the Archive's role as a historical research centre has also been enhanced thanks to the contribution of its archivists, who include Valls Taberner, Martínez Ferrando, Udina Martorell and Rafael Conde, just to cite a few. They are the authors of invaluable research based on the Archive's documentation. In this sense, the most important transformation that the Archive has undergone in recent years is joining the digital age with its presence on the Internet, which enables its most sought-after fonds to be consulted directly.

This effort to disseminate the holdings to both an expert and a more general audience on the Internet and via the publications and exhibitions from recent years should not be incompatible with maintaining the tradition of the archive as a research centre. As has been said before, great historical archives are also archives with history. Only through knowledge of and respect for this history, which we have attempted to condense in these few pages, can we preserve this centuries-old archive and its documents.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Norman DAVIES, *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe*, Allen Lane, London, 2011. In the US edition (Viking, New York, 2011), the subtitle is different: *The Rise and Fall of State and Nation*. The Spanish-language edition is: *Reinos desaparecidos: la historia olvidada de Europa*, Galaxia Gutemberg, Barcelona, 2013.
- [2] An initial compilation of documents on the history of the Archive entitled *Historia del Archivo de la Corona de Aragon* was prepared by its then-director Francesc de BOFARULL I SANS in the early twentieth century, but it was never published and only incomplete galley proofs remain. It was expanded in the monumental posthumous work of another director of the Archive, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y archivos de la Corona de Aragon*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2008.
- [3] The part of this article on the mediaeval period is a summarised version of what the author already outlined in 'La conservación de la memoria: archivos regio's', in J. Ángel SESMA MUÑOZ (coordinator), *La Corona de Aragon en el centro de su historia 1208-1458. La Monarquía Aragonesa y los reinos de la Corona*, Grupo C.E.M.A., Zaragoza, 2010, pp. 271-284. More details on the history of the Archive can be found in subsequent guides: Eduardo GONZÁLEZ HURTEBISE, *Guía histórica y descriptiva del Archivo de la Corona de Aragon en Barcelona*, Madrid, 1920; Jesus Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *El Archivo de la Corona de Aragon*, Aymá, Barcelona, 1944, and *Archivo de la Corona de Aragon. Guía abreviada*, Junta técnica de archivos, bibliotecas y museos, Valencia, 1958; Federico UDINA MARTORELL, *Guía histórica y descriptiva del Archivo de la Corona de Aragon*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1986. Also useful for an overview are two more recent works by its former director, Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ: *¿Qué es el Archivo de la Corona de Aragon?*, Mira Editores, Zaragoza, 2007 and *Speculum. Vida i treballs de l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Irtà, Valencia, 2008.
- [4] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, 'Orígenes del Archivo de la Corona de Aragon (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)', *Hispania*, XLVII (2007), pp. 413-454.
- [5] This is a ruling on Lluçà and Merlès castles which states that King Alphonse had submitted '*alia similia sacramentalia de suo archivo producta*' as proof in the trial (Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Chancery, Perg. Alfons I, 302; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y archivos*, doc. 2. Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ has highlighted that this mention is isolated in 'Orígenes del Archivo', pp. 423-424. By the same author, 'Sobre la autenticidad del documento con la primera mención a un Archivo en 1180', in *Aragon en la Edad Media*, 23 (2012), pp. 173-206.
- [6] This was a common and well-documented practice. Cf. Serafino PISTOLESE, *Les archives européennes du onzième siècle a nous jours. Essai historique et juridique*, Biblioteca d'arte editrice, Rome, 1934, p. 5; Robert I. BURNS, 'Religious houses as archives/depositories: A letter of credence from the Majorcan to the Barcelona Templars (1244)', *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-1995), pp. 235-242.
- [7] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *El Archivo real del monasterio de Santa María de Sigena (Huesca). Primer tercio del S. XIII-1308* (unpublished). A summary of the references on this deposit and its documents was provided by the same author in *Reyes y archivos*, pp. 28-30 and docs. 4-8, 10-20, 30.
- [8] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y archivos*, pp. 32-34; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, 'Orígenes del Archivo', pp. 435-439.
- [9] Giorgio CENCETTI, 'Gli archivi dell'antica Roma nell'età repubblicana', *Archivi*, s. II, VII (1940), pp. 7-17, cited

- by Elio LODOLINI, *Lineamenti di Storia dell'archivistica italiana. Dalle origini alla metà del secolo XX*, Nuova Italia Scientifica, Rome, 1991, p. 18. A summary of the history of European royal and communal archives during the Middle Ages in Eugenio CASANOVA, *Archivistica*, 2nd ed., Stab. Arti Grafiche Lazzeri, Siena, 1928, pp. 318-339.
- [10] These are the same seven registers as they are listed in the first known inventory made in 1306 by the scribe Mateu Botella (ACA, Memorials, 6 and 7/1). They correspond to eleven volumes from the series of registers of James I as they are currently conserved in the Archive because of alterations to them caused by successive rebindings (ACA, Chancery, Reg. 9-16 and 19-21). A detailed study in Alberto TORRA PÉREZ, 'Los registros de la cancellería de Jaime I', in *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, pp. 211-229.
- [11] Regarding the administration, the documents and the Royal Archive during the times of James II, the extensive introduction by Heinrich FINKE in the first volume of the following publication is still valid: *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, W. Rotschild, Berlin-Leipzig, 1908, pp. I-CLXXX.
- [12] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, pp. 30-31 and docs. 24-34; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, 'Orígenes del Archivo', pp. 440-446.
- [13] They include an exhaustive index of the *Liber Feudorum Maior*, a royal cartulary from the twelfth to thirteenth centuries, a detailed inventory of the registers from James I to James II and another inventory of parchment charters, all probably made by the same scribe, Mateu Botella, who was commissioned to do so by the king (ACA, Memorials, 1, 2, 6 and 7). Cf. Jaume RIERA I SANS, *Catálogo de memoriales e inventarios. Siglos XIV-XIX. Archivo de la Corona de Aragon*, Ministerio de Educación y Cultura, Salamanca, 1999, pp. 19-24.
- [14] *Digesta*, 48, 19-9.
- [15] Invoice dated 8 May 1319 in reference to a verbal order given by the king to his steward Arnau Messeguer (ACA, RP, Master Rational, vol. 627, fol. 137v-138r; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 35).
- [16] Francesc de BOFARULL I SANS, *Historia del Archivo*, docs., XXXVI (1332), XLVI (1346), LXIV (1369) and LXXXV (1399), respectively.
- [17] 'Cum per recognoscendis et conservandis instrumentis, scripturis et registris que in Archivo nostro regio Barchinone recondita sunt ne corrosionibus tinearum seu arnarum morsibus vastari valeant seu consumi (...)' (ACA, Chancery, Reg. 1060, fol. 186r; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 40. The original letter is conserved in the Archive of the Cathedral of Barcelona). Even though the name of the scribe is written as *Passeya* in this document, other times it appears as *Passea* and even more frequently as *Perseya* (examples in ACA, Chancery, Reg. 1062, fol. 165r; Col·lecció d'Història de l'Arxiu, box I, docs. 7 to 11).
- [18] 'Commitimus sive comendamus vobis claves Archivi nostri Barchinone, ita videlicet quod dictum Archivum necnon registra, privilegia, cartas et alias scripturas inibi existentes custodiatis, ministretis et de nostro mandato non alias transumpta nobis vel aliis personis necessaria ex registris vel privilegiis aut aliis cartis vel scripturis transcribi facere valeatis et predicta omnia ab omni sorde vel corrosioni custodita prout expedit teneatis' (ACA, Chancery, Reg. 1062, fol. 105r; published in Francesc de BOFARULL I SANS, *Historia del Archivo*, doc. XLVII).
- [19] *Ibid.*, docs. L (1354), LI (1355) and LIV (1357), respectively.
- [20] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 44 (1363-1368).
- [21] The whereabouts of the original text of the ordinances sent to the archivist Berenguer de Segarra, published by Francesc de BOFARULL I SANS (*Historia del Archivo*, doc. LXXVIII), is currently unknown. However, a copy is conserved in the confirmation by Alphonse the Magnanimous in 1452 (ACA, Chancery, Rec. 2551, fol. 89r-90r; facsimile edition and study in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Las primeras ordenanzas del Archivo Real de Barcelona, 1384*, Ministry of Culture, Madrid, 1993). These ordinances were incorporated as a complement to the *Ordinacions* of Peter the Ceremonious in some manuscripts.
- [22] ACA, Memorials, 51.
- [23] ACA, Chancery, Rec. 2232, fol. 27r-v (published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 49). On that same date, he ordered the son of the deceased secretary of John I, Bernat de Jonqueres, to hand over the registers he still had in his possession to the Archive, explaining that 'sicut omnes aque ad mare velut matrem aquarum confluent, sicut omnes scripturas in predecessorum nostrorum illustrium curiis et nostra contextas et omnia registra et protocolla ipsarum dicti nostri Archivi sere concludant, ut exinde valeant ipsarum regalarum et iurium nostrorum occulta deduci in lucem' (*ibid.*, fol. 27v-28r; edition *ibid.*, doc. 50).
- [24] *Ibid.*, doc. 55 (1416) and 56 (1422).
- [25] Still in 1738, when the Audiència determined that no more registers should enter the Archive, the last ones to be transferred were precisely from ten years earlier (1727).
- [26] '(...) que de les provisions, letres, actes e cartes axí de justicia com de gracia, e altres qualsevol tocant fets del dit regne o dels habitants de aquell, sien fets registres e llibres sparços en los quals les dites coses sien escrites e registrades, los quals registres e llibres, feta diferencia de fets a fets segons es acostumat, sien intitulats registres de regne de Valencia, an axi com es a dir, Commune primum Valencie, Gratiarum primum Valencie, e axi dels altres axi en fet com en nombre dels dits registres. E que advenint lo cas que los dits registres deguen esser posats en archiu,

- aquells sien mesos e conservats perpetualment en l'archiu del nostre Real de Valencia (...)* (provision dated 13 September 1419; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 272).
- [27] The provisions from 1348 and 1461 can be read in *ibid.*, docs. 189 and 193.
- [28] A detailed analysis of the causes and consequences of the rupture of the Crown's single archive which had existed until then in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, 'Una discutible decisió arxivística del segle XV', in *Lligall*, 8 (1994), pp. 11-18.
- [29] They are still conserved in Madrid, at the Archivo Histórico Nacional, Consejo y Cámara de Aragon (National Historical Archive, Council and Chamber of Aragon), books 2292 and following. Regarding the Crown of Aragon's registers in this Archive from the sixteenth to nineteenth centuries, see María Jesús ÁLVAREZ COCA, 'Aragon en la administración central del Antiguo Régimen. Fuentes en el Archivo Histórico Nacional', in *Ius fugit*, 2 (1993), pp. 9-42; 'La Corona de Aragon: documentación en el Consejo y la Cámara de Castilla (1707-1834): fuentes del Archivo Histórico Nacional', in *Hispania*, 49 (1989), pp. 895-948.
- [30] Most of the registers from the reigns of Philip IV (1621-1665) and Charles II (1665-1700) which remained at the royal court after 1621 were sent to the Archive of Simancas with other papers from the Council of Aragon after it was eliminated in 1707. In 1852, they were once again dispatched to the Archive of Barcelona after being repeatedly requested by its director, Prósper de Bofarull, including not only the registers and papers on Catalonia but also those on the other kingdoms. They have remained there since then, separately, as the section on the Council of Aragon. The proceedings on this transfer are conserved in ACA, Secretariat, box 16 (published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, docs. 171 and 174).
- [31] ACA, Memorials, 70/1-5.
- [32] *Burxula del present Arxiu Real de Barcelona / Regii Archivii Barcinone versoria* (ACA, Memorials, 61). Studied, edited and translated from the Latin original by Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *La brújula. Guía del Archivo Real de Barcelona. Pere Benet (1601)*, Ministerio de Educación y Cultura, Madrid, 1999.
- [33] Its eight large volumes, which were thus traditionally named *Mulasses*, were made by the officers of the Master Rational and the General Bailiff of Catalonia on the orders of Philip II in 1582 (Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, p. 115). Atanasio SINUÉS RUIZ y Antonio UBIETO ARTETA, *El patrimonio real en Aragon durante la Edad Media: índice de los documentos consignados en el 'Liber Patrimonii Regii Aragoniae' del Archivo de la Corona de Aragon*, Anubar, Zaragoza, 1986; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Liber Patrimonii Regii Valentiae*, Universitat de València, Valencia, 2006.
- [34] The order signed in May 1549 by Maximilian of Austria, as the governor of Spain, to allow Zurita to consult the archives and documents needed for his position as the chronicler of Aragon, in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 67. Regarding Zurita's time at the Archive of Barcelona, some notes can be found in Ferran SOLDEVILA, 'Zurita com a historiador', in *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragon. Crónica, ponencias y comunicaciones*, vol. I: *Crónica y Ponencias*, Barcelona, 1964, pp. 11-52; and Vicente SALAVERT ROCA, 'Zurita y el Archivo de la Corona de Aragon', in *Ibid.*, vol. II: *Comunicaciones*, Barcelona, 1964, pp. 129-143.
- [35] *Constituciones, capitols, y actes de cort, fetas, y atorgats, per la S.C.R. magestat del rey nostre senyor don Carlos III rey de Castella, de Aragó, comte de Barcelona etc. en la cort celebrà als cathalans, en la ciutat de Barcelona, en la casa de la Deputació del General de Cathalunya, en lo any de 1706*, in the Estampa de Rafael Figueró, Barcelona, 1706, ch. XCVII and XCVIII.
- [36] *Repertorium omnium et singulorum regionum regestorum in aula magna superiori regii Archivii Barchinone collocatorum noviter per speculatorem regii Archivii* (ACA, Memorials, 81).
- [37] *Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cataluña establecida por su magestad con decreto de diez y seis de enero de mil setecientos y diez y seis*, Joseph Teixidó impresor, Barcelona, 1716, art. X. The original manuscript, with the king's signature, is in ACA, Reserve, 1.
- [38] ACA, Reial Audiència, Reg. 18, fol. 183r-189v; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 67.
- [39] ACA, Reial Audiència, Reg. 217, fol. 288v-290v; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 104. Jaume RIERA I SANS, 'El personal de l'Arxiu Reial de Barcelona durant el segle XVIII', in *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, IX (1998), pp. 87-104; on Garma, pp. 102-103.
- [40] Royal Order dated 7 February 1754 (ACA, Història de l'Arxiu, box V; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 108).
- [41] Report dated 14 September 1751 (*ibid.*; published *ibid.*, doc. 107).
- [42] The transfer was carried out in 1770. All the proceedings undertaken were described in detail by Garma and approved by the Royal Order dated 18 February 1772, a luxuriously bound parchment copy of which is conserved (ACA, Secretariat).
- [43] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, p. 162.
- [44] ACA, Reial Audiència, Reg. 217, fol. 290v-291r; published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 105.
- [45] Tomás Pardo, who was appointed archivist in early 1805, only found 89 loose written sheets belonging to the two volumes of this royal cartulary, which was originally comprised of a total of almost 900 sheets of parchment. The certificate signed in December 1807 that reports on this does not explain the cause of this destruction or

- when it happened. Francesc MIQUEL ROSELL (reconstitution and editing), *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragon*, 2 vol., C.S.I.C., Barcelona, 1945-1947, especially vol. I, pp. VII-IX.
- [46] His appointment is copied in ACA, Història de l'Arxiu, box VI (published in Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 125).
- [47] In the Corts of Cadiz (1810-1814), the possibility of centralising all the royal archives in Madrid, following the French model, was discussed. The opposition of Bofarull, who defended the presence of the Archive in Barcelona, was published under a pseudonym when this project was reconsidered during the Liberal Triennium (1820-1823): Félix FLURALBO, [Pròsper DE BOFARULL I MASCARÓ], *Reflexiones sobre los perjuicios que ocasionaria á algunas provincias de España y en particular á la de Cataluña la traslación de sus archivos á Madrid que propuso la comisión de Cortes en su dictamen y minuta de decreto presentado á las mismas en 19 de marzo de 1814*, Imprenta de José Torner, Barcelona, 1821.
- [48] Manuel MILÀ I FONTANALS, *Noticia de la vida y escritos de Don Próspero de Bofarull y Mascaró, archivero y cronista de la Corona de Aragon*, Imprenta de Juan Oliveres y Monmany, Barcelona, 1860. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, 'Próspero de Bofarull, entre el viejo y el nuevo Archivo de la Corona de Aragon', in *Archivi e storia nell'Europa del XIX secolo. Alle radici dell'identità culturale europea. Atti del convegno internazionale di studi nei 150 anni dall'istituzione dell'Archivio Centrale, poi Archivio di Stato, di Firenze. Firenze, 4-7 dicembre 2002*, Ministero per i beni e le attività culturali, Rome 2006, vol. 2, pp. 627-666.
- [49] The archive of the Diputació was turned over by the Audiència in 1828 (Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos*, doc. 160). The archive of the Junta Superior de Catalunya, which took over governance during the war against the French between 1808 and 1812, was deposited by General Castaños in 1817.
- [50] A detailed account of the rescue of the archive of the abbey of Sant Cugat del Vallès near Barcelona has been preserved, written by the archivist chosen for this purpose in the early days of August 1835, when the burning and looting had already begun (*Colección de partes y trabajos de importancia*, Vol. 3, fol. 143-144, in ACA, Secretariat, 290/3). Regarding the torturous addition of the monastic collections to the Archive, Alberto TORRA PÉREZ, 'Fondos documentales monásticos en el Archivo de la Corona de Aragon', in *Memoria Ecclesiae*, VI, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, Oviedo, 1995, pp. 121-146.
- [51] Rosa M. GREGORI ROIG, 'El Archivo de la Corona de Aragon y el mundo librario: La CODOIN, una publicación propia entre los siglos XIX y XXI', in *Edición y propaganda del libro. Las estrategias publicitarias en España e Hispanoamérica (siglos XVII-XX)*, Delta, Madrid, 2018, pp. 223-257.
- [52] Vicente SALAVERT ROCA and Antonio María ARAGÓ CABAÑAS, 'Datos acerca de investigadores nacionales y extranjeros en el Archivo de la Corona de Aragon (1849-1911)', in *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXV (1958), pp. 69-102.
- [53] Manuel DE BOFARULL Y DE SARTORIO, *Memoria que en la solemne apertura del Archivo General de la Corona de Aragon, en el nuevo edificio á que ha sido trasladado de Real orden, leyó su archivero D. --, el día 18 de diciembre de 1853*, Imprenta de J. Oliveres y Monmany e Hijo, Barcelona, 1853.
- [54] The articles in the *Ley de Instrucción Pública*, known as the Claudio Moyano law, dated 9 September 1857, which are of interest to archives, are nos. 158, 163 and 166 (*Gaceta de Madrid*, 10 September 1857). Agustín TORREBLANCA LÓPEZ, *El Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos (1858-2008). Historia burocrática de una institución sesquicentenaria*, Ministry of Culture, Madrid, 2009.
- [55] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, 'L'Arxiu del Reial Patrimoni de Catalunya, fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó', in *Lligall*, 18 (2001), pp. 11-63.

BIOGRAPHICAL NOTE

Alberto Torra Pérez holds a bachelor's degree in mediaeval history. He joined the Cos Facultatiu d'Arxivers i Bibliotecaris (Corps of Archivists and Librarians) in 1985. He has spent his entire career at the Archive of the Crown of Aragon, where he served as the deputy director since 1999 and currently as director. His interests in the field of historical research have focused both on the field of hagiography and the worship of saints and on the study and publication of the Archive's holdings and documents.

The Archive of the Kingdom of Valencia (1419-2019). Six hundred years of history

Francesc Torres Faus*
Arxiu del Regne de València

Received 10 March 2020 · Accepted 20 December 2021

ABSTRACT

The Arxiu Reial de València (Royal Archive of Valencia) was created in 1419 and was housed in the Palau Reial (Royal Palace). At first it was managed by an archivist appointed by the monarch, but in 1579 the profession of archivist was added as an assistant of the Master Rational (*magister racionalis*), and it depended on this institution until 1707. During the era of foralism, it housed the collections of the Cancelleria Reial (Royal Chancery), the Reial Audiència (Royal Court), the Master Rational and the Corts Valencianes (the legislative body of Valencia). After 1707, when the local regime in Valencia was abolished, the monarchs ordered the documentation from the abolished institutions to be assembled together. This did not actually occur until the nineteenth century, when the Royal Palace was demolished in 1810 and the archive was moved to the Casa Professa of the Jesuits. The archives of the Generalitat, the Governate, the Justices of the city of Valencia and the Batlia (Bailiff) were transferred there. In the twentieth century, the documentation from the Bourbon era was moved there, and in 1965 the Arxiu del Regne de València (Archive of the Kingdom of Valencia) was moved to its current location.

KEYWORDS: Archives, history of archives, archivists, Kingdom of Valencia, Master Rational

The Royal Archive of Valencia was created in 1419 as part of the transformation of the archival system of the Crown of Aragon, which in the fifteenth century went from being a centralised system with a single archive for the entire Crown, the Arxiu Reial de Barcelona (Royal Archive of Barcelona), to a decentralised system with a royal archive in the capitals of each of the kingdoms within the monarchy. In the assembly of the Corts at the episcopal palace of Valencia between 28 August and 18 September 1419, Alphonse the Magnanimous and the branches of the Kingdom of Valencia agreed to create two new institutions: the Arxiu Reial (Royal Archive) and the Master Rational (*magister racionalis*) of the Kingdom of Valencia, in exchange for a large donation.

Both institutions have always been related, and the archival system of the Crown of Aragon cannot be understood without reaching back to the creation of the Master Rational in 1283 by Peter the Great of Aragon.¹ Still, the archival system did not begin to develop in conjunction with the evolution of the Master Rational until after 1318, during the reign of James II of Aragon, with the creation

of the Royal Archive of Barcelona. At first, the Master Rational was a one-person institution that served the entire Crown of Aragon. Because that person could not be everywhere at once, lieutenants ended up being appointed in each kingdom, and archival deposits began to be created in the different royal palaces. Later, in the fifteenth century, some of them became institutions with independent Masters Rational and royal archives.²

The origins of the development of the archival system date back to the fourteenth century, which was a crucially important time in the consolidation of the monarchy's power that came with the territorial consolidation of the different kingdoms that comprised the Crown of Aragon, which in turn gave rise to a confederal organisation of the monarchy and the decentralisation of the administration. This explains why the archives were also decentralised after the fifteenth century.

Therefore, the creation of the Royal Archive of Valencia should be framed within this historical context of the national and institutional affirmation of the Kingdom of Valencia in the early fifteenth century. At that time, the existing institutions were consolidated, such as the Governació General (General Governate), the Batlia General (General Bailiff) and the Corts, and new ones were created, like the Diputació del General (permanent commission of the

* **Contact address:** Francesc Torres Faus. Arxiu del Regne de València, Passeig de l'Albereda, 22, 46010 Valencia. Tel. +34 676221455. E-mail: torres_frafau@gva.es

three Estates of the Parliament) in 1418 and the Arxiu del Real and the Master Rational one year later. The last three are related to the Hisenda Reial (Royal Treasury): the Diputació del General was in charge of collecting donations to the king from the Corts (legislative assembly), while the Master Rational and the Arxiu del Real were related to the Reial Patrimoni (Royal Patrimony).³

In the case of the Kingdom of Valencia, this process of national affirmation was spearheaded by the local elites, especially the urban patriciate of the city of Valencia, which became the mouthpiece of the rights of the kingdom and proclaimed themselves the guardians of the 'lleis de la pàtria' (laws of the fatherland). These laws were the guarantee of their freedom, and the monarchs had to swear to uphold them and ensure they were upheld when they began their reign. In 1393, the provision in which King John I of Aragon ordered that the deposit of the archive of the Palau del Real of Valencia (as the palace and archive were known) be rebuilt very precisely justified the political decentralisation: '*Cum separatorum separata debeat esse conditio et singulorum nota et distincta negotia ut promixtiis actibus non turbetur*', and secondly, owing to merely political issues, because the Kingdom of Valencia did not depend on outside laws and was governed by its *furs* (special laws): '*per se stans, ullius alterius regni vel patrie legibus, foris aut consuetudinibus non subiectam, sed suos habens propios foros regios privilegiaque ac consuetudines quibus donatur et regitur cum Dei auxili atque nostro*'. Several years later, when Jaume Desplà oversaw construction of the archive at the Palau del Real in 1422, he justified them '*per obs de tenir los furs, pryvilegis e libertats del dit regne, e los actes pertanyents a aquell*' (in order to have the *furs*, privileges and freedoms of that kingdom, and the acts belonging to it).

Secondly, we should bear in mind that the monarchs' interest in archives, as Eugenio Casanova stated in 1928, was grounded upon the patrimonial nature of the monarchy, where power was conceived as the king's right and property.⁴ Archives were an instrument of power, and the documents they conserved legitimised the exercise of sovereignty, regardless of the institution charged with managing them, either an official one from the Chancery or the Master Rational.⁵ Furthermore, this patrimonial conception of kingdoms explains why the administration of the kingdom and of royal properties were often muddled. Therefore, the main purpose of archives was defensive, so the documentation of the monarchy's institutions had to be organised and conserved. From the very dawn of the Crown of Aragon, the Royal Patrimony was viewed as a very important part of the Royal Treasury, and its administration was assigned to the General Bailiffs, while taxation was the responsibility of the Master Rational. Their importance stems from the fact that the Crown of Aragon conserved the bulk of the Royal Patrimony, while in other monarchies, such as the Crown of Castile, ownership of it was transferred in exchange. And within the Crown of Aragon, the Kingdom of Valencia, the last to be con-

quered, was the one that conserved the highest volume of Royal Patrimony, as the monarchs kept it for themselves. All of this explains why from the Middle Ages until the nineteenth century, all the monarchs paid close attention to the conservation of the archives related to the Royal Patrimony, which were the archives of the Bailiff and the Master Rational. In the case of the Kingdom of Valencia, the enormous importance of the Royal Patrimony helps us understand the birth and development of the two institutions it created in 1419. The logical consequence of this patrimonial conception of the kingdoms and the importance of the Royal Patrimony was that archives were initially considered to be the king's, not the kingdom's, and were meant to defend the monarch's patrimonial interests, which explains the restrictions on the access to and use of the documentation therein.

This changed after the fifteenth century, as the process of administrative decentralisation came hand in hand with a change in the awareness of the value of archives. In the fifteenth century, we find that the archives cease to be exclusively the kings' and become the archives of the kingdoms, as they are also the guarantors of the rights of third persons. This can be seen in petition XLI of the Corts of 1417-1418, which for the first time calls for the creation of the profession or institution of the Master Rational for the Kingdom of Valencia. We can see how the royal and Church branches recall that the delegation of functions by Ferdinand I of Aragon to Berenguer Minguet confirmed that the accounts had to be safeguarded in Valencia '*per tal que pus propinquament e ab menys afanyans e despeses, de les dites coses es poguessen haver certificacions e altres avisos necessaris*' (so that certifications and other reports needed on these matters can be had with greater proximity and less effort and expense). In the same Corts, the petition to create a royal archive in Valencia was justified by the profit it would entail for the '*cosa pública del dit regne e dels habitants de aquell*' (public life and inhabitants of that kingdom), and it petitioned for the creation of the royal archive so that '*vós, senyor, com vostres oficials, com encara los habitants del dit regne, pus fàcilment pusquen haver ço que hauran mester de dites coses e actes*' (you, my lord, as well as your officers and the inhabitants of the kingdom, can more easily obtain whatever you need from these matters and deeds). These proposals were later compiled in the Cort's proceedings on the creation of the Arxiu del Real and the Master Rational of the Kingdom of Valencia in 1419.

As explained above, the development of the archival system of the Crown of Aragon began in 1318⁶ with the creation of the Royal Archive of Barcelona, which was definitively consolidated in 1346 when Peter IV the Ceremonious sent the scribe Pere Perseia to the Royal Archive; he exempted the scribe from the obligation to follow the court, charged him with safeguarding the documentation and authorised him to deliver copies of documents. Later, the first regulations of the archive were published in 1384.⁷ However, there was not an archive for every king-

dom instead of a single archive for the entire Crown of Aragon until the fifteenth century.

The first archive to be created was the Royal Archive of Valencia. The earliest reports on the existence of an archival deposit of the Master Rational in the Palau del Real date from 1337, when it mentions '*casa o archiu del offici del Racional, qui és en lo Real del senyor Rey*' (the house or archive of the profession of the Master Rational, which is in the King's royal palace), where the archive of the Bailiff was also housed. Two years later, in 1339, orders were issued to build a desk and benches for the archive.⁸ That is, we find the first evidence of the existence of an archival deposit in the city of Valencia two decades after the Royal Archive of Barcelona was created. The deposit was created during Peter IV the Ceremonious' stay in Valencia, and the first regulations of the Master Rational were also published in 1338. It should be borne in mind that at that time another Valencian, Domènec de Claramunt, was serving as the Master Rational. It was an administrative archive, and when the documentation no longer had any administrative value, it was sent to Barcelona.⁹ In 1363, the archive was evacuated to Barcelona due to the attack by the Castilian troops, but after 1369 the Master Rational was once again involved in the accounts in Valencia. Thirty years later, in 1393, John I of Aragon ordered the archival deposit rebuilt, as mentioned above.

Alphonse the Magnanimous was the monarch who took the step to transform the initial deposit at the Palau del Real into an archive overseen by an archivist. The first attempt took place in the Corts of 1417-1418 and was based on a petition from the military and royal branches, specifically petition XXXV. In it, they explained that the protonotary was taking the proceedings of the Corts and the Royal Court to the Royal Archive of Barcelona once they had been ruled upon and closed. The two branches petitioned for this documentation to be conserved in Valencia, in the Arxiu del Real, and that independent records be kept of the royal documentation on the Kingdom of Valencia. The king's response was partial and exclusively limited to the proceedings. The same Corts received another petition from the royal and military branches, specifically petition XLI, which asked the king to deposit all the documentation on the finances of the kingdom in the same archive and to create the profession of the Master Rational of the kingdom. The king's response was negative.

The Arxiu del Real was finally created in the Corts of 1419 by approval of an act dated 13 September. The monarch's goal was to request economic assistance to conduct an expedition to Sardinia to consolidate domination over the island. Alphonse the Magnanimous presented his proposition on 29 August, and after the branches' initial opposition to the expedition, the Corts ended up acquiescing and granting him a loan of 40,000 florins in exchange for a series of *furs* and privileges for the kingdom, including the creation of a Royal Archive and a Master Rational of the Kingdom of Valencia. The king first or-

dered the protonotaries, secretaries and scribes to deposit all the proceedings of the Corts and the Royal Court and the registries of the Chancery related to the Kingdom of Valencia in '*el archiu nostre, lo qual tenim dins lo Real de la ciutat*' (our archive in the city's Palau Reial) in perpetuity. Secondly, he ordered that separate books and records be made of the provisions, letters of justice and grace and any other documentation on the affairs of the kingdom or its inhabitants issued by the Royal Chancery, which were to be divided, in turn, by subject and entitled '*Registres del Regne de València*' (Records of the Kingdom of Valencia). Thirdly, he ordered that an additional copy be made of all the records, letters and other acts made in the past from both the Royal Archive of Barcelona and those that were held by the protonotaries or royal secretaries; that they be put in the entitled records as well as the records of the Kingdom of Valencia, at the cost of the Kingdom of Valencia; and that they should also be deposited at the Arxiu del Real. Fourthly and finally, in the act of the Cort dated 19 September creating the Master Rational of the Kingdom of Valencia, he ordered that its accounts also be conserved in the Arxiu del Real.

The second archive to be created outside Barcelona was the Arxiu Reial de Saragossa (Royal Archive of Zaragoza).¹⁰ There was an initial attempt to create it at the Corts of Zaragoza in 1348, with its headquarters in the Aljaferia royal palace of Zaragoza. The *fur* creating it said that the records from the Chancery of the Kingdom of Aragon should be deposited there, and it ordered that the Master Rational's accounts be returned to the same kingdom. Apparently this *fur* was never fulfilled. Later, in 1420, the Master Rational of the Kingdom of Aragon was created, and the monarch ordered that its archive be deposited in the same palace. In the Kingdom of Aragon, however, another step was taken and the Arxiu del Regne d'Aragó (Archive of the Kingdom of Aragon) was created in the Corts of Teruel of 1427 and renovated in the Corts of Montsó in 1436. This archive was housed in the Casas del Reino of Zaragoza, the headquarters of the Diputació General d'Aragó (the earliest version of the current Generalitat), and it brought together all the archives of the Aragonese institutions. When the Royal Archive of Zaragoza was once again created in 1461, it shared the same location as the other archives. We can see that for the first time, a 'national' or state archive was created one century before the other European monarchies started to create them.

After that came the creation of the Masters Rational of the island kingdoms. On 18 January 1451, Alphonse the Magnanimous created the Master Rational of the Kingdom of Mallorca and appointed Gaspar de Pachs to the post,¹¹ a privilege that was confirmed on 25 October of the same year. The privilege says that the operational model should be taken from the Master Rational of the Kingdom of Valencia, and in the subsequent confirmation the Almudaina royal castle in the city of Mallorca was assigned to be its headquarters, where the archive of the

institution was to be housed in a place *'aptum et sufficientem ad id specialiter deputatum habere atque tenere in quo loco sit archivus, ubi libri, quaterni, cautele, apoce et scripture quivisque in dicto officio fiunt seu dantur et restituantur comode'*. The Kingdom of Mallorca never had a royal archive. The Arxiu Gran i General Consell was created after 1585, but the Archive of the Kingdom of Mallorca was not created until 1851 based on the previous version, where the archives of the *foral* institutions from the deposit in the Almudaina were transferred.

We also have information on the Kingdom of Sardinia from early dates. For instance, we find that on 21 December 1332, Alphonse III the Benign created the deposit of the archive at Càller castle and ordered that the collection from the archive of the Master Rational and the Governate be deposited and conserved there, as well as all the documentation of interest for Sardinia. Oversight of the archive was assigned to the lieutenant of the Master Rational, Bernat Descoll, who wrote *Crònica de Pere el Cerimoniós* a few years later. On 13 May 1334, the king made the archive secret and ordered that nobody other than the Master Rational or his appointees could enter it. Therefore, a further step was taken in Sardinia, as it was not the deposit of a single institution, as the Royal Archive of Barcelona always was, but instead began to resemble a state or 'national' archive. By the fifteenth century, Ferdinand II of Aragon had created the Master Rational of the Kingdom of Sardinia with a structure similar to its counterpart in the Kingdom of Valencia. He appointed Berenguer Granell as the Master Rational, along with three coadjutors, two ordinary ones and one extraordinary, and he transformed the early deposit at Càller castle into the Arxiu Reial de Sardenya (Royal Archive of Sardinia).¹² The archive was to house the documentation from Sardinian institutions. Just as in the Kingdom of Aragon, this is an archive that assembled the documentation from different institutions, with the novel feature that it remained under the oversight of the Master Rational, who delegated its management to an assistant in charge of keeping watch over and organising the archive while respecting the provenance of the documentation. In 1579, a similar situation occurred in the Kingdom of Valencia, as Philip II of Spain added the post of archivist to a coadjutor of the Mestre Racional.

Therefore, in the fifteenth century there was a total shift in the archival system in the Crown of Aragon. We can see that in the early fourteenth century there was a single Master Rational and a single royal archive for the entire Crown of Aragon. However, over the course of the century, the Master Rational began to appoint delegates or *portantveus* in the main cities. Later, throughout the fifteenth century, these appointees ended up becoming Masters Rational themselves and the early deposits of archives from the institution became royal archives, as they did in the kingdoms of Valencia, Aragon and Sardinia. We could add the royal archives of the kingdoms of Sicily and Naples, created and regulated in the thirteenth cen-

tury, the former associated with the Royal Chancery and the latter with the Master Rational. Obviously, not everyone was happy that new archives were being created, specifically, one of the archivists of the Royal Archive of Barcelona, Pere Miquel Carbonell (the archivist between 1476 and 1517), who in one of his reports stated that he was in favour of maintaining the unity of the Royal Chancery's document collection and disapproved creating new archives, specifically the royal archives of Valencia and Zaragoza.¹³

Going back to the Kingdom of Valencia, as discussed above, in the early fifteenth century there was an archival deposit at the Palau del Real known as the Arxiu del Real or the Archive of the Master Rational,¹⁴ which was turned into a royal archive in 1419.¹⁵ The monarch appointed an archivist to oversee the Arxiu del Real that same September. The first was Jaume Desplà (1419-1423), *'scrivà e tenint les claus'* (scribe and keyholder), an important figure in the city of Valencia associated with the urban patriciate, who continued to combine his job as a notary officer and scribe. Jaume Desplà occupied several municipal positions, including chief scribe of the city, and he participated as a scribe of the branch of the Kingdom of Valencia in the Compromise of Caspe and as a scribe of the royal branch in the Corts of 1417-1418 and 1419. He later became the lord of Massalfassar in 1415.¹⁶ In 1422, he sold a house on Carrer dels Cavallers to the Generalitat so it could have its own headquarters, which was the seed of the current Palau de la Generalitat. Alphonse the Magnanimous chose him because he was seeking *'certam (...) personam fidelem, expertam atque industrem...'*. That is, he recognised Desplà's loyalty as a scribe and his work as a scribe on the Council, which had decided to build a new archive in 1412 in order to expand the old archive, which was in a room next to the scriptorium, *'la cambra de les escriptures'* (the script room) according to a testimony from 1368. Thus, on 18 April 1412, *'Lo present Consell provehí e ordenà e volch que l'archiu sia fet en la casa de la scrivania per tenir los tresors, ço és, los patrons de furs, privilegis e provisions reys de la ciutat, e los libres dels consells e altres de la scrivania, per ço que no estiguen a públich perill, axí que y sia fet un sostre, gentilment obrat, de aquella granea e manera que y sia obs e lo fet requerrà'* (The current Council provided for and ordered and wishes that the archive be made in the house of the scriptorium in order to keep the treasures, that is, the masters of the city's royal *furs*, privileges and provisions, and the books of the councils and other books of the scriptorium, away from public danger, and this is why they shall be given a finely wrought ceiling with the grandeur and manner that is both needed and required). Obviously, as the head of the scriptorium, Jaume Desplà was one of the defenders of the reform, and he later applied his experience in the creation of the Royal Archive of Valencia.

The archivists in the fifteenth century and thereafter were always scribes or notaries, as they had to have the authority to authenticate copies of the documents. Jaume

Desplà was replaced by Joan de Montalbà (1423-1424), who was followed by the notary Martí Tolsà (1424-1442), who combined his job as the archivist with his post as a scribe with the General Bailiff. When he died, he was temporarily replaced for a few months by his son, Miquel Tolsà, and later Arnau Castelló (1443-1458) was given a lifetime appointment. He was followed by his son, also named Arnau Castelló (1459-1476). The patrimonialisation of the archive began with these two archivists. In the last quarter of the century, we first find Mateu d'Eivissa, who only occupied the position for two months. After that, Pau Rosell (1476-1486), notary and '*scriva de rahó de casa del secretari del senyor Rey, e archivari e tenint les claus de l'Archiu Reynal*' (*escrivà de ració* [a civil servant in charge of inventorying the goods and keeping the accounts of the expenses of the royal house] of the house of the secretary of our Lord King and archivist and holder of the keys to the Royal Archive), was appointed, while also serving as the procurator of the Royal Patrimony of the General Bailiff. One of his sons, also named Pau Rosell, was the lieutenant of the Master Rational. The last archivist in the fifteenth century was Joan Salat (1486-1518). We can see how in the first half of the fifteenth century, the archivists were associated with the Bailiff, while later in the century they were affiliated with the Master Rational.¹⁷

The first transfer of documentation to the Arxiu del Real was made in 1424, and it included '*totes les scriptures, cartes, títols e actes que eren en l'archiu del dit quondam egregi duch en la dita vila de Gandia*' (all the documents, charters, deeds and proceedings which were in the archive of the illustrious deceased duke in that city of Gandia), a title which had reverted back to the Crown after the death of the Duke of Gandia in August 1422. Today, this archive is a section of the collection of the Master Rational. Several years later, Alphonse the Magnanimous ordered a second transfer, with a letter dated May 1443, for records of the Kingdom of Valencia to be taken from the Royal Chancery in the power of the protonotary to the Royal Archive of Valencia. We can trace how the records were conserved in the house of Pere Ram and his son Ferrer Ram in Valencia, both of them protonotaries, where they remained until the death of the latter in 1449. The archivist, Arnau Castelló, requested them from his sister Beatriu Ram, the mother of Joan Ram Escrivà, who was appointed Master Rational in 1479, thus initiating a family tradition of holding that post that lasted two centuries. Thus, the notary Pau Rosell, who became the archivist in 1476, conducted an inventory of the documentation, and today we can see that they are the first records in the collection of the Royal Chancery. Finally, the documentation was transferred to the archive in May 1449.

In this century, two compilations of documentation were made by the General Bailiff to ascertain the deeds and divestitures of the Royal Patrimony. The first, which was ordered by Joan Mercader, the General Bailiff, in around 1420, is related to the commandment of the pro-

ceedings of the Cort of 1419, where it was agreed to make copies of the documents on the Kingdom of Valencia in the Royal Archive of Barcelona; it is comprised of four volumes plus another compiled by the archivist of the Bailiff in the eighteenth century. Subsequently, in 1494 Ferdinand II of Aragon ordered another compilation of the mortgaged or divested jurisdictions to be made in order to return them to the Royal Patrimony. These three volumes are entitled *Jurisdiccions de certs barons*.¹⁸

In the early sixteenth century, the Arxiu del Real was still small yet important. We can estimate its volume of documentation at 500 books and around 200 bundles. Early in the century, in 1506, a new institution was created, the Royal Court, whose documentation was also to be deposited in the Arxiu del Real, as provided for in the *fur* of 1419. Over time, it would become the Archive's main collection during the foral period.

During this century, the post of archivist was in the hands of two families, the Salats and the Maiques d'Ares. Joan Salat was the archivist early in the century and remained so until 1518, when he was replaced by his son, Joan Dionís Salat (1518-1533). After that year, we find another family, the Maiques d'Ares, chevaliers, who held the post for 76 years. The first was Pere Maiques d'Ares, a citizen and notary (1533-1543), who was also the bailiff of Vila-real and the treasurer of the Duke of Calabria, and who earned the privilege of knighthood in 1542. He was succeeded by his son, Francesc Joan Maiques d'Ares (1543-1604). While the latter was still a minor, he was replaced by the notary Galcerà Pérez (1543-1553). Afterwards, we find his grandson, Baltasar Maiques d'Ares (1604-1609). The latter two were included as *insaculats* (candidates) for the military estate in the corresponding election for the officers of the Diputació del General.

We find a constant concern among the archivists, the Corts and the monarchs to transfer all the documentation to the archive. Thus, the Valencian branches submitted different proposals in the Corts to conserve the documentation in the Arxiu del Real, which we believe the Maiques d'Ares promoted. The first was at the Corts of Montsó in 1537, where a *fur* was approved that ordered the accounts of the Master Rational that were already resolved to be transferred to the Arxiu del Real within six months, and the records of the Royal Court after two years. Later, at the Corts of Montsó in 1542, another *fur* was published that ordered that the records of rulings and other acts that were in the archives in Zaragoza and Barcelona be returned to the Arxiu del Real. Several years later, in a list sent to Philip II of Spain, Francesc Joan Maiques d'Ares told him that no documentation had been transferred to the archive for many years, thus failing to comply with the *furs* issued in the Corts of 1537 and 1542. This led the monarch to issue a Royal Provision on 30 November 1561 which he sent to the regent of the Royal Court ordering all the documentation from the Royal Court, the Master Rational and the scribes under the orders of the Chancery that had no administrative value to be transferred to the

Arxiu del Real, and that the regent regularly inspect the archive. He even reminded him of the timeframe for transferring the documentation in accordance with the 1537 *fur*, but *'tomando del épochas y recaudos bastantes de como se le han entregado y están en el dicho Archivo, porque estén allí conservados y guardados a gran recaudo'* (taking from it the *àpoques* [payment documents] and *re-captés* [collection documents] showing that they have been delivered to and are now in the archive so that they may be properly conserved and stored there). Finally, in the Corts of 1564, at the request of all three branches, a *fur* was approved to regulate the consultation of the documentation in the archives and avoid abuses, and that *'los dits llibres y registres de dites Corts nos puguen veure, ni regonèixer, sino en presència y assistència del scrivà de la Cort respectivament o de altra persona diputadora per lo dit scrivà'* (the aforementioned books and records of those Corts may not be seen nor perused except in the presence and attendance of the scribe of the Corts, respectively, or another person delegated by that scribe). Several years later, on 14 December 1570, Francesc Joan Maiques d'Ares once again got Philip II to sign a royal provision as a reminder of the obligation to fulfil the earlier *furs*. A few months later, in early 1571, he travelled to Zaragoza and Barcelona to collect the records of the Chancery referring to the Kingdom of Valencia which were in the royal archives of these two cities.

Another important matter worth highlighting from the sixteenth century is the residency visits and their repercussions on the organisation of the archives of Valencia.¹⁹ The purpose of these visits was to oversee the management and administration of the royal and municipal officers. The first was the licentiate Pedro de Lagasca's visit to the General Governate, which resulted in the 1545 publication of ordinances on the functioning of this archive in order to improve the organisation and conservation of the documentation and to control the inflow and outflow of the proceedings and files in order to prevent any from getting lost. Several years later, Baltasar Martínez, the scribe of the Court of Criminal Justice in the city of Valencia, was prosecuted as a consequence of another residency visit conducted by Miquel Puig, Bishop of Elna, in 1549. The lawsuit reported on the poor state of conservation of the Criminal Justice archive and the fact that old documents had been sold as paper to grocers and fireworks-makers. The judge restored the documentation that was retrieved to the archive. The same judge also visited the General Bailiff, and in its session on 17 May 1550 the Royal Patrimony Board agreed to look for a site for the General Bailiff and its archive. Until then, it had been itinerant and was usually housed in the bailiff's house. The agreement says that *'totes les altres corts e tribunals de la present ciutat... es té casa pròpia'* (all other courts and tribunals in this city... have their own home), so it proposed buying the house *'la qual de present es té la cort i scrivania de la dita Batlia General, us i exercici d'aquella, la qual és situada en la plaça vulgarment dita de la Seu y de*

les Corts de la present ciutat' (where the court and scriptorium of the General Bailiff are presently located, and the use and exercise of it, which is located in the square in this city commonly known as *'de la Seu y de les Corts'*). It also recommended paying 15,000 *sous* for this house. From then until the end of the nineteenth century, it was housed in the current Palau de la Batlia in Plaça de Manises. Later, on 30 July 1556, the first archivist was appointed, Andreu Honorat Pineda, a notary and procurator of the Royal Patrimony of the Bailiff, and the appointment stipulated that in the future the post of Bailiff would be held by a *procurador patrimonial*, who was in charge of legally defending the Royal Patrimony.

In the second half of the sixteenth century, there was a heated conflict between the Master Rational and the archivist which ended with the profession of the archivist being added as a coadjutor of the Master Rational. It should be borne in mind that the archivist and the Master Rational shared an office during the fifteenth century. However, the root of the problem was the transfer of the headquarters of the institution of the Master Rational from the Palau del Real to the private home of Joan Ram Escrivà, authorised by Ferdinand II in 1479. The issue was the custody of the documentation and the inflows and outflows of the archive, which caused numerous misunderstandings between the two institutions. In 1564, Philip II appointed two visiting judges, the priest and doctor Pedro Clavero and Joan Antoni d'Ancora, to make a residency visit to the Royal Patrimony of Valencia. The judges suggested that a key to the archive and the cabinets be given to the Master Rational. However, the archivist continued to refuse to hand over documentation to the Master Rational, leading the latter to report him several times and even order him arrested. The archivist alleged that according to the *fur* issued by the Corts of 1537, the accounts had to be in the archive, so they could be consulted there, while the Master Rational wanted to consult them at home. Based on a report by the Master Rational in July 1570, we know that the matter had been taken to court. According to the Master Rational, his job was higher ranking than that of the archivist, and the archive was *'en el mismo lugar y aposento donde los años passados se exercía el officio de Maestre Racional, y donde mis predecesores y yo havemos tomado la possessión deste officio, y en armarios de los quales yo tengo llave'* (in the same place and room where the Master Rational worked in previous years, and where my predecessors and I have taken possession of this post, and in cabinets whose key is in my possession). The problem was that the archivist was not always at his workplace, so it was very difficult to consult the accounts in the archive. In a subsequent report, he said that the archivist had legally appealed to get all the documentation he kept in his home to be returned to the archive, and he said that if he wanted to consult the documentation he had to go to the archive two days a week. According to the Master Rational, when his office was in the archive of the Palau del Reial there was no problem,

but when Ferdinand II authorised his great-grandfather '*para tener officio en su casa*' (to exercise his profession at home), the accounts that had to be consulted and other older ones that had background information had been removed from the archive. Finally, he reported that the archivist did allow third persons to consult the documentation without authorisation, as he earned personal profit from finding the information and handing out copies.

The conflict began to be resolved in June 1572, when Philip II ordered the Master Rational to return to the former headquarters in the Palau del Real while also raising the salary of the coadjutors to 150 pounds per year. The Master Rational did not want to share an office with the archivist and requested that a room next to the archive be set up so there could be two offices. Seven years later, another drastic decision was taken; a privilege dated 6 July 1579 ordered that a coadjutor of the Master Rational be added to the archivist's office, which meant that the latter was under the direct orders of the Master Rational, but his salary was increased from 87 to 150 pounds per year. The archivist did not agree, and several years later, in 1595, Francesc Joan Maiques d'Ares requested two privileges for two of his sons, one as coadjutor and the other as archivist, in order to separate the two professions. The Master Rational reminded him that in 1579 the king had joined the two professions and they could not be separated, which the monarch again confirmed.

In the sixteenth century, a new compilation of documentation on the Royal Patrimony was assembled, but this time in Barcelona. To do so, in 1580 Philip II sent Gaspar Gil Polo, the lieutenant of the Master Rational of Valencia, to participate in a commission to make a general inventory of the goods and rights of the Royal Patrimony of the Crown of Aragon, which took shape in the nine volumes of the *Liber patrimonii regii*, also known as *Mulasses*, which are conserved in the Archive of the Crown of Aragon, one of which is devoted to the Kingdom of Valencia.²⁰

The Diputació del General had its own archive. In 1481, the deputies decided to build a room for this purpose next to the scriptorium. Later, between 1579 and 1583, 52 cabinets were built in a new chamber above the Sala Nova, where the archive was permanently moved.²¹ The profession of archivist of the Diputació del General was created at the request of all three estates in the late sixteenth century, specifically in the Corts of 1585, so '*que los actes, scriptures, cartes reals e altres papers respectats als negocis de dits estaments estiguen ben custodits y guardats*' (that the proceedings, writings, royal letters and other papers with regard to the businesses of those estates are properly safeguarded and stored). The goal was to conserve and organise the documentation for '*el bé comú de tot lo dit regne*' (the common good of the entire kingdom) and to make it available to anyone interested in the affairs of the Generalitat. At first the profession was shared with that of the secretary of the estates, but after 1605 they were separated into two different professions.

In the seventeenth century, we find four families of archivists (Maiques d'Ares, Irlés, Ibàñez and Cabrera), in addition to other individuals who held that post. Thus, after the death of Francesc Joan Maiques d'Ares in 1604, he was succeeded by his son Baltasar Maiques d'Ares (1604-1609). When he died, Pere Sanç, Lord of Benimeixis, was appointed archivist, a post he kept until 1641. He was replaced by Vicent Irlés, chevalier, who had held the post just two years when he was replaced by his son, also named Vicent Irlés, who was six years old. While the latter was a minor, the job was temporarily held by different people, namely Antoni Garcia de Padilla (1644-1647), Rafael Darder (1647-1653) and Francesc Ladrón de Vilanova (1653-1655), until he took possession of it. After that, the post was vacant until 1660, when Vicent Irlés occupied it until 1668. Next we find Josep Lluís Ibàñez Bertran (1668-1677) and Jaume Vives de Banyatos (1677-1681), the latter on behalf of the former's daughter Vicenta Ibàñez Sarsuela.²² In July of the same year, Carles Gil de Cabrera (1681-1690) was appointed coadjutor and archivist, and he was later replaced by his son Josep Gil de Cabrera (1690-1693). In the last years of the seventeenth century, the profession of archivist was granted to no coadjutor, although his replacement, Josep Miquel Blasco (1693-1706), continued to exercise the profession. The last archivist in the foral period was Pere Vallterra Blanes, who was appointed Master Rational and archivist by Archduke Carlos on 10 January 1707, thus holding both posts. But in June of that same year, Philip V abolished the *furs* of the Kingdom of Valencia and then appointed a new archivist.

In that same century, the archivists continued to request that documentation be sent to the archive. Thus, on 31 January 1612, Diego Clavero, the vice-chancellor of the Supreme Council of Aragon, applying a pragmatic dated 4 June 1597, ordered the corresponding scribes to send '*los registros de partes y officio que estuvieren llenos y procesos sentenciados y declarados de diez años atrás que no tienen supplicación, ni dependencia de otro, a los archivos de Aragón, Valencia y Cataluña respectivamente, según que a cada uno dellos tocaré*' (the records of reports and offices that were complete and proceedings ruled on and declared from ten years earlier that can no longer be appealed nor depend on others, to the archives of Aragon, Valencia and Catalonia, respectively, according to what befits each of them). In the proceedings related to the Kingdom of Valencia, he ordered that '*juntándolos con sus primitivos los pongan por inventario y entreguen a don Pedro Sans de Benimexis, archivero en él, y den assimismo otro traslado del dicho inventario a Domingo Ortiz, secretario de su magestad, para que le guarde y aya dellos la memoria y razón, quedándose con otro en su poder. Y apercióseles que no lo cumpliendo se mandará executar a costa del que fuere teniente*' (they be united with their earlier documents, to inventory them and deliver them to Pedro Sans de Benimexis, archivist [of the Archive of the Kingdom of Valencia], who shall have this inventory trans-

ferred to Domingo Ortiz, secretary of His Majesty, to store and have a copy of them, while [another inventory] shall remain in his possession. And warning them that if this is not fulfilled it will be ordered done at the expense of the appropriate party.). That is, he ordered that not only that had received a ruling more than ten years earlier be transferred, but that the corresponding inventory which identified and described each of these cases be drawn up, and that two copies be made, one for Madrid in the headquarters of the Consell Suprem d'Aragó (Supreme Council of Aragon) and the other for Valencia.

Several years later, on 17 August 1628, according to the *furs* approved by the Corts, Pere Sanç once again asked for the proceedings more than ten years old which had rulings and which they conserved from all the scribes of the Royal Court or their successors. They had been requested by different regents of the Royal Court and the archivist Francesc Joan Maiques d'Ares, but they were never sent because '*la causa es que cada uno de los scrivanos tiene archivo en su casa de los processos que ha sido escrivano, él y sus preceçesores a quien en suçeder, y sacan el provecho que pueden, y desto nace perderse muchos procesos*' (the case is that each of the scribes has the archive of the proceedings in which they were the scribes in their homes, those of himself and his predecessors whom he succeeded, and they profit from them when they can, thus leading to the loss of many proceedings).

In that century, the ordinances of the archive of the Royal Court were approved on 15 July 1637.²³ The problem was that, as stated in the preamble, '*de no archivar los procesos de la Real Audiencia del nuestro Reyno de Valencia, assí civiles como criminales, se siguen muchos inconvenientes y daños al bien público y a particulares de los mesmos interesados*' (because the proceedings of the Royal Court of our Kingdom of Valencia, both civil and criminal, are not archived, this causes many inconveniences and damages to the public and private good of the interested parties). To resolve this, numerous royal orders had been issued throughout the sixteenth and in the early seventeenth centuries, but until then none had managed to get the scribes to transfer the proceedings to the Arxiu del Real. The reason was that many magistrates did not want to work at the Palau del Real and had their court in their homes within the city walls. This meant that many proceedings were left outside the archive, and the archivist was continually requesting them. The ordinances stipulated first that all the civil proceedings that were definitively ruled on and enforced be transferred to the archive within one month after the pragmatic was published, and that the archivist had to make an alphabetical index book in order to more easily locate them. Proceedings that had been suspended for more than ten years also had to be transferred to the archive, where they had to be stored until one of the parties decided to reopen them. In this case, the archivist would have to return the proceedings to the corresponding scribe to continue them. In both cases, the archivists had to allow the interested parties access to

copies of the proceedings or documents contained within them. Every four years, between Easter and Pentecost, the scribes had to transfer the proceedings that had rulings or had been suspended to the royal archivist. Likewise, every four years, the viceroy would appoint one or more judges from the Royal Court to make an inspection visit of the scriptoria and check that the proceedings had been properly transferred. The ordinances also stipulated that criminal proceedings that had definitive rulings and had been enforced should be transferred within one year to the '*cabo de tabla de la Real Audiencia criminal*' (*cabo de tabla* [the person in charge of assigning the trials underway to the scribes] of the Royal Criminal Court), following the same criterion as in civil proceedings, and that they also had to provide an alphabetical index book.²⁴ This is the origin of the indexes of the Royal Court from the foral period found in the Archive of the Kingdom of Valencia, and the index of the proceedings in Madrid, which are the rulings handed down by the Supreme Council of Aragon. These indexes are still used today; they are organised alphabetically by the name of the first litigant and chronologically sequenced within each letter. At the end of every record there is a brief description of the case: claim, judicial surety, sale, appeal, etc.

In 1646, the Palau del Real underwent a major overhaul that consisted in building a new staircase, which affected the two rooms of the archive. This forced a new site for the archive to be found, so on 21 June 1646 the Junta Patrimonial (Patrimony Board) ordered that a report be made '*de lo que costará el desfer y tornar a fer y acomodar los almaris y estans que y a en lo Archiu*' (on what it would cost to disassemble and reassemble and accommodate the cabinets and shelves in the Archive), to place them in the new archive. It mentioned four new cabinets, another old one '*que està encaxat en la paret del archiu*' (which is built into the wall of the archive) and '*la estantada del segon archiu*' (the shelves of the second archive). The corresponding inspection was made, attended by the archivist at the time, Antoni García de Padilla, and the report was submitted. Two days later, on 23 June, the Patrimonial Board agreed that '*Vista dita visura y relació y certificatòria al peu de Antoni de Padilla, altre dels coajutors del ofici de Mestre Racional, provehex y delleberà que, en primer lloch, se enblanquine tot lo argiu nou; y después de enblanquinat se passen tots los armaris y estants y se acomoden en los puestos més convinents, tornans-los en la forma que staven, tot alló que per raó de traure's serà forsós desfer*' (In view of the expert examination, list and certification at the base [of the document] by Antoni de Padilla, co-adjutor of the office of the Master Rational, it hereby stipulates and deliberates that first, the entire new archive be whitewashed; and after it is whitewashed, that all the cabinets and shelves be taken there and installed in the most appropriate places, arranging them the way they used to be except where this cannot be done because they have been removed). Along with the construction, we also find a succession of orders to organise the documen-

tation in the archive. In 1660, the monarch issued Royal Pragmatic dated 13 May aimed at improving the administration of the Royal Treasury and ordering that the documentation in the Royal Archive and the Bailiff's Archive be inventoried, and that a copy of the inventories be kept in the office of the Master Rational. Subsequently, in 1686, Carles Gil de Cabrera was again ordered to organise the archive.

The eighteenth century heralded the introduction of major changes in the archives of Valencia. First, with the publication of the Nueva Planta Decree on 25 June 1707, all the foral institutions of Valencia were eliminated and new Castilian ones were instituted. Obviously, this was reflected in the archives. From the beginning, the new monarch, Philip V, showed a keen interest in the Royal Archive and especially in the Bailiff's Archive, as it contained the documentation on the Royal Patrimony, a major source of income for the Crown. This interest explains why soon a new archivist was appointed, Francesc Vicente Royo, in December 1708, and his loyalty to the Bourbon cause was rewarded bearing in mind that '*que antecedentemente havías servido el empleo de Procurador Patrimonial en aquella ciudad y reyno, y cabo de tablas de los derechos reales de peage y quema*' (previously you had served the Patrimonial Procurator of that city and kingdom and as the *cabo de tablas* of royal rights of the tolls and *quema* [a commercial tax]), so he was quite familiar with the documentation related to the issue of the Royal Patrimony. The title of the post reveals the monarch's interests: '*archivero del Real Patrimonio de Valencia*' (archivist of the Royal Patrimony of Valencia). The following year, on 8 September 1712, the king appointed as the archivist his son, Lluís Vicente Royo, a lawyer on the royal councils who served as the archivist until 1752. He was replaced on an interim basis by Pere Lluís Sánchez, the municipal archivist of Valencia, until a new archivist was appointed in 1758, Francesc Navarro, also a lawyer, a councillor on the Valencia Town Hall and one of the driving forces behind the creation of the Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.

A constant concern was the archives of the eliminated foral institutions, as they were scattered around different sites and were thus very difficult to manage and conserve. The first attempt to reunite the archives came in 1716, when the General Archive was created thanks to a report sent by Lluís Vicente Royo. Via a royal order dated 19 May 1716, Philip V ordered that '*en la ciudad de Valencia haya solo un Archivo General que comprenda todos los papeles de mi Real Patrimonio, los de la Chanzillería y Superintendencia, en el qual no solo han de estar los papeles antiguos sino los modernos como se vayan creando*' (in the city of Valencia there shall be just one General Archive which encompasses all the papers of my Royal Patrimony, the Chancery and Superintendency, which must include not only old papers but new ones as they are created). Thus, the Royal Archive and the Bailiff's Archive were joined together for the first time. In fact, we know that

until 1758 the archival system of the city of Valencia had the same scheme that it had had during the foral period: the Royal Archive and the Archive of the Bailiff and the Royal Patrimony under the oversight of the General Archivist since 1716; the archive of the Governate and the archive of the justices of the city of Valencia, both also overseen by the same archivist; the archive of the Generalitat, with its own archivist; the archive of the city hall, also with an archivist of its own; and the archive of the chancellor or the *tribunal de contencions o competencies*, overseen by a scribe from the same institution.²⁵

Other information about the Valencian archives is the 1750 move of the Royal Court from the Palau del Real to the Generalitat, where its documentation from the eighteenth century was also transferred. The reason cited by the promoter of this move, the magistrate Vicent Borrull, was that the institution should be in the city centre along with the archives of the governing, civil and Church institutions; the administration of justice of the city and Kingdom of Valencia; and the archives of the prisons, which would facilitate his work.

One year earlier, in 1749, the Secretary of State created an archival commission to exert pressure on Rome over matters of prerogatives and to collect information on the Spanish archives. Its coordinator was the Jesuit Andrés Marcos Burriel, and at first he proposed the Mayans brothers as the commissioners in the Kingdom of Valencia, but Gregori Mayans declined the offer. He thus had to search for a new commissioner, the Aragonese Miguel Eugenio Muñoz, auditor of the Royal Court of Aragon. His reports suggested bringing the archives of the foral institutions together in the same building following the model of the Archive of the Kingdom of Aragon, and he advised that the headquarters be either the Palau de la Generalitat, as in Zaragoza, or the Llotja de Mercaders. Javier de Garma Durán, the archivist of the Royal Archive of Barcelona, proposed a similar idea, but to gather all the archives of the institutions of the former Crown of Aragon there, adding that his archive was the one with the largest collection of documents. This was obviously an important matter for the territories of the former Crown of Aragon, as their institutions had been eliminated and their archives had to be conserved. In the case of the Kingdom of Aragon, there was no problem because the archives had been brought together in the headquarters of the Diputació del General, but in Catalonia and the Kingdom of Valencia this had not happened, hence these proposals.

The repercussions of the archival commission's efforts were important. For example, in 1754, the archives ceased to depend on the Secretary of the Treasury and came to depend on the Secretary of State. On 7 February 1754, a new regulation was approved for the Archive of the Crown of Aragon, which was given this name. For the Kingdom of Valencia, King Ferdinand VI, taking advantage of the appointment of a new archivist Francesc Navarro, published the royal decree dated 20 July 1758, which stipulated that '*Por quanto los archivos del Real, de la Bay-*

lía General, de la Corte del Justicia Civil, de la Diputacion, de la Governacion y el de los Trescientos Sueldos en Valencia, han sido manejados y tratados con tan poco cuydado que han ocasionado la maior confución y desorden en su colocación, con imponderable perjuicio de quantos tienen necesidad de los documentos y escrituras que deven parar en dichos archivos... he considerado conveniente unirlos y colocarlos todos en un solo edificio, con todas las precauciones que aseguran su conservación y en el método y orden más claro, para que se encuentre con más promptitud el instrumento que se solicite' (Given that the royal archives, the archive of the General Bailiff, the Court of Civil Justice, the Diputació, the Governate and the Trescientos Sueldos [a civil court for minor matters worth less than 300 *sueldos* or *sous*] in Valencia have been handled and treated so carelessly that it has caused the utmost confusion and disorder to their arrangement, with imponderable harm to anyone who needs the documents and deeds that these archives should contain... I have deemed it fitting to join them together and place them all in a single building, with all the precautions that ensure their conservation with the clearest method and order, so that the instrument requested can be found as promptly as possible). Therefore, after 1758, the archives came to depend on a single archivist. All that was needed was a site for the General Archive. The efforts of the commissioner, Miguel Eugenio Muñoz, also had other major repercussions, such as the information he collected on the Valencia archives in general, in addition to recovering more than 20,000 proceedings and documents that had been stolen and returning them to the corresponding archives in the city of Valencia.

Francesc Navarro died in 1769, and the following year the third step was taken to create the Arxiu General de València (General Archive of Valencia), which was published in the royal order dated 20 February 1770. This order resolved different conflicts in the Valencian archives: Ignacio Latre was appointed the new archivist; a judge-conservator or superintendent of the archives was appointed following the example of the 1754 regulation of the Archive of the Crown of Aragon, who was supposed to be the regent or a minister from the Royal Court, as had occurred several times since the sixteenth century; a staff for the archive was created, which was comprised of an archivist and four officers; and the former Casa Professa of the Jesuits was assigned to house the General Archive, with the goal of bringing together the six archives in a single site. Regarding the building, the royal order stipulated that the archives be assembled in the former library, that the construction needed be undertaken and that '*armarios, estantes, mesas, cajones, y demás necesario*' (cabinets, shelves, tables, drawers and anything else needed) be made. It also sought financing for the building refurbishment and ordered that the surplus funds be earmarked to '*hacer copiar de buena letra los instrumentos más maltratados, y en formar índices de los existentes y de los que vayan entrando*' (having the most damaged instruments cop-

ied in fine handwriting, and indexes created of the existing documents and new ones as they enter).

Ignació Latre (1770-1783), a personal friend of Gregori Mayans, was replaced by Francesc Miquel de Val (1783-17) as the interim archivist; the latter was the secretary of the captain general. The last archivist of the eighteenth century was Josep San Román (1790-1798), a retired Valencian military officer. According to a royal order dated 4 June 1791, the staff of the archive was cut in half and was comprised of the archivist and two officers, Manuel and Joan Castany, as well as a junior officer. The issue of its permanent home took almost two more centuries to be resolved. The problem was that the Casa Professa was not in proper condition to house the archive; plus, other Church, state and municipal institutions also wanted to use the building. Just as in the foral period, the concern over the Royal Patrimony continued to be a priority issue, and this explains why several works compiling the laws on it were published in the late eighteenth and early nineteenth centuries.²⁶

The nineteenth century began with a new archivist, Pere Blasco Conca (1798-1827), a lawyer of the royal councils, the nephew of Vicent Blasco García, rector of the Universitat de València between 1784 and 1813, and brother-in-law of Joan Baptista Muñoz, the founder of the Archive of the Indies in Seville. He was followed by Jorge García Martín (1828-1854), the last archivist appointed during the Old Regime, who left an outstanding report from 1835 describing the General Archive. We then find Esteban del Rio y García de Soto (1854-1856), Víctor Planté Vial (1856-1861) and Miguel Velasco Santos (1861-1883), the first archivist of the Corps of Archivists of the General Archive of Valencia. A multifaceted personality, Velasco Santos participated in Valencia's *Renaixença*, published numerous studies, including *Reseña Histórica de la Universidad de Valencia* in 1868, and became the president of the *Ateneo Científico, Literario y Artístico de València*. In 1883, he was made director of the General Central Archive of Alcalá de Henares, a post he kept until he died in 1897. He was followed in it by Joaquim Casañ Alegre (1885-1896) and José Luís Albalade Ayora (1896-1899).

As always, the main concern was organising and conserving the archives, which were still scattered at that point. This is why in April 1805, Pere Blasco requested assistance to organise the Valencian archives. The previous year, on 11 October 1804, José Canga-Argüelles had been appointed comptroller of the army with the goal of restoring and reforming the Royal Patrimony of Valencia. The Secretary of State took advantage of this and appointed him commissioner to oversee the organisation. It should be borne in mind that since 1711, the comptroller of the army, under the orders of the quartermaster, had been in charge of the Royal Patrimony, as he had taken on the jobs of the former Bailiff and Master Rational. José Canga-Argüelles not only oversaw the work of the archivists but also consulted numerous documents that he later used in his works on the Spanish treasury.

Shortly thereafter came the start of the Peninsular War, which led to the demolition of the Palau del Real in 1810 and the transfer of the Arxiu del Real inside the walls of the city of Valencia, where it was deposited in the Casa Professa of the Jesuits, at that time Sant Tomás Seminary. The proposal came from the archivist, Pere Blasco, who on 30 December 1809 suggested it to the Junta Superior d'Observació i Defensa (Higher Observation and Defence Council) of Valencia as a way to prevent it from disappearing. The transfer was made between 11 and 14 March and required a total of 51 journeys; the expenses were paid with money from the '*generalitats*' which were still partly charged. The second phase of the transfer began on 2 August of the same year and consisted in the '*composició del Archivo de la Compañía y colocación de los estantes del Palacio del Real*' (composition of the Archive of the Company and its placement on the shelves in the Palau del Real), an effort that had been done by '*los maestros arquitecto, carpintero y cerrajero*' (the master architect, carpenter and locksmith). This work continued intermittently until 27 January 1811. Arranging the documentation was left for later.

Regarding the arrangement of the archive, we suspect that the archivist requested assistance from the Corts, as in November 1813 it sent a representative on archives. Around the same time, a commission met to study the possibility of creating an Archivo General de la Nación (General Archive of the Nation), where all the archives of the different kingdoms in the monarchy would be deposited, following the criteria of that period. Several years later, in 1821, Pròsper Bofarull, under the pseudonym of Fèlix Fluralbo, wrote a critical tract against this project.²⁷ Meantime, in July 1815, the government appointed a superintendent to oversee the organisation of the archive, the jurist Francesc Xavier Borrull Vilanova (1745-1838), a multifaceted figure who was a deputy in the Corts of Cádiz. A conservative-learning foralist, he steadfastly defended the personality and territorial unity of the Kingdom of Valencia. He had submitted a project to arrange the archive, and the work was assigned to the second officer, Domènec Casanys, and lasted until 1830. Borrull reported to the Secretary of State on a quarterly basis, and even paid numerous expenses from his own pocket. He had sent a total of 58 reports by 1830, and we can see that priority was given to judicial documentation, as the first documents organised were the rulings and proceedings of the foral Royal Court. In his report, Jorge Garcia tells us that after 1830 he decided to reorganise the archive of the Royal Court according to the seventeenth-century inventories, because '*era más breve, económico y útil el que los procesos que quedaron sin arreglar se colocasen bajo el mismo sistema que los expresaba el índice antiguo*' (it was more brief, economical and useful for the proceedings that were still unarranged to be placed under the same system as expressed in the old index). He also tells us that there was no index of the archives of the Governate, the Generalitat and the Civil Justice and the Tres-cents Sous.

After the war was over, major changes were made to the Royal Patrimony in 1814. A royal order dated 23 November 1814 separated all the branches of the Royal Patrimony from the Royal Treasury. In 1815, a general bailiff of Valencia was once again created to administer the Royal Patrimony, which depended on the Chief Mayordomo of the Royal House. This meant that several years later, via a royal order dated 12 January 1828, the archive of the bailiff was once again separated from the General Archive of Valencia, and in fact one of the archivists joined the bailiff's staff. The same occurred in Catalonia, but there the circumstances of the archives were different, and the Arxiu del Reial Patrimoni (Archive of the Royal Patrimony) was created, which brought together the former archives of the bailiff, the Master Rational and the Intendency from the eighteenth century.²⁸

Another important event happened in 1815, just after the archive had been transferred to the Casa Professa. On 22 May of that year, a royal decree was published that restored the Company of Jesus in Spain, which meant that the Jesuits were able to reclaim the building. This led to a serious problem in the search for a new site of the archive, which took a century and a half to be resolved. From that date on, there are many recurring requests from the Jesuits to reoccupy the Casa Professa.

In terms of the archive's staffing, we see that in 1835 it was still the same as in the late eighteenth century: one archivist, two officers and a doorman.²⁹ In the nineteenth century, the Casa Professa building was used for several different purposes simultaneously. After 1835, the Civil Government and Diputació were moved there, until it was moved to the Palau del Temple in 1864. The Regional Court of Valencia also used part of the building as an archive, and three courts were installed in the same building until they were moved to the bailiff's palace due to the edifice's ruinous state. Subsequently, on 21 September 1872, part of the building was lent on an interim basis to the Valencia Town Hall to be used as a shelter.

In these circumstances, in 1843 the political governor once again took up the issue of bringing together all the archives in the Casa Professa. The first to go there was the archive of the Generalitat in 1845. Later, given the ruinous state of the Casa de la Ciutat and the former Governate buildings, in 1859 and 1861 the archives of the justices of the city of Valencia and the Governate were moved under the oversight of Victor Planté. In 1868, Miguel Velasco Santos got the Junta Superior Revolucionària (Higher Revolutionary Council) to return the bailiff's archive to the General Archive thanks to the cooperation of the rector of the University of Valencia, Eduardo Pérez Pujol, who was a fellow Salamanca native. The bailiff protested and got the archivist to return the archive's keys to the economic head of the province in 1871. Finally, the archive of the bailiff was moved to the General Archive in 1883.

Another important collection that joined the archive the nineteenth century was the notary protocols. In ac-

cordance with the *furs* and different provisions of the juries of Valencia, the notaries were required to conserve protocols and transfer them to their successors. The Civil Justice of Valencia was charged with overseeing all of this with the assistance of the superintendents of the College of Notaries. In this way, the Civil Justice archive, which was where the new notaries of Valencia took possession of their post, was turned into the city's first archive of protocols, as the protocols of the deceased notaries with no successors were placed there. Nonetheless, conserving the protocols was always problematic. After the seventeenth century, we find proposals from different institutions on the need to create an archive of protocols, but it was not until the 1862 Organic Law on Notaries that the issue started to be resolved. Meantime, we have the personal initiative of Marià Tortosa Tudela, a member of the Col·legi del Corpus Christi of Valencia, who compiled around 28,000 protocols belonging to 1,885 notaries between 1803 and 1826. There was a small collection of protocols in the Arxiu del Real, which grew to 3,500 protocols because, as Jorge García stated in his 1835 report, he ordered that all the protocols of the different archives that depended on the General Archive be collected in the Casa Professa. Currently, the collection contains more than 17,409 protocols.

During those years, the job of the archivists was mainly to organise the documentation in the new archives that had been transferred there. The technical work was joined by the presence of researchers, as the archives were opened to citizen consultations in 1844. Another important aspect is the conservation of the holdings; to ensure this, numerous reforms were made to a building that was unsuited to housing archives. In 1862, Miguel Velasco Santos, a cultivated man educated at the Escola de Diplomàtica (Diplomacy School), managed to get the Ministry to grant him an extraordinary budget to reform the archive. While overseeing this, the document collections were reorganised and a good number of indexes or inventories were drawn up, and in 1881 he left a report containing a brief history of the archive, explaining the way the holdings were classified and describing the state of the technical work.³⁰ Around the same time, specifically in 1875, José Luís Albalade mentioned that first a classification was made to separate more than '*diez mil volúmenes del Maestre Racional, seiscientos de los Justicias Civil, Criminal y de Trescientos Sueldos, con trescientos cincuenta legajos de procesos*' (ten thousand volumes of the Master Rational, six hundred from the Civil and Criminal Justices and Trescientos Sueldos, with three hundred fifty folders of proceedings). After that, '*el arreglo y clasificación de los varios montones o grandes divisiones*' (several piles or major divisions were arranged and classified) in order to create the document series, where the documentation was chronologically ordered. Finally, they were organised in alphabetical order because '*Nada más natural que colocar estos en el índice por orden alfabético*' (nothing is more natural than placing them in the in-

dex by alphabetical order), and he justified this by saying that it made the documentation easier to locate. In fact, all the descriptive instruments drawn up during those years, which are still used, follow the same criteria and correspond to the holdings that joined the archive in the nineteenth century. One of the most prominent officers who worked on the archive was the Oriola native José Morón Liminiana (1827-1881), the author of *Metodología diplomática o Manual de arquivonomía*, published in 1879, who worked in the General Archive starting in 1867. Late in the century, in 1894, Joaquim Casañ, another erudite archivist associated with the Renaixença, published *Colección de documentos inéditos del Archivo General del Reino de Valencia*, following in the footsteps of Pròsper de Bofarull in Barcelona, although the project ended there.

The twentieth century began as a continuation of the nineteenth.³¹ The issue of the venue was even further complicated because of the law dated 19 June 1911 in which the state ceded the Casa Professa building to the Valencia Town Hall in exchange for certain provisions. Later, via a decree dated 19 July 1927, the state authorised the Valencia Town Hall to partly cede the building to the Company of Jesus to create a school, but it kept the space occupied by the archive. In 1932, the government of the Republic once again dissolved the Company of Jesus and confiscated all its goods, but the state refused to buy the building in the decree dated 19 August 1933.

When the Civil War began, all the civil servants but one fled or went into hiding. The archive was closed until Felip Mateu i Llopis arrived there from Madrid in March 1937 and served as the director until the end of the war. Some of the sites were torn down during that period, which affected the integrity of the building and the safety of the archive. Felip Mateu i Llopis managed not only to save the archive but also to considerably improve and modernise its facilities.³² Despite this, a decree issued by the national government in Burgos dated 3 May 1938 repealed the decrees issued by the Republic and returned things back to their previous state after the war was over.

Finally, in its session on 19 April 1941, the Valencia Town Hall decided to cede the entire building to the Company of Jesus. This time the issue of the venue was definitively solved by the Ministry of National Education with the cooperation of the Director General of Archives and Libraries, the Valencian Miquel Bordonau Mas, and a new plot of land was sought for the archive in conjunction with the Valencia Town Hall, led by Adolfo Rincón de Arellano. The arrangements got underway in 1956, the cession of the land was signed in April 1959 and construction on the new building got underway in 1962. Joan Segura de Lago was in charge of the design and oversight of the project. Once construction was finished and the documentation had been transferred, on 29 October 1965 the new building that houses the Archive of the Kingdom of Valencia was officially opened, the first state archive to be newly built following modern criteria in a building that was considered ideal. Several months later, on 31 March

1966, the Casa Professa was ceded to the Company of Jesus. Later, the Ministry assigned Segura de Lago to design the new Archivo General de la Administración (General Archive of the Administration) in Alcalá de Henares, construction on which finished in 1973.

The document transfers continued in the twentieth century, now with the holdings from the Bourbon era and the convents that had been disentaileed in the nineteenth century. The first to arrive were those from the disentanglement as a result of the government's centralising archival policy in the late nineteenth century, which ordered two transfers of documentation from the Order of Montesa and the disentaileed Valencian convents to the National Historical Archive in 1896 and 1897. At that time, the Valencian Vicent Vignau Ballester (1896-1908) was in charge of the archive created in 1866, and he was the one who truly consolidated it. The second proposed transfer unleashed a heated political and press campaign with the participation of Lo Rat Penat to stop the documentation from being sent to Madrid. The campaign was successful, and seven years later, in 1904, the Minister of Public Instruction ordered the documentation still in the Treasury Delegation to be transferred to the Archive of the Kingdom of Valencia, a move that was personally overseen by Vicent Vignau.³³ Even later, in 1921, the transfer of the documentation from the Bourbon Royal Court was proposed, which was carried out in two phases. In January 1926, the documentation from the Real Acuerdo was moved, and in 1936, the record books and civil and criminal proceedings were transferred.

The decree dated 12 November 1931 created the provincial historical archives in Spain, where the notary documents from more than 100 years were sent. In the province of Valencia, the Archive of the Kingdom of Valencia oversaw the provincial archive. The decree dated 24 July 1947 added the transfer of the historical documentation from the courts and treasury delegations. A Ministry of Justice order dated 14 December 1957 included the documentation from the mortgage account records. Finally, Decree 914/1969, dated 8 May 1969, ordered that it store all the documentation more than 15 years old from the peripheral state administration.

Currently, the Archive of the Kingdom of Valencia is a state archive managed by the Generalitat Valenciana. Royal Decree 3066/1983, dated 13 October 1983, transferred the state's cultural functions and services to the Generalitat Valenciana, with the exception of the state-owned buildings and properties deposited or kept in them. Therefore, the Archive of the Kingdom of Valencia is still state-owned, but it is managed by the Generalitat Valenciana and governed by Spanish legislation. Since 2000, the building facilities have been renovated and new information and documentation technologies have begun to be used with the goal of improving document conservation and consultation and providing all citizens and researchers with access to the information and instruments describing the archive's document holdings.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Regarding the Master Rational, the prime study is still by TOMÀS DE MONTAGUT I ESTRAGUÉS. *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*. Fundació Noguera, Barcelona 1987. The creation of the Master Rational entailed the launch of an inspection institution which intervened in the accounts of all the institutions of the monarchy. Just like the Royal Chancellery, its scope was global, but in this case its function was oversight. This is why it had to have access not only to the documentation of the different institutions of the monarchy but also to an archive where it could store the inspection documentation as the guarantee and proof of its oversight of these institutions.
- [2] The relationship between the archives in the Crown of Aragon and the Master Rational has been examined by RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA in several studies: 'Los archivos reales o la memoria del poder'. In: *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza 1994-1996, vol. I, v. II, pp. 121-139; 'La creación del Archivo del Reino de Valencia'. *Estudis Castellonencs*, 6, (1994-95), pp. 371-381; 'Archivos y archiveros en la Edad Media Peninsular'. In: *Historia de los archivos y de la archivística en España*. Coordinated by Juan José Generele Lanaspá, Ángeles Moreno López and Ramón Alberch i Fugueras, 1998, pp. 13-28; 'Los archivos de la monarquía hispánica'. In: *Felipe II y el Mediterráneo*. Coordinated by Ernest Belenguier Cebrià, 1999, vol. 3, pp. 193-214; *Reyes y archivos en la Corona de Aragón. Siete siglos de reglamentación y praxis archivística (siglos XII-XIX)*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza 2008, 676 pp.
- [3] The headquarters of both institutions was the Royal Palace, also known as the Palau del Real, a name that comes from its location in the area of the Pla del Real or Rahal, a toponym with Arabic roots that means 'garden'. Starting in the eighteenth century, after the *furs* were abolished in 1707, it came to be known as the Arxiu General de València (General Archive of Valencia). In the late nineteenth century, the name of Arxiu Regional de València (Regional Archive of Valencia) took root, and in the second half of the twentieth century, it was called the Arxiu del Regne de València (Archive of the Kingdom of Valencia).
- [4] EUGENIO CASANOVA. *Archivística*. Stabilimento Arti Grafiche Lazzeri, Siena 1928.
- [5] It should be borne in mind that its creation chronologically dovetailed with the revival of Roman law in Europe, which defined archives as the '*locus in quo acta publica asservantur ut fidem faciant*'. In the late Middle Ages, this definition found its definitive expression in the *ius archivi*, that is, the legal value attributed to documents conserved in archives: '*charta quae propheretur ex archivo publico, testimonium publicum habet*'.
- [6] In July 1318, James II of Aragon created the Royal Archive of Barcelona. The monarch ordered a deposit be built in the Royal Palace where '*fossen possats e conservats*

los registres, els privilegis e altres scrits de la sua cancelleria e dels altres fets de la sua cort (the privileges and other texts from his chancellery and other deeds of his court be deposited and conserved). He also ordered that another deposit at the Royal Palace be set aside to conserve 'els comptes e altres scriptures del offici del Maestre Racional de la sua cort' (the accounts and other deeds from the office of the Master Rational of his court). The Valencian Pere de Boïl, Master Rational and Lord of Manises, investigated the expenses.

- [7] RAFAEL CONDE I DELGADO DE MOLINA. *Les primeres ordenacions de l'Arxiu Reial de Barcelona. Las primeras ordenanzas del Archivo Real de Barcelona, 1384*. Ministerio de Cultura, Madrid, 1993, 44 pp. Other studies worth consulting are CARLOS LÓPEZ RODRÍGUEZ: 'El Archivo de la Corona de Aragón en la baja edad media'. In: *Monarquía, crónicas, archivos y cancellerías en los reinos hispano-cristianos, siglos XIII-XV*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza 2014, pp. 145-184; 'Orígenes del Archivo de la Corona de Aragón (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)', *Hispania. Revista Española de Historia*, 226 (2007), pp. 413-454.
- [8] On 27 December 1337, after having investigated the accounting of Guillem Serra, steward of Alphonse the Liberal, Domènec de Claramunt, Master Rational, said that 'a cautela de la Cort, he conservat e estojat lo dit quaern en una caxa blanca qui és en la casa o archiu del offici del Racional, qui és en lo Real del Senyor Rey, la qual és en la ciutat de València, en lo qual són conservats e estojats los comptes de la amministració de la Batlia General del Regne de València' (under the protection of the Court, I have conserved and stored that account book in a white box which is in the house or archive of the office of the Master Rational, which is in the Royal Palace of the King, which is in the city of Valencia, where the accounts of the administration of the General Bailiff of the Kingdom of Valencia are conserved and kept). TOMÀS DE MONTAGUT I ESTRAGUÉS. *op. cit.* v. II, pp. 148 and 152.
- [9] Thus, we see that in June 1394, documentation continued being sent to Barcelona: 'Item, done a-n Andreu López, porter del senyor Rey, los quals havia bestrets e pagats axí en loguer de VI bèsties que havien portats los registres e diverses scriptures del offici del Racional, com per nòlit de moltes altres diverses scriptures del dit offici, de la dita ciutat de València a la ciutat de Barcelona' (Also, I give to Andreu López, messenger of the King, who has paid and defrayed the rent of 6 beasts that have carried the records and different deeds from the office of the Master Rational, and the noli [what is paid to ship goods] of many other different deeds from that office, from the city of Valencia to the city of Barcelona). This confirms that the deposit at the Palau del Real in Valencia was an administrative archive and that the room was simply the scriptorium of the lieutenant of the Master Rational.
- [10] Regarding the creation of the Royal Archive of Zaragoza and the Archive of the Kingdom of Aragon, see the studies by DIEGO NAVARRO BONILLA: 'El Archivo Real de Zaragoza. Instituciones y archivos del rey en el Archivo de Aragón (siglos XV-XVII)', *Estudios Històrics i documents dels arxius de protocols*, 20, (2002), pp. 177-204; *Escritura, poder y archivo: la organización documental de la Diputación del Reino de Aragón (siglos XV-XVIII)*, Prensas Universitarias, Zaragoza 2004, 316 pp.
- [11] SARA CUNCHILLOS PLANO. 'Nombramiento de Gaspar de Pachos como primer maestro racional del Reino de Mallorca (a. 1451)'. *Medievalia*, 8, (1989), pp. 163-175. For the Archive of the Kingdom of Mallorca, see the study by ANTONIO MUT CALAFELL. *Guía sumaria del Archivo del Reino de Mallorca*. Ministerio de Cultura, Madrid 1984, 78 pp.
- [12] 'Necnon ordinamus quo in regno predicto deduetur locus per dictum Magistrum Rationalem eligendus qui nuncupetur archivius regius ubi et condatur et ponantur omnia computa officialium dicti regni que ab inde recipientur et audientur in dicto regno, necnon alie scripture et registra Viceregum et Gubernatorum dicti regni, capribreviaque regia ut facilius et sine labore ac expensis possint haber per dictum Magistrum Rationalem ad informationem et per alias certificationes necessarias intra dictum regum, et eiusdem archivi claves teneat et tenere habeat dictus Magister Rationalis aut unus et dictis coadjutoribus quem ad hoc idem Magister Rationalis delegerat et obligatus sit debito ordine ac distincte situare et componere libros ac scripturas ibidem claudendas', in EVANDRO PTUZULU. 'L'uffizio di maestro rationale del Regno di Sardegna'. In: *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, ANABA, 1968, pp. 409-430. For the Archive of the Kingdom of Sardinia, see GABRIELA OLLA REPETTO. 'La política archivística di Alfonso II d'Aragona'. In: *La società mediterranea all'epoca del Vespro, Atti dell'XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Palermo-Trapani-Erice, 25-30 April 1982)*, Palermo, 1983-1984, vol. III, pp. 461-479; CARLA FERRANTE. 'L'arxiu real di Cagliari e i documenti catalano-aragonesi'. In: *Sardegna catalana*, coordinated by Anna Maria Oliva and Olivetta Schena. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, pp. 22-43.
- [13] 'Per quant sens bona causa, sinò ab passions e favors mundanes, han fets archius en preiudici de aquest real archiu situat per los serenissims reys d'Aragó en la present ciutat de Barcelona com a principal e més insigne ciutat de les altres, e hon los dits reys han cregut tenir e pus guardats los registres e scriptures reals faents per llurs grans senyories, pobles e terres, e per çó hi faeren fer armaris, uns per Aragó e València, altres per Catalunya, e altres per Mallorques, e altres per Sardenya e altres illes e terres, tots en gran ordre, yo Pere Michael Carbonell, archiver del rey nostre senyor e notari públich de Barcelona una et in solidum cum Francisco Carbonello, filio, connotario et coarchivario meo, ab bon perdó dels legidors, no delliber perdre molt temps en scriure e fer memorialis per dits regnes e terres dismembrades d'aquest reial archiu. E axí super eis, non servato ordine, brevi me expediam e maiorment que son mal pagat de la quitació que-m pertany (...)' (Because, without

good cause but with worldly passions and favours, archives have been made to the detriment of this royal archive located by their most serene highnesses the Kings of Aragon in the city of Barcelona, as the main and most emblematic city over the others, and where those kings have believed the royal registers and deeds of their seignuries, villages and lands should be held and safeguarded, and they thus had cabinets built, some for Aragon and Valencia, others for Catalonia and others for Mallorca, and others for Sardinia and other islands and lands, all in total order, I, Pere Miquel Carbonell, archivist of our lord king and notary public of Barcelona, alone and with Francesc Carbonell, my son, co-notary and co-archivist, and with readers' forgiveness, determine that I shall not squander more time writing and making reports for these dismembered kingdoms and lands of this royal archive), in RAFAEL CONDE I DELGADO DE MOLINA. 'Una discutible decisió arxivística del segle XV'. *Lligall*, 8 (1994), pp. 11-18.

- [14] The archive was a principal room where the Master Rational and his lieutenant worked, although it was also used for important gatherings. Thus, we see that on 19 October 1403, when the Diputació del General was an inorganic institution and had no permanent headquarters, it met '*En lo dit Reyal, en la casa de l'Arxiu, la qual és al cap del palau, on se acostuma tenir la dita cort, aplegats los sobredits e dessus nomenats deputats*' (In the Palau Reial, in the home of the Archive, which is the prime place in the Palace where the Cort is usually held, where the aforementioned cited and named deputies gather). One century later, on 28 February 1501, the following assembled at the same site: "*noble e magnífich tinentloch de Governador, e don Diego de Torres, batle e rebedor general del regne de València, personalment atrobats ensemps ab altres persones e los residents en lo offici de Mestre Racional en lo Arxiu del Real del senyor rey, hon lo dit offici és dedicat*' (noble and magnificent lieutenant of the Governor, and Mr Diego de Torres, bailiff and *rebedor general* [functionary in charge of receiving accounts, goods, incomes, etc., on behalf of and in representation of another person or group] of the Kingdom of Valencia, personally gathered at the same time with other people and residents in the office of the Master Rational in the Royal Archive of the King, to which that office is dedicated).
- [15] Regarding the history of the Archive of the Kingdom of Valencia, see the compilation of literature in different studies, such as in the one by CARLOS LÓPEZ RODRÍGUEZ. 'El Archivo Real y General de Valencia'. *Cuadernos de Historia Moderna*, 17, (1996), pp. 175-192; FRANCESC TORRES FAUS. 'Alfons el Magnànim i l'Arxiu del Regne de València'. In: *Alfons el Magnànim de València i Nàpols*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia 2009, pp. 163-181.
- [16] AGUSTÍ CAMPOS PERALES. 'Jaume Desplà (c. 1357-1423), primer arxiver de l'Arxiu Reial de València'. *Afers*, 92 (2019), pp. 149-167.
- [17] The list of archivists has been drawn from the books of the Master Rational for the foral period, from the books of the Real Acuerdo for the Bourbon period, and from the documentation of the Secretary of the Archive for the contemporary period. For the seventeenth century, we have also consulted the documentation of the Secretary of Valencia and the Archive of the Crown of Aragon.
- [18] RAMON BALDAQUÍ ESCANDELL. *El registre Reial Cancel·leria 495 de l'Arxiu General del Regne de Valencia. Estudi i edició: conclusions*. Universidad de Alicante, Alicante 1993. On microfiche.
- [19] VICENT GIMÉNZ CHORNET. 'Les visites o judicis de residència forals, un fons documental de l'Arxiu del Regne de València'. In: *Homenaje a Amparo Pérez y Pilar Faus*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Valencia 1995, pp. 473-479;
- [20] CARLOS LÓPEZ RODRÍGUEZ. *Liber Patrimoni Regii Valentiae*. Universitat de València, Valencia 2006, 638 pp.
- [21] The cabinets made by the carpenter Gaspar Gregori are some of the best examples of Valencian woodworking of all times, and the archive of the Generalitat was conserved there until 1845.
- [22] Josep Lluís Ibáñez Bertrán applied for the post, among other reasons because he was '*uno de los parientes más cercanos del glorioso San Luis Beltrán, sin que haya recibido las mercedes que vuestra Magestad acostumbra, quando se canonizan los naturales de alguno de sus reynos, a sus parientes* (one of the closest relatives of the glorious Saint Louis Bertrand, without having received the graces that your Majesty usually bestows to the relatives when the natives of one of your kingdoms is canonised). The king bore this fact in mind and appointed him the royal archivist in 1668. Later, in 1671, the monarch granted him the privilege of bestowing the post on one of his children, in life or upon his death. This explains why we find the first female archivist, Vicenta Ibáñez Sarsuela, his daughter, who on 28 July 1678 appeared to pay the half annates and take possession of the post, alleging that '*la suplicante es una pobre donzella huérfana de padre y madre, que a de tomar estado*' (the applicant is a poor orphaned maiden with no father or mother with whom to stay). The monarch attended to her request, but given that her gender prevented her from occupying the post of royal archivist, he appointed Jaume Vives de Banyatos as her substitute, with the noble category of *generós*, and '*habiendo precedido la aprobación le di el juramento y posesión acostumbrados al dicho Vives en lugar de doña Vicenta, su propietaria, la qual el día 5 de este (mes de mayo de 1681) murió*' (after the preceding approval I gave the usual oath and possession to said Vives instead of Miss Vicenta, its rightful holder, who died on the fifth of this month [May 1681]).
- [23] These ordinances were published in RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*
- [24] Book 23 of the descriptive instruments is the first of the indexes of the Royal Court: '*Prosesos, registros y cópies que se han portat en esta Sacra Real Audiència de la pre-*

sent ciutat de València, los quals estan archibats en lo present Arxíu' (Proceedings, records and copies which have been brought to this Holy Royal Court of the present city of Valencia, which are archived in this Archive).

- [25] FRANCESC TORRES FAUS, LAURA MÉNSUA MUÑOZ, SERGIO URZAINQUI SÁNCHEZ. 'Los archivos de la ciudad de valencia en 1751 según los informes secretos de Asensio Sales y Vicente Ximeno'. In: *La catedral ilustrada. Iglesia, sociedad y cultura en la valencia del siglo XVIII*, 3. Institució Alfons el Magnànim, Valencia 2015, pp. 211-249.
- [26] The first was the one by VICENT BRANCHAT (c.1735-1791), a jurist who worked as an advisor of the Royal Patrimony and who published the *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia y de la jurisdiccion del Intendente como subrogado en lugar del antiguo Bayle General* between 1784 and 1786. In his work, we find a brief history of the General Archive of Valencia for the first time. The following year, the jurist JOSEP VILLAROYA (1732-1804) published the *Real Maestrazgo de Montesa. Tratado de todos los derechos, bienes y pertenencias del patrimonio y maestrazgo de la Real y Militar Orden de Sta Maria de Montesa y S. Jorge de Alfama*, in which he compiled all the documentation referring to the Order of Montesa, which joined the Crown in 1592, so from then on their accounts were inspected by the Master Rational The third was published by JOSÉ CANGA-ARGÜELLES in 1806, namely the *Colección de reales cédulas, órdenes y providencias dadas para gobierno del Real Patrimonio en el Reyno de Valencia. Formada por acuerdo de la Real Junta Patrimonial y aprobada por S.M.*, which was actually a continuation of Branchat's work.
- [27] FÉLIX FLURALBO. *Reflexiones sobre los perjuicios que ocasionaria a algunas provincias de España y en particular a la de Cataluna la traslacion de sus archivos a Madrid que propuso la Comision de Cortes en su dictamen y minuta de decreto presentado a las mismas en 19 de marzo de 1814*. José Torner, Barcelona 1821, 7 pp.
- [28] RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA, 'L'Arxíu del Reial Patrimoni de Catalunya, fons de l'Arxíu de la Corona d'Aragó'. *Lligall*, 18 (2001), pp. 11-63.
- [29] Until 31 August 1817, the archivist's wages were paid with the income from the old 'generalitats', which were still partly charged all over the Crown of Aragon to pay the interests and amortise the loans of the now-abolished Diputacions del General and to fund certain public services. That year, however, 'cesaron los pagos en dicha tesorería pertenecientes a generalidades, y de que procede mi asignación' (payments in that treasury belonging to the 'generalitats', from which my wages proceed, ceased), so thereafter the wages were paid by the corresponding ministry.
- [30] MIGUEL VELASCO Y SANTOS. 'Archivo General del Reino de Valencia'. *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Museólogos, 1881*. Madrid, pp. 78-107.
- [31] The directors of the Archive of the Kingdom of Valencia in the twentieth century were: Gabriel Ruiz-Diosayuda Montes (1901-1906); Joaquim Casañ Alegre (1906-1911), in a second tenure; Manuel Ferrandis Irlles (1911-1920); Ferran Ferraz Penelas (1920 and 1936 and 1939-1941); Felip Mateu i Llopis (1937-1939); Constanti Ballester Julve (1941-1950); Félix Ferraz Penelas (1950-1955), interim director; Rosa Rodríguez Troncoso (1955-1976); Desamparados Pérez Pérez (1976-1990); Carlos López Rodríguez (1990-1998); Maria Cruz Farfán Navarro (1998-2000), interim director; and Mercedes Escrig Giménez (2000-2007).
- [32] As a member of the Board to Recover Artistic Treasures, Felip Mateu i Llopis worked to save the archives of the cathedrals of Sogorb and Valencia, as well as other archives. After the war, he was sent to direct the Biblioteca Central de Barcelona (Central Library of Barcelona) and managed to save the Biblioteca de Catalunya (Library of Catalonia). In 1943, he became a full professor of Palaeography and Diplomacy at the Universitat de Barcelona until 1971, a job he combined with his archival work. A person of enormous erudition, he has an extensive list of publications.
- [33] FRANCESC TORRES FAUS. 'La documentació de l'Orde de Montesa en l'Arxíu del Regne de València i l'Arxíu Històric Nacional de Madrid'. In: *La Orden de Montesa y San Jorge de Alfama. Arquitectura, imágenes y textos (ss. XIV-XIX)*. Universitat de València, Valencia 2019, pp. 331-361.

BIOGRAPHICAL NOTE

Francesc Torres Faus holds a doctorate in geography and history from the Universitat de València, is an archive and library expert and has been the director of the Archive of the Kingdom of Valencia since September 2007. As a researcher, he has published more than 60 studies in the form of books and articles which examine demographics, agrarian history, local history, toponyms, cartography, archives and libraries and the territorial divisions of Valencia.

Folk poetry and the projects to create a Catalan Folk Songbook*

Carme Oriol Carazo**

Universitat Rovira i Virgili

Received 22 February 2021 · Accepted 3 November 2021

ABSTRACT

Folk poetry, which originally meant folk songs, were a subject of interest and study by Romantic scholars. In Catalonia, the scholars Manuel Milà i Fontanals and Marià Aguiló i Fuster theorised on the concept and collected folk songs with a primarily literary interest. Based on modern postulates, the Orfeó Català promoted the collection of folk songs with a more musical than literary interest, and they disseminated these songs after developing careful harmonies. From the vantage point of folklore studies, Rossend Serra i Pagès worked actively to promote the need to create a Catalan folk songbook. All these efforts led to carry out the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (Folk Songbook of Catalonia) project, promoted and financed by Rafael Patxot i Jubert.

KEYWORDS: folk poetry, folk song, songbook, Catalonia, folklore

INTRODUCTION

'Folk poetry' is a name that was originally tantamount to folk songs. The German philosopher and literary critic Johann Gottfried Herder (1744-1803) developed the concept in the introduction to the second part of his opus, *Volkslieder* (1778-1779).¹ Herder, who viewed 'folk' as synonymous with 'nation', conceived of folk poetry as truly national poetry, the kind that is part of the mindset particular to the spirit of a nation, just as languages are.² Based on this idea, Herder instigated two branches of study which attracted the interest of subsequent scholars. The first focused on studying 'folk poetry' as 'folk song from the oral tradition'. The second, in contrast, studied 'folk poetry' as the 'popular lyric poetry from the written tradition' which has been found in European literatures since the Middle Ages.³

This article focuses on the first of these branches of study, the one that views 'folk poetry' as 'folk song from the oral tradition', and it is limited to the activity carried out from when the interest in folk poetry first blossomed in Catalonia until the 1930s.

First, we analyse the characteristics of folk poetry as described by the most prominent Catalan scholars who took an interest in it during the Romantic period; in Catalonia, this period is known as the *Renaixença*, or cultural Renaissance, because it also sought to restore the use of the Catalan language in the country's literary and cultural life after it had been replaced by Spanish as the prestige language. Then, we study some of the most important actions by both individuals and groups aimed at creating a Catalan Folk Songbook, driven by their conviction that Catalan folk songs were about to disappear.

CATALAN FOLK POETRY: THE IDEAS OF THE PIONEERING SCHOLARS

The branch of study that views 'folk poetry' as 'folk song from the oral tradition' was introduced in Catalonia in the 1830s primarily by two eminent Romantic writers and scholars: the philologist and Universitat de Barcelona chair Manuel Milà i Fontanals (Vilafranca del Penedès 1818-1884) and the linguist and librarian Marià Aguiló i Fuster (Palma 1825-Barcelona 1897).

From an academic standpoint, Milà theorised on the topic in his study entitled 'De la poesia popular' (On Folk Poetry) published in the book *Observaciones sobre la poesia popular con muestras de romances catalanes inéditos* (1853). In contrast, even though Aguiló did not publish any studies on the topic, he reflected on it throughout his entire lifetime, as shown by the many annotations in his personal archive, which were compiled and systematised

* This article is part of a line of research that has received financing from the Ministry of Science, Innovation and Universities via the project 'Literatura popular catalana: gèneres, conceptes i definicions' (Catalan folk literature: Genres, concepts and definitions) (PGC2018-093993-B-I00, MCIU/AEI/FEDER, UE) and is part of the activities of the Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (Identities in Catalan Literature Research Group, GRILC), which is recognised by the Generalitat de Catalunya as a consolidated research group (2017 SGR 599).

** Contact address: carme.oriol@urv.cat

by Joan Puntí i Collell in the book *Ideari cançonístic Aguiló*⁴ edited by Josep Massot i Muntaner in 1993 with an invaluable introductory study.

The first part of Milà's book was devoted to the study 'De la poesia popular' (On Folk Poetry), which examines the concept of folk poetry in general and the characteristics of Latin, French, Provençal, Castilian, written Catalan and traditional Catalan folk poetry. The second part, entitled 'Romancerillo catalán o muestras de canciones tradicionales' (Catalan Folk Ballad Collection or Samples of Traditional Songs), includes 70 songs in Catalan, most of them ballads, with discussions by the author but no musical notation. Finally, the book concludes with the part entitled 'Cuentos infantiles (rondallas) en Catalunya' (Children's Tales [Folk Tales] in Catalonia), which is much briefer than the previous sections. This collection of Catalan folk tales, the first to be published in the Catalan-speaking lands, is actually a compilation of the plots of folk tales (some of them quite brief) written in Spanish, with a few words and rhymed formulas in Catalan. Even though including the plots of folk tales at the end of a song compilation may seem surprising, the decision can be explained by the thematic relationship between traditional ballads and folk tales from the oral tradition, as noted by the historian and archivist Agustí Duran (Cervera 1887 – Barcelona 1975).⁵

In his study 'De la poesia popular', Milà outlined the characteristics of folk poetry and reflected on the difficulties of setting its boundaries. In terms of its characteristics, he noted the following: (1) it has a literary and therefore aesthetic value; (2) it is traditional, in that it is passed down from generation to generation; (3) it is beloved by the people, whose memories and feelings are represented in it; (4) it is anonymous, in that it seems to have been created by the people as a whole, who participate in composing it by creating different versions; (5) it is the natural property of the country, just like the trees and mountains; (6) it lacks any indication of a date or author; and (7) its language changes according to the way each person speaks. In terms of its boundaries, Milà distinguished folk poetry from vulgar poetry, as the latter, unlike the former, lacks artistic value. He also made the distinction between a ballad and what is called a *romanç* in Catalan. While ballads are true traditional folk poetry (that is, orally transmitted), the term *romanç* refers to narrative songs contained in printed copies (which are therefore transmitted in writing). In Milà's opinion, each people has its own folk poetry through which they can evoke their memories and express their feelings using simple melodies and their own linguistic features (prosody, intonation and vocal inflections).

In 1882, Milà published a second edition of *Observaciones sobre la poesia popular* with the title of *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales*. This second edition did not contain the study 'De la poesia popular', but the collection of songs published notably increased, with a total of 580, including many variations and 46 tunes. In the

prologue, the author justified the new title because of the orientation of that new edition (it was primarily a song collection) and defended the inclusion of the term 'canciones' (songs) in the subtitle because its content differed from other kinds of versified folk poetry, such as four-line verses (*coples*), games, riddles, etc. With this explanation, Milà expanded the scope of 'folk poetry' to genres which today we would call folk literature or oral literature, instead of restricting it solely to folk songs.

The other Romantic scholar who took an interest in folk poetry and reflected on it his entire life was Marià Aguiló.⁶ Even though Aguiló did not publish any theoretical studies like Milà did, he did leave many written annotations and unpublished personal reflections on folk poetry which were compiled after his death by Joan Puntí i Collell in the study *Ideari cançonístic Aguiló*.⁷ When he died, Aguiló left a vast trove of documents that are currently conserved in three different collections: the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (Abadia de Montserrat), the collection of Rossend Serra i Pagès (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) and the one assembled by Josep M. de Casacuberta (Biblioteca de Catalonia).⁸

The first of these collections conserves the *Ideari cançonístic Aguiló*, which, according to Joan Puntí i Collell, secretary of the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* office, is actually a complete doctrine on folk songs. As Josep Massot i Muntaner says, Aguiló's work was ready to be published in volume IV of the materials of the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, a volume that was supposed to go to press in July 1936, but it was never issued because of the outbreak of the Spanish Civil War.⁹ Aguiló wrote a plethora of notes throughout his lifetime in the form of drafts or simply personal notes not meant for publication. Puntí culled and organised the texts and grouped them into sections. He then interspersed his own comments in order to bring unity to the whole and make it more understandable for readers.¹⁰

The chapter entitled 'Poesia popular' (Folk Poetry) reflects the general theoretical qualities of what Aguiló viewed as folk poetry. In his opinion, the most intimate and spontaneous expression of the character of a people can be found in its folk poetry; therefore, if one wants to learn about the soul of a people, one must learn its folk poetry. On this point, his coincidence with Milà is clear. However, Aguiló also asserted another characteristic of folk poetry which has to do with its purpose. In his opinion, folk poetry serves an educational purpose because through it workers can learn lessons, yet it also serves a redemptive purpose for the language of the fatherland as the means by which the people express their love for their own language.

In addition to these general principles, Aguiló also listed the following features as inherent to folk poetry, which he also applied to the ballad (which he calls the *romanç*). These features are: (1) universalism, due to the similarities found in all folk literatures; (2) repetitions or resemblances, shown by the formulas it contains and the words

it uses; (3) particularism, in that it is the unique product of a people; (4) simplicity, which makes it ingenuous and humble; (5) monotony, which he considers valuable and favourable; (6) narrative vagueness, which stimulates the imagination, as it eliminates anything that can be implicitly understood; (7) the fact that it is the outcome of a culture based on the love of the language, whose author is unknown (the author is the people as a whole); (8) efficacy, because its internal values make it powerful; (9) delight, because thinking is embodied in its most natural form in folk poetry; (10) fluidity, as it seems to have been composed effortlessly; that is, the poet's effort cannot be noticed; (11) the power of attraction, which provides it with natural grace; and (12) religiosity, in the sense that it is faithful but not fanatical and easily adapts to each religion. All of these features, which number more than those listed by Milà, reveal a profound reflection on the behaviour of folk poetry, not only aesthetically but also functionally.

In addition to mentioning its characteristics, Aguiló also reflected on the role of folk poetry throughout history and conferred on it qualities like the fact that it has better withstood the influence of Spanish, an influence which erudite poetry was unable to avoid. He also attributed it the role of serving the needs of the people, who narrate the memorable events in their lives in verse. Therefore, he assigns it what today we would call an identity-related function.

In addition to theorising on folk poetry, Aguiló also travelled around the Catalan-speaking lands in search of folk songs¹¹ and included them in an extensive collection. His intention was to publish a great Catalan folk songbook, although he only managed to publish the volume entitled *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals i cavalleresques* (1893). Aguiló also received many songs from different associates, such as the poet Jacint

Verdaguer.¹² Yet despite the vast number of songs he collected, Aguiló's individual attempt to publish a great Catalan folk songbook never came to fruition.

THE ORFEÓ CATALÀ AND THE CATALAN MUSIC FESTIVALS CONTESTS

Over time, between the nineteenth and twentieth centuries, the individual act of collecting folk songs to create a songbook led to organised actions via entities and associations. One of them was the Orfeó Català. Founded in 1891 by the musicians Lluís Millet i Pagès (El Masnou 1867 – Barcelona 1941) and Amadeu Vives i Roig (Collbató 1871 – Madrid 1932), the Orfeó Català became a prestigious choral society and a symbol of Catalan-ness. It was created within the parameters of Modernisme, a movement which in Catalonia was associated with the desire to revive Catalan culture and modernise the country that had begun in the *Renaixença*. Just as there was Modernisme in fields like architecture, the decorative arts and literature, so there was a Catalan musical Modernisme which can be situated between 1888 and 1910 and included musicians like Enric Morera, Lluís Millet and J. Lamote de Grignon.¹³ One feature of this Modernisme was its interest in folk music, associationism and the dissemination of music, especially choral and chamber music.¹⁴

One of the goals set by the founders of the Orfeó Català was for it to perform traditional songs. With this goal in mind, it sought to draw musical attention to the songs that had inspired the collectors from in an earlier period, the *Renaixença*, for literary reasons: they had annotated the lyrics but seldom the music, as they were primarily driven by an interest in recovering the Catalan language.¹⁵

Millet upheld the need to recover and share folk songs and to study them by comparing them with those from

FIGURE 1. Miquel Blay's sculptural group (The Catalan Song) symbolising Catalan music on the corner of the façade of the Palau de la Música Catalana (1909).

other countries, with the spotlight always on the music itself. The Festes de la Música Catalana (Catalan Music Festivals) contests were used to help recover folk songs. These festivals were inspired by the Jocs Florals de la Llengua Catalana, poetry events which had been restored in 1859, inspired by the Jocs Florals de la Gaia Ciència instituted by King John I in 1393. The Catalan Music Festivals sought to be for music what the Jocs Florals de la Llengua Catalana were for language and poetry.¹⁶ The first Catalan Music Festival held in August 1904 established a section of awards devoted to folk song, which was maintained in subsequent editions. The next festivals were held in 1905, 1906, 1908, 1911, 1915, 1917, 1920 and 1922. As the outcome of this initiative, around 2,000 folk songs and dances were collected. The Orfeó Català thus promoted the compilation of folk songs and then embellished them through painstaking harmonisations and disseminated them through its choral groups and its magazine, *Revista Musical Catalana*.

We do not know whether the ultimate goal of the Orfeó Català was to draw up a Catalan folk songbook with all the songs presented to the Catalan Music Festivals contests. Yet in any case, the Orfeó Català undertook a major effort to collect and disseminate Catalan folk songs. Many choral societies in Catalonia, following in the footsteps of the Orfeó Català, popularised songs from the oral tradition after first adapting and harmonising them. This act, which consisted in aesthetically modifying the folk songs, correcting them linguistically and musically and then disseminating and popularising them, corresponded to the idea of folklorism, a concept introduced by the German anthropologist Hans Moser¹⁷ and disseminated by the ethnomusicologist Josep Martí.¹⁸

FOLKLORE'S CONTRIBUTION TO THE STUDY AND COLLECTION OF FOLK SONGS

The study of folklore, which became a scholarly discipline in around the mid-nineteenth century,¹⁹ gained in popularity in Catalonia and was particularly productive in the late nineteenth and first third of the twentieth centuries. Around that time, there were both intense efforts to collect folklore and many spaces to teach it. As Josefina Roma points out, folklore was taught in two different spheres: (1) excursionism, or outings in nature, with the Centre Excursionista de Catalunya at the forefront, and (2) academia, with the Escola d'Institutius i Altres Carreres per a la Dona. The first sphere, with the Centre Excursionista de Catalunya, is where Josep M. Batista i Roca learned how to work with folklore questionnaires designed to collect materials. In the second sphere, Rossend Serra i Pagès started teaching a folklore class in 1901 as a formal subject within the curriculum of an academic institution. In academia, there were efforts to bring in folk culture, stimulate research into folklore and create an archive that would preserve the materials for subsequent

El Noi de la Mare

Cançó Popular Catalana

Que li da rem a ve'l noy de la mare que lida
rem que li sa pi ga bo Pan ses y si ques y nous y o
li vos pan ses y si ques y mel y ma to'

FIGURE 2. El Noi de la Mare (The Child of the Mother) is a traditional Catalan Christmas carol.

study. These efforts were undertaken by the Chair of Ethics at the Universitat de Barcelona, Tomàs Carreras i Artau (Girona 1879 – Barcelona 1954), with the creation of the Ethnography and Folklore Archive of Catalonia in the university's Faculty of Philosophy and Humanities.²⁰ The archive later hired his assistant and disciple, Josep M. Batista i Roca.

From the methodological standpoint, the Ethnography and Folklore Archive of Catalonia developed specialised questionnaires that helped guide its associates on how to collect material systematically. Twenty-two questionnaires were made, one of them devoted to Catalan folk songs, and through this system it managed to collect a wealth of materials.²¹

The Ethnography and Folklore Archive of Catalonia had associates from a variety of fields, such as the musician Felip Pedrell (Tortosa 1841 – Barcelona 1922), the folklorist and linguist Antoni M. Alcover (Manacor 1862 – Palma 1932) and the folklorist Rossend Serra i Pagès (Gràcia 1863 – Barcelona 1929). Serra i Pagès was extremely important in the study of Catalan folk song; he went to great efforts to convince his contemporaries that the extensive, systematic collection of songs was needed before they disappeared as a consequence of the lifestyle changes that were taking place in society, which were largely threatening their survival.

Serra i Pagès worked as a professor of folklore at Barcelona's Escola d'Institutius i altres Carreres per a la Dona from 1901 to 1917, when the school was closed. He also taught different classes on folklore at the Societat de Ciències Naturals de Barcelona (Club Muntanyenc) and a course at the Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona in 1915. He founded the Folklore Section of the Centre Excursionista de Catalunya, was the president of the Archaeology, Folklore and Philology Section of the Societat de Ciències Naturals in Barcelona and was the correspondent of the Société de Traditions Populaires in Paris, among other posts.²² Throughout his lifetime, he combined his interest in studying folklore with active dissemination of it through lectures, classes and publications.

Serra i Pagès published theoretical studies on the concept of folklore and its genres; he advocated treating it in a scholarly fashion and provided criteria on the methodology to be used to collect and later disseminate materials. His student Sara Llorens defined him as a man with a modern spirit who was devoted to the study of folklore as a scholarly discipline that inquires into the traditional elements of peoples in order to explain their transformations and survivals.²³

In 1917, Serra i Pagès published the article 'El cançoner musical popular català'²⁴ in the *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*, which expanded upon the content of a previous study of the same name which he had published in the magazine *Renaixement*.²⁵ In this 1917 article, Serra i Pagès outlined the need to carry out the noble, patriotic enterprise of collecting songs for the extraordinarily rich Catalan folk songbook, just as other cultivated nations had done, and he highlighted the urgency of doing so to avoid losing this great poetic, musical and folkloric treasure which defined the Catalan personality.²⁶ The idea was that all the thousands of songs originally in Catalan had to be saved to avoid condemning future generations to having to sing foreign songs. In order to undertake an endeavour of such a magnitude, a great deal of time and money was needed, along with a method. The method proposed by Serra i Pagès consisted in having two-person teams made up of a musician and a folklorist who were familiar with the subject and worked with diligence, dedication and enthusiasm, with a clearly laid-out, long-term plan to reach the hiddenmost and most far-flung corners of Catalonia.²⁷

Throughout his article, which was organised into eight sections, Serra i Pagès broke down his idea of how to make this songbook, a task he believed was so essential. He upheld the need to collect, study and publish the immense trove of folk songs which were being lost because of people's lack of interest, but he also noted that this had to be done within the parameters of the new field of folklore, because those who had published Catalan folk songs in the past were often experts on literature or music, but seldom folklore. He claimed that a poet could be inspired by and remake the text of a folk song and a musician could modify a folk tune, but under no circumstances should

they claim that this is folklore. This distinction between folklore and the use of folklore as a source of literary inspiration is quite timely today. In fact, the US American folklorist Richard M. Dorson, who was so influential in updating folklore as a scholarly discipline in the 1960s, expressed something similar. Dorson, the creator of the term 'faklore', did not criticise the poets and scholars who used folklore as a source of inspiration for their literary works, but he did reject the actions of those who created these materials and later disseminated them as if they were authentic folklore.²⁸

Serra i Pagès claimed that it was essential to accurately note both the lyrics and the music of the song and to publish all the possible variations, including individual ones, that is, those produced by the same singer performing the same song different times. Only by considering all the variations is it possible to appreciate more details of the song. Once the lyrics and music of the thousands of songs from all over Catalonia were properly recorded, then they had to be classified and studied.

Serra i Pagès reflected on the work of collecting songs undertaken to date, specifically focusing on the efforts of Manuel Milà i Fontanals, Marià Aguiló and Francesc Pelai Briz i Fernández. He mentioned Milà's *Observaciones sobre la poesía popular con muestras de romances catalanes inéditos* (1853) and *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales* (1882), which he considered the starting point of the traditional Catalan songbook,²⁹ even though they were written for literary purposes. Regarding Aguiló, who had begun to collect songs in 1835, he cited the *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals i cavalleresques* (1893), the only volume actually published of those Aguiló had planned, although it does not include the musical notation of the songs. Therefore, in his viewpoint, both Milà and Aguiló should be considered two eminent men of letters who were concerned with folk poetry but were not folklorists. Finally, he mentions Briz's publication of the five volumes of *Cançons de la terra* (1866-1877) with a total of 175 songs, most of them with their tunes. The first of these volumes, made in conjunction with the musician Càndid Candi, garnered international recognition after it won an award at the 1873 Vienna World's Fair.

Next, Serra i Pagès treated songs as folklore. On this point, his contribution is truly innovative for the era and once again remains thoroughly modern today. He explains that when noting down a song, the lyrics and music are not enough, as other features must also be taken into account: when it is sung, the circumstances around it and the expression and feeling with which it is sung. Therefore, he also showcased the performance or interpretation of the song and its proper context.

In this sense, Serra i Pagès explained the most important points that emerged from the third Congrès Excursionista Català held in Tarragona in April 1914. This congress discussed the fact that the literary, musical, ethnological (referring to customs), historical and philo-

logical aspects of the songs should be considered, and that their origin, geographic area, musical transformations (if any) and variations should also be studied. Finally, it stated that the lyrics must be recorded with complete accuracy; the provenance of the song should be noted; where the singer learned it, what the purpose or function of the song was and the psychological moment when it was sung (that is, everything surrounding the way it is performed or interpreted) should be described; and a phonographic recording should be made to get an accurate transcription.

To illustrate the idea that the songs should be noted down following the criteria of folklore, Serra i Pagès highlighted the importance of a folk songbook telling the purpose of the songs. He believed that it is not enough to classify the songs according to thematic criteria and instead stressed the idea of presenting them in all their complexity, properly annotated linguistically, musically and ethnologically (referring to the customs behind them). He believed that one criterion for organising the songbook is via the music, not the lyrics, and he suggested creating two main groups: rhythmic songs and melodic songs. Rhythmic songs would include those used to accompany manual or mechanical labour, and melodic ones would be songs for a specific holiday, such as Christmas.

Serra i Pagès ended the article by analysing the way folk songs had been abandoned by some people and pointed to the causes: the widespread introduction of machines into production processes, which put an end to work songs; the replacement of old dances with couples dances, which led the songs accompanying the former to be forgotten; the advent of new entertainment venues, like cinemas, theatres, cafés, casinos and dance halls; the imitation of city customs, which side-lined the rural customs that were accompanied by song; and people moving away to find better jobs, which was leading to the loss of the local songs.

One of Serra i Pagès' keenest concerns was that Catalan folk songs were gradually being replaced by their Spanish counterparts. To reverse this process, he suggested different actions: introducing the recovered folk songs at school, having choral societies sing them, getting musicians to use them as a source of inspiration, promoting the publication of songbooks, granting awards to those who know the most songs and publishing a folk music songbook of Catalonia, which would be one of the best proofs of love of Catalonia.³⁰

Five years after the publication of this article, on 12 January 1922, Serra i Pagès delivered a lecture on the same topic at the opening of the course organised by the Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya at the Universitat de Barcelona. In that lecture, entitled 'El Cançoner popular català' (The Catalan Folk Songbook),³¹ he shared his views on how a future folk songbook should be made just when the industrialist and patron Rafael Patxot i Jubert (Sant Feliu de Guíxols 1872 – Geneva 1964) had launched a project of this kind. That lecture was important because some of Serra i Pagès's ideas on what the folk songbook

should be like were adopted by Patxot and applied to the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* project which had started just six days before, on 6 January 1922.

In his lecture, Serra i Pagès described the object of study. By Catalan folk songbook he meant an organised, methodical collection of traditional songs in the Catalan language which people currently sing or have sung. He uses the term 'traditional' in this description as Milà i Fontanals had used it, which we should view as equivalent to 'folk'. He then makes a distinction between folk songs and popular songs. The former, which would become the future content of the songbook, should be traditional and have lasted over time, while the latter encompassed circumstantial, ephemeral songs that may have been fashionable at a given time but immediately disappeared. In Serra i Pagès' opinion, folk songs are the expression of all aspects of a people's collective soul, the way they feel and think, an idea that reflected the previous contributions by the Romantic scholars and the motivation of the musicians of the Orfeo Català.

In a clear reference to the songbooks which had already been published, Serra i Pagès claimed that the Catalan folk songbook should not be a poetry anthology or a collection made for choral societies or glee clubs but 'a set of folkloric documents of the Catalan-speaking people who, while singing, working and having fun, worshipping God and educating their children, glorify their heroes and, through a series of acts enshrined by custom, add links to the long chain of the Catalan tradition, which unites us with all our ancestors'.³² As in his previous article, he acknowledged the work done by his predecessors, but he also noted the many shortcomings: the lyrics of songs had been emended to suit the taste of those publishing them; the transcribed tunes were not as definite as they should be because the singer, removed from his or her usual environs, sings in an inhibited, vacillating fashion and this leads them to lose rhythm and expression; many volumes present the lyrics of the songs but not the music, and vice-versa, some contain the tune but not the lyrics; and finally, they lack any folkloric comments or information on where the song was collected and who sang it, with only a handful of exceptions. This entire analysis led Serra i Pagès to determine that the following aspects had to be borne in mind when compiling songs as folkloric documents:

1. Write down the lyrics exactly as the singer utters them, without adding, removing or emending anything.
2. After having chosen a good singer, transcribe the tune as it is sung and forget conservatory learning. This means bearing in mind the following aspects about the singer: making sure they have a good ear and singing voice; checking whether they are suitable and the right age to sing the song; and if they are inhibited, trying to get them to centre themselves, not lose the beat, not rush and therefore express themselves properly.
3. Find out how the song is used, that is, whether it is sung to accompany work or a lullaby, a walking song, etc.

4. See if the song is for a specific holiday or season, as many songs are only sung on certain days or at certain times.

5. Take note of anything that is inherent to the song. Note whether it is a song for a game, dance, gang, etc. And add the circumstances: games, music, bouquets of flowers, special clothing, food or drink.

6. Learn about the singer's affiliation (name, age, profession, provenance, etc.), try to find out from whom they learned the song and write down the day and place where it was collected.

All of these criteria are part and parcel of the science of folklore, as is the need to collect as many variations as possible, a criterion that some of the early collectors had not borne in mind. In order to achieve the accuracy required when using oral sources, Serra i Pagès stated that these variations should be transcribed directly onto the musical score and printed on the phonograph plate.

Once the songs had been collected in line with these criteria, the songbook should be made, which should include the songs grouped into sections according to a criterion that bears in mind the way the people use them. On this point, Serra i Pagès suggested starting with the tune, not the lyrics. In short, he noted that form is a stabler element than content, because, in his own words, 'people sing a historical tune, a love song, a satirical ditty or a song about a chilling crime all with the same tune'.³³ Therefore, Serra i Pagès prioritised two fundamental elements when studying songs: form and use, quite modern criteria that renowned folklorists such as Vladimir Propp³⁴ and Heda Jason³⁵ consider indispensable when studying folklore.

Serra i Pagès proposed a classification that incorporated yet another section besides those mentioned in his 1917 article. He suggested establishing the following three groups of songs: rudimentary songs, rhythmic songs and melodic songs. Rudimentary songs are those that children sing or that adults sing to children to make them laugh or go to sleep or to distract them. They are songs with simple lyrics and very easy tunes (often recited rhythmically, with many breaks and a final cadence). Rhythmic songs are those in which rhythm predominates (slow, moderate or brisk); they encompass work songs and dances. Finally, melodic songs are those in which melody stands out in an effort to arouse emotions or moods, such as ballads. Furthermore, Serra i Pagès believed that the songbook should also include: (1) calls used to herd livestock; (2) traditional tolls of bells, trumpets and dulzainas, along with the way people interpret them; and (3) the voices of travelling salesmen as they hawk their wares.

In Serra i Pagès' opinion, it was essential for the songbook to present the songs with their associated folkloric explanations, because otherwise it would be impossible to fully understand what they mean. Therefore, the songbook should be comprised of songs that have been compiled folklorically in accordance with the customs and mores of the people who live in a territory with unique

features. As a result, Serra i Pagès believed that a songbook should be made for each county or major natural region based on the song-collecting activity that was underway, such as in the county of Ripoll, where almost 500 songs had been collected. Serra i Pagès had overseen this collecting venture between 1903 and 1922, and the folklorists who participated were Tomàs Raguer, Salvador Vilarrassa, Josep Maideu, Manuel Cavalleria, Ramir Mirapeix and Damià Torrents, among others.³⁶ Another county where Serra i Pagès oversaw the song-collection efforts was Bages. The songs collected were published in the *Butlletí del Cente Excursionista del Bages* between 1906 and 1930 under the oversight of Blai Padró and Joaquim Pecanins.³⁷

Serra i Pagès believed that making the songbook was a task that had to be done immediately, when the survival of traditional songs was endangered and they could disappear, and he related this endeavour with love of the fatherland and the need to transmit this legacy to future generations. Rafael Patxot made this possible, as he had decided to finance the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, take over the direction of the Orfeó Català and get personally involved in both planning and overseeing the project. Even though Patxot fully adopted Serra i Pagès' postulates, the idea of making a songbook based on work conducted county-by-county was not the formula chosen to compile the songs. The *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* did not fully follow Serra i Pagès' suggested guidelines, but it did draw from some of his methodological underpinnings.

OBRA DEL CANÇONER POPULAR DE CATALUNYA

The project to create the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* came to fruition thanks to the patronage of Rafael Patxot i Jubert via one of the foundations he had created, specifically the Fundació Concepció Rabell i Cibils, which he had set up thanks to the funds he had inherited from his sister-in-law for the purpose of cultivating Catalan culture. As the administrator of the foundation, Patxot decided to promote the long-discussed project of creating a folk songbook, one of whose prime defenders was Rossend Serra i Pagès. Thus, steadfastly determined to move the project ahead, on 28 October 1921 Patxot suggested to Lluís Millet that the Orfeó Català oversee it. This decision may have been based on the fact that the Orfeó Català was a prestigious musical society and that the awards created by Patxot's father, Eusebi Patxot i Llagostera, in 1919 were announced and awarded at the Orfeó Català.³⁸ Millet's affirmative response allowed the project to get underway. The opening session was held on 6 January 1922, and representatives of different Catalan cultural institutions attended, including Agustí Duran i Sanpere (Centre Excursionista de Catalunya), Jaume Massó i Torrents (Institut d'Estudis Catalans), Tomàs Carreras i Artau and Josep Maria Batista i Roca (Arxiu

d'Etnografia i Folklore de Catalunya), Antoni Nicolau (Escola Municipal de Música), Francesca Bonnemaïson (Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona), Rosend Serra i Pagès (Folklore Section of the Club Muntanyenc), Joan Tomàs i Joan Amades (Folklore Section of the Ateneu Enciclopèdic Popular) and other personalities.³⁹ The director of the project was Francesc Pujol i Pons (Barcelona 1878 – 1945), and the secretary was Joan Puntí i Collell (Manlleu 1886 – Barcelona 1962). It also had an advisory board made up of the Institut d'Estudis Catalans, the Centre Excursionista de Catalonia and the Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya.

The purpose of the project was to collect and study the songs from the Catalan-speaking lands and publish them in a songbook, but in 1939 it was interrupted because of the end of the Spanish Civil War and the subsequent Franco dictatorship. Despite this, there was still some sporadic activity in 1940, such as the voluntary research mission undertaken by Palmira Jaquetti in Setcases, Manyanet and Anglès, and Vall d'Aran.⁴⁰

The first task to create the songbook was writing a circular addressed to 'all Catalan folk song lovers' which explained the goals and characteristics of the project and recruited participants. It also outlined what was going to be collected: songs; children's songs; children's games set to music; ballets, dances and Mardi Gras songs; traditional serenades and calls; and all kinds of folk music.⁴¹ This call for collaboration came with 'General rules for collecting songs',⁴² which sought to methodologically guide the collecting efforts. In brief, these rules were:

- The entire song should be copied (lyrics and tune), as well as all the variations that can be found of both the melody and the text, no matter how minor they may be.
- The song should be copied accurately, presented just as the people sing it, even with its imperfections.
- If possible, write down the circumstances of the song: the place where it was collected; the age, sex and prove-

nance of the singer; in children's games, the way they are played; in ballets, dances and Mardi Gras songs, and in traditional serenades or calls, the holidays or seasons when they are sung; their traditional meaning; the way they are presented and executed; and the instruments used.

These rules are similar to the criteria that Rosend Serra i Pagès had developed to create the Catalan songbook. Therefore, in this respect, the methodology used in the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* was in line with the one he proposed based on the science of folklore.

All told, more than 1,500 copies of the circular were sent out to all the choral societies and folk orchestras in the Catalan-speaking lands. The responses came quickly, and by 1922 several compilations of songs and other materials related to folk songs (such as books, articles, etc.) had reached the *Obra del Cançoner* offices. In addition to these materials, which were sent by private individuals, the unpublished compilations of folk songs from the Catalan Musical Festivals contests organised by the Orfeó Català also expanded the *Obra del Cançoner* collection.

The *Obra del Cançoner* also had its own mechanisms to expand its collection. It specifically promoted two of them: contests and research missions. The contests awarded prizes for the best compilations of songs, both qualitative and quantitative. The research missions consisted in collecting songs through what today we would call fieldwork, and they were remunerated. Two people participated in the missions: a folklorist and a musician, which reflected the methodological approach outlined by Serra i Pagès in his works. They pledged to collect the lyrics and tune of the song, as well as any associated folkloric aspects; they could also make a phonographic recording of the song and take pictures of the singers, if appropriate. Along with this material, they had to submit a report containing their personal impressions of how the mission went. Between 1922 and 1936, 65 research missions were conducted on assignment from the *Obra del Cançoner*,

FIGURE 3. Joan Tomàs i Parés (1896–1967) with the *flabiolaire* Pau Orpí i Gili 'Mataporcs' in Sant Llorenç d'Hortons, Tarragona. Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Abadia de Montserrat.

and in 1940 Palmira Jaquetti undertook her voluntary mission mentioned above. Even though the project did not include systematic, exhaustive research by county or natural regions, as Serra i Pagès had proposed, the research missions did reach broad swaths of the different Catalan-speaking lands. While it was active, the *Obra del Cançoner* also received donations. For example, its document collection contains materials from the personal archives of Marià Aguiló and Rossend Serra i Pagès.

Between 1926 and 1929, the Fundació Concepció Rabell i Cibils published three volumes of materials from the *Obra del Cançoner*. The Civil War and the Franco regime led to the interruption of the publications planned and prevented materials from being consulted, but the efforts made by the Abbey of Montserrat with the descendants of Rafael Patxot allowed this important archive, conserved partly in Switzerland and partly in Barcelona, to be recovered.⁴³ In 1991, the Patxot family donated the *Obra del Cançoner* archive to the Abbey of Montserrat, and one copy was made for the Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana⁴⁴ and another for the Biblioteca de Catalunya so that the documentation would be available for consultation. Between 1993 and 2011, Publicacions de l'Abadia de Montserrat published 19 volumes of materials (from volumes IV to XXI), a continuation of the first three published before the Civil War, in an edition overseen by Josep Massot i Muntaner; between 2013 and 2014, it reissued the first three volumes of materials (vol. I, fasc. 1 and 2, vol. II and vol. III), which had originally been published between 1926 and 1929.

CONCLUSIONS

From the dawn of the interest in folk poetry in Catalonia in the 1830s until practically one century later, the study and compilation of folk songs was driven by the patriotic zeal to safeguard the language and personality of the nation. The Romantic scholars Manuel Milà i Fontanals and Marià Aguiló i Fuster theorised on the concept of folk poetry and determined its characteristics and limits. Their collections of songs, driven primarily by a literary interest, focused on the texts and seldom included musical notation.

These individual actions were followed by the collective actions promoted by societies and institutions, which shared the objective of collecting Catalan folk songs before they disappeared but differed in the way they collected and disseminated them. Thus, the musicians associated with the Orfeó Català encouraged folk songs to be collected through contests, such as the Catalan Music Festivals, and they then harmonised and modified them before disseminating them to confer greater aesthetic and musical quality on the songs. Rossend Serra i Pagès, however, tailored the song-collection efforts to the parameters of the new science of folklore, with respect for the oral sources and a scholarly treatment of the materials. His teachings and dissemination efforts had a major influence

on the efforts of the folklorists from the counties of Ripoll and Bages to develop songbooks for those counties. Serra i Pagès was very active in the efforts to create a Catalan folk songbook, and he laid the theoretical and methodological foundations that were mostly applied in the *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* project promoted and financed by Rafael Patxot i Jubert.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Johann Gottfried HERDER. *Volkslieder*. Leipzig: In der Weygandschen Buchhandlung, Leipzig 1778-1779.
- [2] Josep M. PUJOL. 'Del(s) folklore(s) al folklore de la comunicació artística interactiva', in Caterina Valriu and Joan Armangué (eds.). *Els gèneres etnopoètics: competència i actuació*. Dolianova: Grafica del Parteolla, 2007, pp. 97-116. Reproduced in Carme Oriol and Emili Samper (eds.). 'Això era i no era'. *Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Tarragona: Publicacions URV, 2014, pp. 79-96.
- [3] Josep M. PUJOL. 'Introducció a una història dels folklores'. In Ignari Roviró and Josep Montserrat (coords.). *La cultura*. Col·loquis de Vic 3. Barcelona: Universitat de Barcelona – Vicerectorat de Recerca, 1999, pp. 77-106. Reproduced in Carme Oriol and Emili Samper (eds.). 'Això era i no era'. *Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Tarragona: Publicacions URV, 2014, pp. 167-181.
- [4] Joan PUNTÍ i COLLELL. *Ideari cançonístic Aguiló*. Edited by Josep Massot i Muntaner. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.
- [5] Josep M. PUJOL. 'Un episodi preliminar de la història de la rondallística catalana: Manuel Milà i Fontanals, 1853', in Magí Sunyer, Roser Pujadas and Pere Poy (eds.). *Literatura i identitats*. Valls: Cossetània, 2004, pp. 59-79.
- [6] See JOSEP MASSOT i MUNTANER. 'La poesia popular i la Renaixença'. *Caplletra*, no 5, 1988, pp. 51-71; and 'Marià Aguiló i la descoberta de la poesia popular'. *Escriptors i erudits contemporanis*. Fourth series. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, pp. 17-45.
- [7] Joan PUNTÍ i COLLELL. *Ideari cançonístic Aguiló*, op. cit.
- [8] JOSEP MASSOT i MUNTANER. 'Introducció', in Joan Puntí i Collell. *Ideari cançonístic Aguiló*, op. cit., pp. 5-19.
- [9] JOSEP MASSOT i MUNTANER. 'Introducció', in Joan Puntí i Collell. *Ideari cançonístic Aguiló*, op. cit., p. 17.
- [10] JOSEP MASSOT i MUNTANER. 'Introducció', in Joan Puntí i Collell. *Ideari cançonístic Aguiló*, op. cit., pp. 16-17.
- [11] See the following works by JOSEP MASSOT i MUNTANER: 'Marià Aguiló, collector de cançons populars', in *Actes del cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1980, pp. 287-324; *Els viatges folklòrics de Marià Aguiló*. Speech delivered on 6 June 2002 at the public initiation of Josep Massot i Muntaner into the Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, and the response by the scholar Joaquim Molas i Batllori. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2002, pp. 5-44. Reproduced in Josep Massot i Muntaner. *Es-*

- criptors i erudits contemporanis*. Third series. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, pp. 9-53.
- [12] See Josep MASSOT i MUNTANER. 'Jacint Verdaguer i la poesia popular'. *Escriptors i erudits contemporanis*. Third series, op. cit., pp. 69-122.
- [13] Xosé AVIÑO. *La música i el modernisme*. Barcelona: Curial, 1985.
- [14] See the entry on 'Modernisme' in the *Gran Enciclopèdia Catalana*. < <https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana>>.
- [15] Josep CRIVILLÉ. 'L'Orfeo Català i les Festes de la Música Catalana', in Josep Crivillé and Ramon Vilar (coords). *El Cançoner popular català (1841-1936)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 2005, pp. 52-71.
- [16] Josep CRIVILLÉ. 'L'Orfeo Català i les Festes de la Música Catalana', op. cit., pp. 54-56.
- [17] Hans MOSER. 'Vom Folklorismus in unserer Zeit'. *Zeitschrift für Volkskunde*, 1962, no 58, pp. 177-209.
- [18] See the works by Josep MARTÍ: 'El folklorismo. Análisis de una tradición "prêt-à-porter"'. *Anuario Musical*, 1990, no 45, pp. 317-352; *El folklorismo, uso y abuso de la tradición*. Barcelona: Ronsel, 1996.
- [19] As a scholarly discipline, folklore originated in the letter to the editor published on 22 August 1846 in the London magazine *The Athenaeum* by the British historian William J. Thoms, who signed it with the pseudonym Ambrose Merton.
- [20] Josefina ROMA. 'Els projectes de l'arxivística folklòrica', in Carme Oriol and Emili Samper (eds.). *Història de la literatura popular catalana*. Tarragona: Publicacions URV, pp. 88-107.
- [21] Many of these materials disappeared during the Spanish Civil War (1936-1939) and the post-war years. Those that were conserved are currently at the Institució Milà i Fontanals in the Spanish National Research Council's Barcelona branch.
- [22] Sara LLORENS DE SERRA. 'Nota biogràfica', in *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès*. Barcelona: Estampa de la Casa Miquel-Rius, 1926, p. VII-XXXI, pp. XII-XIII.
- [23] Sara LLORENS DE SERRA. 'Nota biogràfica', op. cit., p. XII.
- [24] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner musical popular català'. *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*. Year XIII, no. 70 (January-June 1917), pp. 210-230, and no. 71 (July-December 1917), pp. 233-247.
- [25] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner musical popular català'. *Renaixement*, 1916: I, no. 280 (4 May); II, no. 281 (18 May); III, no. 282 (1 June); IV, no. 283 (15 June).
- [26] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner musical popular català'. *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*, op. cit., p. 211.
- [27] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner musical popular català'. *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*, op. cit., p. 213.
- [28] See the article by his disciple Alan DUNDES. 'The fabrication of fakelore'. *Folklore Matters*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1989, pp. 40-56.
- [29] Serra i Pagès used the term 'traditional' as equivalent to 'folk' in the sense described thus far.
- [30] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner musical popular català'. *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*, op. cit., pp. 247.
- [31] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner popular català', in: *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès*, op. cit., pp. 49-64.
- [32] Rossend SERRA I PAGÈS. 'El Cançoner popular català', in: *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès*, op. cit., p. 50.
- [33] Rossend Serra i Pagès. 'El Cançoner popular català', in: *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès*, op. cit., p. 51.
- [34] Vladimir PROPP. *Theory and History of Folklore*. Manchester: Manchester University Press, 1984.
- [35] HEDA JASON. *Ethnopoetry: Form, Content, Function*. Bonn: Linguistica Biblica, 1977.
- [36] The songs were published in the book by Maria Antònia JUAN (ed.). *Cançoner del Ripollès*. Ripoll: Centre d'estudis comarcals del Ripollès, 1998.
- [37] Josep CRIVILLÉ. 'Rossend Serra i Pagès i la seva escola', in Josep Crivillé and Ramon Vilar (coords). *El Cançoner popular català (1841-1936)*, op. cit., pp. 64-71.
- [38] Josep CRIVILLÉ. 'L'Orfeo Català i les Festes de la Música Catalana', op. cit., p. 57, note 6.
- [39] Josep MASSOT I MUNTANER. *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*, vol V. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 238.
- [40] A selection of these materials has been published in Josep MASSOT I MUNTANER. *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*, vol XX. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, pp. 265-278.
- [41] *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, vol. 1, fasc. 2, op. cit., pp. 424.
- [42] *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, vol. 1, fasc. 2, op. cit., pp. 424-425.
- [43] Regarding the story of how the *Obra del Cançoner* was recovered, see, among others, the following works published by Josep MASSOT I MUNTANER: 'L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, avui'. *Llengua i literatura* 5, 1992-1993, pp. 739-751; and 'L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, font de recerques'. *Llengua i literatura* 14, 2003, pp. 549-561.
- [44] This is currently the Documentation Centre of the Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals.

BIOGRAPHICAL NOTE

Carme Oriol Carazo (Amposta, 1955) is chair of the Catalan Philology Department at the Universitat Rovira i Virgili and a member of the Identitats en la Literatura Catalana Research Group (GRILC), recognised and consolidated by the Generalitat de Catalunya. She directs the Arxiu de Folklore at the URV, from which she has contributed to creating several specialised databases than can be consulted online (<http://www.arxiudefolklore.cat/>). Her research focuses on studying the theory, genres and history of folk literature (or ethnopoetics) and folklore.

In memoriam

Josep Massot i Muntaner (1941-2022)*

Just as the editing of this issue of *Catalan Historical Review* was closing, we learned of the passing of our colleague Josep Massot i Muntaner, the associate editor of the journal since its inception. Born in Palma de Mallorca in 1941, Josep Massot died at the infirmary of the monastery of Montserrat on 24 April 2022, where he had been a monk since 1962. He was the

eldest of four siblings. His father was a doctor and his grandfather was a folklorist and collector of Mallorcan fables. As a member of a family who loved books and music, he had identified with culture in his local language since his childhood. He earned a degree in Romance philology from the Universitat de Barcelona in 1963. He was a disciple of Ramon Aramon and Joaquim Molas at *Estudis Universitaris Catalans*. He directed the *Diccionari de Literatura Catalana* from 1977 to 1979. He founded the magazine *Randa* in 1975. He served as the secondary of the *Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalana* from 1973 to 1993 and was the founding president of the *Societat Catalana de Llengua i Literatura* of the Institut d'Estudis Catalans from 1985 until 1991, while also serving as the director of its journal *Llengua i Literatura*. He had been a member of the editorial board of the journal *Estudis Romànics* since 2000. Josep Massot was able to read a dozen languages.

He was the director of the journal *Serra d'Or* since 1971, the same year he took over the directorship of *Publicacions de l'Abadia de Montserrat*. Without his decisiveness and drive, many research-based and informational books would not have been published in the past few decades. He always kept a global view of the cultural unity of the Catalan-speaking lands. He had been a member of the Institut d'Estudis Catalans since 1999 and served as president of the History-Archaeology Section from 2014 to 2018 after having been its treasurer, secretary and vice-president. He had been a member of the technical committee of the *Fundació Mercè Rodoreda* since 2015. He was also the secretary of the directorate of the *Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* since 2006 and a member since 2000.

The curator and editor of the *Cançoners Populars de Catalunya*, his specialities were Catalan literature and the contemporary history of Mallorca, in addition to the history of the Church, viewed in its internal diversity and its relationship with the country. His curiosity led him to work on such varied topics and figures as the Italian fascist Comte Rossi, the republican politician Antoni Maria Sbert, the musicologist Baltasar Samper, the philologist Antoni Maria Alcover, the complex and multifaceted Joan Estelrich, the patron Rafael Patxot and the abbots of Montserrat in the nineteenth and twentieth centuries, all studied with objectivity and exceptional documentation in relationship to the context in each period.

Some of the most noteworthy of his 70 books include: *Els mallorquins i la llengua autòctona* (1972), *Aproximació a la història religiosa de la Catalunya contemporània* (1973), *L'Església catalana al segle XX* (1975), *La Guerra Civil a Mallorca* (1976), *Església i societat a la Mallorca del segle XX* (1977), *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra* (1978), *L'Església catalana entre la guerra i la postguerra* (1978), *Els creadors del Montserrat modern* (1979), *Antoni Maria Alcover i la llengua catalana* (1985), *Georges Bernanos i la Guerra Civil* (1989), *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears* (1990), *El cònsol Alan Hillgarth i les Balears* (1995) *Tres escriptors davant la guerra civil: Georges Bernanos, Joan Estelrich i Llorenç Vilallonga* (1998), *Antoni Maria Sbert, agitador, polític i promotor cultural* (2000) and *Caçadors de cançons. Les missions de l'Obra del Cançoners Populars de Catalunya* (2021). These monographs and syntheses were joined by two series of compilations of his articles: *A la ciutat dels llibres* in three instalments issued in 2015, 2016 and 2020, and *Escriptors i erudits contemporanis* in a dozen volumes from 1994 to 2013.

And indefatigable worker and cultural promoter of others' works, his efforts garnered him multiple recognitions, such as the Francisc de Borja Moll Award from *Obra Cultural Balear* in 1989, the Cross of Saint George from the Generalitat de Catalunya in 1996, the National Folk Culture Award from the Generalitat de Catalunya in 1997, an honorary doctoral degree from the Universitat de les Illes Balears in 1998 and another from the Universitat de València in 2017, the Gold Medal of the Balearic Islands in 2009, the Honorary Award in Catalan Letters from *Òmnium Cultural* in 2012 and the Medal of Honour of the *Xarxa Vives d'Universitats* in 2018.

In 2021, much to his surprise, the miscellany *Homentage a Josep Massot i Muntaner. El monjo, l'historiador i l'editor* was devoted to him, a book in which 60 people

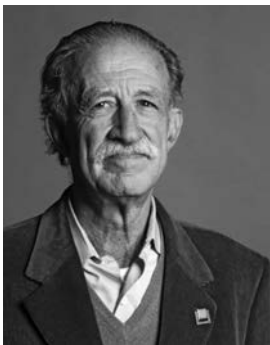
* Text prepared by Albert Balcells (Institut d'Estudis Catalans)

contributed under the coordination of Jordi Manent. And then in 2021, the book *Josep Massot i Muntaner, el combat per la història* by David Ginard i Féron, was issued. It starts with a prologue by Paul Preston, who stresses the importance of the Foreign Office documentation that Massot located in the British National Archive, which is of keen interest in revealing the international dimension of the Spanish Civil War around Mallorca and Menorca due to the Italian intervention and the failure of Captain Alberto Bayo's expedition from Barcelona. Ginard's book is organised as a dialogue with Josep Massot, where his life is associated with the history of the country at all

times, and with a great deal of information, such as the historian-monk's collaboration with the shut-in of intellectuals at Montserrat in 1970, the immediate forerunner to the establishment of the Assemblea de Catalunya, a unitary, democratic, anti-Franco movement.

Josep Massot believed that history should explain events, but that the events had to be interpreted, and he did so in accordance with his conception of the world and of life. He managed to pair vivid storytelling with solid erudition. The fragility of his personal appearance concealed the steadfastness of his character and the perseverance of his determination.

Santiago Riera i Tuèbols (1935 - 2021)*

His scientific and academic career was marked by his early studies in engineering, which culminated with a doctorate (1973), and by his teaching activity as a professor of thermodynamics and physiochemistry at the Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials. To the surprise of many, his personal curiosity and inclination led him to study history, in the

specialisation of contemporary history, at the Universitat de Barcelona with extraordinary personal effort: he earned his Bachelor's in 1981 at the age of 46. By 1983 he was working as a teaching assistant, and in 1986 he became a tenured professor specialised in the Department of the History of Science and Technology (a field in which he had already published a synthesis on Catalonia in 1983). Ultimately, the engineers also accepted this shift as a source of enrichment and asked him to work on many collaborations in this field within the Col·legi d'Enginyers. He taught, researched and directed many theses in the Department of Contemporary History until he retired in 2006. On that occasion, the journal *Cercles d'Història Cultural* devoted a monographic tribute edition to him. His maturity and reputation as a great lecturer led him to stand out among professors and students over all those years. In terms of his field of specialisation, his first focus of interest led him to study the Enlightenment in Catalonia, with general contextualisations, institutional studies and analyses of the major personalities; these issues have actually occupied him his entire life. An early study that stemmed from his doctoral thesis was on Francesc Salvà i

Campillo (1985). Another of his areas of interest was a study of Narcís Monturiol and his *Ictineu* submarine, to which he devoted numerous articles and a book, as well as curating an exhibition at the Museu Marítim (1986), taking advantage of the revived interest in this figure on the centennial of his death. Yet another main focal point was his study of the scientific and technical aspects of the Romantic period, with studies on Catalonia during the Renaixença and Europe, such as his research on Goethe, which became one of his main passions, and on the utopian implications of the grand scientific conceptions of that period, as well as the repercussions and controversial impact of Darwinism in Catalonia. Another front that caught Riera's interest was industrial archaeology and the recovery of Catalonia's industrial heritage, activities in which he was a pioneer. In the midst of the euphoria over the Olympics, he promoted a group bent of preserving the heritage in Poble Nou which was being threatened with the construction of the Olympic Village (1991); the Town Hall denounced them as conservatives and reactionaries, but it ended up sponsoring a team to catalogue what was being destroyed and awarded Riera the City Medal. He also devoted quite a few studies to the industrial colonies of Catalonia, with particular attention to the Catalan forge. Between 2001 and 2005, he was the lead researcher in the project 'L'home i el ferro a Catalunya'. Among many other topics of interest to Riera, we can highlight his studies on the railway and steamships, as well as the Catalan historical biography of the leading scientists, institutional managers and intellectuals in the fields of science and technology. Santiago Riera was a member of the advisory board of the Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya in Terrassa virtually from its inception in 1984. His later work, in addition to syntheses meant for a wide readership, included reflections on political, ethical and national aspects of the evolution of his areas of interest in relation to Catalonia and the world at large: he was a member of the Advisory Board of the Institut de Tecnoètica. With regard to his institutional commitment, his work at the Ateneu Barcelonès is worth highlighting, where he twice served as president and was a

* Text prepared by Jordi Casassas Ymbert (Institut d'Estudis Catalans). Photo: Archive of the Institut d'Estudis Catalans. Photographer: Jordi Pareto.

member of the advisory board of its important library until last March. Santiago Riera was an indefatigable worker, published an average of one book every two years and even cultivated historical novels and travel literature, most prominently several books devoted to studying the major European cities that played an important role in the cultural evolution of the continent. He entitled what he claimed was going to be his last book *Jo i la meva circumstància. Consideracions sobre el determinisme* (2019), and after that he spent his time writing his memoirs, which were unfortunately left unfinished upon his death.

Between 1979 and 1983, he was the president of the Engineering Section of the Societat Catalana de Ciències Fí-

siques, Químiques i Matemàtiques, and from 1990 to 1991 he was the president of the Societat Catalana d'Estudis Històrics. With a candidacy supported in the plenary by Albert Balcells, on 17 June 2002 he joined the Institut d'Estudis Catalans as a member affiliated with the History-Archaeology Section, to which he regularly contributed. On 30 October 2003, he read his inaugural address entitled 'Una visió de la Il·lustració catalana'.

A kind, cordial man of extraordinary delicacy coupled with strong convictions and incredible intellectual rigour, with the physical disappearance of Santiago Riera i Tuèbols we have lost a referent and a great colleague and friend.

Biographical sketch of the new member of the History-Archaeology Section

Meritxell Simó Torres (Barcelona, 1967) earned her Bachelor's in Romance Language Philology from the Universitat de Barcelona (UB) in 1990, with the Extraordinary Bachelor's Prize. She furthered her education at Sapienza Università di Roma and at the Sorbonne of Paris. She earned research grants awarded by CIRIT and the Ministry (FPI)

and completed her doctoral degree at the UB, where she earned the European Doctorate in Romance Language Philology and the Extraordinary Doctoral Prize in 1996. She secured a position as a tenured professor in 2001. Over the years, she has directed around 20 Master's degree theses and eight doctoral theses, three of which have already been read and five of which are currently underway. In 2018, she served as a visiting professor at the Università degli Studi di Padova (Italy).

With four recognised stints in administration, she has had a prominent, steady presence in the academic administration of her faculty over 20 years, serving as the academic coordinator, the academic secretary, the president of the Faculty Quality Committee, a member of the Internal Evaluation Committee and a member of the UB's Quality Council. She is currently a member of different management committees in the Faculty of Philosophy and the UB, and she has been a member of the UB's Research Council as a representative of the university's research institutes since 2015.

She has directed three doctoral theses (two of which earned the distinction of being European doctorates) and is currently directing five others. She has participated in a dozen research projects financed by different ministries with competences in research, two of which she directed, and in three Small Research Groups, one of which she directs. She is currently also the coordinator of a research project in collaboration between the UB and the USC.

She has been a researcher at the UB's Centre Dona i Literatura (2003-2013) and is currently a member and the director of the Institut de Recerca en Cultures Medievales at the UB. She has been named a Time Machine Ambassador in the European Time Machine network (<https://www.timemachine.eu/>), financed by the European Commission, which is geared towards managing big data as a way to reconstruct Europe's cultural past. She has organised a dozen conferences, including the major Congrès

Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (2019), as well as different research conferences at the IRCVM. She is a member of the Management Committee of the IEC-UAI project *Corpus des Troubadours*.

Regarding her publications, she is the director of several research collections, including *IRCVM Medieval Cultures* (Viella), *Lliçons /Lessons* (EUB), *MVNERA* (EUB), *IRCVM Premis* (EUB) and *SVMMA Revista de cultures medievals*, a bilingual (Catalan/English) open-access journal which is well positioned in the leading national and international index rankings. She is a member of the scientific committee of several prestigious journals and collections in the Romance languages, such as *Revue des Langues Romanes*, *Revista de Filología Románica* (UCM), the *Studia Philologica* collection of Erma di Bretschneider (Rome) and the *Medievalismi. Collana di studi storico-letterari, filologici e culturali* collection (Edizioni dell'Orso, Alessandria). In addition to these scholarly research publications, she is also a member of the advisory board of magazines targeted at a general readership, such as *Sàpiens*, *Món medieval* and *Medieval*.

Even though she has also focused on other topics, such as Romance historiography and the birth of European linguistic consciousness, her research has primarily revolved around the European reception of the troubadours and on the literary creation and representation of women, fields in which she has worked as a researcher and director of different research projects. Her publications include the books *La arquitectura del 'roman courtois' con inserciones líricas*, New York, Peter Lang, 1999; Cecco Angiolieri; *Sonetos*. Introduction, translations, notes and thematic index by Meritxell Simó, Rome-Paris, Memini-Champion, 2003; and *On Lies and Fairy Tales: Women and Poetic Creation in the 'Lais' of Marie de France*, Barcelona, EUB, 2017. She has been in charge of the miscellanies *Pragmàtica de la literatura medieval*, Universitat de València, 2017; *Los trovadores. Creación, recepción y crítica en la edad media y en la edad contemporània*, Kassel, Reichenberger, 2018; and *Los Motz e-l so afinan: cantar, llegir, escriure la lírica dels trobadors*, Rome, Viella, 2020; in addition to many articles in miscellanies and journals and conference presentations. Within the *Corpus des Troubadours* project, she published the book *La cançó provençal en la literatura catalana cent anys després*, Sismel. Edizioni del Galluzzo, 2012.

She has taken an interest in translation as both theoretical reflection and as a translator of mediaeval texts into Catalan and Spanish. She has been a guest lecturer at several Spanish and European universities and at prestig-

ious international research centres such as the Circolo Filologico Padovano, the Consiglio Nazionale delle Ricerche of Naples, the Centre Nationale de la Recherche Scientifique of Paris and Spain's own CSIC. She has also sought to promote dissemination and research. For eight years, she organised the Premi Carme Serrallonga a la Qualitat Lingüística awarded by the UB's Faculty of Philology, and later she promoted prizes targeted at undergraduate students, such as the Premi al millor TFG de Cultures Medievales, and at the scholarly community,

such as the Premi d'Investigació Dr Saladié Roig, which is now in its fifth edition. As the Director of the IRCVM, she has worked intensely to disseminate scholarship in conjunction with institutions like La Filmoteca, the Fundació Romea per a les Arts Escèniques, the ICD, MUHBA, the Museu Marítim, the Biblioteca de Catalunya and the Fundació Privada Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, among others.

VICENÇ BELTRAN

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2021

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2021 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books Llibres

BALCELLS, Albert. *Les galeries catalanes de ciutadans il·lustres i la memòria col·lectiva*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2021. – 109 p. : il.

CASANOVA I MANDRI, Rossend. *La medalla en l'obra de Ramon Ferran*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2021. – 302 p. : il.

Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement / A cura de Ferran Arasa, Marta Prevosti, Joan Sanmartí i Núria Tarradell-Font. Institut d'Estudis Catalans; Barcelona 2021. – 294 p. : il.

I. «Prefaci»; II. MARTÍN ÁVILA, Gabriela «Li dèiem Don Miguel»; III. ARANEGUI GASCÓ, Carmen «Tarradell: del seminari d'arqueologia al País Valencià»; IV. BALDÓ LACOMBA, Marc «La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970)»; V. MARTÍ OLIVER, Bernat «El professor Miquel Tarradell i la prehistòria valenciana»; VI. MATA PARREÑO, Consuelo «Miquel Tarradell i les seues aportacions a la cultura ibèrica»; VII. RIBERA I LACOMBA, Albert Vicent «Aportacions de Miquel Tarradell al món romà valencià»; VIII. ARANEGUI GASCÓ, Carmen «Tarradell 1948-1958: la vertiginosa posada al dia de l'arqueologia del nord del Marroc»; IX. RAMON TORRES, Joan «Miquel Tarradell, africanista i pioner de l'arqueologia púnica a l'Occident»; X. CARDELL I PERELLÓ, Jaume «Miquel Tarradell i *Pollentia*, trenta-nou anys de ciència»; XI. HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi «Miquel Tarradell i Mateu i els estius a Mallorca (1957-1970). Les campanyes a les necròpolis protohistòriques de la badia de l'Alcúdia i la seva influència en la recerca posterior»; XII. FERRÉ I TRILL, Xavier «Miquel Tarradell: una lectura contextualitzada de *Nosaltres, els valencians*»; XIII. FERRÉ I TRILL, Xavier «Notes a l'en-

torn de Verdaguer»: un text inèdit de Miquel Tarradell (1945)»; XIV. TARRADELL I MATEU, Miquel «Memòria del meu temps»; XV. TARRADELL I MATEU, Miquel «Text enviat per Miquel Tarradell a Josep Pla el 23 d'agost de 1967»; XVI. PLA I CARRERA, Josep «Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 15 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)»; XVII. TARRADELL I MATEU, Miquel «Carta de Miquel Tarradell a Josep Pla del 17 d'abril de 1967»; XVIII. PLA I CARRERA, Josep «Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 22 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)»; XIX. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Entre els primers escrits de joventut de Miquel Tarradell»; XX. TARRADELL I MATEU, Miquel «Articles publicats a Ariel, revista de les arts»

Llengua, literatura i impremta: Perpinyà, segles XVI-XIX / Edició a cura d'Eulàlia Miralles i Marc Sogues. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica; Barcelona 2021. – 193 p.

I. MIRALLES JORI, Eulàlia «Presentació»; II. COMAS, Mercè «De Rosenbach a Alzina (s. XVI-XIX). La vitalitat de la impremta a Perpinyà»; III. COMAS, Mercè; MIRALLES JORI, Eulàlia «La producció perpinyanenca de l'impressor Samsó Arbús»; IV. COMAS, Mercè «Un apunt sobre la literatura impresa a Perpinyà al primer terç del segle XVII»; V. COMAS, Mercè «Entre el principi i l'inici: la poesia preliminar als impresos perpinyanencs del segle XVII»; VI. MIRALLES JORI, Eulàlia «La llengua de la impremta a Perpinyà durant la segona meitat del segle XVII (1650-1699)»; VII. MIRALLES JORI, Eulàlia «Dos llibres de devoció del notari Lluís Guilla»; VIII. JANÉ CHECA, Òscar «El projecte d'una primera Història del Rosselló com a instrument d'integració a França a final del segle XVII»; IX. SERRES BRIÀ, Rotllà; VILA, Pep «*La regla de la gloriosa Santa Clara* (Perpinyà, 1707), un imprès no inventariat»; X. COMAS, Mercè «“A cantar meravelles grans”: les *Alegrias de Nadal*»; XI. VILA, Pep «La impremta en català a Perpinyà durant la primera meitat del segle XIX»

Plumbum litteratum. Studia epigraphica Giovanni Mennella oblata / a cura di Giulia Baratta. Scienze e Lettere; Roma 2021. – 519 p. : il.

I. MAYER I OLIVÉ, Marc «Per Giovanni Mennella»; II. PINYOL I TORRENTS, Ramon «Prefaci»; III. DOMERGUE, Claude «“*Massae plumbeae*” ou “*lateres plumbei*”? À propos du mot latin signifiant “lingot”»; IV. RICO, Christian ; JUAN, Carlos de ; CIBECCHINI, Franca «“El plomo de Nerón”. Primer avance sobre el cargamento de plomo de pecio romano de Bou Ferrer (La Vila Joiosa, Alicante)»; V. STEFANILE, Michele «*Massae plumbeae* da *Carthago Nova*. Alcune novità e alcune note prosopografiche»; VI. VELAZA, Javier «La epigrafía paleohispánica sobre láminas de plomo: algunas reflexiones generales»; VII. CICALA, Giovanna «Osservazioni sul grupo 22 della *Tesserarum Sisciae Sylloge* (TSS)»; VIII. RISO, Frederica Maria «Le lamelle plumbee iscritte dal deposito di Ostiglia (MN)»; IX. BUONOPANE, Alfredo ; CRESCI MARRONE, Giovannella ; TIRELLI, Margherita «Etichette plumbee iscritte e commercio della lana ad *Altinum* (Italia, regio X)»; X. PIRAS, Marianna «Una testimonianza epigrafica dalle Isole Baleari: i “ploms de Ses Fontanelles”»; XI. PACI, Gianfranco ; MARENGO, Silvia Maria ; ANTOLINI, Simona «*Lamellae perforatae, fistulae aquariae, glandes missiles*: novità dalla regio V Italiae (Picenum)»; XII. MAINARDIS, Fulvia «La documentazione epigrafica su piombo nella parte orientale della Venetia et Histria. Bilancio di sintesi e nuove letture»; XIII. CAMODECA, Giuseppe «Nuove *fistulae aquariae* da *Puteoli*»; XIV. LUCIANI, Franco «*Servi publici as plumbarii*. Some Remarks on the Manufacture of Public Lead Pipes in Roman Cities»; XV. MORRETTA, Simona ; ORLANDI, Silvia ; PALAZZO, Paola «Il senatore Cornelio Pusione e la sua *domus*: novità dagli scavi della metro C a Roma»; XVI. COARELLI, Filippo ; BENEDETTI, Lucio «Le *glandes inscriptae* del Museo Civico di Fossombrone e la battaglia del Metauro»; XVII. GENERA I MONELLS, Margarida «Els instruments de plom a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre, Ribera d'Ebre, Tarragona (s. II-I aC). Estudi d'algunes marques»; XVIII. BUORA, Maurizio ; LAFLI, Ergün «Five inscribed lead *instrumenta* from Turkey»; XIX. CORTI, Carla «Pondera inscripta. Le iscrizioni su aequipondia e pesi in piombo»; XX. ENCARNÇÃO, José d' ; OSÓRIO, Marcos «Peso de chumbo epigrafado do Sabugal»; XXI. BARATTA, Giulia «Porta-lucerne in piombo: considerazioni sulla classe di materiale alla luce degli esemplari iscritti»; XXII. LEGA, Claudia «Spigolando tra l'*instrumentum* plúmbeo del Museo Profano in Vaticano: considerazioni e aggiornamenti sui manufatti iscritti e il caso di CIL XV, 8004c»; XXIII. DE MARTINI, Silvia «Un approfondimento sul portalucerne a firma *Lusimacus* CIL XV, 8004c e un

análogo inédito da *Privernum* a firma [Co]ponius»; XXIV. CORTI, Carla «Piccoli contenitori in piombo ad anforetta: due esemplari dal Modenese»; XXV. BOLLA, Margherita ; BUONOPANE, Alfredo «Frammento di contenitore in piombo iscritto da Verona»; XXVI. GIMENO PASCUAL, Helena ; RAMOS MIGUEL, Pedro «Un nuevo *plumbarius* en Hispania (La Carolina, Jaén)»; XXVII. CIMAROSTI, Elena «Ciste, cassette e bidoni: una possibile classificazione a propósito di un monumento plumbeo da *Eporredia*»; XXVIII. CHIOFFI, Laura «*Instrumentum navis*: ceppo d'ancora al Museo di Anzio»; XXIX. CASTOLDI, Maurizio «Sigilli in piombo e dinamiche di distribuzione del marmo in età romana imperiale»; XXX. SPAGNOLI, Emanuela «Piombi monetiformi scritti. Nuovi dati da Ostia e Porto (Roma, Italia)»; XXXI. ARZONE, Antonella «La collezione di piombi monetiformi dei Musei Civici di Verona»; XXXII. GIRARDI, Cristina «Divinità plurali epicorie e romane tra *maleficia e devotio*»; XXXIII. NÉMETH, György «Why lead?»; XXXIV. MAYER I OLIVÉ, Marc «*Ex Emporiis plumbum*. L'epigrafia llatina sobre suport de plom d'*Emporiae*»; XXXV. MARCO SIMÓN, Francisco «Escritura y analogía persuasiva: textos execratorios en contextos acuáticos del occidente latino»; XXXVI. BLÄNSDORF, Jürgen «Tre iscrizioni difficili dal ninfeo di Anna Perenna (Roma) -una bilingue, una giuridica, una poetica-»; XXXVII. GRANDANTE, Ilenia «Un inedito *signaculum* in piombo con formula beneaugurale cristiana da Siracusa»; XXXVIII. BLÄNSDORF, Jürgen «Tra fede e superstizione. L'amuleto di piombo del VII secolo recentemente rinvenuto in un cimitero franco vicino a Worms»; XXXIX. DONATI, Angela ; BARATTA, Giulia «Conclusioni»

PUJOL I CASADEMONT, Enric. *L'exili català antifranquista (1939-1977) : importància i significació / Discurs de recepció d'Enric Pujol i Casademont com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 20 de gener de 2022*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2021. – 20 p.

Ramon d'Abadal i de Vinyals : sessió en memòria. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2021. – 116 p. : il.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Salutació»; II. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Introducció: Ramon d'Abadal: pensar i escriure la història»; III. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume ; MORALES MONTOYA, Mercè «Notes per a una autobiografia de Ramon d'Abadal i de Vinyals»; IV. SALRACH MARÈS, Josep M. «Ramon d'Abadal i els orígens històrics de Catalunya»; V. FELIU I MONTFORT, Gaspar «La Catalunya carolíngia»; VI. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta

«*Els precedents antics a la història de Catalunya de Ramon d'Abadal, cinquanta anys després*»; VII. «Bibliografia de Ramon d'Abadal i de Vinyals»; VIII. «Aproximació bibliogràfica sobre Ramon d'Abadal i de Vinyals»

Journals
Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 51. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2021. - 272 p. : il.

I. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «El nom que fa la cosa»; II. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2020»; III. GARCÍA GARRIDO, Manuel «Comentarios sobre los divisores de imitación massaliota»; IV. MARTÍNEZ CHICO, David «Nuevo cuarto de calco hispano-cartaginés con Melkart/prótomo de caballo»; V. MERINO, Antonio «La problemática de la raíz o lexema de la lengua ibérica»; VI. SICART CHAVARRIA, Xavier ; FERRÉ ANGUIX, Ramon ; DILOLI FONS, Jordi «Estudi arqueometal·lúrgic de la seca d'Ilercavònia i troballes recents de les seves emissions a la Dertosa romana»; VII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; BENAGES I OLIVÉ, Jaume «L'evolució de la plata visigoda des de Teodosi I (419-451) fins a Leovigild (565-586)»; VIII. PONT, Joaquim «Un òbol inèdit de Matfred I (936-969), vescomte de Narbona i la seva atribució»; IX. VALL-LLOSERÀ I TARRÉS, Jordi «Òbol inèdit de Besiers. L'emissió de Ramon I de Carcassona com a comte de Besiers (c. 994-1011)»; X. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Segon exemplar, molt probablement de Girona, d'un dels diners fins ara incerts atribuïts a Ramon Berenguer I»; XI. AGUILÓ, Bernat «Trobada de moneda melgoresa i valenciana a sa Pobla (Mallorca) i document sobre el lloc d'encunyació del reial de València (s. XIII)»; XII. VILÀ I CASOL, Albert ; VALL-LLOSERÀ I TARRÉS, Jordi «Novetats monetàries del Regne de Sicília sota sobirania de la Corona aragonesa (III)»; XIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «La moneda del municipi de Falset»; XIV. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «El mig croat de Barcelona amb data 1551»; XV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Les emissions de moneda castellana a Barcelona del 1718 al 1720»; XVI. BOADA SALOM, Jaume ; RAMOS GUNYALONS, Antoni «Introducció a la paramonetària de Menorca»; XVII. DATZIRA I SOLER, Sebastià ; CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Quatre textos referents al paper moneda municipal (1936-1939): dos de la Generalitat republicana, un de municipal i un de l'Estat»; XVIII. LÓPEZ VILLAR, Jordi «La medalla de l'Ajuntament de Tarra-

gona a la Cobla de Castelló d'Empúries (Festes de Santa Tecla, 1881)»; XIX. LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Documentació sobre les medalles de les exposicions regionals agrícoles de Cervera dels anys 1882 i 1883»; XX. CASANOVA I MANDRI, Rosend «La medalla i el medalló de Sant Antoni de Pàdua d'Eusebi Arnau»; XXI. FORTEA I MARZÀ, Vicent Josep «Creu de Sant Jordi, guardó al mèrit cívic i cultural»; XXII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Tresors i troballes monetàries XXXV»; XXIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; BERDÚN COLOM, Montserrat ; SANAHUJA I ANGUERA, Xavier ; BOADA SALOM, Jaume ; CASANOVA I MANDRI, Rosend «Recensions bibliogràfiques»; XXIV. «Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (pròpies o editades en conveni amb altres entitats)»; XXV. «Indicacions per als autors»; XXVI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Fe d'errades d'*Acta Numismàtica* 50»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Volum 32. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2021. - 401 p. : il.

I. MORALES MONTROYA, Mercè «El cas espanyol a l'ONU i la guerra freda»; II. PICH I MITJANA, Josep ; SABATER I GARCIA, Jordi ; PORTA, Frederic J. «Georges Dwelshauvers, l'home que ser utilitzat per a començar a destruir l'obra cultural de la Mancomunitat»; III. SOLER I PARÍCIO, Pere «Ambrose Martin: nacionalista irlandès. Del quarter d'Estat Català a la defensa del govern d'Euzkadi»; IV. VILLAGRASA I HERNÁNDEZ, Fèlix «Josep Dencàs i l'acusació de "feixisme" sobre l'independentisme català i republicà»; V. PAMPLONA MOLINA, Gerard «Moviments de resistència ciutadana a la Lleida franquista i estratègies de contestació institucional del règim (1939-1975)»; VI. TARÉS I LAGUNAS, Manel «"Tot per Déu, res per la política". L'evacuació, la detenció i l'alliberament del cardenal Vidal i Barraquer el juliol del 1936»; VII. MOLINER PRADA, Antoni «L'arquebisbe Josep Pont i Gol i l'església metropolitana de Tarragona (1971-1983)»; VIII. VIDAL PALOMINO, Jordi «La doctrina arqueològica del Centre Excursionista de Catalunya, segons Pèllegri Casades i Gramatxes»; IX. CLARIANA I ROIG, Joan Francesc «La terra sigillata alt imperial de la villa romana de Torre Llauder. Model de consum d'una comunitat privilegiada»; X. DURAN I SOLÀ, Lluís «Missatge dels catòlics de Barcelona als pares conciliaris. El document, circumstàncies, institucions i signataris»; XI. ALCOVER CATEURA, Pablo José «Recensions» XII. «Normes per a la presentació d'originals»; XIII. «Junta de la Societat d'Estudis Històrics»; XIV. «Memòria d'activitats de la SCEH el 2020»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 29. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2021. – 373 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. GUDAYOL TORELLÓ, Anna «Bibliografia litúrgica de Pere Farnés Scherer»; III. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «La *Regula eclesiàstica* de la pregària cristiana segons l'Ambrosiaster i el cànon romà de la missa»; IV. PIRE MAYOL, Eduardo «*Accipite regulam fidei*: sermons africans en el procés catecumenal hispànic»; V. SUREDA I JUBANY, Marc «Un conjunt de relíquies del segle X a Santa Maria de Ripoll i a Santa Maria de Girona»; VI. RUBIO SADIA, Juan Pablo «La eucologia romana de los santos hispánicos en los obispados pirenaicos: transferencia e individualidad»; VII. PELOUX, Fernand «Un témoin ancien de la première translation d'Eulalie Parmi les fragments de Vic (ABEV, fragm. X/30, BHL 2697). Note sur le dossier hagiographique de la Sainte Patronne de Barcelone»; VIII. GARRIGOSA I MASSANA, Joaquim «Dos fragments de breuari catalans fins ara desconeguts a la Biblioteca Nacional de França (BNF, Supplément turc 983)»; IX. SUÁREZ GONZÁLEZ, Ana «Cuatro leccionarios fragmentarios de cistercienses (siglos XII-XIII)»; X. MASNOU I PRATDESABA, Josep M. «Santa Maria de l'Estany i la consolidació d'una canònica agustiniana a principis del segle XIII»; X. SANJOSÉ I LLONGUERAS, Lourdes de «La creu com a símbol cristià. Una placa central de creu del taller de Llemotges»

Revista catalana de musicologia. Volum 14. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2021. – 275 p. : il.

I. «Junta de la Societat Catalana de Musicologia (SCMUS)»; II. MARTÍ MENDOZA, Joan Maria «El tonari del còdex Ripoll 74: noves aportacions sobre l'aprenentatge musical al segle XI»; III. VILLANUEVA SERRANO, Francesc «L'ordinació medieval de la Catedral de València *non cantetur cantus de orgue vel de contrapunt*: una revisió d'un mite historiogràfic»; IV. MIRANDA LÓPEZ, M. Mar «Les celebracions a Girona a propòsit de les dobles noces d'Anna d'Àustria amb Lluís XIII i de Felip IV amb Isabel de Borbó (1615)»; V. RIFÉ I SANTALÓ, Jordi «Les obligacions de l'organista al Monestir de Sant Pere de Puelles el 1645»; VI. PUJOL I COLL, Josep «Un babau entre minuets i altres balls del segle XVIII»; VII. DAUFÍ I RODERGA, Xavier «Pervivència de retòrica a la música litúrgica de la segona meitat del segle XVIII. Un exemple: el credo d'una missa (1778) de Francesc Queralt»; IX. SALINAS, Jorge Ramón «Andreu Fortuny Fàbregas (1835-1884): un violinista postergado del siglo XIX»; X. GUMÍ PRAT, Carles «*Traïdoria*: un poema simfònic per a una narració cruel (1893)»; XI. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «Maurice Ravel's *Bolero*: a mystical dance

hidden beneath a sensual ballet. An approach to its symbolic meanings»; XII. RODRÍGUEZ BRIÀ, Marina «Aproximació al músic Joan Flotats i Claramunt (1902-1988). L'ofici de *maestro* pianista i compositor»

Tamid. Volum 16 (2021). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2021. – 199 p.

I. «Un nou equip editorial de Tamid»; II. MAÑÉ I MAS, Maria Cinta «Proposta per a l'estudi dels jueus conversos a la ciutat de Barcelona (1391-1550)»; III. LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Un interrogatori sobre el llinatge de sang del llinatge Major de Cervera (1620)»; IV. IANCU-AGOU, Danièle «Juifs aragonais et castillans en transit, installés au convertis à Marseille. Documents inédits (1488-1508)»; V. FERRAN I BAÑOS, Roger «“Una qüestió candent”, d'Eliezer Ben-Yehudà, traducció anotada i comentari»; VI. FERRARONS I LLAGOSTERA, Joan «El trasllat d'endotopònims idixs en la traducció literària»; VII. «Llista d'avaluadors externs 2019-2021»; VIII. «Instruccions resumides per als autors»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

BARRAL I ALTET, Xavier (ed.). *El vitrall medieval a Catalunya : noves aportacions : actes de la jornada d'estudi del 20 de juliol de 2015 celebrada a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i complements al Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) - Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans; Barcelona 2021. – 85 p. : il.

I. BARRAL I ALTET, Xavier «Presentació»; II. MASOT I MUNTANER, Josep «La culminació del Corpus vitrearum medii aevi de Catalunya»; III. DOMÍNGUEZ RODÉS, Carme «Notícies esparses sobre la vidriera medieval a Catalunya»; IV. HUERTAS ARROYO, Josefa ; PUGÈS DORCA, Montserrat ; SALGUERO MARTÍNEZ, Jaime «Vidre pla recuperat durant la intervenció arqueològica a l'antic convent de Santa Caterina (Barcelona). El conjunt associat a la sala capitular»; V. VALLDEPÉREZ, Lorena ; VALLDEPÉREZ, Pere «La restauració de la rosassa de Santa Maria del Mar (Barcelona)»; VI. VILA-GRAU, Joan «Present, passat i futur del Corpus vitrearum medii aevi de Catalunya»; VII. «Addenda documental»; VIII. «Errates assenyalades pels autors dels volums publicats»; IX. SANTOLARIA TURA, Anna ; FUMANAL PAGÈS, Miquel Àngel «El vitrall medieval de la catedral de Girona»

BOSCH BALLBONA, Joan (ed.). *L'art de narrar les imatges : escrits en homenatge a Joaquim Garcia i Riera*.

Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de Barcelona – Universitat de Girona – Universitat de Lleida – Universitat Politècnica de Catalunya – Universitat Rovira i Virgili – Museu Nacional d'Art de Catalunya – Ajuntament de Barcelona ; Barcelona 2021. – 517 p. : il.

I. BOSCH BALLBONA, Joan «Sobre Joaquim Garriga i Riera (Malgrat de Mar, 1945-Barcelona, 2018)»; II. MANCHO SUÁREZ, Carlos «Santa Maria de Sant Pere de Terrassa (Barcelona) i el Tempietto de Bramante (Roma). Notes sobre la iconografia de sant Pere»; III. LORÉS I OTZET, Immaculada «Una imatge de Roma als Pirineus»; IV. GUÀRDIA, Milagros «Les ínfules de sant Miquel: les pintures murals romàniques de Tubilla del Agua»; V. BARRAL I ALTET, Xavier «Una marededéu romànica catalana inèdita procedent dels Pirineus, apareguda a Florència»; VI. VICENS I SOLER, Teresa «Àngels vinguets d'arreu per al Pujament de la Verge al cel»; VII. BESERAN I RAMON, Pere «Una tomba napolitana a Santes Creus. Un bisbe inesperat i un relleu trescentista d'importació»; VIII. TERÉS I TOMÀS, M. Rosa «Els draps de pinzell i altres objectes de devoció privada a les llars barcelonines del segle XV. Una primera aproximació»; IX. CORNUDELLA CARRE, Rafael «Arnau Gassies, el Mestre d'Aiguatèbia. Una proposta sobre la pintura del nord-est de Catalunya a mitjan segle XV»; X. DALAI EMILIANI, Marisa «Migrazioni di saperi scientifici da Piero della Francesca a Leonardo da Vinci»; XI. CABEZAS GELABERT, Lino «“Quello che dipintori oggi dicono prospettiva” (Manetti, *Vita di Filippo di Ser Brunellesco*)»; XII. LÓPEZ VÍLCHEZ, Inmaculada «Perspectiva del color»; XIII. MARÍAS, Fernando «Más que un Crucifijo: Rodrigo de Osona entre la historia y la argumentación, con Piero al fondo»; XIV. ALCOY I PEDRÓS, Rosa «El judici del foll. L'anomenat quart rei com a motiu artístic i moral en el tríptic de l'Epifania de Hieronymus Bosch»; XV. BERLABÉ JOVÉ, Carmen «El tríptic de Sant Vicenç i la Mare de Déu de Roda d'Isàvena: un tapís d'anada i tornada»; XVI. BELSOLELL MARTÍNEZ, Joan «Magnificència descrita. Els objectes artístics de Simó Benet de Clariana (1520)»; XVII. MIRALPEIX VILAMALA, Francesc «Pintura i retaule en blanc i negre. Sobre Joan de Borgonya al santuari de les Olives i Miquel Ramells i Guiu Borgonyó (Mestre de Canillo) a Caldes de Malavella»; XVIII. VÉLEZ, Pilar «El retrat de Vittoria Colonna, “la dona més famosa d'Itàlia”, de la col·lecció Cambó (MNAC)»; XIX. MORTE GARCÍA, Carmen «Inventario de bienes muebles y la biblioteca de Juan García Pérez de Oliván, obispo de Urgel (1556)»; XX. ARIAS MARTÍNEZ, Manuel «Sobre los atriles de madera, talla y “compromiso” de la sillería catedralicia de Toledo»; XXI. SERRÃO, Vítor

«A redescoberta de um importante pintor manie-rista activo na Catalunha: o retábulo de Dosrius e a obra do português João Baptista»; XXII. YEGUAS I GASSÓ, Joan «Els escultors Huguet a la Catalunya del segle XVI»; XXIII. GALDEANO CARRETERO, Rodolfo «Un historiador conegut, un teòleg oblidat. Onofre Menescal (1569/1570 - d. 1611)»; XXIV. CARBONELL I BUADES, Marià «Els plets de l'arquitecte Pere Blai (Barcelona, 1559-1620)»; XXV. BOSCH BALLBONA, Joan «Tornant a Agustí Pujol: el Sant Crist de la col·legiata de Valldeflors de Tremp»; XXVI. BASSEGODA I HUGAS, Bonaventura «L'estudi preparatori del quadre *Preparatius per a la Crucifixió*, de Joan Ribalta»; XXVII. LUGAND, Julien «Un collègue des peintres à Barcelone en 1648?»; XXVIII. TRIADÓ I TUR, Joan-Ramon ; SUBIRANA REBULL, ROSA MARIA «Roma i Velázquez»; XXIX. FURIÓ, VICENÇ «La quarta pare»; XXX. MÀRIA SERRANO, Magda «La simetria dels passatges»; XXXI. FREIXA I SERRA, Mireia «La revista femenina *Or y Grana (1906-1907)*. Dona i caricatura política en els inicis del Noucentisme»; XXXII. LLORENS MORENO, Núria «Torres-Garcia a les ciutats: de Barcelona a Nova York»; XXXIII. NADAL I FARRERAS, Joaquim «L'art de la Catalunya medieval durant la Guerra Civil espanyola. Viatges reals (París i Ginebra) i viatges frustrats (Brusselles, Londres i Nova York): la posició de Pere Coromines i Montanya»; XXXIV. FONTBONA I DE VALLESCAR, Francesc «Joaquim Garriga i Riera i el grup de la *Història de l'art català*, d'Edicions 62»; XXXV. GARGANTÉ I LLANES, Maria «Jaboticabeira: Joaquim Garriga a *Terra brasilis*»

CORBELLA I CORBELLA, Jacint ; BARTRONS I BACH, Ramon. *Josep Carreras i Barnés : semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. – 48 p. : il.

DURAN, Eulàlia. *El moviment revolucionari de les Germanies : Ideologia i consciència social*. Institut d'Estudis Catalans – Lleonard Muntaner Editor, 2021. – 59 p.

ESTANY FREIRE, Lara. *Del silenci a la represa : la censura en la traducció catalana durant el franquisme*. Institut d'Estudis Catalans – Diputació de Barcelona ; Barcelona 2021. – 407 p. : il.

FONTBONA I DE VALLESCAR, Francesc. *Joan Ainaud de Lasarte : semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. – 34 p.

GARGALLO GIL, José. *Germà Colón i Domènech : semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. – 29 p.

MANENT, Jordi (coord.). *El monjo, l'historiador i l'editor : Homenatge a Josep Massot i Muntaner*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Barcelona 2021. – 565 p. : il.

I. MANENT I TOMÀS, Jordi «Un monjo i Intel·lectual mallorquí davant la història i la cultura»; II. ARMENGOL I SOCÍAS, Francina «El pare Massot o l'erudició humil i necessària»; III. SOLER I CANALS, Josep M. «Aniversaris jubilaris del P. Josep Massot»; IV. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «A Josep Massot, perquè s'ho mereix»; V. CAROT I GINER, Jaume «Josep Massot, un savi de lletra catalana»; VI. RIQUER I PERMANYER, Borja de «Josep Massot i l'Acadèmia de Bones Lletres»; VII. PINYOL I TORRENTS, Ramon «Josep Massot, president de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC»; VIII. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Josep Massot, un home entranyable»; IX. MANENT I SEGIMON, Albert «Josep Massot i Muntaner, monjo, historiador i polígraf»; X. MARTÍ I CASTELL, Joan «Josep Massot i Muntaner: escriptor i erudit contemporani»; XI. MURGADÉS, Josep «Josep Massot i Muntaner: un Déu d'omnisciència per als qui no hi creiem»; XII. ALEMANY FERRER, Rafael «*Laudatio* del pare Josep Massot i Muntaner»; XIII. PUJALS, Joan Maria «Els nusos de la continuïtat»; XIV. PAGÈS I CASSÚ, David «Afabilitat i bondat. Saviesa i senzillesa»; XV. MAÑÉ PUERTO, Núria ; GINESTA CLAVELL, Montse «Mig segle modernitzant una editorial que en té sis»; XVI. RIERA PUJAL, Jordi «Els còmics publicats per l'Abadia de Montserrat»; XVII. PANYELLA, Vinyet «Un perfil del savi humanista»; XVIII. BADIA, Lola «Josep Massot o el suport *si ne qua non*»; XIX. MAS I VIVES, Joan «L'altruisme erudit de Josep Massot: la "Biblioteca Marian Aguiló" i la "Biblioteca Miquel dels Sants Oliver"»; XX. TOMÀS, Margalida «Els inicis de *Randa*»; XXI. COSTA I COSTA, Miquel ; CIRER COSTA, Felip «La relació de Massot i Muntaner i les Pitiüses»; XXII. DUARTE I MONTSERRAT, Carles «Josep Massot i l'editorial Barcino»; XXIII. GINARD I FÉRON, David «Josep Massot i Muntaner i els estudis sobre la Segona República, la Guerra Civil i el primer Franquisme als territoris de parla catalana»; XXIV. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Josep Massot i Muntaner com a biògraf»; XXV. PRESTON, Paul «Agraïment a Josep Massot, admirat com a historiador i estimat com a amic»; XXVI. SIMON I TARRÉS, Antoni «El pare Massot, la cultura catalana i la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC»; XXVII. COURCELLES, Dominique de «Inlassable Josep Massot i Muntaner: vérité et réconciliation»; XXVIII. GABRIEL I SIRVENT, Pere «Més enllà de l'estudi de la guerra civil. Josep Massot i Muntaner, *Randa* i la història contemporània de Mallorca»; XXIX. GREGORI SOLDEVILA, Carme «La construcció del llegat Intel·lectual de Josep Massot i Muntaner: la sèrie *Escriptors i erudits contempora-*

nis (1996-2013)»; XXX. MOLAS I RIBALTA, Pere «El pare Massot i el *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*»; XXXI. HAUF I VALLS, Albert Guillem «Josep Massot o la predestinació per les obres»; XXXII. PONS I PONS, Damià «Josep Massot i Muntaner i la cultura escrita produïda a Mallorca»; XXXIII. SALORD I RIPOLL, Josefina «Josep Massot i Muntaner i Menorca: mestratge i generositat»; XXXIV. SIMBOR ROIG, Vicent «Josep Massot i Muntaner i els homenots valencians»; XXXV. FULLANA I PUIGSERVER, Pere «Josep Massot i Muntaner, historiador de l'Església»; XXXVI. DALMAU, Bernabé «Editor de llibre religiós i historiador de Montserrat»; XXXVII. CABALLÉ, G. Xavier «P. Josep Massot i Muntaner, monjo»; XXXVIII. MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep ; BATLLE, M. del Mar ; RABELLA I RIBAS, Joan Anton «Josep Massot, historiador de la llengua»; XXXIX. BOVER I FONT, August «El meu Josep Massot: entre les balades tradicionals i la catalanística internacional»; XL. VENY I CLAR, Joan «Massot i l'obra del cançoner popular de Catalunya»; XLI. MARÍ I MAYANS, Isidor «L'Edició dels materials de l'Obra del cançoner aplegats a les Pitiüses»; XLII. PEREA I SABATER, Maria Pilar «Josep Massot, estudiós d'Antoni M. Alcover»; XLIII. FERRER I COSTA, Josep ; PUJADAS I MARQUÈS, Joan «La relació epistolar entre Joan Coromines i Josep Massot i Muntaner»; XLIV. MACIÀ PUIGCARBÓ, Anna Maria ; MARSAL I CARBONELL, Elisenda «Elogi de Josep Massot i Muntaner ara que fa vuitanta anys»; XLV. MEDINA I CASANOVAS, Jaume «L'amic Josep Massot i Muntaner»; XLVI. JULIÀ, Lluïsa «Amic Massot»; XLVII. RASICO, Philip D. «Algunes reflexions entorn de la meua relació amb Josep Massot i Muntaner»; XLVIII. FERRANDO I FRANCÈS, Antoni «Joan Fuster i el Curial»; XLIX. TUR RIERA, Fanny «El pare Massot. Un homenot. Un home bo»; L. SALUDES I AMAT, Anna Maria «Josep Massot i Muntaner: un filòleg benedictí»; LI. MANENT I TOMÀS, Jordi «Els sopars amb el pare Massot»; LII. BENNASAR, Sebastià «El dia que Netflix conegui el pare Massot...»; LIII. CABRERA VILLALONGA, Carles «El país del pare Massot»; LIV. MASSOT I MUNTANER, Biel «El meu germà Pep»; LV. ROCA RICART, Rafael «Bibliografia de Josep Massot i Muntaner»; LVI. MANENT I TOMÀS, Jordi «Cronologia biogràfica de Josep Massot i Muntaner»; LVII. «Premis, guardons, homenatges i reconeixements»

Proceedings of the 1st TIR-FOR Symposium : from territory studies to digital cartography / Edited by Marta Prevosti and Josep Guitart i Duran. Institut d'Estudis Catalans. Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Barcelona 2021. – 277 p. : il.

I. GUITART I DURAN, Josep «Introduction»; II. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta ; ROMANÍ SALA, Núria ;

- CORTÉS VICENTE, Ada ; SOTO, Pau de ; GUITART I DURAN, Josep «The digital *Tabula Imperii Romani* - *Forma Orbis Romani* project»; III. MIGLIORATI, Luisa ; TRIVELLONI, Ilaria ; EBANISTA, Laura «From ancient maps to Web-GIS systems for the future of *Tabula Imperii Romani*»; IV. FODOREAN, Florin-Gheorghe «The TIR-FOR (*Tabula Imperii Romani* - *Forma Orbis Romani*) project and the contribution of Romania. State the research»; V. RODZIŃSKA-NOWAK, Judyta ; KASIŃSKI, Michał «Mapping the Barbarian world - outline of the issues»; VI. ANTONIADIS, Vyron ; ZACHOS, Georgios A. «TIR-Greece: From map to gazetteer and back again»; VII. BÉJAOU, Fathi ; ACHOUR, Moez «Le projet TIR-FOR et la Carte Nationale des Sites Archéologiques et des Monuments Historiques. Tunisie»; VIII. TURCHETTO, Jacopo «From 'Flatland' to the real world. Mapping the landscapes of Cappadocia in the digital age»; IX. KÜLZER, Andreas «Reconstructing medieval landscapes: the Austrian research project *Tabula Imperii Byzantini* and its work in Western Anatolia»; X. TASSAUX, Francis «Adriatlas - Atlas informatisé de l'Adriatique antique»; XI. COUTELIER, Clément ; DIDIERJEAN, François «Aquitaviae, projet de carte dynamique participative des voies de l'Aquitaine romaine»; XII. SOTO, Pau de «El estudio y diseminación de las vías romanas en la era posdigital: el proyecto Viator-e»; XIII. FODOREAN, Florin-Gheorghe «TIR-FOR (*Tabula Imperii Romani* - *Forma Orbis Romani*) and the landscape archaeology in northern Dacia. The case of Potaissa»; XIV. PÉREZ-AGUILAR, Luis-Gethsemani «La realización de mapas de densidad para la investigación del poblamiento antiguo. El entorno del Bajo Guadalquivir (SO de España) entre los siglos II y IV d. C. como caso de análisis»; XV. RENDA, Giuseppina ; IZZO, Pierfrancesco «The Calore River: settlements and roads in Roman times»; XVI. PALET I MARTÍNEZ, Josep Maria ; ORTEGA PÉREZ, Maria Jesús ; MIRÓ I ALAIX, Carme «The territory of Roman *Barcino*: methodological advances applied to the study of a centuriated landscape»; XVII. CARINCI, Francesca ; LEOPARDI, Antonio «Modellazione e analisi dei geodati per la ricostruzione del paesaggio di Privernum (Priverno, Lazio, Italy)»; XVIII. SCHATTNER, Thomas G. ; CORTÉS GÓMEZ, Rodrigo «El proyecto SIG/2020 de Munigua (Villanueva del Río y Minas, Sevilla)»; XIX. CANINO, Dario ; VECCHIONE, Alessandro «*Peltuinum*. City and landscape between tradition and new techniques»; XX. CERA, Giovanna «The contribution of digital cartography to a *Brundisium* (Puglia, Southern Italy) ancient wall reconstruction»; XXI. MODERATO, Marco «Integrating Historical cartography, written accounts and satellite images for the construction of past landscapes: the case of Madayi (Kerala, India)»; XXII. FERRER FERNÁNDEZ, Marc «Las vías pecuarias altomedievales del Baix Montseny (Cataluña)»; XXIII. DÍAZ ROS, Marçal «A methodological approach to settlement location factors. The case of monastic communities in the medieval Penedès (Catalonia)»; XXIV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Conclusions»
- RIGAU I OLIVER, Gemma ; MIR I PARACHE, Jordi. **Joan Solà i Cortassa : semblança biogràfica**. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. - 20 p.
- ROVIRA I MARQUÈS, Maria del Mar. **Casa de la Congregació de la Missió a Barcelona : de l'església de Sant Sever i Sant Carles Borromeu dels paüls a la parròquia mercedària de Sant Pere Nolasc (1703-2017)**. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. - 42 p. : il.
- SABATÉ I CURULL, Flocel (ed.). **Ciutats mediterrànies: la mobilitat i el desplaçament de persones** / Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2021. - 338 p. : il.
- I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; II. SABATÉ I CURULL, Flocel «Les ciutats mediterrànies i la mobilitat i el desplaçament de persones»; III. LIVI BACCI, Massimo «Il Mediterraneo e la popolazione: occasione d'incontro, pericolo di divisione»; IV. SANMARTÍ I GREGO, Joan ; ASENSIO I VILARÓ, David ; MONTANERO VICO, David ; NOGUERA, Jaume «La circulació de béns i persones a la Mediterrània occidental preromana»; V. OLLER GUZMÁN, Marta «Mobilitat, acollida i integració dels estrangers a la tragèdia àtica»; VI. SANTOS RETOLAZA, Marta ; TREMOLEDA I TRILLA, Joaquim «Mobilitat i comunitats en contacte a l'antiga Empúries»; VII. RICCI, Cecilia «*Orbis in urbe*. Mobilità sociale e culturale nella Roma imperiale»; VIII. REVILLA CALVO, Víctor «Movilidad geográfica e identidad personal en las ciudades de Hispania»; IX. RAPP, Claudia «Mobility and migration in Byzantium: in search of the sources»; X. MELO CARRASCO, Diego ; MARÍN RIVEROS, José «El Mediterraneo musulmán como matriz de contactos y circulaciones (siglos VIII-XII): de retóricas e historiografía»; XI. FEJIC, Nenad «Faut-il voir en Dubrovnik (Raguse) au Moyen Âge uniquement un point de départ des migrations vers l'occident méditerranéen?»; XII. CROUZET-PAVAN, Élisabeth «Migrants de la fin du Moyen Âge: le cas italien»; XIII. OLIVA, Anna Maria «I catalani a Roma nei XV-XVII secoli»; XIV. CADEDDU, Maria Eugenia «Migrazioni, isolamento, plurilinguismo note sulla Sardegna»; XV. ZEČEVIĆ, Nada «Genealogy, prosopography and networks: on the social capital of the balkan émigrés to the kingdom in Naples (15th-18th C.). Albanian kindreds Musachi, Arianiti and Bua»; XVI. MUTO, Giovanni «Profili di storia urbana: la mobilità socio-professionale a Napoli (secc. XVI-XVII)»;

XVII. DANTÍ I RIU, Jaume «Barcelona 1550-1700. Una ciutat d'atracció de catalans i estrangers»; XVIII. DAROVEC, Darko «Migration to Istria and the north Adriatic in the modern age: society, culture and environment»; XIX. IVETIC, Egidio «Città dell'Adriatico»; XX. LUCCI, Marcela «La gran guerra y la colectividad catalana argentina. La influencia del conflicto mundial en el pensamiento del Centre Català de Mendoza»; XXI. YASUI, Michihiro «A long road to Italy: the odyssey of the polish warriors during the Second World War»; XXII. DOMINGO I VALLS, Andreu ; BAYONA I CARRASCO, Jordi «Reptes demogràfics per a les ciutats mediterrànies»; XXIII. ACCORINTI, Marco «L'assistenza pubblica e l'inserimento dei cittadini stranieri a Roma»; XXIV. BLANGIARDO, Gian Carlo ; VIVIO, Roberta ; CASACCI, Sara ; DI DOMENICO, Stefania ; ROCCHETTI, Gaia «Misurazione e profilazione della popolazione insistente diurna nelle principali città italiane. Un quadro statistico di un mondo che cambia pelle dal giorno allà notte»; XXV. SEGURA I MAS, Antoni «Migrants, desplaçats, refugiats i conflicte a la Mediterrània»; XXVI. CORRADO, Bonifazi «Dall'emigrazione per lavoro alla pandemia di COVID-19: le migrazioni internazionali in Grecia, Italia, Spagna e Portogallo»; XXVII. ARAGALL, Xavier «L'agenda migratòria en l'espai euromediterrani»; XXVIII. AUBARELL, Gemma «Per a una agenda intercultural de les relacions humanes a la Mediterrània»; XXIX. DOMINGO I VALLS, Andreu «Thanatopolítica i refugi: la mirada demogràfica»; XXX. SANAHUJA I VÉLEZ, Ramon «Sis propostes per a la millora de la gestió dels fluxos migratoris a la Mediterrània»

SANMARTÍ GREGO, JOAN. *Miquel Tarradell i Mateu : semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. – 56 p.

SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume. *Miquel Coll i Alentorn : semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans ; Barcelona 2021. – 48 p.

Journals
Revistes

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació. Volum 37 (gener-juny 2021). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2021. – 234 p. : il.
I. CAPELLÀ SIMÓ, Pere ; GELABERT GUAL, Llorenç «Presentació. Infantesa, arts i educació: reptes metodològics en al historiografia educativa»; II. CAPE-

LLÀ SIMÓ, Pere «Orientacions pedagògiques del pintor Fèlix Mestres i Borrell (1873-1933): l'ensenyament primari»; III. ENFERT, Renaud d' «Gaston Quénioux et la réforme de l'enseignement du dessin au debut du XXe siècle en France»; IV. GONZÁLEZ MARTÍN, Javier «Manuel Borguño y la educación musical en las escuelas del Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1921-1930)»; V. JAUME I CAMPANER, Miquel «200 cançons d'abans de la guerra del 36 a les escoles de Mallorca»; VI. COLLADOS CARDONA, Esther «Els manuals de dibuix de Luis Gil de Vicario»; VII. POLYÁK, Zsuzsanna ; BODNÁR, Gábor «International dissemination of Zoltán Kodály's concept of musical education»; VIII. GELABERT GUAL, Llorenç ; MOTILLA SALAS, Xavier «Música i escola a terres de parla catalana: influències de la metodologia Segarra en la seva implementació»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»; X. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»; XI. «Drets d'autor i responsabilitats. Protecció de dades personal»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 38 (juliol-desembre 2021). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2021. – 186 p. : il.

I. GASPAR DA SILVA, Vera Lucia ; MEDA, Juri ; DE SOUZA, Gizele «Editorial»; II. GONÇALVES VIDAL, Diana ; ALCÂNTARA, Wiara «The material turn in the History of Education»; III. LAWN, Martin ; GROSVENOR, Ian «Finding traces, researching silences, analysing materiality: notes from the United Kingdom»; IV. MEDA, Juri ; POLENGHI, Simonetta «From educational theories to school materialities: The genesis of the material history of school in Italy (1990-2020)»; V. GASPAR DA SILVA, Vera Lucia ; DE SOUZA, Gizele «Material school culture in the fields and gardens of the history of education: a look at academic production in Brazil (2000-2020)»; VI. SUREDA I GARCIA, Bernat ; BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel «The materiality of education: heritage conservation and new approaches to the history of education in Spain (1990-2020)»; VII. FIGEAC-MONTHUS, Marguerite «Mémoire, patrimoine et matérialité de l'école: regard sur une approche française de la culture scolaire»; VIII. TZARTZAS, Georgios «History of education in Greece: towards a new material culture of education?»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»; X. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»; XI. «Drets d'autor i responsabilitats. Protecció de dades personals»

Catalan **Historical** Review

Number 15 / 2022

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	125	Introducció
Josep Maria Nolla i Brufau	127	El mosaic d'època romana als Països Catalans. Una visió de conjunt
Xavier Barral i Altet	141	La sigillografia medieval a Catalunya i als territoris de la Corona catalanoaragonesa: una primera aproximació a l'erudició i al colleccionisme (segles XVIII-XXI)
Ramon Arnabat, Montserrat Duch i Antoni Gavaldà	167	La pagesia catalana: sociabilitat, politització, mobilització i ciutadania (1870-1939)
Alberto Torra Pérez	183	L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Set-cents anys d'història
Francesc Torres Faus	193	L'Arxiu del Regne de València (1419-2019). Sis-cents anys d'història
Carme Oriol Carazo	207	La poesia popular i els projectes de creació d'un cançoner popular català
	217	In memoriam
	221	Semblança del nou membre de la Secció Històrico-arqueològica

Introducció

Quan una revista científica anual arriba al número quinze, se'n pot celebrar la consolidació gràcies a la continuïtat de la seva consulta pels lectors, la majoria dels quals hi arriben ara per mitjà de l'edició electrònica i són residents fora de l'àmbit dels països de parla catalana, encara que també el contingut de la nostra revista és igualment útil als estudiosos pertanyents a la mateixa àrea geogràfica. Continuem enviant l'edició en paper de *Catalan Historical Review* a totes les biblioteques de les universitats on hi ha lectorat de català i a d'altres que no en tenen, així com a les situades als Països Catalans i a algunes de l'Estat espanyol. Seguim el propòsit d'oferir balanços dels coneixements actuals de temes de la història dels Països Catalans. L'abundància de la producció historiogràfica justifica plenament la dedicació a aquest tipus de guies, en què la bibliografia citada és tan útil com la síntesi que personalment duen a terme els autors de cada article.

Aquest número comença amb un estudi general sobre el mosaic de l'època romana a l'àrea geogràfica a la qual ens dediquem i demostra la riquesa i l'interès de les mostres que s'han trobat als jaciments urbans i rurals. Ens parlen de la sensibilitat, els costums i les creences d'una civilització antiga, que alhora sembla de vegades pròxima. La imatge escollida per a la coberta del número 15 de *Catalan Historical Review* és la del mosaic més famós dels trobats a les runes de la part romana d'Empúries: el sacrifici d'Ifigènia, que es troba al museu d'aquell conjunt arqueològic. D'influència hel·lenística i datat a finals del segle primer, fou descobert el 1849. Ocupa un espai gairebé quadrat de mig metre de costat i representa el moment en què el rei Agamèmnon està a punt de sacrificar la seva filla Ifigènia per tal d'apaciar la deessa Artemisa i aconseguir així que bufin novament els vents per arribar a Troia amb la seva flota. Al fons apareix Àrtemis amb una cérvola que serà sacrificada en lloc de la filla del rei, que així se salvarà de la mort.

El centenari de la publicació del volum *Sigillografia catalana*, obra de Ferran de Sagarra, ha motivat incloure en aquest número un article sobre els segells medievals catalans per tal d'oferir un primer balanç del coneixement posterior dels existents als dominis dels reis de la Corona catalanoaragonesa. L'interès dels segells dels sobirans va més enllà de la simple erudició. Aquest article constitueix una contribució al congrés previst sobre la temàtica, que abasta bona part del Mediterrani occidental.

Les diverses formes d'associació i de sociabilitat de la pagesia catalana des del darrer terç del segle XIX fins a la fi

de la Guerra Civil de 1936-1939 és el tema d'un altre article, en el qual queden reflectits els conflictes i canvis experimentats en aquest àmbit així com la constitució d'una identitat col·lectiva en el marc d'una politització dels pagesos. Es tracta d'una temàtica complexa d'història social, analitzada al llarg d'un període llarg i d'evident importància, i tot plegat justifica la publicació d'aquest article en el present número.

La poesia popular, lligada a la cançó, ha estat des del segle XIX objecte de recerca i d'estudi de cara a salvar un patrimoni immaterial en via d'extinció que és expressió de la identitat col·lectiva. A la motivació predominantment literària, al segle XIX, de la recuperació de la poesia popular s'hi va sumar l'interès musical al segle XX. L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, promoguda pel mecenes Rafael Patxot, ha acabat confiada al monestir de Montserrat i a les seves edicions s'han anat publicant els volums corresponents. Per la seva llarga i accidentada història així com pel seu interès folklòric, social i lingüístic, el tema mereix la publicació d'un article a *Catalan Historical Review*.

Dos arxius constantment consultats pels investigadors són objecte de la nostra atenció en aquest número, aprofitant la commemoració de la seva creació fa set segles en un cas i sis centúries en l'altre. Tots dos continuen sent una font inesgotable per als investigadors: l'Arxiu Reial de Barcelona, actualment Arxiu de la Corona d'Aragó, fundat el 1318, i el del Regne de València, constituït el 1419. Analitzar l'evolució i la lògica de l'organització dels seus catàlegs és d'un evident interès tant per als historiadors nacionals i estrangers que hi treballen com per al públic que vol tenir un coneixement de l'evolució dels dipòsits documentals en què es basen els estudis d'aquells.

Com sempre, *Catalan Historical Review* informa de les publicacions de caire històric editades l'any anterior per les diverses seccions i societats de l'Institut d'Estudis Catalans i no sols per la Secció Històrico-Arqueològica que patrocina aquesta revista. Finalment, recorda la figura i l'obra de l'amic desaparegut Santiago Riera Tuèbols i celebra amb una semblança la incorporació de Meritxell Simó Torres, especialista en literatura medieval.

Quan s'estava tancant l'edició d'aquest número de *Catalan Historical Review*, hi hagué la defunció del company Josep Massot i Muntaner, editor associat de la revista des del seu inici. Descansi en pau.

ALBERT BALCELLS
Editor

El mosaic d'època romana als Països Catalans. Una visió de conjunt

Josep Maria Nolla i Brufau*
Universitat de Girona

Rebut 4 setembre 2020 · Acceptat 30 novembre 2020

RESUM

Esbós històric de la presència i evolució dels diversos tipus de mosaic en l'àmbit territorial dels Països Catalans d'ençà de les primeres manifestacions detectades fins a la fi del món antic, a partir de determinats jaciments i dels exemplars més paradigmàtics. S'han tingut en consideració tota mena de jaciments, urbans i rurals, i, puntualment, d'àmbits funeraris.

PARAULES CLAU: *opus signinum*, *opus tessellatum*, *opus uermiculaum*, *opera sectilia*

PROLEGÒMENS

El mosaic és un revestiment que fa servir, preferentment, peces minerals de mida variable lligades amb morter. Tanmateix, també utilitzà cubs de terrissa i de pasta vítria, de vegades amb recobriment d'or o daurat, i altres possibilitats de tota mena. Serví principalment com a sòl amb excel·lents resultats (impermeable, resistent, net i elegant), però també, sobretot a partir del baix imperi, per a recobrir parets de mur, voltes, cúpules i sostres.¹ Els estudiosos en consideren l'existència de tres tipus: els de còdols, els de tesselles (l'*opus tessellatum* dels antics) i el *uermiculatum*, també de tesselles de mida diminuta i de gran qualitat que feien possible donar a la peça un aspecte pictòric. El nom d'aquest darrer és modern, creat per diferenciar-lo de les altres maneres de fer. Per als antics, el *uermiculatum* no era sinó un *tessellatum* notablement més fi.

Si deixem de banda creacions sumèries ben semblants, de principis del tercer mil·lenni aC, que no s'expandiren gaire més enllà del món mesopotàmic, el mosaic, tal com l'entendem, s'ha de considerar una altra aportació del talent hel·lè. Els primers, de còdols, aparegueren a la darrella del segle v aC, al nord de Grècia i a Macedònia, amb algunes peces figurades, impactants, d'una notable bellesa. L'*opus tessellatum*, que feu possible l'èxit i l'enorme i brillant expansió d'aquesta tècnica, fou cosa del món grec o hel·lenitzat de Sicília i de la Magna Grècia. Al seu redós, el *uermiculatum* aparegué immediatament i feu possible, encara més, peces d'una bellesa excepcional. La seva popularització va ser ràpida i general. Al segle III aC, era una

manera recurrent de pavimentar amb eficàcia, tot ennoblint-les, les cambres més representatives de les cases privades, però també, puntualment, d'alguns edificis públics. L'expansió de Roma per la Mediterrània i la consolidació del seu imperi en facilità la presència arreu. Ben aviat esdevingué un element característic més de la *koiné* cultural grecoromana.

El territori sobre el qual dissertarem, l'àrea geogràfica dels Països Catalans, formà part durant una llarga etapa de la *provincia Hispania Citerior* i, més endavant, de les províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*. I després de l'enfonsament de la part occidental de l'Imperi, del *regnum gothorum*, llevat de les illes Balears que passaren a mans vàndales, primer, i bizantines, després, com l'àrea més meridional de l'actual País Valencià, que no fou ocupada pels visigots fins als darrers anys del primer terç del segle VII.

Es tracta d'un territori que s'obre a la Mediterrània, amb contactes fluids amb Itàlia, les illes, el nord d'Àfrica i l'Orient i que foren, justament, les terres que primer entraren en contacte amb la república romana (218 aC, Empúries) i que, per acabar-ho d'adobar, van romandre lligades a l'Imperi fins a la dissolució final (476), circumstàncies, polítiques i geogràfiques, que expliquen una romanització antiga, de llarga durada i fortament arrelada.

L'estudi del mosaic en aquest territori és antic, fonamentat inicialment per l'interès davant de peces notables i, àdhuc, excepcionals. Alguns d'aquells primers exemplars localitzats s'han conservat i d'altres han desaparegut lamentablement. Més endavant, amb la sistematització de la recerca i la valoració dels vestigis arqueològics, el seu estudi entrà a formar part del coneixement global sobre el món antic. Tanmateix, hauríem de reconèixer

* **Adreça de contacte:** Josep Maria Nolla i Brufau. Universitat de Girona, Edifici Sant Domènec. Plaça Ferrater Mora 1, 17004 Girona, Catalonia, EU. Tel. +34972418793. E-mail: josep.nolla@udg.edu

que la bibliografia sobre aquest tema és dispersa i, sovint, atomitzada, cosa que dificulta els estudis de conjunt. Només els mosaics coneguts fins aleshores de la província de Lleida s'han aplegat en un dels volums (fascicle VIII), tal com alguna peça conservada al Museo Arqueológico Nacional (fascicle IX) del *Corpus de mosaicos romanos de España*, una col·lecció d'una enorme utilitat que es publica amb una lentitud exasperant sota els auspicis del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). Molt més greu és, més de cent anys després de l'inici de les excavacions oficials, la manca d'una (o d'unes) monografia que reuneixi, ordeni i presenti aquell tipus de sòls descoberts a Empúries. I no és per dir, sinó pel valor incalculable de la col·lecció procedent d'aquell jaciment. En efecte, la cronologia de l'establiment i les seves característiques històriques converteixen aquell lloc en un espai privilegiat per conèixer l'expansió d'unes modes als moments inicials de la introducció d'aquella manera d'embellir i ennoblir sobretot les grans cases unifamiliars benestants i, més puntualment, alguns edificis de la comunitat. El nombre de peces i la seva cronologia converteixen el jaciment altempordanès en un lloc essencial per entendre i resoldre qüestions fins ara només plantejades i difícils de solucionar.

L'elaboració de mosaics era una tasca artesanal especialitzada en què treballaven diversos experts i uns quants manobres. Quant signen la seva obra (*infra*) fan referència a l'equip, a la colla, que anomenaven *officina* amb un nom de referència (taller d'en Tal), que no era altre que el del cap de l'equip. És més que probable que una part, si no tots, dels membres de la colla fossin *serui* i/o lliberts, amb una jerarquització fixada per l'habilitat i per la veterania. Sabem de l'existència dels «creadors», els que dibuixaven el tapís de cada obra, tant els de temàtica geomètrica o vegetal, que poden arribar a ser d'una complexitat increïble, com els figurats en què, de vegades, apareix un nombre considerable de personatges. Existien «cartrons» de tota mena que circulaven amb una certa rapidesa pels diferents territoris. No cal dir que eren colles nòmades que es desplaçaven d'un lloc a un altre en funció dels encàrrecs, treballant a ciutats o en vil·les que podien trobar-se molt allunyades de tot arreu i molt terra endins. Sovint es parla de la presència de tallers forans, primer itàlics i més endavant africans. Deixant de banda moments puntuals, són qüestions difícils de provar i no pas fàcils de defensar. En general, aquestes colles eren «locals». Circulaven més els dissenys, els «cartrons», que les *officinae* i, puntualment, algun emprenedor vingut de fora.

El cap havia de ser home d'aptituds notables i àmplies. Negociava amb els comitents pactant uns temes determinats i havia de tenir la capacitat d'adaptar el tema a una estança determinada i preveure el nombre i les característiques de les tesselles que necessitaria, que majoritàriament es tallaven *in situ*. El tapís es dibuixava sobre la preparació del sòl i, quan rebia la morterada de base, calia córrer per encastar-hi les tesselles tal com calia abans no se solidificués la pasta. Hi ha, certament, de tot: des de ta-

llers àulics d'altíssim nivell fins a oficines, per dir-ho d'alguna manera, d'una gran discreció.

Els emblemes d'*opus uermiculatum* eren tota una altra cosa. Solien ser peces de mida reduïda, rectangulars o quadrades, fent servir finíssimes tesselles minúscules per aconseguir l'efecte d'una pintura. Procedien de determinats tallers que es localitzaven a Alexandria, a Síria o a la Itàlia tirrènica, on treballaven experts d'altíssim nivell amb una temàtica molt controlada. Devien tenir un cost molt elevat i, per les mides i el pes, viatjaven sense cap dificultat d'una punta a l'altra de la Mediterrània. No ens ha d'estranyar que, per la seva història i per la seva situació, Empúries acapari la majoria d'aquelles peces.

ELS PRECEDENTS

En aquestes contrades, el paviment de mosaic no fou introduït pels romans. Abans del 218 aC ja existia de manera puntual i, certament, extraordinària. *Emporion*, la *polis* d'origen focu, ja coneixia aquesta manera de fer tal com posa de manifest una habitació parcialment coneguda, afectadíssima per les obres contundents de la imponent *stoa* que definia pel costat septentrional l'àgora del segle II aC. Es tracta d'una sala amb sòl d'*opus tessellatum* que formava part d'un vell *balaneion* públic de la ciutat que, en ser destruït per les grans reformes urbanes del segle II aC, havia acabat essent substituït per un altre de situat només una cinquantena de metres cap a llevant i que conservava un interessant sòl d'*opus segmentatum* obrat amb *crustae* més aviat petites, irregulars, de marbre blanc i que no deixa de ser, també, un sòl de mosaic. Era una excel·lent opció pel bon resultat en edificis on l'aigua era element primordial.² És, certament, ben poca cosa, però certifica el coneixement i la utilització d'allò que era norma al món de la Mediterrània central (i oriental). No ha de ser una peça única. Recordem que encara coneixem ben poc l'Empúries anterior al segle II aC.

Però també al gran *oppidum*, fortament hellenitzat, del puig de Sant Andreu a Ullastret (Baix Empordà). En els magatzems d'aquell centre es conserven fragments d'un sòl d'*opus figlinum* de tradició púnica de procedència indeterminada. Molt més tardans cal considerar vestigis prou notables d'*opus tessellatum* en blanc i negre que podrien haver format part del sòl de la cella d'un temple que continuà existint molt temps després de l'abandonament de l'*oppidum*, molt a principis del segle II aC. No cal dubtar de l'existència de paviments semblants en altres territoris més meridionals, més influïts, en aquest cas, pels cartaginesos.³

En àrees geogràfiques perifèriques com les nostres, els pocs exemples amb cronologies tan altes identificats fins ara s'han de posar en relació —i és absolutament raonable— amb edificis públics.

LA BAIXA REPÚBLICA. EL MOSAIC D'OPUS SIGNINUM I ALTRES MODALITATS

A partir del 197 aC quedà clara la voluntat de Roma de mantenir i ampliar el seu domini sobre *Hispania*. Aquests dos primers segles pràcticament sencers (II-I aC) constitueixen una etapa canviant, enormement atractiva i que culminà amb la fundació d'una xarxa de *ciuitates* que vertebraren el territori i facilitaren la integració dels indígenes que s'encaminaven a esdevenir romans provincials. En aquests quasi dos segles convulsos, els contactes permanents amb romans i itàlics introduïren, a poc a poquet, noves maneres de fer, noves modes, algunes de les quals, tangibles i amb capacitat per a resistir el pas del temps, podem resseguir. En aquesta etapa s'introduí i es popularitzà un sòl de mosaic senzill, fàcil d'obrar i d'excel·lents resultats des de tots els punts de vista, ben conegut i utilitzat al món de la Itàlia tirrènica d'ençà del segle III aC avançat. El mosaic d'*opus signinum* no és altra cosa que un sòl obrat amb morter de calç barrejat amb picadís de ceràmica que li atorga el característic color vermell, més o menys intens, disposat sobre un *rudus* sòlid i gruixut, obrat amb rierencs i còdols o pedruscall menut. Al damunt de la superfície, abans que la morterada se solidifiqués, calia incrustar-hi unes tesselles, blanques, negres o de colors o *crustae* i/o fragments informes de pedra, que formaven, de vegades, un dibuix geomètric senzill o disposats sense ordre ni concert o, fins i tot, que dibuixaven figures d'animals d'una manera molt simple. No és rara la presència d'inscripcions, sovint de benvinguda, que, quan existeixen, ajuden a interpretar la funció de la cambra que pavimentaven.⁴

Aquesta mena de sòls, tal com s'ha vist, començaren a fer-se presents a la Itàlia banyada pel mar Tirrè d'ençà de la darrerïa del segle III aC i ben aviat la documentarem en el territori que analitzem en cronologies fermes dins del segle II aC. La simplicitat i els bons resultats d'aquells sòls n'explicarien l'èxit i la llarga continuïtat d'ús fins ben entrat el segle I de l'era. No cal dir que hi ha una certa evolució formal i temàtica que permet reconèixer els exemplars més sofisticats a partir del principat d'August, a l'entorn del canvi d'era.

I ara constatem, per part de les elits benestants, sense deixar d'haver-hi comitents públics, la voluntat d'embellir determinades cambres de les *domus* per remarcar-ne la funció i enaltir el prestigi del propietari i de la seva família, tot fent-ne notar la cultura, els contactes i la capacitat d'estar al dia. Això explica que la immensa majoria dels exemples coneguts d'aquella mena de sòls siguin obra privada. Es reservaren, no cal dir-ho, per pavimentar les habitacions principals, aquelles que servien per a relacionar-se amb el món exterior (atris, peristils, *triclinia* i, en el context grec, estances dedicades al *symposion*...). Quan al llarg del segle I aC s'acabà imposant el model de *domus* de tipus mediterrani, amb el peristil com a centre vertebrador, les sales amb paviment de mosaic es localitzaven, sobretot, al seu entorn.

Les cases unifamiliars hellenístiques (o tardorepublicanes) de la Neàpolis emporitana, que es datarien preferentment a partir de mitjan o segona meitat del segle II aC, no són mai gaire extenses en ser l'espai disponible un problema aleshores insoluble, cosa que no afectava la riquesa formal del conjunt. Un exemple podria ser la casa núm. 34, d'uns 300 m² i deu habitacions, bastida a l'entorn d'un atri tetràstil. La meitat de les estances (i més de la meitat de la superfície total) mostraven paviments luxosos, amb mosaics d'*opus signinum* que ocupaven la part central de l'habitatge, espais primordials d'autorepresentació.⁵

Els exemples sovintegen i són presents arreu del territori que estem analitzant. Destaca, pel nombre d'exemplars, la Neàpolis emporitana, el nucli principal d'*Emporion*, polis independent i fidel aliada de Roma, amb cronologies que ocupen tota aquesta etapa històrica. Resaltem algunes peces amb inscripcions de benvinguda o directament relacionades amb el simposi.

També són presents en les fases més antigues de les *domus* fundacionals de la ciutat regular, amb, puntualment, pervivències posteriors d'època d'August i encara més enllà.

Cal remarcar, en aquest context, sobretot del segle I aC (i més endavant, encara), l'existència, en determinades habitacions especialment importants en el conjunt d'una casa, d'un sòl d'*opus signinum*, amb tesselles que dibuixen motius geomètrics, que reserva l'espai central de l'estança per encaixar-hi una placa de pedra (o de terrissa) de petites dimensions, que es podia posar i treure i que era la base d'un mosaic d'*opus uermiculatum* obrat amb tesselles minúscules de materials molt variables i d'una gran qualitat, que reproduïa un tema figurat amb efectes propis de la pintura sobre taula (emblema). Sovint eren d'una gran qualitat i sempre notables i reclamaven l'atenció del visitant enmig d'un sòl senzill d'*opus signinum* amb tesselles incrustades. Empúries —i no és estrany que sigui així— ens ha proporcionat fins a quatre peces magnífiques, tres de les quals són escenes de gènere (la garsa lladre, el gat i els ocells, peixos marins). Nogensmenys, destacaríem l'emblema que reproduceix una representació teatral de la tragèdia d'Eurípides presentada després de la mort de l'autor el 405 a C, *Ifigenia a Àulida*, que fou trobat *in situ*, al segle XIX, en una *domus* encara no explorada del sector central de la ciutat regular.⁶ Era, certament, producte del comerç de luxe internacional. Aquestes peces no eren a l'abast de tothom.

Durant un temps, hom proposà una fàbrica alexandrina o oriental. Més recentment, els experts tendeixen a pensar en tallers més pròxims, de la Itàlia central. No és fàcil, tanmateix, assegurar-ne la procedència exacta. Aquestes peces s'anomenaven emblemes, mot d'origen grec que significa, justament, peça inserida. Aquesta manera de fer continuà anys enllà tal com posa de manifest l'emblema mòbil d'un mosaic de la segona meitat del segle II procedent de Tarragona amb la testa de Medusa (*infra*). No és un fet extraordinari, durant una excavació arqueològica, localitzar una estança amb sòl de mosaic que

no ha conservat l'emblema, possiblement retirat abans de l'abandonament de l'edifici. Eren peces pensades per a facilitar-ne el trasllat i la (fàcil) integració.

Si ens centrem, ara novament, en els mosaics d'*opus signinum*, observem que, amb cronologies fermes dins del darrer terç o el darrer quart del segle II aC, són sempre presents en jaciments de difícil adscripció que caldria posar en relació amb el control del territori i/o amb l'exèrcit romà. De vegades, com a Can Massot (Montmeló), es tracta d'un edifici unitari amb planta de *domus* d'atri, amb elements arquitectònics sofisticats, clarament itàlics, entre els quals els mosaics de *signinum*.⁷ Can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès), a uns 800 m de Can Massot, un jaciment notablement més gran, amb vestigis arquitectònics i constructius de tipus itàlic que sense saber gaire bé com definir, sembla acomplir un control sobre el territori i llurs camins. Novament hi havia cambres amb sòls de *signinum* amb tesselles incrustades.⁸ Puig Castellar de Biosca, a la Segarra, és una fortificació quadrada amb algunes de les estances pavimentades amb sòls d'aquesta mena.⁹

Exemples d'aquests paviments en tenim a una bona part dels nuclis urbans d'aquest territori, en l'àmbit privat, a *Iluro* (Mataró) a la *domus dels dofins* amb una qualitat notable,¹⁰ a *Baetulo* (Badalona, carrer Lladó),¹¹ a *Iesso* (Guissona),¹² a Sagunt (plaça d'Armes del Castell),¹³ a *Valentia* (carrer Roc Chabàs),¹⁴ a *Lucentum* (Tossal de Manises)¹⁵ o a *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx),¹⁶ amb cronologies ben diverses que anirien des de cap al 100 aC fins a ben entrat el segle I de l'era. I també són ben representats a l'*ager* en diverses vil·les tal com ara al Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), a l'església de Sant Menna (Vilablareix),¹⁷ a Sant Martí de Samalús¹⁸ i a l'Horta Seca (la Vall d'Uixó),¹⁹ entre d'altres.

Paral·lelament, convindria remarcar l'ús d'aquests paviments en edificis públics. Recordem una estança del complexíssim edifici d'esbarjo de l'àrea del pàrquing d'Empúries, amb una inscripció de benvinguda en grec,²⁰ de l'*aedes* de Sant Aniol de Finestres (Garrotxa)²¹ o del gran edifici de Can Benet (a Ca l'Arnau, Cabrera de Mar), que només coneixem parcialment (vuit cambres fins ara) i que sovint ha estat interpretat com una *domus*, opinió que no compartim, del tercer quart del segle II aC, notabilíssim. Set de les vuit cambres tenien sòls de *signinum* amb tesselles de dibuix geomètric i, puntualment, amb la presència d'un motiu central a la manera d'un fals emblema. Feien servir cubs de pedra blanca i negra o blau fosc. Sobresortia especialment una gran estança el sòl de morter hidràulic de la qual tenia un color negre bellíssim aconseguit amb la incorporació de virolles de ferro. La decoració geomètrica, de tesselles blanques, hi destacava vivíssimament.²² El temple capitolí de *Tarraco* ofereix un altre excel·lent exemple d'un sòl d'aquestes característiques d'una gran qualitat.²³

De vegades, hom feia servir còdols o retalls, més o menys regulars, de pedres diferents tot substituint la convencional tessella. Un sòl de la vil·la de Ca l'Alemanys, a l'*ager* de *Baetulo*, n'és un molt bon exemple.²⁴

Caldria remarcar, ara, l'existència, puntual i minoritària, d'altres paviments baixrepublicans que posen de manifest altres tradicions i altres maneres de fer, diferents del corrent principal. Primerament, recordarem l'anomenat «mosaic hel·lenístic» de l'Alcúdia d'Elx (*Ilici*) que els experts daten de l'entorn del 100 aC. Formava part d'una *domus* amb altres estances pavimentades amb mosaics d'*opus signinum*. Era diferent tant per la tècnica, amb una combinació de tesselles de pedra amb altres de ceràmica i còdols menuts de colors, com pels detalls de la decoració, basada en una roseta central de sector de cercles secants envoltada per diverses sanefes amb motius distintos algun dels quals, com les volutes o la muralla emmerletada i reforçada amb torres, propis del repertori d'alguns mosaics hel·lenístics dels segles III i II aC. Destacava la presència de noms ibèrics escrits en grafia llatina, un detall d'un valor històric incalculable.²⁵

En segon lloc, voldríem referir-nos al paviments de llosetes de terrissa en forma d'escates propi del vestuari, tepidari i caldari de les termes republicanes de l'Almoïna (València), una manera de fer ben documentada, en els mateixos anys, a la Itàlia central, amb un excel·lent comportament tant estètic com d'eficiència tècnica. Aquestes peces havien estat importades directament de la Itàlia central quan fou bastit aquell *balneum*.²⁶

Només en moments avançats d'aquesta etapa trobaríem els primers sòls d'*opus tessellatum* que a partir del principat d'August esdevindrien la manera principal de pavimentar les sales d'aparat de les cases senyoriales i d'altres edificis públics i privats d'aquelles *ciuitates*. Convé recordar el conjunt que decorava el sòl de les termes del Clos de la Torre (Badalona), d'època republicana avançada, amb la probable inscripció *SALUTARITER DELECTO* (dono plaer saludablement) al marxapeu que comunicava *tepidarium* i *caldarium*.²⁷

EL MOSAIC ALTIMPERIAL

Aquesta llarga etapa consolidà un procés que, tal com hem vist, havia començat amb una força notable els anys anteriors. La vella tradició —el mosaic d'*opus signinum*— no desaparegué del tot; fent un pas al costat, obrí la porta a l'*opus tessellatum*, més reeixit des de tots els punts de vista tot i que, indubtablement, més exigent tècnicament i, per tant, més costós.

I es feu present, des del darrer terç, darrer quart del segle I aC, l'*opus sectile* obrat a partir de *crustae* de formes geomètriques combinades de pedres de qualitat i de colors diversos que constituí un sòl de luxe, apreciadíssim pels antics i que, com el mosaic de tesselles, tingué un èxit esclatant. No és gens rar l'ús en una mateixa cambra del mosaic d'*opus signinum* i del *sectile*. Res no impedia que en un mateix edifici, públic (edificis termals, per exemple) o privat (*domus* urbanes o vil·les rurals), en un mateix moment constructiu, alternessin cambres pavimentades d'una manera o d'una altra i, fins i tot, amb estances amb

obra tessellada. Els *sectilia*, pel seu cost, bellesa i, sobretot, per la seva *grauitas*, eren especialment utilitzats a l'hora de pavimentar edificis públics.

En un moment inicial, el mosaic de cubs de pedra feu servir pràcticament en exclusiva peces de color blanc i de color negre o blau fosc. Per regla general, el fons era blanc, però en ocasions puntuals, era ben al contrari. La temàtica dominant fins a mitjan segle segon fou la decoració geomètrica o vegetal amb, de vegades, una fantàstica capacitat creativa. Puntualment, i ja de seguida, tal com succeïa també amb alguns sòls d'*opus signinum*, se'ns fan presents figuracions d'animals (dofins, cavalls, ocells, felins, cànids...), d'éssers fantàstics (centaures, hipocamps...) o d'éssers humans que ocupen espais ben definits, majoritàriament en els angles de l'emblema central del tapís. En efecte, la tradició imposà sovint definir un fals emblema al mig seguint la vella tradició hel·lenística. Ja, sobretot, a partir de la segona meitat del segle II, el lloc central és ocupat per un tema figuratiu de tipus mitològic, fent servir peces més petites i de colors, amb uns excel·lents resultats estètics.

Les grans *domus* emporitanes de la ciutat regular, d'origen baixrepublicà, constitueixen, per les pròpies característiques del jaciment, un magnífic laboratori per seguir l'evolució d'aquells edificis (cases romanes d'atri amb *hortus*) devers grans mansions de tipus «pompeïa», d'atri i peristil, on la decoració global de les estances (amb un paper important del paviment) té una importància cabdal en la voluntat d'autorepresentació dels propietaris. Les grans cambres d'aparat (*tablina*, *oeci*) es multiplicaren i el luxe general es disparà. Les *domus* emporitanes 1, 2A i 2B en són uns magnífics exemples, però no pas els únics. Arreu d'aquest territori en trobem d'altres que confirmen aquest fet general i uniforme.²⁸ Tanmateix, les condicions de les troballes, parcials i no sempre ben datades, ressalten el valor de jaciments com Empúries, l'Alcúdia d'Elx o *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), que foren abandonats en un moment determinat i mai més ocupats.

Al camp, la situació no es diferenciava pas gaire. A partir del principat d'August, quan s'inicià la *Pax Romana* que havia de portar una llarguíssima i inèdita etapa de tranquil·litat i equilibri, les vil·les no només es consolidaren, sinó que moltes de noves s'afegiren a les més antigues i s'expandiren per tot el territori. En unes quantes, no pas en totes, però, la presència d'un espai residencial més o menys complex se'ns fa avinent. L'anomenada *pars urbana* reproduïa amb més o menys semblança els luxes i les comoditats de la *domus* urbana (*urbs in rure*). No hi podia mancar un petit *balneum*, sales d'aparat bellament acabades, i presència d'estàtues i/o relleus de marbre. Els mosaics eren freqüents i no pas exclusius dels grans establiments suburbans; vil·les allunyades de qualsevol nucli seguien un mateix comportament. Cal, doncs, deduir que el *dominus* i llur família passaven temporades al camp sense renunciar a cap dels plaers de la vida urbana. Tinguem-ho present: la vil·la era, simultàniament, *otium* i *negotium*.

Pel que fa a edificis públics, el mosaic s'utilitzà de manera puntual com a sòl de la cella d'algun temple (Empúries, Tarragona...), però, sobretot, embellint les estances més representatives dels edificis termals, on s'adaptaven a la perfecció en oferir un comportament hidràulic de primera. Sovint, però, les reformes continuades que afectaren aquests edificis ens fan difícil conèixer els programes ornamentals més antics.

En aquestes mateixes dates —segles I i II—, les diverses excavacions arqueològiques efectuades en vil·les romanes arreu del territori posen de manifest l'ús puntual de sòls d'*opus tessellatum* en blanc i negre per embellir determinades sales d'aparat (els *triclinia*, indubtablement) i, si n'hi havia, algunes sales del *balneum*. A vegades, alguns d'aquests mosaics i les cambres on se situaven van ser conservats i afegits a reformes importants, profundes, que organitzaven l'espai diferentment. Cal remarcar, atesa llur importància, les grans intervencions arquitectòniques a moltes vil·les des de molt a finals del segle II i primer terç del III, durant els principats dels Severes. Caldrà trobar una bona explicació a un fet tan general.

Ens poden servir d'exemple la vil·la dels Ametllers (Tossa),²⁹ Torre Llauder (Mataró),³⁰ Granollers (probablement, *Semproniana*)³¹ i Sant Boi de Llobregat,³² pavimentant les estances d'un *balneum* privat molt ben conservat; l'Espelt (Òdena), lluny de qualsevol nucli urbà, reservat, només, a dues estances triclinars, geomètriques, amb algun element figurat (ocell);³³ els Munts (Altafulla), amb exemplars esplèndids;³⁴ Paret Delgada (la Selva del Camp), amb un extens conjunt;³⁵ Puig de Benicató (Nules);³⁶ Font de Mussa (Benifaió);³⁷ el Vilar del Puig (Horta Nord), amb un conjunt amplíssim;³⁸ Punta de l'Arenal (Xàbia);³⁹ Banyes de la Reina (Calp),⁴⁰ o la vil·la romana de Petrer (Alacant).⁴¹

La policromia se'ns fa present, de debò, a partir de la segona meitat del segle II i, especialment, durant la dinastia africana dels Severes. Un problema recurrent i greu en l'estudi dels mosaics és la dificultat de fixar-ne estratigràficament la cronologia amb precisió. Sovint les datacions estilístiques i per comparacions s'han confirmat enganyadores i errònies. I, per acabar-ho d'adobar, la datació d'una estructura pot no coincidir amb la d'un sòl superposat. A més, molts paviments foren descoberts molt abans de la imposició de mètodes precisos d'excavació. Nogensmenys, la gran eclòsió d'època severa se'ns confirma un xic arreu, amb tota seguretat. Al principi només era un toc de color, unes poques tesselles enmig d'un tapís bicolor. De seguida, l'ús de tesselles de coloració variada esdevingué una constant, decorant, primer, el (fals) emblema central i, després, tot el conjunt. L'ornamentació geomètrica i geométricofloral s'enriqueix, es complica, amb resultats sorprenents i amb creacions d'una enorme sofisticació. Paral·lelament, les figures de persones i d'animals i el paisatge comencen a colonitzar aquells paviments. El mosaic figuratiu fou, tinguem-ho present, minoritari en relació amb el geomètric i/o vegetal. En aquells cas, la temàtica és essencialment mitològica, tal com suc-

ceix majoritàriament en les altres províncies de l'Imperi. Només puntualment se'ns fan avinents escenes de la vida privada o producte de l'observació del món.

El temes són diversos i, en general, ben semblants als d'altres llocs, als de les altres províncies occidentals. Deixarem de banda una discussió irresolta i recurrent sobre el significat d'una tria determinada per part del comitent. Recordem, però, que això només podia tenir importància en un primer moment. Després de la mort, la cessió o la venda de la propietat, una decoració determinada no tenia cap altre valor que l'estètic.

Quines són algunes de les històries triades? És un fet comunament acceptat que, per diverses raons de vegades no pas fàcils d'escatir i d'entendre, les diferents províncies de l'Imperi romà i, fins i tot, determinats territoris dins d'aquelles, tingueren tendència a preferir, pel que sembla, una temàtica determinada dins del vast repertori mitològic grecoromà o pouant en aspectes determinats de la vida quotidiana i de la contemplació de l'*orbis*. També s'observen, en aquest aspecte, canvis raonables i la mutabilitat del repertori. És cert, nogensmenys, que sovint són impressions, atès que caldria conèixer tots els mosaics d'un espai determinat per constatar-ho (o no). No estem en condicions de poder determinar què hi ha i què hi manca. Donem, però, un cop d'ull a les peces més representatives per fer-nos una idea de les aspiracions, dels gustos dels comitents, centrant-nos en aquells paviments policromats que es daten, amb més o menys precisió, entre August i la tetrarquia.

És ben conegut, de fa temps, procedent de Sagunt, el mosaic decorat amb la història del càstig de Dirce i, paral·lelament, les Estacions, amb les escenes figurades dins d'octògons, amb tesselles de colors que ressalten sobre el blanc i negre geomètric de fons.⁴² Les Tres Gràcies, de Barcelona, defineixen l'espai central d'un tapís en blanc i negre geomètric, d'una qualitat estètica discutible.⁴³ La Gorgona Medusa, amb un reconegut paper apotropaic, la trobem a València, al carrer del Rellotge Vell, com a «fals emblema» amb el complement d'uns *kantharoi* a les cantonades del requadre,⁴⁴ a Tarragona, en una peça excepcional en què Medusa ocuparia l'espai central d'un tapís on es narrà la història de Perseu i Andròmeda a través de quatre quadres.⁴⁵ La testa mortal de la Gorgona és un autèntic emblema obrat sobre una placa independent en *opus uermiculatum* d'una qualitat extraordinària. A. Balil, il·lustre coneixedor del món del mosaic, n'insinuava un origen oriental.⁴⁶ El seguici de Bacus, ben present a *Hispania*, ens és conegut per una peça saguntina perduda.⁴⁷ Citem, finalment, un sòl notable descobert en les excavacions preventives de l'edifici de les Corts Valencianes, amb la imatge de la musa Terpsicore, del ball i de les cançons que l'acompanyaven, d'una qualitat excel·lent. Interpretat, aquell edifici, inicialment com una *domus* urbana, ara es planteja la possibilitat que fos la seu d'un *collegium*, i, en aquest cas, la tria del tema podria explicar-se diferentment.⁴⁸

En contextos suburbans, s'ha de recordar l'enorme paviment amb la representació dels treballs d'Hèrcules, nar-

rats en dotze quadres a l'entorn d'un (fals) emblema amb la il·lustració de la història d'Òmfale i el fill d'Alcmena, transvestits. Com passa sovint, l'emblem (mides, colors, disposició...) del mosaic no té res a veure amb la seva qualitat estètica, més aviat modesta. L'àrea amb decoració figurada era precedida per un tapís geomètric en blanc i negre prou gran. Cal suposar que aquesta dualitat assignava la funció principal de la cambra.⁴⁹ Ens sembla observar, en aquest conjunt, una mostra de l'erudita ironia del comitent en disposar en lloc preeminent, enmig de gestes fora mida del fabulós protagonista, la representació de la lamentable història de transvestiment, en què el prestigi d'Hèrcules sortí malparat. Sentit de l'humor, indubtablement. Procedeix de Can Porcar, una *domus* suburbana d'*Edeta* (Llíria). Recordem, també, un triomf de Neptú del Vilar del Puig (Horta Nord), d'un valor estètic, pel que sembla, qüestionable.⁵⁰ Més notable, en tractar-se d'un tema no tan fressat i certament rar en el conjunt de les províncies occidentals, és l'emblema, parcialment perdut, d'un tapís que ornamentava una gran cambra de la villa de la Font de Mussa (Benifaió), a tocar la via Augusta, a uns 20 km a migdia de *Valentia*. Representava el moment en què Fàustul i son germà trobaven els divins bessons, Ròmul i Remus, alletats per la lloba dins una cova (*luperçalia*). És una peça notabilíssima que reproduïx una imatge ben definida del lloc i del moment, molt ben coneguda en altres suports.⁵¹

La mitologia no fou l'única font de la figuració en mosaic. Puntualment, la inspiració podia venir de l'observació de l'entorn, des de tots els punts de vista. Una peça excepcional pel seu bon estat de conservació i per la qualitat tècnica i artística del seu treball és l'anomenat Mosaic dels Peixos en *opus uermiculatum* provinent de la villa de la Pineda (Vila-seca), molt pròxima al nucli urbà de *Tarraco* i que podríem considerar, malgrat tot, suburbana. Formava part d'una habitació d'aparat, versemblantment un *triclinium*, d'uns 6,25 m per 4,5 m amb emblema figurat d'uns 3,68 m per 2,68 m, poc menys de 9 m². Hi ha representades 47 figures de peixos, mamífers marins, cefalòpodes i crustacis reals que han estat convenientment identificats. S'ha datat devers el 200. Hom ha calculat que es van fer servir unes 280.000 tesselles de mida petita en la seva composició.⁵²

Torre Llauder (Mataró) constitueix un exemple excel·lent de com en una *domus* o en una villa (en aquest cas suburbana) els sòls de mosaic, de vegades aprofitats d'etapes anteriors, es feien servir per a remarcar (tal com altres aspectes complementaris, pintura mural, estuc, peces arquitectòniques...) espais ben determinats de l'edifici que s'obrien al món i que eren, fins a cert punt, espais «semi-públics», llocs on rebre la *salutatio matutina* dels clients devers el patró i on conversar, escoltar lectures i banquetejar amb les amistats, una part de la casa on el *dominus* mostrava la seva riquesa, el seu poder, el seu gust, la seva cultura. Les cases urbanes i les vil·les, especialment les suburbanes, esdevenen l'espai principal d'autorepresentació. Tot el sector residencial central, on s'aplegaven les

sales més luxoses de la *pars urbana*, se situaven entre dos peristils. Des del primer, hom accedia a un «fals atri», de tipus corinti, amb els passadissos de l'entorn pavimentats, dos a dos, amb mosaics. Des d'aquí es podia accedir devers el nord a l'àmbit A1, de 54 m², la porta del qual era remarcada amb semicolumnes adossades d'obra i un graó de marbre. L'emblema central circular, enorme (5,45 m de diàmetre), era obrat amb tesselles de color, amb temes geomètrics complexos. Aquesta estança s'ha identificat com un *tablinum*. Tot i que potser el nom no li escau en cronologia tan avançada, sí que podria funcionar com a despatx i sala de rebre. A llevant de l'anomenat atri s'obrien dues portes que comunicaven amb sengles estances d'identica superfície (52 m²), separades per un llarg passadís amb sòl de mosaic que menava a l'altre immens peristil que portava cap al *balneum*, notablement gran, de l'edifici. L'anomenat àmbit 2 ha estat considerat raonablement un triclini amb fals emblema central policrom de temes geomètrics i vegetals. L'altra sala (àmbit 3) seria una estança polivalent, potser un segon triclini, amb un sòl de tesselles en blanc i negre amb temàtica geomètrica elegant.⁵³ De fet, aquesta disposició es troba un xic arreu. En context urbà i en cronologies més antigues, del segle I, a la Casa Romana (o *domus*) núm. 1 d'Empúries, i, amb petits canvis, en moltes vil·les del territori. És impactant, tal com passà en molts altres edificis, descobrir el moment final d'aquelles luxoses cambres esdevingudes, durant l'antiguitat tardana, espais d'emmagatzematge, amb nombrosos *dolia defossa* encastats al paviment perforant sense compliments aquells sòls costosíssims.⁵⁴ Aleshores, certament, no tenien cap valor. Altres vegades, als Banyes de la Reina (Calp), per exemple, no perforaven els mosaics unes gerres, sinó unes sepultures.⁵⁵

Durant aquesta llarga etapa d'un xic més de tres-cents anys feu la seva aparició i es consolidà el paviment d'*opus sectile* que, recordem-ho, gaudí d'un altíssim prestigi social essent considerat un sòl exquisit, de bon gust i de luxe fora mida, amb un cost que caldria suposar elevadíssim.

En aquest territori que estem analitzant se'ns fa present amb força a partir, a grans trets, del darrer terç del segle I aC i el trobem un xic arreu, en edificis públics (en un sentit lax del mot), en moltes *domus* urbanes i, també, en algunes vil·les. Sobretot en aquest moment inicial no és rar trobar els *sectilia* interactuant conjuntament amb altres paviments de luxe, principalment els mosaics d'*opus signinum*.

A Empúries, per exemple, hom el feu servir com a sòl d'unes *tabernae*, uns espais d'ús públic d'uns 35 m² útils, que formaven part arquitectònicament del fòrum urbà, però no pas estructuralment. Les dues úniques portes donaven al *cardo C* que emmarcava la gran plaça per ponent. Sales de reunions? Seus de *collegia*? Espais públics de lloguer? Cap indicatiu, llevat del luxós paviment i les úniques obertures cap al carrer, no ens ajuda. Les *crustae* retallades en figures geomètriques senzilles eren de pedres de qualitat de colors diferents. Recordem que no totes aquestes *tabernae* posseïen un sòl d'*opus sectile*, sinó que

alternaven amb unes altres, en tot idèntiques, amb bells paviments d'*opus tessellatum* policroms.⁵⁶ S'ha proposat una cronologia raonable d'època augustal tant per als *sectilia* com per als de *tessellatum*.

Un xic més enllà, cap al nord-est, la gran *domus* núm. 1 mostrava, en la fase augustal, algunes cambres amb sever paviments de *crustae* que van estar en ús fins al final.

A *Barcino*, en les *domus* del carrer Avinyó, s'han documentat sòls d'*opus sectile*, com a *Baetulo* (casa del carrer Lladó)⁵⁷ i sobretot a Sagunt, que degué ser, en època alt-imperial, la ciutat més important d'aquelles contrades, on se n'han recuperat quatre, dos dels quals, com a mínim, formant part d'un mateix edifici. Un d'ells, amb decoració floral, ocupava una estança d'uns 34 m². Els altres eren geomètrics.⁵⁸

Pel que fa a vil·les dels *suburbia*, assenyalaríem els del Pla de l'Horta, a tocar de *Gerunda*, ben conservats i amb un considerable repertori de pedres de gran qualitat. Pavimentaven dues habitacions triclinars i, de fet, constituïen l'emblema de l'estança que s'acabava amb un mosaic d'*opus signinum* d'una certa sofisticació. Aquí podem observar un fet que no és estrany: a la darrereria del segle II, quan es va dur a terme la gran reforma de l'edifici, hom disposà un paviment d'*opus tessellatum* directament damunt del més antic.⁵⁹ A Tarragona, al carrer de l'Alguer, núm. 9, fora murs i, per tant, dins del *suburbium*, n'assenyalaríem un altre de mitjan segle II.⁶⁰ A la Llosa (Cambrils), un xic més enllà dels límits suburbials, s'ha ressenyat algun sòl d'*opus sectile*.⁶¹ Al País Valencià, als Banyes de la Reina (Calp), un jaciment complex que podria formar part d'un *uicus*, entre nou estances amb paviments de mosaics, una ho era d'*opus sectile*, com també una de les cambres de l'extraordinari conjunt del Vilar del Puig (Horta Nord).⁶² Als Alters (Xàtiva), en la fase inicial del segle I, una cambra important, definida pels excavadors com un dormitori, era pavimentada amb plaques de marbre de colors diferents que definien un joc geomètric i cromàtic ben interessant.⁶³

Pel que fa a l'espai públic, pel que sabem, els paviments de mosaic foren reservats als edificis termals, un equipament urbà absolutament imprescindible i on, poc o molt, el luxe era ben present. La popularitat dels *balnea* feia rendible, als més rics de la comunitat, invertir-hi. Assenyalem el mosaic bicolor de les termes de la *insula 30* d'Empúries que va caldre reparar d'antic o la de la sala d'ingrés de les termes de Can Xammar, a *Iluro*, immens, geomètric i bicolor.⁶⁴ És interessant observar, en aquesta peça, un fet ben característic que constatem que es repeteix manta vegada. La part central del tapís, on antigament es disposava un emblema mòbil de qualitat, és ocupada per un «fals emblema» que remarca la preeminència del lloc. Inicialment, és obrat amb tesselles idèntiques a les utilitzades en la composició general, dibuixant un quadrat amb un cercle inscrit, o directament uns cercles concèntrics. Si es tracta d'un quadrat, en els angles s'hi dibuixen senzilles figuracions. Més endavant, aquest «fals emblema» es realitzava amb tesselles de colors i de mida més petita, amb

un excel·lent resultat estètic. A *Tarraco*, a les termes de Sant Miquel, potser les *Thermae Montanae* conegudes epigràficament, es conserven alguns paviments d'*opus tessellatum* policroms, un dels quals, interessant, amb la representació geometritzada del laberint de Creta. La cronologia proposada, més imprecisa del que voldríem, se situa a cavall dels segles II i III.⁶⁵

Tampoc és rar el costum d'incorporar en els mosaics d'edificis termals l'ús de figures que, d'una manera més o menys directa, tenen a veure amb l'aigua i el mar. En els mosaics antics de *tessellatum* del *balneum* de *Baetulo* (*supra*), en el requadre que emmarcava el *labrum*, s'observen les figures d'uns dofins. A l'edifici termal de la plaça de Sant Miquel de Barcelona, éssers marins mitològics ornamenten determinades estances obrades a càrrec dels *Mi-nicii Natales* vers el 125. Tingueren una llarga durada en ser aprofitats quan aquell espai esdevingué església cristiana durant l'antiguitat tardana.⁶⁶

D'aquesta etapa, per la seva raresa en el context general del món romà, caldria referir-se a quatre peces recuperades en les excavacions de la immensa i extraordinària villa dels Munts (Altafulla) situada al nord del nucli urbà de *Tarraco*, al costat mateix de la via Augusta i amb la possibilitat, còmoda, de desplaçar-se per mar. Es tracta de quatre peces obrades sobre plaques de terrissa, amb la tècnica de l'*opus uermiculatum*, a base de cubs minúsculs de colors, que representen Euterpe, musa de la música i de la poesia lírica amb acompanyament musical, Mnemosine, la Memòria i la mare de les Muses, i Talia, de la comèdia i de la poesia bucòlica, i la imatge d'un bust, potser de menor qualitat, d'un home que algú ha proposat, sense cap prova, que representés el propietari de la villa, en aquell moment Caius Valerius Avitus. Aquestes peces, dins de la tradició dels emblemes, s'ha suposat que funcionaven com a quadres, penjades d'una paret. Són del segle II i d'una gran qualitat tècnica. Foren trobades amb indicis d'haver patit els efectes d'un incendi en un context clar de finals del segle III. Malgrat les tres generacions passades, continuaven gaudint de l'estimació dels diversos propietaris del conjunt.⁶⁷

No és un cas únic. De la villa suburbana d'Algorós, al *suburbium* d'Ilici, Ibarra, el seu excavador, ens parla de la troballa de mosaics quadre, transportables i penjats als murs (amb un centaure i el déu Apol·lo, l'un i l'altre en *uermiculatum*, i una figura femenina).⁶⁸

EL BAIX IMPERI

Els efectes de l'anomenada crisi del segle III no són fàcils ni de rastrejar ni d'avaluar globalment en aquest territori. Dels nuclis urbans, les dades són o bé inexistent o escasseres si deixem de banda *Ualentia*, on s'han assenyalat un xic arreu destruccions i nivells d'incendi. A l'*ager* hi ha, ben cert, l'abandonament «pacífic» d'alguns establiments que tenen un significat que no sabem encara com interpretar. Nogensmenys, l'etapa subsegüent remarca una

continuïtat i, des del punt de vista dels sòls de cases urbanes i vil·les, l'aparició de conjunts notables de valor ben diferent. Fan aparició (o es consoliden) noves temàtiques com les curses de circ i les caceres (*uenationes*) i no és estranya la presència d'inscripcions, algunes de les quals, ben conservades, són d'un valor extraordinari (*infra*).

Pel que fa a contextos urbans, no tenim gaire informació sobre reformes que afectessin grans *domus*, una qüestió que podria ser conseqüència, almenys en part, de les característiques de l'arqueologia urbana. De Barcelona procedeix una troballa notable coneguda de fa temps i poc contextualitzada. Trobada a l'antic palau comtal menor el 1860, se'n conserven uns 8 m per 3,5 m, tot i estar puntualment mutilada. És una peça policromada sobre fons blanc i representa una cursa de quadrigues al circ Màxim de Roma amb la *spina*, monumental, a dalt, i els carros, a sota. S'ha proposat una cronologia de 310-340, dins del primer terç, primera meitat del segle IV.⁶⁹ Resulta interessant comparar-la amb la de Can Pau Birol (Belllloc del Pla) de Girona, pròxima en el temps i en el tema, però amb marcades diferències (*infra*).

Excavacions urbanes relativament recents han permès identificar a Barcelona dues notables *domus* amb un origen baix-imperial i que van perdurar més enllà de la caiguda de l'Imperi d'Occident. La casa del carrer del Bisbe Caçador, amb un origen a mitjan segle IV i una llarga continuïtat d'uns dos segles, és un excel·lent exemple de les *domus* senyorials dels moments finals del món romà. En relació amb l'ús del mosaic, convé recordar que l'ambulacre del peristil que vertebrava l'habitatge, d'uns 2,80 m d'amplada, era pavimentat amb tessel·les de colors amb motius geomètrics i, puntualment, figurats. Una enorme sala d'aparat identificada raonablement com un *oecus* conservava un sòl de *sectile* amb un escaquer en blanc i negre. El frigidari del *balneum* mostrava un sòl tessel·lat policromat amb temes marins. Una altra àmplia cambra conservava un mosaic en blanc i negre, geomètric, envoltat d'una sanefa policromada. Altres habitacions eren eficaçment pavimentades amb sòls d'*opus signinum* amb tessel·les incrustades, el retorn d'una manera de fer d'èpoques molt anteriors.⁷⁰

Una altra fou trobada al carrer de Sant Honorat, 3, bastida al segle IV. Es tractava d'un edifici construït de cap i de nou prescindint de condicionants estructurals anteriors. Es vertebrava a l'entorn d'un peristil amb l'ambulacre pavimentat de tessel·les de colors desenvolupant un motiu vegetal. Una habitació del conjunt conservava un sòl d'*opus signinum* amb tessel·les incorporades. Cal remarcar aquest fet que constatem en dos edificis privats d'un mateix moment i d'una mateixa ciutat. El mosaic d'*opus signinum* era propi d'època baixrepublicana i dels tres primers quarts del segle I, en algun lloc determinat. A partir de mitjan segle IV, com a mínim, a *Barcino*, reneix. Caldrà estar a l'aguait per veure si fou un fet local, sense més recorregut.⁷¹

S'ha explorat, fa relativament poc, a l'àrea del Francolí una *domus* suburbana centrada entorn d'un pati que pos-

seí un bany associat. S'ha datat amb seguretat. Es tracta d'una fundació *ex nouo* de mitjan segle IV. Poc més de tres generacions després, l'edifici s'abandonà. Hom feu servir un mosaic policromat geomètric (100 tesselles per dm²) amb banda, faixa i quatre quadrats geomètrics diferents conformant el tapís central per embellir el *caldarium*. Un altre sòl semblant, molt fet malbé, ornamentava el sector on es trobava l'*alueus*.⁷²

Assenyalem, de l'altra punta del territori, a Santa Pola (*Portus Ilicitanus*), un *uicus* important dependent d'*Ilici*, la *domus* del Palmeral, amb una elegant decoració geomètrica amb tesselles de colors, a l'entorn del peristil, també del segle IV. Una cambra que hi donava, d'uns 7,5 m per 5,5 m (41,25 m²), mostrava un paviment tessel·lat amb emblema circular central. Era, versemblantment, un luxós triclini. Una altra estança conservava un mosaic geomètric amb octògons, nusos de Salomó i rosetes de dotze pètals. És, en general, una obra efectiva, estèticament parlant.⁷³

En contextos rurals, les dades es multipliquen. Cal, però, abans de comentar aquest material, recordar que hi ha una diferència que s'ha de remarcar en relació amb el panorama que s'observa especialment, però no exclusivament, a l'àrea de l'altiplà peninsular, on sovintegen, durant el baix imperi, vil·les imponents en què la *pars urbana* havia esdevingut un autèntic palau, luxosíssim i extens —com per exemple, Carranque (Toledo), Puras (Almenara de Adaja, Valladolid), La Olmeda (Pedrosa de la Vega, Palència), Noheda (Conca), entre moltes d'altres—, amb innombrables paviments de mosaic, molts dels quals figurats, on predominen els temes mitològics. Pel que fins ara sabem, en l'àrea geogràfica estudiada, les vil·les són menys aparents i més enfocades cap a la producció que cap a l'*otium*. Tanmateix, devers les terres de Ponent això canvia: la vil·la del Romeral d'Albesa, potser no del tot acabada quan s'abandonà, ens mostra, en la fase baix-imperial, una reforma substancial ben planificada, amb un conjunt de sales d'aparat amb sòls de mosaics policromats (més de 500 m²) alguns dels quals, amb temàtica vegetal i figurativa, es troben entre els més bells d'aquest període. Pavimentaven sales de recepció, *triclinia* i les galeries que emmarcaven el peristil que ordenava la *pars urbana* del conjunt.⁷⁴ A Sant Martí de Riucorb, a la vil·la poc coneguda del Vilet es coneixen tres mosaics policroms que hom data dins del segle IV.⁷⁵ A Puigverd d'Agramunt, de la vil·la del Reguer es coneixen cinc sòls de mosaic policromat, un dels quals amb decoració figurada (una *uenatio*), i els altres geomètrics, que s'ha datat al baix imperi (segles IV-V).⁷⁶ N'hi ha altres exemples més mal coneguts.⁷⁷

La vil·la suburbana de Can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla), en la proximitat de *Gerunda*, ens ofereix, per a principis del segle IV, un ús eficient del mosaic a l'hora d'ordenar l'accés a l'edifici, distingint, en un únic passadís enormement llarg, un paviment de mosaic compartimentat en tres sectors. El central era ocupat per la narració d'una cursa de carros (quadrigues) en el marc del circ Màxim de Roma, potser la representació d'un *ludus circensis* real. És una peça notable des de tots els punts de vista i, al nostre

parer, estèticament més aconseguida que la de Barcelona. Per acabar-ho d'adobar, davant mateix de la representació de la llotja i de l'*editor ludi*, se situa una inscripció amb el nom del comitent: CECILIANVS FICET. A un costat, enmig d'un tapís amb una imponent decoració geomètrica un xic angoixant, un «fals emblema» volgudament descentrat per marcar unes línies de circulació, amb la representació de Bel·lerofont muntant Pegàs, el cavall alat, tot occint la Quimera. A l'altra banda, Teseu acaba de rebre d'Ariadna el cabdell de llana, amb la imatge, un xic més enllà, del laberint cretenc. Alternança de temàtica mitològica de voluntat simbòlica i, probablement, la representació d'una feta important en la biografia del *dominus* que ho volia recordar. La signatura (*Cecilianus ficet*) ho confirmaria.⁷⁸

Cal, ara, fer referència a un conjunt excepcional, per la qualitat i les característiques del mosaic i per les enormes dificultats d'interpretar raonablement el lloc on es troba. Parlem d'una obra principesca conservada a la vil·la de Centelles (*Centumcellae*), a Constantí, en el *suburbium* de *Tarraco*. En aquesta ocasió parlem d'un mosaic que recobria la cúpula hemisfèrica d'una vasta estança, bastida, potser, a la darrereria del segle IV i que formava part d'un extens edifici rural. La decoració consta de quatre faixes sobreposades. En la primera, la de baix, es descriu una gran cacera de cérvols sota la direcció i participació del *dominus*, que hi és representat diverses vegades. Cal ressenyar l'aparició repetida de les lletres L C, que podrien correspondre, tal vegada, al *praenomen* i *nomen* de l'amo. La segona banda és ocupada per escenes de l'Antic i el Nou Testament, amb Adam i Eva, possiblement, Daniel al fossat dels lleons, el sacrifici d'Isaac, la petició de mà de Rebeca per Isaac (o Tobies i Rafael), Jonàs sota la carbasera, Jonàs al ventre del monstre marí, Jonàs llançat al mar, el Bon Pastor, l'arca de Noè, els tres reis davant d'Herodes (amb dubtes), la resurrecció de Llàtzer i els tres joves de Babilònia al forn. La tercera, en un estat notablement defectuós, mostra uns personatges entronitzats que alternen amb la figuració al·legòrica de les Estacions. Finalment, el medalló zenital, molt atrotinat, on s'observen dos caps d'una excel·lent factura i poca cosa més.⁷⁹

El mosaic parietal és, des de totes les òptiques, extraordinari. Les seves pròpies característiques l'exposen a desaparèixer inexorablement. A partir del baix imperi es popularitzà amb una llarga i gloriosa continuïtat en època bizantina. Aquestes circumstàncies i la qualitat tècnica i estètica de l'obra expliquen que aquells que l'han estudiat parlin d'obra àulica. En aquest cas, no és retòrica gratuïta, sinó la pura realitat. Fou obra d'un taller d'altíssim nivell. Cal convenir que, ara com ara, és un *unicum*, ben difícil d'interpretar. No hi ha, em tot aquest territori, una obra de qualitat semblant.

Fou considerat, durant molts anys, un fantàstic mausoleu, hipòtesi clarament contestada a partir de l'anàlisi crítica de tot el conjunt. S'han fet altres propostes, enginyoses, però estem lluny d'haver arribat a una opinió que pugui ser acceptada per la majoria d'estudiosos.

Altres vil·les suburbanes de la capital provincial, com la de la del riu Francolí, tenien com a mínim dues de les cambres del *balneum* privat pavimentades amb sòls geomètrics i florals d'*opus tessellatum* policroms. La cronologia del conjunt es troba molt ben fixada amb una fundació a mitjan segle IV i un abandonament aparentment pacífic tres generacions i escaig després (*supra*).

Aquí i allí, arreu del territori, i moltes vegades ben lluny dels nuclis urbans, s'han identificat diverses *uillae*, en general de dimensions mitjanes, amb una reforma baix-imperial, de vegades profunda, que comportà la incorporació de sòls de mosaic en diverses estances. És el cas de l'establiment de Sant Amanç de Rajadell, amb un mosaic de notable qualitat, ben atractiu, que combina eficaçment una decoració geométricofloral amb elements figurats (ocells, cavall, vinya eixint d'un *kantharos*),⁸⁰ del Romeral (*supra*) o dels Alters, a prop de *Saitabis* (Xàtiva) (*supra*). El conjunt de la vil·la suburbana d'*Ilici*, a Algorós, amb, com a mínim, nou estances amb sòls policromats d'*opus tessellatum*, preferentment geomètrics, però amb algunes escenes mitològiques figurades (la nimfa Galatea cavalcant un hipocamp, escena bàquica...), posa de manifest la riquesa i el gust dels grans propietaris del baix imperi.⁸¹

Hem deixat per al final el conjunt dels Ametllers de Tossa, excel·lentment comunicat per mar i gairebé incomunicat per terra. Després d'un abandonament de l'edifici altimperial d'un xic més de tres generacions, hom construï, al darrer quart del segle IV, un nou establiment més compacte i no gaire gran dotat d'unes estances pavimentades de mosaic, alguns aprofitats de fases anteriors i dos de nous, un dels quals geomètric amb un requadre central amb la presència d'uns angelets alats, quatre segurament, que constituïrien l'emblema rectangular de la catifa. L'altre, que pavimentava la modesta sala de recepció, constitueix una peça conegudíssima i a bastament citada, sense paral·lels, amb la representació allegòrica del *fundus*, com la imatge de la *domina*, elegantment abillada i enjoiada, sota una arcada. Al damunt destaca la inscripció: SALVO VITALE / FELIX TURISSA, un text breu, concís i precís que exemplifica el món de l'època, on el *dominus* actuava, en la seva propietat, en el seu *fundus*, com l'emperador en la seva capital. I, tanmateix, aquella sala de recepció on rebia era una estança més aviat petita i aprofitada, sense gaires sofisticacions, del *balneum* altimperial. Per acabar-ho d'adobar i fer el mosaic encara més extraordinari, s'ha conservat la signatura de l'autor: EX OF/FICINA FELICES. Convé recordar, per contextualitzar-ho, que és una obra d'una qualitat deplorable des de tots els punts de vista, tant tècnicament com estèticament, però, alhora, un *unicum*, una peça que il·lustra com cap altra la tardor del món romà.⁸²

En aquesta etapa cronològica, el mosaic que decorava espais públics desapareix d'aquest territori o, potser millor, se'ns fa present a través de nous comitents que ocupen l'espai deixat pels antics curials: l'Església. A partir del segle V, fins ara no pas abans, documentem algunes

basíliques, entre les quals alguna catedral, que embelliren els paviments amb l'ús de l'*opus tessellatum*. N'és un bon exemple el temple preepiscopal de Santa Maria a *Egara* (380-420/430), amb decoració preferentment geomètrica ben diferent, repartida en àrees juxtaposades. Puntualment, en requadres ben definits, podem observar representacions figurades molt simplificades, però efectives (com la il·lustració minimalista del miracle neotestamentari dels pans i els peixos). Sovint, l'obertura d'alguna tomba malmetia el conjunt. De vegades marcava la sepultura un mosaic rectangular policromat amb l'epitafi i decoracions geomètriques i figuratives.⁸³

L'anomenada basílica d'*Ilici*, considerada per alguns una sinagoga, amb inscripcions en grec, ens mostra un elegant conjunt geomètric preponderant, però amb vestigis d'alguna escena figurada (novament Jonàs) de temàtica veterotestamentària. Aquest edifici es data actualment, després d'estudis aprofundits i complexos, dins del segle VI, potser quan *Ilici* formava part de *Spania*, la província més occidental de l'imperi de Justinià, amb la capital a la veïna *Carthago Spartaria* i on hauria arrelat un costum característic de les províncies nord-africanes on els temples eren pavimentats amb vivíssims mosaics.⁸⁴

També dins del segle VI trobaríem els sòls tessellats i policromats de les nombroses basíliques de Menorca i Mallorca. La basílica de Santa Maria (Mallorca) mostrava una decoració geomètrica, amb presència d'inscripcions.⁸⁵ A Menorca, a Son Peretó, el paviment oferia una decoració geomètrica, floral i, puntualment, figurativa, amb ocells dins cercles, palmeres i octògons.⁸⁶ A es Fornàs de Torelló, a l'absis, destacava un *kantharos* amb paons afrontats, símbols recurrents de la immortalitat i del paradís, bellíssim malgrat la simplicitat i la grandària de les tesselles. Més enllà, una faixa ocupada per dos lleons afrontats amb l'arbre de la vida al mig. Cap als peus de la basílica, la decoració era geomètrica i d'una qualitat notable.⁸⁷ A la Illeta del Rei (Maó) eren representats ocells, peixos, paons afrontats a un *kantharos* d'on brolla aigua de la vida i requadres amb animalons, i cistelles de fruites i de flors, amb alguna inscripció.⁸⁸

Sovint, les circumstàncies han preservat uns jaciments que cal datar durant el domini de les illes per part dels vàndals, primer, i del bizantins, més tard. El costum, extensíssim al nord d'Àfrica, de fer servir sòls de mosaic podria ajudar a explicar aquesta concentració. Colors i models miren, també, devers *Carthago*.

I amb lligam directe amb la consolidació del cristianisme durant el baix imperi cal que fem esment d'un ús peculiar de la tècnica de l'*opus tessellatum* per remarcar i embellir determinades sepultures en un context funerari, una manera de substituir una gran llosa amb l'epitafi i algun relleu ornamental complementari, a un cost menor, sense tantes dificultats i amb un resultat notable, de gran vivaesa, efectiu, bell i eficaç.⁸⁹

No cal dir que aquesta manera de cobrir algunes sepultures havia nascut al nord d'Àfrica, on el costum es troba a bastament documentat des del segle IV. En aquest terri-

tori nostre en trobem exemples un xic arreu, sempre, però, amb moderació. No degué ser, de cap manera, una forma estranya d'obrar, però no pas massiva, majoritària. Algunes d'aquestes laudes sepulcralcs són d'una qualitat alta i més que notable, com algunes peces del cementiri dels sants màrtirs de Tarragona, Fructuós, Eulogi i Auguri, a l'àrea del Francolí. La d'Òptim, potser un bisbe, és magnífica per la composició, disposició i colors, amb la representació del difunt vestit amb toga amb un fons de flors. La lauda d'Ampelli mostra la imatge molt viva de l'anyell místic, un *kantharos* florit com a imatge de la font de la vida eterna, emmarcat per dues faixes de fulles i, al mig, sengles gemmes blaves encastades. Més malmesa i d'una qualitat estètica un xic inferior és la lauda del Bon Pastor, amb túnica curta i amb crismó damunt del cap, amb dos coloms afrontats. El marc exterior és un entrellaçat. S'han datat al segle v, potser a la primera meitat.⁹⁰

Les altres conservades procedeixen de Dènia,⁹¹ Barcelona,⁹² Egara,⁹³ els Prats de Rei⁹⁴ i Empúries⁹⁵ i, en general, són un xic més senzilles pel que fa a colors i temàtica, sempre amb un protagonisme considerable de l'epitafi. S'haurien de datar entre el darrer quart del segle iv i mitjan segle v. En molts altres indrets del territori s'han conservat, molt trinxats, vestigis d'altres possibles laudes.

EPÍLEG

El mosaic no va desaparèixer, de cap de les maneres, en finalitzar l'antiguitat tardana. A l'alta edat mitjana i més endavant se'n va continuar fent ús d'una manera neta, elegant, bella i d'una gran eficàcia per ornamentar determinats edificis, preferentment de culte, i, puntualment, alguns palaus, tal com posen de manifest els vestigis conservats i diverses notícies documentals. Tanmateix, aquesta és una altra història que, ara, ens defuig.⁹⁶

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] R. GINOUVÈS i R. MARTIN, amb la col·laboració de F. COARELLI, J. COULTON, P. GROS, A.-M. GUIMIER-SORBETS, V. HADJIMICHALI i C. KRAUSE. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. Vol. I. *Matériaux, techniques, de construction, techniques et formes du décor*. École Française d'Athènes i École Française de Rome. Roma 1985, p. 147-152.
- [2] J. M. NOLLA. «En el origen de los *balnea publica* en Hispania». A: *Congreso Internacional Termas Públicas de Hispania*. Murcia, 19 a 21 de abril de 2018, en premsa, amb totes les referències.
- [3] S. CASAS, F. CODINA, J. MARGALL, A. MARTÍN, G. de PRADO i C. PATIÑO. «Els temples de l'*oppidum* d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement». A: *Món ibèric als Països Catalans*. Vol. II. *Homenatge a Josep Barberà i Farràs: Puigcerdà, 2003*. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 2008, p. 989-1001.
- [4] V. VASSAL. *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*. BAR International Series 1427, Oxford 2006.
- [5] R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana: Historia, arquitectura y arqueología*. AUSA, Sabadell 1993, p. 368-369; M. SANTOS. «6. Arquitectura doméstica». A: X. AQUILUÉ (ed.). *Empúries. Municipium Emporiae*. Lerma, Roma 2012, p. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura doméstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, p. 46-48.
- [6] M. SANTOS. «Emblema de mosaico con la representación del mito del sacrificio de Ifigenia en Aulide». A: I. RODÀ i O. MUSSO (ed.) *El teatro romano: La puesta en escena*. Ayuntamiento de Zaragoza, Saragossa 2003, p. 150-151; I. RODÀ. «Els mosaics romans a Catalunya». A: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona): Una aventura de 140 anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Girona 2016, p. 72.
- [7] V. CANTARELLAS. *Arquitectura i economia dels hàbitats rurals dels segles II-I aC a la Laietània*. Tesi doctoral. Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2015.
- [8] E. RODRIGO, M. G. GARCIA LLINARES, M. MERCADO i J. GUITART. «El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana». A: M. PREVOSTI, J. LÓPEZ i J. GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis*. Vol. 5. *Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del Simposi Internacional*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2013, p. 217-230.
- [9] J. PERA, C. CARRERAS, N. ROMANÍ, E. RODRIGO, N. PADRÓS i G. de SOLÀ. «El proceso de implantación territorial romana en el NE de la Provincia Citerior en el siglo II a.C. Análisis de tres modelos de ocupación: Iluro, Can Tacó i Puig Castellar de Biosca». A: J. PERA i J. VIDAL (ed.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Pórtico, Saragossa 2016, p. 167-205.
- [10] J. GARCIA. *Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat d'Iluro (Hispania Citerior)*. Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural, Mataró 2017, p. 114-121.
- [11] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romanes et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et environs)*. Universitat de Barcelona 1978, p. 53-61.
- [12] J. PERA. *Iesso, Guissona: La descoberta d'una ciutat romana a Ponent*. Museu de Guissona, Guissona 2006, p. 28.
- [13] L. ABAD. «Arqueologia romana del País Valencià: panorama y perspectivas». A: *Arqueologia del País Valencià: Panorama y perspectivas*. Universitat d'Alacant, Alacant 1985, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions artístiques». A: H. BONET, R. ALBIACH i M. GOZALBES (ed.). *Romans i visigots a les terres valencianes*. Diputació de València, València 2003, p. 208-210.
- [14] L. ABAD. «Arqueologia romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.

- [15] M. OLCINA i R. PÉREZ. *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante): Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y recuperación como espacio público*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 1998, p. 83-84.
- [16] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.
- [17] L. PALAHÍ i D. VIVÓ. «Els mosaics de Gerunda». A: L. PALAHÍ, D. VIVÓ i J. M. NOLLA (cur.). *Parva Gerunda*. Ajuntament de Girona, Girona 2012, p. 127-157; L. PALAHÍ i D. VIVÓ. «Els paviments decorats al suburbium de Gerunda». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerundo com a espai residencial i productiu*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2019, p. 126-130.
- [18] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 167-169; X. AQUILUÉ i J. PARDO. «La villa romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)». *Cypselia*, núm. VIII (1990), p. 87-100.
- [19] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.
- [20] P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA. «Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania». A: M. BENDALA GALÁN (ed.) *Los Escipiones: Roma conquista Hispania*. Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares 2015, p. 107-127; J. M. NOLLA. «En el origen de los balnea publica...», *op. cit.*
- [21] J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVÓ (cur.). *De l'oppidum a la ciuitas: La romanització inicial de la Indigècia*. Universitat de Girona, Girona 2010, núm. 119, p. 293, lám. XI, 4.
- [22] I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 72.
- [23] R. MAR, J. RUIZ DE ARBULO, D. VIVÓ i J. A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco: Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. I. *De la Tarragona ibérica a la construcció del temple de Augusto*. Tarragona 2012, p. 162-179.
- [24] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, lám. CXI, 2.
- [25] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 368-369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 209.
- [26] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 209.
- [27] G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ. *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. V. *Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum domesticum*. París 2002, addenda a IRC, vol. I, núm. 162, p. 26; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 72.
- [28] M. SANTOS. «6. Arquitectura...», *op. cit.*, p. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura domèstica...*, *op. cit.*, p. 77-101.
- [29] L. PALAHÍ i J. M. NOLLA. *Felix Turissa: La villa romana dels Ametller i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2010; D. VIVÓ. «13. Els mosaics». A: L. PALAHÍ i J. M. NOLLA. *Felix Turissa...*, *op. cit.*, p. 211-227.
- [30] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder: De re rústica iluronensium*. Museu de Mataró, Mataró 2012, p. 59-61.
- [31] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 151-157.
- [32] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 137-139, p. 118-122; A. LÓPEZ i X. FIERRO. «Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia». *Empúries*, núm. 53 (2002), p. 261-296, preferentment p. 261-265.
- [33] J. ENRICH, J. ENRICH i J. SALES. «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior». A: *Actes del Simposi «Les villes romanes a la Tarraconense»*. Vol. I. Barcelona 2008, p. 216.
- [34] F. TARRATS i J. A. REMOLÀ. «La villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco: villes romanes del Camp de Tarragona: Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2007, p. 95-117, amb bibliografia.
- [35] R. NAVARRO. «Mosaics de la villa de Paret delgada». A: P. de PALOL i A. PLADEVALL (coord.). *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 133-134; A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Brepols, Turnhout 2007, p. 189.
- [36] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [37] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [38] F. ARASA. «El Vilar del Puig (l'Horta Nord, València). Una villa romana de l'ager saguntinus excavada en el segle XVIII». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. XXXII (2018), p. 173-234.
- [39] J. L. ABASCAL. «La Punta de l'Arenal». A: C. ARANEGUI (coord.). *Els romans a les terres valencianes*. Institució Alfons el Magnànim, València 1996, p. 132.
- [40] L. ABAD i R. CEBRIÁN. «II.6.1. Mosaicos». A: J. L. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M.ª RONDA i F. SALA (coord.). *Baños de la Reina (Calpe, Alicante): Un uicus romano a los pies del Peñon de Ifach*. Ajuntament de Calp, Calp 2007, p. 104-116.
- [41] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [42] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [43] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 8, p. 44-47; M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania: Estudios de iconografía*. Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona 1992, p. 47-48.

- [44] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369-370; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [45] R. NAVARRO. *Los mosaicos de Tarragona*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1979.
- [46] A. BALIL. «El mosaico “della Medusa” di Tarragona». A: *Hommages à M. Renard*. Vol. III. Brusselles 1969, p. 3-12.
- [47] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [48] I. LÓPEZ, C. MARÍN, R. MARTÍNEZ i C. MATAMOROS. *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*. Corts Valencianes, València 1994, p. 140-156; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [49] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. IX. *Mosaicos romanos del Museo Arqueológico Nacional*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1989, núm. 26, p. 42-44, i núm. 22-25, p. 42-45; P. CABRERA. «Trabajos de Hércules». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*. Museo Arqueológico Nacional, Madrid 2001, p. 150-151, amb la bibliografia anterior.
- [50] F. ARASA. «El Vilar del Puig...», *op. cit.*, p. 205-207, fig. 14.
- [51] L. ABAD. «El mosaico de Fáustulo y los orígenes de Roma». A: *El mosaico romano de «los orígenes de Roma»*. Laia, Barcelona 2004, p. 67-83.
- [52] R. NAVARRO. *Los mosaicos...*, *op. cit.*; M. DÍAZ i J. M. MACIAS. «La villa romana de la Pineda/Callípolis (Vilaseca, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 133-151.
- [53] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder...*, *op. cit.*, p. 51-61.
- [54] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder...*, *op. cit.*, p. 50; L. PALAHÍ, D. VIVÓ, M. LAMUÀ i A. COSTA. «La villa de can Pau Birol». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 59-65, fig. 4.32 a 4.39.
- [55] A: J. L. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M.ª RONDA i F. SALA (coord.). *Baños de la Reina...*, *op. cit.*, fig. 18, 19 i 31.
- [56] X. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ÁRBULO i E. SANMARTÍ. *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982): Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la península Ibèrica*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1984, p. 93-97.
- [57] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 65, p. 88-89.
- [58] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [59] J. OLIVER. «Els opera sectilia». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 117-125.
- [60] J. M. PUCHE. *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer Alguer 9 (Tarragona)*. Tarragona 1995.
- [61] E. RAMON. «La villa romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 153-170.
- [62] L. ABAD i R. CEBRIÁN. «II.6.1. Mosaicos», *op. cit.*, p. 111-112, fig. 24, i p. 115.
- [63] R. ALBIACH i J. L. de la MADARIA (coord.). *La villa de Cornelius (L'Ènova, Valencia)*. Ministerio de Fomento, València 2006, p. 74-81.
- [64] X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA. «4. Arquitectura oficial». A: X. AQUILUÉ (ed.). *Ciudades romanas de Hispania: 6. Empúries. Municipium Emporiae*. L'Erma, Roma 2012, p. 51; X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 115-118.
- [65] M. GARCÍA. «4.6. Restes arquitectòniques i musivàries». A: J. M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2004, p. 110-116.
- [66] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 7, p. 39-43; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 75.
- [67] F. TARRATS. «Mosaico de Mnemósine». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*, *op. cit.*, p. 170-171; F. TARRATS. «Euterpe». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*, *op. cit.*, p. 172-173; F. TARRATS i J. A. REMOLÀ. «La villa romana dels Munts...», *op. cit.*, p. 95-117.
- [68] R. MONDELO. «Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)». *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, núm. 51 (1985), p. 107-141; L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369.
- [69] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 42-47; X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 6, p. 31-39.
- [70] A. PERICH. *Arquitectura residencial urbana d'època tar-doantiga a Hispania (segles IV-VIII dC)*. Tesi doctoral. Institut d'Arqueologia Clàssica i Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2014, p. 77-80, amb bibliografia.
- [71] A. PERICH. *Arquitectura residencial...*, *op. cit.*, p. 80-83, amb bibliografia.
- [72] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco: El temple septentrional i el conjunt martirial de Sant Fructuós*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2006, p. 77-81.
- [73] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [74] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1989, p. 13-33; R. NAVARRO. «Villes amb mosaics entre els rius Segre i Cinca». A: P. de PALOL i A. PLADEVALL (coord.). *Del romà al romànic...*, *op. cit.*, p. 142-144; L. MARÍ i V. REVILLA. *La villa romana del Romeral. Els mosaics: Art, arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Ajuntament d'Albesa, Lleida 2006; L. MARÍ i V. REVILLA. «La villa romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment de la vall de la Noguera Ribagorçana entre els segles I-IV

- dC». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 16-17 (2006-2007), p. 129-143.
- [75] M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos...*, *op. cit.*, p. 13-33; R. NAVARRO. «Villes amb mosaics...», *op. cit.*, p. 142-144.
- [76] M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos...*, *op. cit.*, p. 13-33; A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania...*, *op. cit.*, p. 191.
- [77] A. CHAVARRÍA, *El final de las villae en Hispania...*, *op. cit.*, p. 191.
- [78] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 49-58; D. VIVÓ i L. PALAHÍ. «Els mosaics de Bell-lloc del Pla. Descripció i interpretació». A: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla...*, *op. cit.*, p. 23-33; A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 442-456.
- [79] T. HAUSCHILD i A. ARBEITER. *La villa romana de Centelles*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, p. 50-113; J. A. REMOLÀ. «La villa romana de Centelles (Constantí, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 171-189.
- [80] A. MARTÍN i J. ALEMANY. «La intervenció arqueològica a Sant Amanç». A: *La villa romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*. Manresa 2002, p. 19-35, especialment p. 27-29).
- [81] R. MONDELO. «Los mosaicos de la villa romana...», *op. cit.*, p. 107-141.
- [82] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 59-65; D. VIVÓ. «13. Els mosaics», *op. cit.*, p. 211-227.
- [83] G. GARCIA, A. MORO i F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara: Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2009, p. 80-84.
- [84] P. de PALOL. *Arqueología cristiana de la España romana: Siglos IV-VI*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid i Valladolid 1967, p. 201-210; R. LORENZO. *L'Alcúdia d'Elx a l'antiguitat tardana: Anàlisi històrica i arqueològica de l'Ilici dels segles V-VIII*. Universitat d'Alacant, Alacant 2006, p. 75-86, fig. 10-16.
- [85] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 214-217.
- [86] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 218-223.
- [87] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 223-228.
- [88] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 228-230.
- [89] N. DUVAL. *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*. Longo, Ravenna 1976.
- [90] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 328-321; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 74-75.
- [91] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 334-335.
- [92] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 24, p. 58-60.
- [93] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 143, p. 129-131.
- [94] D. PÀMIES i I. MORENO. «Evolució de l'espai cementiri dels Prats de Rei entre el segle V i el segle XVIII». A: *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya: Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014*. Vol. II. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015, p. 847-858; M. GUASCH i N. SALAZAR. *Segarra, Sigara, cruïlla entre Ibèria i Hispània*. Ajuntament dels Prats de Rei, els Prats de Rei, 2018, p. 44-45.
- [95] J. M. NOLLA i J. TREMOLEDA (cur.). *Empúries a l'antiguitat tardana*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2015, p. 129-133, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 15.1.
- [96] Una primera aproximació a X. BARRAL. *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*. Artestudi, Barcelona 1979.

NOTA BIOGRÀFICA

J. M. Nolla (l'Albagés, 1949) es va llicenciar a la Universitat Autònoma de Barcelona amb premi extraordinari el 1973 i va llegir-hi la tesi doctoral sobre la Girona romana el 1977. Ha estat professor titular d'Arqueologia de la secció de Lletres del Col·legi Universitari de Girona (UAB) entre 1978 i 1992 i després de la Universitat de Girona, on va esdevenir catedràtic l'any 1994. Ha tingut diversos càrrecs de govern entre els quals la direcció de l'Institut del Patrimoni Cultural (UdG) i vicerector de recerca. Va ser conservador del conjunt monumental d'Empúries (1983-1985). Ha dirigit nombrosos projectes de recerca competitiu ministerials, autonòmics i europeus i ha excavat en nombrosos jaciments tan urbans com rurals de les comarques gironines on ha centrat preferentment les seves recerques. Va participar els anys 1994-1996 en la campanya arqueològica del temple de la Magna Mater a Ostia (Laci). Ha publicat, sol o en col·laboració, una seixantena de monografies científiques i altres treballs de divulgació i nombrosos articles en revistes o resultat de participació en congressos, jornades i seminaris. Va introduir l'any 1979 el sistema de registre Harris al nostre país i l'any 1992 va crear les Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona.

La sigil·lografia medieval a Catalunya i als territoris de la Corona catalanoaragonesa: una primera aproximació a l'erudició i al colleccionisme (segles XVIII-XXI)*

Xavier Barral i Altet**

Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Rennes 2

Rebut 19 maig de 2021 · Acceptat 20 setembre 2021

RESUM

El 2022, per celebrar el centenari de la publicació del segon volum de *Sigil·lografia catalana* de Ferran de Sagarra, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans ha organitzat un col·loqui internacional, «Els segells medievals a Catalunya i a l'Europa mediterrània. Estudis comparatius», amb la intenció de reunir el primer balanç d'aquests estudis a Catalunya i als territoris de l'antiga Corona catalanoaragonesa des de la publicació d'aquesta obra i obrir perspectives de futur. Simultàniament, a Nàpols, organitzada per la Università degli Studi di Napoli Federico II, una segona trobada estarà destinada a ampliar el marc geogràfic de les relacions de la Corona catalanoaragonesa en el camp de la sigil·lografia i a fer dialogar l'estudi dels segells medievals femenins amb altres disciplines històriques properes. És en aquest context que el present article ha estat escrit, per aixecar un primer balanç provisional d'erudits, estudis i col·leccions que demana ésser completat amb totes les aportacions que els lectors ens puguin fer.

PARAULES CLAU: antiquaris, arxius, colleccionisme, Corona catalanoaragonesa, edat mitjana, Ferran de Sagarra, historiografia, museus, numismàtica, sigil·lografia

La sigil·lografia estudia els segells de tots els períodes de la història i les tècniques diverses de la seva fabricació que han evolucionat amb el pas del temps.¹ Pel que fa a l'edat mitjana, el segell (del llatí *sigillum*) és l'empremta, damunt una matèria tova que s'ha d'endurir ràpidament, generalment cera o plom, d'imatges o de signes gravats en un cos dur, metall o pedra, anomenat matriu, utilitzat com a senyal de propietat i d'autoritat. El segell pot ésser penjant o aplacat damunt el document. A l'edat mitjana, així s'identificava una persona física o una persona moral i el segell fixat en un document el validava i l'autenticava.² Els segells medievals ens ajuden a conèixer millor la societat de l'època per la importància de les decoracions que hi són gravades, retrats reials o eclesiàstics, de senyors, de dones, escuts, emblemes, imatges religioses o hagiogràfiques, d'arquitectura, de ciutats i monuments. L'estudi dels segells i de les seves imatges ens informa sobre les persones i les relacions socials, sobre l'aparença física i la indumentària. Les inscripcions que hi són gravades documenten les persones, les institucions i la història.

L'estudi dels segells toca, doncs, moltes disciplines en l'àmbit de la medievalística, des de la paleografia, l'epigrafia, la diplomàtica o la numismàtica fins a l'arqueologia i l'heràldica, passant per la iconografia i la història de l'art. El segell medieval és un veritable document històric molt segur a nivell cronològic i pertany també a la història de l'art.³ [Fig. 1]

La sigil·lografia com a disciplina històrica neix durant el segle XVII amb l'estudi crític dels documents medievals de Dom Jean Mabillon,⁴ però caldrà esperar al segle XIX per veure florir els inventaris sistemàtics de segells conservats a les col·leccions públiques europees.⁵ Aleshores, la sigil·lografia com a ciència va tenir molta difusió, principalment a França.⁶ Durant el segle XX, la recerca sobre els segells medievals ha despertat un interès desigual segons els llocs i les tradicions nacionals.⁷ A França, però, l'ensenyament de l'École Nationale des Chartes s'ha mantingut i els arxivers que n'han sortit han anat realitzant corpus —com els segells medievals francesos dels Arxius Nacionals de França, per exemple—,⁸ mentre que a les universitats s'han consolidat especialistes que han redactat obres essencials o editat congressos i trobades.

Els estudis de sigil·lografia a la península Ibèrica han estat, en canvi, durant la segona meitat del segle XX, molt

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** Adreça de contacte: xbarral@iec.cat

desiguals.⁹ Destaquen els treballs de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués (1924-2019), gran heraldista,¹⁰ renovador dels estudis de sigil·lografia en l'àmbit peninsular,¹¹ amb síntesis d'una gran utilitat¹² i reflexions generals.¹³ A Espanya, els principals corpus són els de l'Archivo Histórico Nacional,¹⁴ el Museo Cerralbo, el Museo Nacional de Artes Decorativas i la Fundación Lázaro Galdiano.¹⁵ En l'àmbit territorial destaca el corpus dels segells medievals de Navarra.¹⁶ Dos col·loquis que han reunit diverses contribucions no han tingut continuïtat.¹⁷ El 2016, Ernesto Fernández-Xesta va publicar un breu manual¹⁸ que complementa el de María Carmona de los Santos del 1996.¹⁹

A escala internacional destaca una trobada col·lectiva regional sobre els Països Baixos meridionals²⁰ i una reunió que demostra que avui la sigil·lografia s'obre a camps molt diversos de la recerca històrica, en particular a la història de l'art.²¹ A Anglaterra, tres volums col·lectius han reunit els camins actuals de la recerca.²² A Hongria, el 2012, es van publicar els segells reials de la dinastia d'Árpád.²³ A Itàlia, on hi ha un museu dels segells i de les matrius,²⁴ es continuen publicant catàlegs de col·leccions.²⁵ A França, el segle XXI va començar amb unes reflexions generals²⁶ i amb obres molt documentades, estudis monogràfics renovadors i molt sòlids entre sigil·lografia i història, com la tesi doctoral d'Arnaud Baudin, un dels treballs essencials dels darrers temps en aquest camp,²⁷ o una altra tesi, no menys interessant, d'Ambre Vilain sobre els segells de les ciutats medievals que demostra tot el que altres disciplines com la història de l'art poden extreure de l'estudi dels segells medievals pel que fa a la representació arquitectònica, en aquest cas.²⁸ Per a les relacions amb la Catalunya medieval, interessa directament el llibre de Laurent Macé del 2018 sobre els segells dels comtes de Tolosa durant els segles XII i XIII.²⁹ Diversos manuals recents d'heràldica són naturalment útils per a l'estudi dels segells medievals.³⁰

A Catalunya sobresurt, durant el primer terç del segle XX, l'obra monumental de Ferran de Sagarra, de la qual parlaré més avall. Després, durant la segona meitat del segle, entre els rars estudis de sigil·lografia catalana publicats destaquen les contribucions de Martí de Riquer i Morera (1914-2013), sobretot en el camp de l'heràldica, sobre la qual, per a Catalunya, ens ha deixat una intensa síntesi historiogràfica.³¹

Cal també destacar els estudis de Manuel Bassa i Armengol esmentats més avall i les iniciatives del genealogista i heraldista Armand de Fluvià i Escorsa, autor de diversos llibres,³² de nombrosos articles sobre heràldica a la *Gran enciclopèdia catalana* i veritable creador d'un lèxic heràldic català modern.³³ Fluvià va fundar el 1983 la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logologia i Nobiliària (SCGHSVN) que va presidir fins al 2007, quan va fundar la Institució Catalana de Genealogia i Heràldica (ICGenHer) i la seva revista *Armoria*. La revista *Paratge* és la principal publicació de la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·

logologia i Nobiliària. El seu primer número va sortir publicat el 1990 i el 2019 ja anava pel 32è. S'hi troben recollits alguns articles de sigil·lografia catalana. La revista *Acta Numismàtica*, òrgan de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, ha estat sempre sensible als treballs de sigil·lografia i a les relacions entre numismàtica i sigil·lografia. L'arqueologia dona a conèixer regularment troballes de segells o matrius en les excavacions, però no n'existeix un recull centralitzat.³⁴

Els segells són matèria austera per a les exposicions. La tradició del segle XIX era presentar-los com si fossin monedes en expositors que mostraven les peces i prou, com a curiositats, com un inventari. Durant el segle XX, en canvi, sovint han estat utilitzats com a material complementari en exposicions de temes històrics i, més rarament, artístics.³⁵ Algunes experiències, però, mostren que els segells poden constituir la matèria central d'una exposició i que al seu voltant es pot construir un discurs museogràfic i expositiu digne d'un catàleg i amb èxit de públic.³⁶ Fins i tot, el 2009, el Kunsthistorisches Institut in Florenz, Max Planck Institut, va organitzar una exposició, exclusivament al web, a partir dels fons del Museo Nazionale del Bargello, de la seva pròpia fototeca i de la de l'Archivio di Stato di Firenze, una exposició que encara està disponible per internet.

L'ERUDICIÓ I ELS ESTUDIS

Un precursor del segle XVI: Antoni Agustí (1517-1586)

Abans de l'arribada dels col·leccionistes il·lustrats del segle XVIII i dels anomenats antiquaris, abans fins i tot del primer tractat de diplomàtica i sigil·lografia del pare Jean Mabillon (1632-1707),³⁷ durant el segle XVII, i molt abans dels de Scipione Maffei (1675-1755) a Itàlia³⁸ o de Johann Heumann von Teutschbrunn (1711-1760), amb el seu tractat sobre diplomàtica imperial, a Alemanya,³⁹ i abans també del recull de gravats del marquès Anthelme-Michel-Laurent de Migieu (1723-1788),⁴⁰ Antoni Agustí (1517-1586) o Ambrosio de Morales (1513-1591) representen un nou tipus d'investigador que s'interessa pels vestigis materials del passat, l'epigrafia o la numismàtica.

Nascut a Saragossa, l'humanista Antoni Agustí⁴¹ va ser bisbe de Lleida (1561-1576) i arquebisbe de Tarragona (1576-1586).⁴² Format a Itàlia⁴³ i amic d'erudits italians⁴⁴ com Pirro Ligorio,⁴⁵ va fomentar els intercanvis d'informació amb els numismàtics italians⁴⁶ i també va impulsar les relacions entre els erudits catalans.⁴⁷ Agustí va ser col·leccionista d'epigrafia⁴⁸ i de numismàtica,⁴⁹ sectors en els quals s'ha reconegut i molt el seu rol pioner.⁵⁰ El tractat de numismàtica que va publicar a Tarragona el 1587 fou traduït ràpidament a l'italià i imprès diverses vegades, la principal a Roma el 1592. L'obra fou reeditada a Madrid el 1744. El tractat està construït com un diàleg entre tres persones, una forma expositiva que atorga un caràcter didàctic a l'obra.⁵¹ Agustí va fer servir el revers de les monedes per acostar-se a l'emblemàtica.⁵² També es va interes-

sar per la genealogia.⁵³ Va reunir una gran biblioteca⁵⁴ que malauradament, junt amb la seva col·lecció de numismàtica, es va dispersar.⁵⁵

La col·lecció numismàtica i d'antiguitats d'Antoni Agustí devia comprendre sens dubte segells medievals donat el seu interès per l'heràldica, la genealogia i els llinatges,⁵⁶ com recorda el seu biògraf, l'erudit jurista i historiador valencià Gregori Mayans i Siscar (1699-1781),⁵⁷ bibliotecari reial: «Su afición a la historia era suma, como claramente lo demuestra su rara y exquisita erudición. Es cierto que el conocimiento perfecto de la historia no se logra sino informándose bien de sus cuatro partes, narrativa, tópica, crónica y genealógica. Era preciso pues, que don Antonio Agustín tan altamente instruido en las historias antiguas y modernas, también tuviese afición a esta última parte. Y verdaderamente fue tal su pasión a ella, que recogió lo mejor en orden al blasón y linages. Por esto anduvo tan solícito en adquirir libros pertenecientes a estos asuntos.»⁵⁸

El segle XVIII

Francesc Xavier de Garma i de Duran (1708-1783): el primer tractat de sigil·lografia catalana

Director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó a partir del 1740, responsable del trasllat de l'arxiu del Palau Reial Major al Palau de la Generalitat, acadèmic de Bones Lletres el 1747, Francesc Xavier de Garma i de Duran va escriure un tractat d'heràldica, *Adarga catalana*, esdevingut un clàssic de la qüestió, una obra prevista en dotze volums dels quals només se'n van publicar dos.⁵⁹ Sobre l'originalitat de l'*Adarga* en diu ell mateix: «Aunque las reglas y preceptos de esta obra sean universales en la ciencia heráldica, la intitulo *Adarga catalana* por haver solicitado cuidadosamente que los exemplares en quanto ha sido dable, fuesen de las familias originarias y establecidas en el Principado de Cataluña.»⁶⁰

Garma va deixar un tractat de segells inèdit del qual s'han conservat algunes làmines. Sobre aquest manuscrit, Antoni Elias de Molins escriu: «El archivero de la Corona de Aragón, don Francisco Javier Garma y Durán, se dedicó al estudio de los sellos de Cataluña y dícese que publicó un tratado que es desconocido y solo se tiene noticia cierta que mandó grabar varios sellos de los reyes de Aragón. En las actas de la Real Academia de Buenas Letras consta que el Conde de Creixell costeó varias láminas “del tratado de sellos” para la Historia de Cataluña que debía escribir la Academia.»⁶¹ El comte de Creixell, Joan de Sagarriga i de Reard (1707-1768),⁶² també membre de l'Acadèmia des del 1729, director que en fou des del 1762, era amic de Garma i li va dedicar un sonet en elogi a l'*Adarga catalana* imprès a l'inici de l'obra.

Segons Ferran de Sagarra: «Quan en 1811 Millin se planyia de la poca importància que a l'estudi dels segells s'hi donava, la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona havia fet treballs sobre sigil·lografia, reunint materials per a un tractat de segells per a il·lustrar la història de Catalunya (tractat que potser sigui el que en Torres Amat atribueix a

l'acadèmic Garma), i pagant les despeses de les làmines que l'havien de acompanyar un altre acadèmic, don Joan de Çagarriga i Reart, comte de Creixell. Així consta en les actes de la corporació, corresponents a 20 de juny i 11 de juliol de 1804.»⁶³ Un altre manuscrit deixat inèdit per Garma, un nobiliari català, va ser publicat el 1957⁶⁴ transcrit i comentat per Joaquim Icart (1910-1997).⁶⁵

A l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres es conserva un manuscrit (ms. 35) sense indicació d'autor. En canvi, ni a la caixa on es conserva el manuscrit ni a la carpeta posterior no s'han trobat les làmines, i a l'Acadèmia no consta explícitament si aquestes làmines s'hi van conservar, però sembla que no hi són. En canvi, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es troben «18 láminas y planchas de gravados de sellos de los monarcas de Aragón realizados a partir de los dibujos de Francisco de Garma y Durán y de Próspero de Bofarull»,⁶⁶ que comencen amb Pere I i acaben amb Ferran VI,⁶⁷ i que probablement són les que la tradició situava a l'arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres.⁶⁸

Anteriorment al tractat de Garma s'havien publicat a la impremta de Joan Piferrer a la plaça de l'Àngel de Barcelona, el 1725, els dos volums de la *Ciencia heroyca reducida a las leyes heráldicas del blasón* de Joseph de Avilés que fou molt popular en l'àmbit escolar, després reeditat a Madrid el 1780.⁶⁹ En el camp de l'emblemàtica cal destacar l'obra de Diego Saabedra Faxardo, que es pot considerar el primer tractat peninsular sobre emblemes, imprès a València el 1786.⁷⁰

Jaume Pasqual (1736-1804): el col·leccionisme de l'historiador

Junt amb els pares Jaume Caresmar (1717-1791) i Josep Martí (1732-1806), sota el mestratge de Daniel Finestres (1702-1744), Jaume Pasqual va ser un dels principals historiadors de l'anomenada Escola de les Avellanes que va destacar en els camps de la història eclesiàstica, l'hagiografia, l'arxivística, l'epigrafia, la numismàtica, la paleografia i sobretot la diplomàtica en general.⁷¹ Era canonge regular premonstratenc al monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (Os de Balaguer, Noguera), del qual fou abat entre 1789 i 1792. Com a historiador és conegut sobretot pels seus *Sacræ Antiquitatis Cathalonix Monumenta* (manuscrit en dotze volums conservat a la Biblioteca de Catalunya, ms. 729).⁷² Va ser també l'historiador del monestir femení de Vallbona de les Monges.⁷³

El pare Pasqual va reunir al monestir de Bellpuig una important biblioteca, el millor monetari de Catalunya, molts manuscrits i incunables i un remarcable museu amb antiguitats, inscripcions, materials arqueològics i obres d'art.⁷⁴ La col·lecció es va dispersar durant els temps que van acompanyar la desamortització de Mendizábal de 1835.⁷⁵ Malauradament, no se'n coneix cap inventari i tampoc no se n'han pogut localitzar els objectes. El gabinet numismàtic de Pasqual era particularment important, ja que, segons una breu descripció personal que en va fer el 18 de juliol de 1804 en una carta a l'erudit numismàtic Josep Salat, sabem que tenia uns 3.500 exemplars, amb

monedes romanes, ibèriques, medievals i d'altres sèries.⁷⁶ A la col·lecció hi devia haver determinats segells medievals, com era habitual en els gabinets numismàtics de l'època i com ho devia ser per a un erudit com ell que havia llegit i utilitzat Mabillon.⁷⁷

A principis del segle XIX, el pare Jaume Villanueva (1763-1824), durant el seu viatge per la Península,⁷⁸ va visitar el monestir de Bellpuig i el descrivia així: «El mérito del señor Pasqual consiste en haver recogido muchas preciosidades que acaso de otro modo perecerían [...]. Todas se hallan hoy recogidas en lo que fue aposento de este señor, cuya pieza principal se ha convertido en biblioteca [...]. En el cuarto lateral de la derecha, que es donde murió este padre, y donde yo estoy hospedado y escribiendo esto [...] hay una porción de códices, comprados o recogidos por otros medios de algunas colegiadas y parroquiales [...]. En el otro cuartito colateral a este [...] tres monetarios vi allí, en dos de los cuales hay una copiosa colección de monedas de toda especie de gran mérito y estimación para los anticuarios; pero lo debe ser más sin comparación uno pequeñito de concha, donde están las medallas más raras e inéditas, y algunas tal vez singulares. Hay asimismo una buena colección de historia natural, porción de camafeos y otras antiguallas de toda especie.»⁷⁹

El segle XIX

Durant el segle XIX es continuà ampliant a tot Europa el gust dels anomenats antiquaris per les col·leccions de segells medievals.⁸⁰ Sovint, l'erudició, l'estudi i el col·leccionisme anaven de bracet gràcies a la seriositat i a l'apassionament dels investigadors col·leccionistes.⁸¹ A Catalunya, a finals del segle XVIII i als primers anys del XIX, a més de la col·lecció del pare Pasqual, hi havia algunes col·leccions de monedes, privades o de comunitats religioses, que van ser descrites per Josep Salat (1762-1832) en el seu gran i primer tractat de numismàtica catalana.⁸² De les deu col·leccions que descriu, moltes devien contenir segells medievals al costat de les monedes, dels camafeos o de les medalles, bé que només ho precisa concretament en la col·lecció d'Antoni Elias i Sicardo,⁸³ que fou acadèmic honorari de la Real Academia de Bellas Artes de Madrid i corresponent de la de la Història.⁸⁴ Paral·lelament, durant aquest període, el col·leccionisme de glíptica va ser ben present a Catalunya com ho era a la península Ibèrica i a tot Europa des del segle XVII i moltes d'aquestes col·leccions també posseïen segells medievals. Aquest fet, a més de la col·lecció d'Elias i Sicardo, també s'ha documentat en altres col·leccions públiques i privades.⁸⁵

Entre els arxivers i directors de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que més es van interessar per la sigil·lografia i l'heràldica, cal destacar Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859), que en fou director entre 1814 i 1840 i de 1844 a 1849.⁸⁶ El seu fill, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892), el va succeir el 1849. El seu net, Francesc d'Assís de Bofarull i Sans (Barcelona, 1843-1938), que va ser també arxiver de la Corona d'Aragó entre el 1893 i el 1911, havia estudiat dret i es va poder beneficiar d'estudis

a l'Escuela Superior de Diplomática de Madrid, aquella escola prestigiosa que va funcionar amb autonomia entre el 1856 i el 1900.⁸⁷ L'últim de la nissaga Bofarull va ser també heraldista⁸⁸ i va contribuir a l'efímera Acadèmia Paleogràfica de Barcelona.⁸⁹

Francesc Piferrer i Montells (1813-1883?): heràldica i genealogia

Francesc Piferrer és un d'aquells erudits que encara estan per estudiar. Nascut a Lloret de Mar, membre de diverses acadèmies i professor d'idiomes, va estudiar i residir la major part de la seva vida entre França i Madrid.⁹⁰ Va ser autor d'un tractat d'heràldica i d'un diccionari,⁹¹ però cal recordar sobretot la seva feina de genealogista que va publicar en sis volums i un apèndix entre el 1855 i el 1861,⁹² en un moment en què la recerca sobre els llinatges apassionava fins i tot més enllà dels cercles de la noblesa i que a València havia tingut un precoç representant amb el nobiliari valencià d'Onofre Esquerdo i Sapena (1635-1699) el 1677.⁹³ Antics nobiliaris mallorquins van servir a Joaquim Maria Bover de Rosselló (1810-1865), col·leccionista i erudit antiquari, fundador el 1837 de l'Acadèmia Mallorquina de Literatura, Antiguitats i Belles Arts,⁹⁴ per a elaborar i publicar el 1850 un nobiliari mallorquí.⁹⁵ Vull destacar que els autors del segle XIX lluitaven per extreure la recerca genealògica i dinàstica dels prejudicis contraris a la noblesa de l'època: «Existen manuscritos diferentes “nobiliarios mallorquines”, unos se pierden bajo el polvo, otros se escapan a las pesquisas del anticuario y todos son de difícil adquisición al aficionado a esta clase de conocimientos, ¿por qué pues no ha de imprimirse un “Nobiliario” cuando todo se imprimí? ¿Por qué no se han de impugnar sus errores, llenar sus vacíos y corregir sus inexactitudes?»⁹⁶

Antoni Elias de Molins (1850-1909): la sigil·lografia i la història

Director del Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona i membre de l'Acadèmia de Bones Lletres i del cos facultatiu d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs, Antoni Elias de Molins, com a arxiver i home del seu temps, va prestar sempre atenció a la sigil·lografia. Així, el 1902, quan publicava una bibliografia històrica de Catalunya, va dedicar naturalment catorze entrades a la sigil·lografia, entre les quals quatre de dedicades a Ferran de Sagarra. Em sembla important de reproduir la introducció historiogràfica que fa Elias de Molins, ja que, després d'evocar la tasca de Garma, documenta l'estat dels estudis sobre la sigil·lografia a Catalunya a inicis del segle XX: «Don Tomás Muñoz y Romero se dedicó, con la inteligencia y actividad que le era peculiar, al estudio de la sigilografía. En sus viajes a Cataluña sacó reproducciones de los más importantes sellos que vio en sus archivos, y en el programa de Paleografía crítica impreso en 1865 introdujo su enseñanza en la Escuela de Diplomática. Las lecciones 67 a 70 estaban dedicadas a tratar de los “sellos de Aragón, los de don Ramon Berenguer y los reyes don Alfonso II y don

Pedro II, sellos de don Jaime II —modificaciones que introdujo—, sellos de don Pedro III y de don Alfonso III —sus caracteres peculiares—, sellos de don Jaime II —causas de las modificaciones que hizo en los sellos reales—, los de don Alfonso IV, sellos de don Pedro IV —legislación establecida por este rey acerca de los sellos—, los de don Juan I, don Fernando I y sus sucesores hasta la unión de Aragón a Castilla, sellos de los reyes de Castilla como reyes de Aragón —variaciones que introdujeron.» Mr. Tastu estudió la serie sigilografía de Cataluña y reunió materiales para escribir una obra sobre sellos. Según un biógrafo de aquel erudito francés, Mr. Amadeo Pagés, hizo grabar un gran número de planchas de sellos inéditos, de los reyes y reinos de Aragón, después de Pedro III hasta Carlos III de España. Recogió los calcos de estos sellos en sus varios viajes a España. Don Fernando de Sagarra, individuo de número de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, ha consagrado detenido estudio a la importante serie de sellos de Cataluña, y fruto de sus investigaciones han sido el discurso leído en aquella composición en 15 de enero de 1890 y algunos estudios publicados posteriormente.»⁹⁷

Tomás Muñoz y Romero (1814-1867) s'ha considerat com la primera persona que a Espanya es va interessar per la sigil·lografia de manera sistemàtica, és a dir, amb la idea d'impulsar inventaris dels fons. Ell va decidir la constitució de la col·lecció d'empremtes de l'Archivo Histórico Nacional que seria la base de la futura secció de sigil·lografia de l'arxiu madrileny.⁹⁸

Josep Tastu (1787-1849): els segells medievals al servei de França

Josep Tastu, nascut a Perpinyà, és més conegut com a impressor i com a historiador de la literatura en general i catalana antiga en particular. Tastu va viatjar a Catalunya diverses vegades entre març de 1837 i juny de 1838 per recollir materials per als seus estudis de filologia catalana. Però durant aquests viatges també recollia antiguitats, algunes de les quals dels convents destruïts de Sant Francesc i Santa Caterina de Barcelona, que enviava a França, al Ministeri de la Instrucció Pública i a les acadèmies. El 6 de juliol de 1837 escrivia des de Barcelona al ministre de la Instrucció Pública francesa una carta en què precisava: «Les nombreux instruments renfermés dans les archives de la couronne d'Aragon contiennent pour la plupart leur *sigillum* appendu; rien n'est plus respectable à voir que ces reliques des siècles passés. Je les ai fait mouler en plâtre [...]. Je pourrais les publier plus tard en France par le procédé de la glyptique [...]. Chaque *sigillum* serait accompagné d'une courte notice rédigée en castillan et en français par MM. de Bofarull et Tastu. Aux 126 *sigilla* affectés aux actes émanés des princes de la couronne d'Aragon viendraient se grouper ceux de plusieurs contemporains qui manquent au *Trésor de numismatique et de glyptique* édité en France.» I després continua amb connotacions més polítiques: «M. de Bofarull, partisan empresé et éclairé d'une intervention française, verrait

avec joie la Catalogne gouvernée et administrée d'après les inspirations et sous la tutelle de la France.» I, arribat a Mallorca, en una altra carta de 14 de desembre de 1837, escrivia: «J'ai repris à mon arrivée la continuation des *sigilla* de la couronne d'Aragon et des sceaux étrangers.» Després Josep Tastu va oferir a l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres «quelques échantillons de *sigilla* de la couronne d'Aragon».⁹⁹

Joaquim Botet i Sisó (1846-1917): de la numismàtica a la sigil·lografia

Joaquim Botet i Sisó,¹⁰⁰ al marge dels seus càrrecs polítics (regidor de Girona i diputat provincial, membre d'Unió Catalanista i fundador del Cercle Catalanista de Girona), va ser arqueòleg i numismàtic i va publicar el 1879 una monografia sobre Empúries que havia guanyat el Premi de la Real Academia de la Historia de Madrid el 1875.¹⁰¹ Botet va ser conservador del Museu Provincial de Girona entre 1896 i 1904.

Botet és l'autor d'una obra monumental, *Les monedes catalanes* (1908-1911), que va obtenir el Premi Martorell el 1907. Obra encara avui de consulta obligada en els camps de la numismàtica i la sigil·lografia, a més de la història en general. També es va encarregar de senyalar el manuscrit inèdit conservat a l'Acadèmia de Bones Lletres de Josep Salat sobre les monedes catalanes.¹⁰² Com a bon numismàtic es va interessar sempre per la sigil·lografia¹⁰³ i va col·leccionar segells antics. Així, per exemple, va adquirir una matriu de segell de coure trobada al poble dominat pel castell dels Cabrera de la Celleria d'Anglès (la Celleria de Ter), la va identificar i la va publicar.¹⁰⁴ També va escriure algun estudi més puntual.¹⁰⁵

L'Arxiu Municipal de Girona conserva part dels arxius personals de Botet i Sisó, catalogats i inventariats.¹⁰⁶ El fons està format predominantment per correspondència, a més d'apunts i notes manuscrites, bàsicament de temàtica històrica i arqueològica, que inclouen alguns dibuixos i mapes. També conté fragments de llibres i publicacions. El fons està distribuït en quatre blocs: correspondència, notes, exercici de càrrecs públics i documentació impresa. Altres fons de Botet es troben a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. La Biblioteca de Catalunya conserva cinquanta-dos documents de correspondència rebuda, tant la personal com la relativa a la seva obra numismàtica entre 1883 i 1915 ordenada alfabèticament per corresponents (ms. 1880).

La sigil·lografia a les dues grans exposicions de Barcelona (1888 i 1929)

Els segells medievals, que tant havien interessat els estudiosos i el públic del segle XIX tenien habitualment una presència remarcada en alguna vitrina de les grans exposicions europees, universals, internacionals o retrospectives d'art. És un aspecte que encara no ha estat estudiat, ni la presentació ni els criteris de selecció. Per esmentar-ne només un exemple, en el marc de l'Exposició Universal de París de 1900, al Petit Palais s'hi presentava l'exposició re-

trospetiva d'art francès i la secció de sigillografia tenia un bon espai amb els teixits i les medalles, al costat de les miniatures, de l'orfebreria i dels esmalts.¹⁰⁷

A l'Exposició Universal de Barcelona del 1888,¹⁰⁸ les obres d'art i d'història s'exposaven al Palau de Belles Arts, que va ser destruït el 1940.¹⁰⁹ Els segells hi eren presents com els manuscrits i altres documents.¹¹⁰ Recullo un exemple d'aquesta presència. La Societat Arqueològica Lul·liana de Mallorca va participar a l'exposició amb una sèrie de segells medievals i moderns que comento més endavant en l'apartat de les col·leccions. S'exposaven a la planta baixa del Palau de Belles Arts. En aquest cas, se'n coneix el moble utilitzat per a presentar els objectes de la Societat, entre els quals els segells: una vitrina piramidal compartimentada.¹¹¹

Els anys 1929-1930 es va celebrar a Barcelona la gran exposició internacional que va servir per a urbanitzar Montjuïc.¹¹² Al Palau Nacional s'hi van presentar, sota el títol general «El arte en España», les obres d'art i els objectes, manuscrits i documents referents a la història, l'art i la cultura, des de la prehistòria¹¹³ passant per l'edat mitjana i fins a l'època moderna. Un enorme conjunt que corresponia bàsicament a dos blocs, l'artístic i el documental històric i bibliogràfic. D'aquest darrer, el director de la Real Academia de la Historia, duc de Berwick y Alba, en va publicar, els anys 1931-1933, en dos volums, un catàleg molt detallat, explicatiu i en alguns casos fins i tot erudit, amb llargs comentaris en castellà i en francès. Anteriorment, durant l'exposició ja es va disposar d'una guia inventari dels milers d'objectes exposats.¹¹⁴ En la secció medieval es van reunir objectes prestigiosos de procedències molt variades. Per segona vegada en una exposició important a Catalunya, s'hi va veure una bona presència de segells medievals, tant originals com reproduccions, acompanyats d'algunes il·lustracions, amb un total de 189 peces; una presència notable tant de reproduccions com de segells de plom, empremtes de cera i algunes matrius.¹¹⁵ És interessant de constatar que aquests objectes no van ser tractats a part, com una realització menor, sinó que eren al costat de retaules, tapissos, pintures sobre taula, escultures, teixits i altres obres majors de l'art medieval.

Els segells anaven acompanyats, almenys en els dos volums del catàleg, d'explicacions històriques sobre el personatge representat. Hi havia moltes reproduccions, però també un nombre important de segells originals, des dels d'Alfons VI de Castella i Lleó (1126-1157) i Alfons IX de Lleó (1188-1230) fins a diversos segells del segle xv. Tant els originals com les reproduccions procedien de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, i alguns del Museo Arqueológico Nacional també de Madrid. Fins i tot els pocs segells de Catalunya-Aragó o les seves reproduccions també tenien la mateixa procedència ignorant els importants fons de les institucions de Catalunya. Entre els raríssims segells reproduïts hi trobem l'anvers i el revers del segell de Jaume I el Conqueridor. En les referències bibliogràfiques s'utilitzà naturalment el catàleg de Juan Menéndez Pidal *Sellos españoles de la Edad Media*, del 1921. I

pel que fa a la historiografia catalana només hi trobem el *Pere el Gran* de Ferran Soldevila (anomenat Fernando Soldevilla!) del 1919, els *Condes de Barcelona vindicados* (1836) i un altre treball de Pròsper de Bofarull, el *Joan I* d'Antoni Rubió i Lluch i el de Josep M. Roca, tots dos de 1929, així com el *Centenari de Martí l'Humà* del Centre Excursionista de Catalunya (1910). En un cas surt la *Historia de los Trovadores* de Victor Balaguer (1878-1879). En canvi, i això no sembla que fos un simple oblit, mai es fa esment dels tres primers volums de l'obra de Ferran de Sagarra, que ja havien sortit des de feia temps, ni de cap dels seus estudis. Quan es fa referència al segell de Guillem de Rocabertí, arquebisbe de Tarragona de 1309 a 1315, per exemple, es dona com a referència el volum 19 del *Viaje literario* del pare Villanueva (1851) i no l'inventari de Ferran de Sagarra.¹¹⁶

L'efervescència dels primers anys del segle xx

Josep Gudiol i Cunill (1872-1931) va organitzar i dirigir el Museu Episcopal de Vic des del 1898 fins a la seva mort. Gudiol ensenyava també des d'aquell mateix any arqueologia cristiana al Seminari de Vic i d'aquest ensenyament en va sortir un manual d'arqueologia religiosa publicat el 1902 que va tenir una gran repercussió i seguiment a Catalunya fins al punt que se'n va fer una reedició ampliada en dos volums els anys 1931-1933.¹¹⁷ Seguint la tradició francesa i la més propera a ell de Jean-Auguste Brutails (1859-1926), quan aquest era al Rosselló,¹¹⁸ Gudiol va introduir en el seu manual un capítol d'esfragística a l'interior del capítol 36 dedicat a l'«arqueologia literària» que comprenia, a més de la sigillografia, l'epigrafia, la diplomàtica, la bibliografia i la numismàtica.¹¹⁹ Continuant el mestratge de mossèn Gudiol, el seu successor en la direcció de les col·leccions episcopals de Vic, Eduard Junyent (1901-1978),¹²⁰ expert historiador, diplomata i arqueòleg, també va estudiar circumstancialment segells medievals.¹²¹

A la darrerria del segle xix i els inicis del xx ressorgeix aquell interès per l'heràldica i la genealogia, pels segells i per les combinacions dels escuts que el medievalisme del Modernisme havia animat.¹²² L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner (1850-1923) representa aquesta fusió entre noves expressions artístiques modernistes i recerca sobre l'heràldica medieval. L'any 1922 guanyava el Premi Martorell amb una obra de sis volums, *Armorial històric de Catalunya*, conservat inèdit a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.¹²³ Entre el 1923 i el 1928, el seu fill, Fèlix Domènech i Roura (1888-1977), va publicar un *Nobiliari general català* en fascicles reunits en tres monumentals volums,¹²⁴ ricament il·lustrats amb escuts que haurien d'entrar de ple dret en el marc de la història de l'art.¹²⁵ En aquest context cal situar una obra de Domènech i Montaner acabada pel seu fill Domènech i Roura sobre les *Ensenyes nacionals de Catalunya*.¹²⁶ El pròleg de l'exlibrista i bibliòfil erudit de Reus Pau Font de Rubinat (1860-1948)¹²⁷ descriu bé el context que animava aquesta efervescència heràldica: «En Domènech i Montaner havia sentat els principis fonamentals, fruit de llargues conver-

ses i de contínues excursions amb motiu d'aquella renaixença política de Catalunya, que ha portat l'autonomia després d'una campanya de cinquanta anys [...]. A la renaixença política havia precedit la renaixença literària i tot junt va produir la resurrecció de la bandera catalana [...]. Obres i monografies sobre ensenyas n'hi ha força d'escrites tant ací com a l'estranger, però tenen més aviat un caràcter descriptiu que no històric, i no tenen, per tant, el caràcter de la present obra, que té més fonaments històrics per ésser l'ensena de Catalunya una sols, des de la seva aparició fins els nostres temps.»¹²⁸ L'any 1917 sortia l'únic volum del que havia de ser una revista periòdica, l'*Anuari Heràldic*.

Francesc Carreras i Candi (1862-1937): heràldica i sigil·lografia municipal

Francesc Carreras i Candi, erudit historiador, president de l'Acadèmia de Bones lletres (1918-1931 i 1934-1937), fundador, el 1901, de la Societat Filatèlica Catalana, va dirigir una *Geografia general de Catalunya* en sis volums que es van publicar entre 1908 i 1918, un dels quals redactat per ell mateix sobre la ciutat de Barcelona.¹²⁹ Els altres autors de l'obra eren prestigiosos: Cels Gomis i Mestres (1841-1915) per a la província de Barcelona, Emili Morera i Llauredó (1846-1918) per a la de Tarragona, Ceferi Rocafort i Sansó (1872-1917) per a la de Lleida i sobretot, pel que fa a les nostres preocupacions, Joaquim Botet i Sisó per a la de Girona. Algun dia caldrà fer un estudi sigil·logràfic i heràldic d'aquesta immensa obra en la qual es va posar l'accent en una recerca aprofundida sobre els escuts i segells de ciutats i pobles de Catalunya. Un document conservat dins l'epistolari de Botet i Sisó a la Biblioteca de Catalunya indica la cura posada en la recerca sobre segells. La carta és escrita el 28 de novembre de 1911 per l'alcalde de Viladrau a Albert Martín, l'editor de la *Geografia general*: «Temps enrere li vaig enviar el segell que utilisa aquest ajuntament...» El contingut d'aquesta carta indica que el text de Botet i Sisó era enviat als alcaldes de les poblacions per a un control de les informacions.¹³⁰ L'any 1923, Carreras va publicar, en el marc del seu discurs com a president de l'Acadèmia de Bones lletres, una molt interessant síntesi historiogràfica de l'heràldica a Catalunya, un veritable tractat, en la qual esmenta diversos texts i nobiliaris inèdits.¹³¹

La sigil·lografia catalana de Ferran de Sagarra (1916, 1922 i 1932)

Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939), advocat, polític i historiador, membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-Arqueològica) des del 1920, de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i de la Reial Acadèmia de la Història, va dedicar una part important de la seva vida a estudiar els segells medievals de Catalunya.¹³² Sagarra va ser també un actiu arqueòleg i se'l recorda sobretot perquè, durant els estius dels anys 1904 i 1906, va finançar, seguir i publicar els treballs d'excavació del poblat ibèric del Puig Castellar, a Santa Coloma de Gram-

net.¹³³ L'any 1916 va cedir a l'Institut d'Estudis Catalans la propietat del jaciment i les seves peces arqueològiques que l'Institut va retrocedir a la secció arqueològica del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic, després Museu Arqueològic de Montjuïc.¹³⁴ L'obra arqueològica de Sagarra ha esta qualificada de «patriotisme arqueològic».¹³⁵

Però Ferran de Sagarra ha passat a la posteritat sobretot com a sigil·lograf. Entre el 1916 i el 1932, van veure la llum els cinc volums d'una obra fonamental de la historiografia catalana del primer terç del segle xx, la *Sigil·lografia catalana*.¹³⁶ L'obra havia estat premiada en el concurs Martorell del 1912 i es publicava per acord de l'Ajuntament de Barcelona del 1914. Van ser, finalment, cinc volums de gran format, amb un nombre important d'il·lustracions, catàleg dels segells i apèndixs de documents.

Quan Sagarra preparava la seva obra sobre els segells catalans, els estudis sigil·logràfics a Catalunya eren inexistent.¹³⁷ Així ho descrivia ell mateix: «Al ver los trabajos realizados en el extranjero, referentes a la sigilografía, y al considerar el interés que demuestran los historiadores y arqueólogos de las naciones europeas de mayor cultura, pidiendo datos y noticias respecto a nuestros sellos, duélenos en el alma que semejantes estudios se hallen en España en tal estado de obscuridad y atraso. Recordamos en este momento que, en una de sus cartas, se nos lamentaba Mr. de Barthélemy de que en París no poseen obras de sigilografía española, y pensábamos nosotros nada de particular tiene que no las posean, cuando tampoco las tenemos aquí, porque para vergüenza nuestra no se han publicado todavía. En este concepto, cábenos la satisfacción de que sea Cataluña la primera y única región de España que hoy posee, aun cuando inédita, una sigilografía muy nutrida en ejemplares rarísimos y que se eleva ya a la respetable cifra de cerca tres mil tipos distintos, como resultado de los estudios e investigaciones que, por espacio de treinta años, hemos venido practicando en los archivos, donde todavía se conservan esos monumentos, tan útiles e interesantes para el progreso de las ciencias históricas.»¹³⁸

Per a la realització d'aquesta obra, Ferran de Sagarra va treballar en un gran nombre d'arxius, biblioteques, museus i col·leccions particulars. La premsa de l'època seguia amb atenció la progressió dels seus estudis i donava compte de les conferències i intervencions públiques que feia.¹³⁹ En la correspondència entre el canonge arxiver de la catedral de València, Roc Chabàs Llorens (1844-1912), i el de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892) hi ha unes quantes referències a Ferran de Sagarra, quan es dedicava a fotografiar segells de l'arxiu: Chabàs demana a Bofarull que li digui a Sagarra si pot fer-li unes fotografies d'uns documents que li interessin.¹⁴⁰ Dels seus viatges d'estudi en dona testimoni Sagarra mateix: «Nostra afició a l'arqueologia i als treballs d'investigació històrica feu que, a l'examinar en els arxius bon nombre de pergamins, paréssim esment en els segells que hi penjaven, i al considerar la importància que per a les ciències històriques i arqueològiques tenien, tot seguit

concebérem el projecte d'emprendre l'estudi dels pertanyents a Catalunya, estudi que hem practicat durant una llarga sèrie d'anys. Per portar a terme aquesta obra, emprenguérem la tasca de practicar investigacions històrico-arqueològiques en tots els arxius on creïem que hi podia haver documentació catalana, i per consegüent segells de la nostra terra. Així ho hem fet, com es pot veure en la llista que publiquem més endavant. Hem investigat els més importants i rics arxius de Catalunya, els de demés regnes que constituïren la confederació catalano-aragonesa (Aragó, Mallorca i València), els de Castella i Navarra i els del Mig-dia de França, per les relacions que hi hagué entre aquelles terres i Catalunya, i encara a Itàlia els de Roma i Nàpols, a més d'haver vist i estudiat catàlegs i ressenyes amplíssimes dels arxius de Sicília i Sardenya. Aquestes investigacions les hem practicades personalment o sigui en els mateixos arxius, estudiant-hi els segells i pergamins dels quals penjaven, prenent notes, acoblant dats i procedint a reproduir dits segells mitjançant l'emmotllat.¹⁴¹

»A l'emprendre la nostra tasca, a part dels naturals obstacles i dificultats per penetrar en alguns arxius, se'ns presentà tot seguit un inconvenient. No n'hi havia prou en desfer lligalls de pergamins i prendre nota dels seus segells i dels documents al qual anaven adherits; era menester tenir-los a la vista, no sols en els moments, relativament breus, en les quals en aquell arxiu podíem examinar-los, sinó sempre i a totes hores, ja per a estudiar-los detingudament i confrontar-los amb altres, ja també per a publicar-los gràficament, a fi de que's poguessin utilitzar en ulteriors estudis de caràcter històric i artístic. Per atènyer això era precís reproduir-los. Amb aquest fi vàrem recórrer a l'emmotllat mitjançant empremtes o facsímils dels originals, procurant reproduir-los amb tota fidelitat.

»A la primeria i seguint el mètode usat ja pel benedictins al segle XVII, adoptàrem el procediment de fer els motllos amb argila fina i els positius amb cera o sofre. Aquest sistema tenia alguns inconvenients: a) era molt complicat i poc pràctic, per mor de la sèrie de manipulacions que exigia; b) no sempre i en tot lloc era possible disposar d'argila a propòsit per al modelatge, i c) alguns segells, com per exemple, els de placa i estampats en paper, no podien reproduir-se perquè la humitat de l'argila els malmestia. Per consegüent vàrem rebutjar aquest mètode per imperfecte, adoptant un nou procediment que'ns indicà un malaurat amic belga, Armand d'Hezbomez, pertanyent al Cos d'arxivers de França, i que consisteix en formar el motllo amb un full de paper d'estany, mitjançant la pressió de un raspallet, aconseguint reproduir els originals amb els més petits detalls. En aquest motllo s'hi tira guix d'alabastre, ben deixat, i amb poca estona s'obté una còpia exactíssima, ja sigui de matrius originals, o ja també d'exemplars de cera, metàl·lics o de placa, fins d'aquells que presenten menys relleu. Altre procediment hem adoptat i és el de servir-nos per a fer els negatius o motllos, de la pastalina o cera de emmotllar, de la casa Lefranc, de París.»¹⁴²

El pla d'estudi de Sagarra seguia un mètode històric ben definit: «Ara bé, referent al plan que anem a desenrotllar, la *Sigillografia catalana* comprèn la descripció dels segells que s'han usat a Catalunya des del segle XIIe als començos del XIXe, inclouent'hi el Rosselló, considerant-lo com a terra catalana, mentre es constituí políticament part de la mateixa, o sigui fins a les darreries del segle XVIIe. Prenem com a punt de partida el segle XII, perquè fins al present ni de Catalunya, ni de cap altra terra d'Espanya se coneixen segells anteriors a dit segle; puig els anells signatoris, que pot-ser s'usaren, un dels quals s'atribueix a la comtessa Ermessindis, amb tot rigor no pertanyen a la Sigillografia, essent més bé pedres gravades o camafeus, i corresponent, llur estudi, amb més propietat, a la glíptica Antigua que no pas al dels segells mig-vals.»¹⁴³

«Referent als de placa, hem observat que ja de bon principi, en els documents en paper, els nostres comtesreis col·locaven l'empremta al dors, en una capa molt prima de cera vermella, i per resguardar-la la tapaven amb una coberta de paper, rodona, o sigui del tamany i forma de matriu, la qual, trobant la cera encara calenta o flonja, s'hi adheria fortament. Això ho consigna també Pere III en ses Ordinacions, quan al tractar del "calfador de la cera per als segells pendants, entre les obligacions que tenia, hi posa aquell". Ja entrada la XIV^a centúria s'observa que alguns particulars i corporacions posen, així mateix, cobertes de paper en llur segells de placa, i més endavant, en lloc de fer-se l'empremta sobre la cera, se fa directament sobre'l paper que li serveix de coberta. I és curiós anotar el detall que molt sovint, sobre tot quan se tracta de segells de dignitats eclesiàstiques i comunitats religioses, aquests papers que servien de coberta es retallaven prèviament, formant-se diversos dibuixos alguns dels quals ofereixen certa originalitat i fins tenen algun interès per fer veure el gust de l'època.»¹⁴⁴

Els arxius de l'Institut d'Estudis Catalans donen fe de l'atenció i de l'interès amb què la Secció Històrico-Arqueològica seguia l'elaboració de l'obra de Ferran de Sagarra, considerada per Josep Puig i Cadafalch a la sessió del 10 de febrer de 1928 com «un capítol més de la gran història del passat de Catalunya».¹⁴⁵ Sagarra va poder finalitzar la monumental publicació gràcies a l'ajuda de Rafael Patxot.¹⁴⁶ A Catalunya, la gran obra de Ferran de Sagarra (1853-1939) s'ha imposat, com els altres estudis seus, en el camp de la sigillografia i del medievalisme, però no ha tingut descendència acadèmica pròpiament dita, és a dir, que no ha creat escola ni ha tingut continuïtat en els estudis generals. Això no treu mèrit a aquesta fita extraordinària que continua essent utilitzada pels especialistes. Tothom s'hi ha referit sempre, des de Manuel Bassa i Armengol (1901-1977), heraldista que va ser membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,¹⁴⁷ fins al filòleg i historiador de la literatura Martí de Riquer i Morera (1914-2013), per esmentar només dues personalitats ben diferents i prou conegudes en aquests àmbits. Riquer va aplicar sovint la sigillografia en els seus estudis literaris i

històrics i, reprenent una tradició molt viva al segle XIX,¹⁴⁸ va utilitzar els segells per a entendre i explicar la indumentària medieval: «El present llibre és escrit per persona que s'ha dedicat principalment a l'estudi de la literatura medieval, i que, si ha anat a parar a aquesta mena de recerques, és únicament amb l'afany de veure més clars els textos i de fer una esclatxa més que ens deixi observar la vida medieval i el temperament dels seus homes.»¹⁴⁹ [Fig. 2]

Gràcies a Sagarra, però, tant historiadors com historiadors de l'art o numismàtics han fet servir la sigil·lografia en llurs estudis i han publicat articles concrets sobre algun aspecte d'aquesta disciplina històrica.¹⁵⁰ Malgrat això, a Catalunya no hi ha hagut cap represa sistemàtica dels estudis, ni noves recerques monogràfiques aprofundides, ni tampoc intents d'estudiar sistemàticament les col·leccions de segells existents.¹⁵¹

Cal recordar, encara que és inútil de fer-ho en aquesta seu, que Ferran de Sagarra és, per a la sigil·lografia catalana, l'equivalent d'aquells immensos erudits acadèmics de la recerca de principis del segle XX. Uns homes que volien construir el futur del país mitjançant la recerca del passat; una recerca que havien de fer de primera mà i que passava per l'elaboració de corpus, catàlegs i recopilacions destinats a la redacció d'una síntesi. Una tasca molt pionera i difícil que Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) recordava el 1909 d'aquesta manera: «No sap ningú dels qui escriuen en els grans centres europeus, el que és el treball d'investigació científica en els llocs apartats, amb biblioteques velles, sense l'usual utilitatge; sovint, com en l'Edat Mitjana, els estudiosos desterrats havent de peregrinar i passar les fronteres per a llegir el llibre vulgar. Podríem dir com tal llibre usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, i com no posseïm encara un mapa geogràfic, ni un catàleg monumental, ni cap dels Corpus de coses amb què l'esforç oficial ajuda en altres terres aquests estudis» (*L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, 1909, pròleg).

L'obra de Sagarra és l'equivalent de les de Joaquim Botet i Sisó (1846-1917) per a la numismàtica catalana (*Les monedes catalanes*, tres volums, 1908-1911, Premi Martorell el 1907); de Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) per a l'arquitectura medieval, quan publicava als anys 1909-1918, amb Antoni Falguera i Josep Goday, la seva *Arquitectura romànica a Catalunya* (Premi Martorell el 1907), o d'Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), amb els seus *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval* publicats per l'Institut d'Estudis Catalans en dos volums (1908-1921), per esmentar només alguns dels personatges més propers a les nostres disciplines.

LES COL·LECCIONS

Els segells medievals es conserven majoritàriament, a Catalunya com arreu, penjats o aplacats en els documents conservats als arxius.¹⁵² En el passat i fins fa poc, els segells dels arxius han estat sovint menystinguts enfront de la importància del document mateix. La preservació dels

segells conservats als arxius és sovint un problema, una qüestió de supervivència i de conservació, ja que pocs arxius al món tenen un conservador específic per als segells o, com als Arxius Nacionals de França o l'Arxiu Secret Vaticà, un servei específic de restauració dels segells.¹⁵³

A Catalunya i als territoris de l'antiga Corona catalanoaragonesa, els segells medievals es conserven en arxius, museus i col·leccions de diversa titularitat. Però, més enllà del catàleg i de l'obra de Ferran de Sagarra, no se n'ha fet mai un inventari sistemàtic ni s'ha temptat d'escriure'n un recorregut historiogràfic. El present article en vol constituir una primera aproximació susceptible d'ésser millorada i ampliada.

El segle XIX: primers museus i colleccionisme privat

Després de les experiències dels segles precedents ja esmentades, les d'Antoni Agustí al segle XVI i les del pare Jaume Pasqual a Bellpuig durant el segle XVIII; després de l'*Adarga catalana* de Francesc Xavier de Garma i de la seva actuació al capdavant de l'Arxiu Reial de Catalunya, i després també de les primeres iniciatives en aquest camp a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Catalunya, el segle XIX representa un llarg moment d'embranchada en l'interès pels segells medievals de Catalunya. Els segells i llurs imatges, així com llur importància històrica, entren de ple en el context de la revaloració del passat medieval del país, de la seva recuperació i restauració. Els segells representen aquest passat, els reis que el van forjar i les personalitats que constitueixen la trama social més elevada de la nació. Ja n'hem destacat els erudits que els estudiaven, erudits que sovint també colleccionaven a mig camí entre la curiositat personal i la salvaguarda del patrimoni.

Com en d'altres països, a Catalunya, el colleccionisme de segells medievals considerats com a antiguitats es va desenvolupar sobretot durant el segle XIX, i amb el desig de participar en l'enriquiment dels nous museus, sovint hi feien donacions.¹⁵⁴ Així, per exemple, al Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, Antoni Elias de Molins com a director va fer constar en el catàleg dos segells penjants de cera de l'abat i capítol de Cardona en mal estat de conservació que havien estat donats al museu per Antoni Rigalt.¹⁵⁵ Es tracta del professor de l'Escola de Belles Arts de Barcelona, artista vitraller i dibuixant modernista Antoni Rigalt i Blanch (1850-1914), l'autor del sostre del Palau de la Música Catalana i dels vitralls de la Casa Lleó Morera. És un perfecte exemple d'un fenomen general. En el catàleg també figuren sis empremtes en cera de segells medievals dels reis Pere I, Pere II, Jaume II, Alfons III, dels papes Pau II i Benet XIII amb indicació d'on es troba l'original, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó o a Tortosa, empremtes que consten com a fetes i donades al Museu per Ferran de Sagarra.¹⁵⁶

El 1911, Ferran de Sagarra esmenta les col·leccions privades de segells: a Barcelona, les de Juli Vintró¹⁵⁷ i del marquès de Dou,¹⁵⁸ a Tarragona, la del marquès de Vallgornera,¹⁵⁹ i a Madrid, la col·lecció Muñoz i Romero.¹⁶⁰ Els museus amb fons sigil·logràfics consultats per Sagarra

són: a Barcelona, el Provincial d'Antiguitats i l'Arqueològic; a Girona, l'Arqueològic; a Tarragona, l'Arqueològic; a Vic, el Museu Episcopal i el museu del Círculo Literario; a Madrid, l'Archivo Histórico Nacional i el Museo Arqueológico, així com a Pamplona. En un article de 1929 sobre segells episcopals, Sagarra esmenta les lipsanoteques del Museu Episcopal de Vic i del Museu de Solsona Diocesà i Comarcal, i segells al Museu Arqueològic de Tarragona, als arxius episcopal de Vic, capitulars de les seus d'Osca i Tortosa, als arxius dels monestirs de Santa Clara i Sant Pere de les Puelles de Barcelona i a l'Arxiu Municipal de Valls.¹⁶¹

Ferran de Sagarra era ell mateix un col·leccionista de segells amb una col·lecció que en el seu moment era admirada i visitada. El juny del 1893, per exemple, va visitar la col·lecció el Centre Excursionista de Catalunya, que la descriu amb admiració. Entre originals i reproduccions constava d'uns 15.000 segells ordenats en sèries i seccions (comtes de Barcelona, reis d'Aragó, reis de Castella, etc.), acompanyats de catàlegs, i era visitada per les personalitats arqueològiques del moment. Lluís Nicolau d'Olwer recordava les visites que hi feia Francesc Carreras i Candi amb els seus estudiants d'història de Catalunya dels Estudis Universitaris Catalans: «Una bella tarda, a la seva casa pairal del carrer de Mercaders —aterrada després de la Reforma— el senyor Sagarra ens va rebre i, amb el seu llenguatge planer de l'home que domina la matèria, va anar-nos explicant els punts cabdals de la sigil·lografia i mostrant-nos els exemplars més interessants de la seva col·lecció [...] i va acomiadar-nos, senzill i afable, repartint-nos, record d'aquella visita, la seva memòria “Importància de la sigil·lografia com a ciència auxiliar de la història”.¹⁶² La col·lecció era visitada sovint per l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, fundada el 1876, que el 1890 es va fusionar amb l'Associació d'Excursions Catalanes donant lloc al Centre Excursionista de Catalunya, l'entitat situada al carrer de Paradís número 10 de Barcelona. Sagarra n'era soci des del 1884. Sagarra pronuncià diverses conferències sobre sigil·lografia a l'Associació el 1887 i 1888 donant compte de les seves descobertes sigil·logràfiques a l'Arxiu Episcopal de Vic, mentre les visites a la seva col·lecció eren freqüents i fins i tot sovint celebrades a la premsa.¹⁶³ La col·lecció de Sagarra era tan cèlebre que un diari de Barcelona, el *Diario Mercantil*, va llançar, el 31 de gener de 1892, la següent idea després d'haver recordat la importància de la col·lecció: “Es por eso que sinceramente creen personas idóneas muy conocedoras de la importancia que tiene la colección del señor Sagarra, debieran hacerse proposiciones a su autor por parte de nuestro ayuntamiento o Estado, para que la vendiese con destino a los museos que se están organizando.”¹⁶⁴

Col·leccionar segells de placa o de tinta al segle XIX: curiositat i erudició

Una pràctica freqüent al segle XIX va ser la constitució d'àlbums de segells de placa o de tinta, retallats dels documents. Una mena d'anticipació del que serien després els

àlbums de segells postals. Unes col·leccions que els intel·lectuals, historiadors i erudits miraven i ordenaven en les llargues vetllades íntimes, fins i tot molt més enllà del segle XIX, com evoca Manuel Bassa i Armengol (1901-1977) a propòsit dels segells del Museu Diocesà de Lleida quan recordava que «la seva classificació i estudi ha omplert de satisfacció i de delectança llargues hores de les nostres vetlles».¹⁶⁵

Els segells de placa impresos sobre cera o directament sobre un tros de paper retallat que prèviament s'ha enganxat damunt del document amb una fina capa de cera han estat poc estudiats i, en canvi, sovint col·leccionats,¹⁶⁶ fet que té un doble vessant: col·leccionant-los se salven, però també retallant-los es destrueix el document original. El segell de tinta neix a Espanya arran d'una pragmàtica de Felip IV del 15 de desembre del 1636 en la qual es crea l'impost del paper segellat a fi de donar autenticitat als textos i d'obtenir un benefici per a l'Estat.¹⁶⁷ Durant el segle XIX, alguns erudits col·leccionistes van trobar gust a col·leccionar aquests segells retallats dels documents i a conservar-los enganxats en àlbums. No hi ha estudis dedicats a aquest tipus d'àlbums que són com una anticipació del que seran els àlbums de segells postals i que generalment s'han dispersat.

L'Archivo Histórico Nacional de Madrid té una col·lecció important de segells de tinta tallats dels documents que procedeixen d'aquest tipus de reculls i d'àlbums.¹⁶⁸ La col·lecció de segells de tinta va néixer en ple segle XIX com a conseqüència de la iniciativa de Francisco González de Vera, director de l'Archivo Histórico Nacional, de formar una Secció de Sigil·lografia. Va decidir de reunir còpies de segells de les administracions d'època moderna a fi de completar l'estudi dels segells medievals. L'1 d'agost de 1876 va escriure al director general d'Instrucció Pública perquè ho fes arribar al ministre de Foment sol·licitant una còpia dels segells utilitzats per les corporacions tant civils com eclesiàstiques i els organismes de l'Administració. Les institucions propietàries havien de remetre impressions en tinta dels segells en ús i també dels utilitzats anteriorment que haguessin estat conservats. Així, l'Archivo va reunir una col·lecció de prop de 15.000 segells de tinta que té avui la Secció de Sigil·lografia, on es troben els segells d'ajuntaments, universitats, acadèmies, col·legis professionals, tribunals de justícia, legacions, consolats, bisbats, parròquies, institucions militars, ministeris, etc. Avui serveixen de referència, sobretot els segells municipals, per a la creació de nous escuts de pobles i ciutats.

A Catalunya, als arxius públics, no ha existit una iniciativa d'aquest tipus, d'altra banda molt característica del segle XIX. En canvi, s'han conservat alguns àlbums de segells de placa, que he pogut localitzar en diversos contextos i que vull presentar ràpidament en el marc d'aquesta recerca. A la seu de Girona del Museu d'Arqueologia de Catalunya es conserva un *Àlbum de sellos antiguos: Provincia de Gerona* que la Comissió de Monuments va comprar a Silverio García el 1905.¹⁶⁹ Conté 599 segells municipals,

retallats de documents originals, amb indicació de data en la major part dels casos. Alguns es corresponen amb les matrius que conserva el museu. L'àlbum anava acompanyat d'un índex datat el 27 d'abril de 1904 i d'un imprès titulat *Lista de los pueblos de la provincia de Gerona perteneciente al año 1803*, que serví de referència per a obtenir els segells.¹⁷⁰

Al Maresme, en una col·lecció privada, he pogut localitzar un d'aquests àlbums de segells de placa i de tinta molt representatiu del col·leccionisme privat erudit de la segona meitat del segle XIX. Els segells reunits cobreixen un període que va del segle XVII al XIX. El segell més recent és del 1867. Està curiosament anotat de la mà del col·leccionista, que indica sempre la data del document del qual s'ha extret el segell i sovint el nom de la persona o de la institució a què correspon. Alguns exemplars són magnífics de conservació i de qualitat, com un gran segell reial de Felip IV en un document de Valladolid de l'any 1618 o un altre de Felip V de 1713.

L'àlbum va ser probablement col·leccionat, vist que procedeix, a l'inici d'un llarg recorregut posterior, dels hereus de la família, per un dels germans Thos i Codina a Mataró. Terenci Thos i Codina (1841-1903) va ser un advocat, polític i escriptor de la Renaixença, un d'aquells erudits del segle XIX que s'apassionaven pel passat del país, membre des del 1863 de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, fundador l'any 1883, amb Josep Vinardell, de l'Associació Artística i Arqueològica Mataronina i organitzador el 1889 d'una exposició d'art antic i retrospectiva local de belles arts i arqueologia en què s'exposaren rics monetaris. Terenci Thos era amic de l'historiador de Ripoll, també mataroní, Josep Maria Pellicer i Pagès (1843-1903), promotor des de l'any 1864, amb l'arquitecte Elies Rogent i Amat (1821-1897), l'escriptor Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) i l'escriptor i acadèmic Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), de la restauració del monestir de Ripoll.¹⁷¹ El germà petit de Terenci, Silví Thos i Codina (1843-1911), geòleg, enginyer i poeta, membre des del 1887 de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona que presidí del 1895 al 1904,¹⁷² ens ha deixat interessants comentaris sobre l'Exposició Universal de París del 1889, convidat pels enginyers francesos i pels seus col·legues catalans, amb un encàrrec del *Diario de Barcelona*.¹⁷³ L'àlbum conservat no es pot atribuir amb certesa a l'un o a l'altre dels dos germans ni tampoc es pot afirmar que fossin ells els qui l'havien constituït, car sovint els estimadors d'antiguitats i de documents històrics del segle XIX compraven aquest tipus d'objectes ja formats.

Una tercera col·lecció, no un àlbum pròpiament dit, va pertànyer a l'heraldista Manuel Bassa i Armengol (1901-1977) que, com a sigil·lògraf, reuní una col·lecció de més de mig milió de segells documentals, marques, escuts i monedes.¹⁷⁴ Els estudis de Bassa significaren a Catalunya, durant el segle XX, la represa d'una disciplina, l'heraldica,¹⁷⁵ com ja he comentat més amunt.

També Ferran de Sagarra posseïa una important col·lecció de segells de placa i timbrats recollits al llarg dels

seus viatges i estudis que ja he comentat més amunt. Arran del seu ingrés a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, el 1884, va donar al fons de l'entitat una col·lecció de 211 segells timbrats de diferents ajuntaments de Catalunya.¹⁷⁶

Arxiu Reial de Barcelona / Arxiu de la Corona d'Aragó

Nombrosos són els documents de l'arxiu que conserven segells penjants i que van ésser utilitzats molt directament per Ferran de Sagarra. La col·lecció de segells de l'arxiu situats entre els segles XV i XX és important i de províncies diverses. Segons una ressenya de la secció de sigil·lografia publicada el 1916, l'arxiu conservava prop de 1.500 segells de cera i de plom penjants i solts a més de 77 empremtes llegades per Ferran de Sagarra.¹⁷⁷ A la guia de 1920, aquesta col·lecció constava, l'any 1911, de 307 exemplars o unitats, quantitat que havia ascendit a 1.447. Segons la guia de 1986, «en la actualidad existen casi dos millares de sellos de cera y plomo, y de placa». Segons la guia de 1997, el nombre d'unitats ascendia a 1.148.¹⁷⁸ Actualment, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó hi ha catalogats en una base de dades de treball uns 1.200 segells de placa (700 medievals), 571 penjants despresos (515 medievals) i 142 penjants del seu document (129 medievals). És una base de dades oberta en la qual es van incorporant nous segells. D'altra banda, hi ha a la disposició del públic un inventari detallat de 477 segells de placa basat en les descripcions de Ferran de Sagarra completades amb la fitxa del document en el qual es troben. Els segells procedeixen de documents provinents de la majoria dels fons de l'Arxiu.

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

L'arxiu de l'Acadèmia conserva un patrimoni documental important sobre segells i les donacions que hi va fer Ferran de Sagarra que ja he esmentat més amunt.¹⁷⁹

Barcelona. Gabinet Numismàtic de Catalunya (Museu Nacional d'Art de Catalunya)

El Gabinet Numismàtic de Catalunya va ser creat el 1932 per la Junta de Museus de Barcelona a partir del monetari del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic. El 1990 s'integrava al nou Museu Nacional d'Art de Catalunya. Des del gener del 1934 es conserva al Gabinet la donació feta per l'orfebre, escriptor i polític Joaquim Cabot i Rovira (1861-1951) d'una col·lecció de segells metàl·lics i de cera, la major part medievals de la Corona catalanoaragonesa, però també de la Península i d'altres territoris, entre els quals destaquen, per exemple, un segell de Ferran I dit d'Antequera, una butlla de plom de Pere I el Catòlic, una altra de Pere II el Gran, una altra de Jaume II el Just i els segells en cera vermella de la segona esposa de Jaume II, Blanca de Nàpols, i d'Alfons el Liberal.¹⁸⁰ [Fig. 3]

Biblioteca de Catalunya

La Biblioteca de Catalunya conserva en el fons de pergamins de l'Arxiu Històric de la Biblioteca uns dos-cents

segells, una quarantena dels quals van ser presentats a l'exposició que va organitzar el 2018,¹⁸¹ des d'un segell reial de Pere I el Catòlic del segle XIII fins a segells institucionals del XIX. La Biblioteca també conserva la col·lecció d'empremtes de segells de Ferran de Sagarra.¹⁸²

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Una altra part del fons Sagarra es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona: «La documentació personal de Ferran de Sagarra la integren un total de 608 documents corresponents a dues tipologies documentals: cartes i manuscrits. La part més nombrosa del fons correspon a l'epistolari que ha estat dividida en quatre apartats: epistolari sigil·logràfic, correspondència familiar, esborranys de Ferran de Sagarra del període 1888-1925 i cartes adreçades a altres corresponents. [...] Sota l'epígraf manuscrits s'han descrit, respectant la classificació i divisió existent, els quatre grups de *notes de treball* relacionades amb orfèbreria i escultura i els dotze grups de fitxes i *notes de treball de sigil·lografia*.»¹⁸³

Arxiu Nacional de Catalunya

També conserva documentació referent a Ferran de Sagarra.¹⁸⁴

Girona. Museu d'Arqueologia de Catalunya

A la seu de Girona del Museu Arqueològic de Catalunya es conserva l'antiga col·lecció de Joaquim Botet i Sisó (1846-1917).¹⁸⁵ El 31 de desembre de 1899, Botet i Sisó va donar al Museu una matriu de coure del segell de Ramon de Cabrera, senyor dels castells d'Anglès i de Brunyola, de final del segle XIII. L'havia obtinguda anys abans a la Celler de Ter i el 1888 n'havia publicat un detallat estudi en el número de juliol de la *Revista de Girona*.¹⁸⁶

Aquesta matriu és una de les més de cinquanta que formen part de la col·lecció sigil·logràfica del Museu. La col·lecció s'anà formant, mitjançant donacions i compres, a partir de 1871, moment en què la Comissió de Monuments indicà al Govern Civil la conveniència que els segells antics dels municipis de la província fossin cedits o dipositats al Museu. De mica en mica, matrius de segells de coure, bronze, ferro, fusta i fins i tot de pedra, segells de cera o de plom, empremtes i reproduccions, amb una àmplia cronologia entre els segles XIII i XIX, anaren arribant a mans de la Comissió de Monuments. La majoria de les matrius són de segells municipals, majoritàriament d'aquests segles, però també se'n conserven de personals —com la de Ramon de Cabrera— i d'institucions, entre les quals les del Col·legi de Cirurgians de Girona, del segle XVIII, i la de la Universidad Libre de Gerona (1870-1874).¹⁸⁷ Complement de la col·lecció és l'*Álbum de sellos antiguos: Provincia de Gerona* que he esmentat més amunt.¹⁸⁸

Girona, Museu d'Història de la Ciutat

A la secció «Girona medieval, pedres de Girona» s'exposa el segell penjant de l'absolució feta pel rei Pere III a favor

dels jurats, prohoms i singulars de la Universitat de Girona el 1385.

Museus diocesans

Durant el segle XIX, la noció de museu diocesà pren forma a mesura que es va estenent la necessitat de preservar el patrimoni de l'Església i que es van recollint donacions de les parròquies i dels particulars.¹⁸⁹ De l'estat dels museus diocesans i dels fons de segells que conservaven a finals del segle XIX i durant la primera meitat del XX, en dona testimoni Manuel Bassa i Armengol: «Érem a la primavera de l'any 1932 quan anàrem a Lleida [...] amb temps de dedicar unes hores a visitar lo que tantes vegades ens havia fet temptació: el Museu Diocesà [...]. Vàrem tornar a la capital del Segre, amb temps per a dedicar a l'esplai, pocs anys després de la guerra. El Museu Diocesà no estava encara visible. Vàrem insistir des d'aleshores en cada viatge i per fi, un dia, guiats per un seminarista encarregat del Museu (pensem que ara és mossèn a Tarragona), vàrem poder fer-hi una visita detinguda. [...] Però, al damunt d'un moble, al centre d'una sala, hi havia un gros plat antic amb una bona pila de segells en còpies d'escaiola, que atragueren tot seguit la nostra atenció. Alguns exemplars, a primera vista poc corrents, varen fer que ens interesséssim tot seguit per a poder-ne fer un estudi. Passaren molts anys, demanant-ho endebades. No podem quedar-nos a Lleida per a dedicar-hi els dies necessaris. No ens els podien deixar. [...] De nou ens enfrontàvem, a Lleida mateix, amb un nou aplec de segells, aquesta vegada no autèntic, sinó en còpies fetes d'escaiola i que resultava encara més fàcil la seva pèrdua o destrucció. Però, si bé el nostre propòsit de fer-ne un estudi quedà ferm tot seguit, passaven els anys sense poder-lo portar a terme. Per fi, gairebé vint-i-cinc anys després, hem obtingut permís per a fotografiar-los i un cop aconseguit això, la seva classificació i estudi ha omplert de satisfacció i de delectança llargues hores de les nostres vetlles.»¹⁹⁰

Lleida

El Museu de Lleida Diocesà i Comarcal hauria de tenir les empremtes publicades per Manuel Bassa. En canvi, em comuniquen que no conserven segells medievals pròpiament dits, només una matriu per a fer pellofes que hi va arribar per adscripció procedent de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i que va aparèixer a l'interior d'una marededeu de pedra durant el procés de restauració. Potser fins i tot es podria trobar la pellofa (de la Seu Vella), que queda fora de la cronologia pròpiament medieval perquè a Lleida les pellofes es van començar a encunyar al segle XVI. El Museu de la Noguera va comprar una matriu de segells amb les armes d'Urgell a instàncies d'Albert Velasco. Al Museu de Tàrrrega n'hi ha una altra amb una inscripció jueva.

Manuel Bassa i Armengol ens ha deixat una apassionada evocació dels fons de l'Arxiu Municipal: «Recordàvem amb emoció una visita feta a la Paeria i en el curs de la

qual l'excel·lent historiador Rafael Gras i Esteva ens va enlluernar amb les magnífiques peces sigil·logràfiques, la majoria penjant en llur autèntic document, que guardava un gran armari amb calaixos de doble fons, en una de les sales de l'Arxiu Municipal. Era el moment dels nostres primers passos en la sigil·lografia i aquella visita i la càlida valoració del nostre excel·lent guia feu que guardéssim d'aquella col·lecció un gratíssim record tota la nostra vida.»¹⁹¹ A més de l'Arxiu Municipal de Lleida,¹⁹² es conserven segells a l'Arxiu Capitular de Lleida i a l'Arxiu Comarcal de Balaguer, on hi ha els segells dels comtes d'Urgell. A Àger, a l'Arxiu Jaume Caresmar, conserven diversos segells medievals, de cera.

Tarragona. Arxiu Històric

Entre les tasques de preservació i conservació de documents de l'Arxiu Històric de Tarragona es va decidir de dur a terme la protecció dels pergamins identificats del fons de l'Ajuntament de Tarragona més susceptibles de deteriorament, en posseir encara el segell penjant o una part. La restauradora, Anna Español, intervingué en quaranta-dos exemplars —la major part amb segell de cera, dos de plom, cinc de cera sota paper i un amb una caixa de llauna, a més d'un segell de cera solt—, entre originals i trasllats, datats entre 1232 i 1645, que, a més d'haver estat fixats a un suport rígid de cartó ploma, han estat coberts per una làmina protectora de tereftalat de polietilè. Els documents tractats foren expedits, entre d'altres, pels papes Benet XIII i Urbà VIII; els arquebisbes Aspàreg de la Barca i Arnau Sescomes; l'infant Ramon Berenguer, comte de Prades; el rei Pere III; el seu primogènit Joan, com a infant i governador general i com a monarca —en una ocasió juntament amb la seva muller Violant de Bar, com testimonien els dos segells juxtaposats—; els reis Martí I, Ferran I, Alfons IV —el 1416, encara com a príncep de Girona—, Ferran II, Felip II, Felip III i Felip IV de Castella; diversos lloctinents generals o virreis com l'infant Joan, rei de Navarra, Joan d'Aragó, el bisbe de Sigüenza o el gran prior de Castella, i per les corts del procurador reial i dels veguers, la ciutat i els oficials. En el catàleg publicat per Isabel Companys es precisa que, del total de 460 pergamins restants pendents de descripció, se n'han localitzat una quarantena més proveïts de segell que es tractaran en una segona fase.¹⁹³

Vic

A l'Arxiu Episcopal de Vic, un dels conjunts documentals i bibliogràfics més importants de Catalunya, per la seva història i pel nombre tan elevat de documents que conté, es conserva una col·lecció important de documents amb segells penjants. Al Museu Episcopal hi ha una col·lecció d'un centenar de fitxes d'impressions sigillars medievals i postmedievals que no han estat datades ni controlades. El museu conserva els segells de tancament d'algunes lipsanoteques¹⁹⁴ i un segell de placa sobre pergamí de Sança, vescomtessa de Cabrera, de l'any 1299, molt interessant per la seva raresa en una data tan precoç.¹⁹⁵

LA CORONA CATALANOARAGONESA

Aragó

A Aragó, els arxius municipals conserven alguns segells, almenys els de Saragossa, Terol i Osca. El de Terol, ara a l'Archivo Histórico Provincial, conserva un document amb segells de les ciutats del segle XIII que van firmar un acord l'any 1260.¹⁹⁶ En els arxius eclesiàstics es conserven segells, els de la seu i del Pilar a Saragossa i el de la catedral d'Osca.¹⁹⁷

València

El polític i historiador valencià, director del Museu de Belles Arts, Josep Martínez Aloy (1855-1924)¹⁹⁸ va ser el primer investigador modern que va mostrar interès pels segells medievals valencians.¹⁹⁹ A començament del segle XX, Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966) va publicar el catàleg de la col·lecció sigil·logràfica de l'Arxiu de la Catedral de València.²⁰⁰ Antonio de la Torre era membre del cos d'arxiviers de l'Estat des del 1901, i va ser arxiver de l'Arxiu del Regne de València i de l'Arxiu Històric Nacional de Madrid abans de guanyar la plaça de catedràtic d'història d'Espanya a la Universitat de València el 1911, quan va estudiar i publicar el fons de segells de l'Arxiu de la Catedral.²⁰¹ Catedràtic a Barcelona del 1918 al 1939, va ser mestre de Jaume Vicens Vives.²⁰² Des del 1923 era acadèmic de Bones Lletres. Encara es conserven a l'Arxiu de la Catedral de València els motlles que va fer servir Antonio de la Torre per a estudiar els segells.

Arxiu del Regne de València

La creació el 1960 del Comitè Internacional de Sigil·lografia del Consell Internacional d'Arxius per salvaguardar i divulgar el patrimoni sigil·logràfic i l'auge de les col·leccions documentals reunides de forma factícia per motius de conservació van determinar, a la fi dels anys seixanta, la localització sistemàtica de documents sigil·logràfics. Els de l'Arxiu del Regne de València provenen de les diverses seccions del propi arxiu, encara que també n'hi ha que procedeixen de fons incorporats a través de dipòsits i donacions. A diferència d'altres arxius estatals, els segells penjants dels pergamins van continuar, una vegada protegits, en les seves respectives sèries. Els documents amb segells aplacats, majoritàriament en paper, i els penjants de què s'ignorava la procedència per haver-se després del seu suport original van passar a formar part de la col·lecció sigil·logràfica. Els documents segellats representen diferents organismes i institucions de caràcter públic i privat. Provenen de les diverses oficines de les administracions reials, municipals i eclesiàstiques, però moltes vegades pertanyen a nobles i particulars. Cal mencionar finalment les reproduccions plàstiques d'empremtes d'altres arxius que van ser adquirides per divulgar els segells més significatius i facilitar-ne l'estudi. Des dels anys vuitanta del segle XX s'han publicat diversos estudis monogràfics que han interrogat els segells del Regne de València²⁰³ o han tornat a reflexionar sobre la rica col·lecció de l'Arxiu Episcopal.²⁰⁴

Mallorca

Les dues principals col·leccions de segells medievals es troben a l'Arxiu del Regne de Mallorca²⁰⁵ i a la Societat Arqueològica Lul·liana. També alguns segells es conserven a l'Arxiu Capitular de Mallorca. Els trenta-nou segells de cera de la Societat Arqueològica Lul·liana, a Ca n'Aguió, es troben sense inventariar i van ser citats almenys parcialment per Ferran de Sagarra. El 1888, se'n van exhibir alguns a l'Exposició Universal de Barcelona, com he indicat més amunt. Els segells que van anar a Barcelona es recullen en el butlletí de la societat i en un quadern de dibuixos de Rafael de Ysasi, on s'indica la procedència i l'exposició al Museu Diocesà amb una matriu i el dibuix de l'expositor, entre els quals un magnífic dibuix del segell del rei Martí l'Humà.²⁰⁶ A Barcelona, a l'exposició, es van exhibir, a més del segell de cera del rei Martí (de la col·lecció del Sr. Llabrés), un de cera de Carles II propietat del director de l'Institut Balear Francisco M. de los Herreros, un segell de Juan Lladó i trenta-tres segells de comunitats religioses i corporacions «de la colección de impromptus en lacre que está formando el socio Sr. D. Pedro de A». Un segell que «lleva una flor de lis, rodeada de una inscripción hebrea (fue hallado en el Call de Palma); pertenece a D. P. de A. Peña Borrás». Són indicacions interessants per a la història del col·leccionisme de segells a Mallorca durant el segle XIX.²⁰⁷

Menorca

A l'Arxiu Capitular de Menorca no queden segells medievals, tant per la creació tardana del bisbat com per les destruccions turques de juliol de 1558 i per les conseqüències de la guerra el juliol de 1936. A l'illa s'ha trobat, però, la matriu d'un segell del segle XIII, ara al Museu Municipal de Ciutadella.²⁰⁸

Perpinyà

Els Archives Départementales des Pyrénées-Orientales han fet una llista de les empremtes dels segells que s'hi conserven, sobretot moderns. Entre la trentena de segells medievals de plom i cera conservats, penjants o de placa, en destaquen dos de Jaume de Mallorca en majestat (un de 1293), un equestre del mateix rei, de 1291, i un del bisbe d'Elna Bernat de Berga, de 1244.

El Museu Numismàtic Josep Puig conserva vuit matrius episcopals, religioses i privades, d'entre els segles XII i XIX;²⁰⁹ empremtes en cera de segells, entre els quals dels reis de Mallorca, i un anell de la comanda de Sant Vicenç de Bajoles, antic convent de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, prop de Castell-rosselló.²¹⁰

Sicília

Tant per la vinculació medieval amb Catalunya com per la seva pertinença a la Corona catalanoaragonesa, m'ha semblat útil inserir unes breus notes sobre la situació dels estudis i de les col·leccions de sigil·lografia a Sicília, que no té, pel que fa a l'edat mitjana, una tradició recent d'estudis sigil·logràfics. Es troben esments de segells conservats en

les edicions de documents de les cancelleries normanda i dels Hohenstaufen. Existeix una bibliografia més o menys antiga de caràcter diplomàtic que tracta de la Cancelleria Reial siciliana i que incidentalment o a vegades més directament assenyalava o estudia alguns segells en particular.²¹¹

Les col·leccions de l'Archivio di Stato di Palermo conserven, com és natural, alguns segells que en part ja estaven exposats i que van ser publicats en una llista inventari feta pel sotsarxiver Giuseppe Cosentino el 1892,²¹² alguns dels quals en el tabulari de San Martino. Una nota de procedència desconeguda conservada a l'Archivio di Stato indica que, entre els segells conservats, n'hi ha una desena de l'època siciliana de la Corona catalanoaragonesa. Altres arxius de l'illa conserven pergamins amb segells penjants,²¹³ com ara l'Archivio Comunale di Palermo. L'Archivio Diocesano di Palermo posseeix un cèlebre segell d'Alfons V.²¹⁴ El professor Pietro Corrao m'assenyalava que en el Medagliere del Museo Archeologico Regionale Antonino Salinas de Palerm es conserven alguns segells medievals²¹⁵ i em recorda que se'n conserven al Museo di Termini Imerese (província de Palerm). També la documentació notarial siciliana conserva segells.²¹⁶ L'Arxiu de Caltagirone, secció de l'Archivio di Stato (província de Catània), conserva un segell de Frederic III (1296-1337) en un pergami del 1299 (el 10/72).²¹⁷

Pel que fa a la Sicília bizantina, cal esmentar els estudis de Vivien Prigent,²¹⁸ que també ha dedicat recerques a la numismàtica i a la circulació monetària a l'illa durant el període bizantí.²¹⁹ Algun estudi recent s'interessa pels segells en el marc de la història de l'art en relació amb les imatges reials.²²⁰

Matrius de segells

L'estudi de les matrius, instrument per a segellar, s'ha beneficiat durant el darrer decenni d'un impuls considerable, fruit de recerques pluridisciplinàries, de noves enquestes sobre les col·leccions, sobre els artistes que les executaven i els clients que les encarregaven.²²¹ Per a la península Ibèrica es disposa d'una síntesi notable publicada el 1987.²²²

El 1994, un inventari peninsular responent a una sol·licitació del Comitè de Sigil·lografia del Consell Internacional d'Arxius²²³ difonia un qüestionari enviat des de la Dirección General de Bellas Artes y Archivos.²²⁴ Pel que fa a Catalunya s'assenyalaven les col·leccions següents amb matrius metàl·liques:²²⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, cinc matrius modernes, tres de les quals corresponen a la Junta Superior de Cataluña, una a la Real Intendencia y Baylia General de Cataluña i una altra és del mateix arxiu. En el context religiós, l'Arxiu de la Catedral de València en té algunes i altres arxius religiosos que han conservat els fons històrics disposen de col·leccions notables, com ara l'Arxiu Provincial de les Escoles Pies de Barcelona o l'Arxiu Històric Provincial de Frares Menors de València, que reuneix les províncies franciscanes d'Aragó, València i les Balears. Molts arxius municipals conserven alguna matriu metàl·lica que servia per a segellar els documents corrents. Els

monetaris d'alguns museus han conservat les matrius de segells conjuntament amb les col·leccions de monedes i medalles. A Catalunya, segons l'inventari peninsular esmentat, les sèries més destacades es troben al Museu Episcopal de Vic i al Museu Arqueològic de Catalunya, tant a la seu de Girona com a la de Barcelona, ambdues amb una notable col·lecció de segells de ciutats i pobles catalans de l'època moderna.²²⁶ Pel que fa a l'època medieval, es troben matrius als museus Arqueològic de Girona, Episcopal de Vic, Diocesà i Comarcal de Solsona, Frederic Marès de Barcelona i en alguns arxius i col·leccions particulars.²²⁷

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Totes les fonts dels segles XIX i XX han estat transcrits adaptant-les, allà on era possible o aconsellable, a l'ortografia i a la puntuació i edició actuals, a fi de facilitar la fruïció del lector.
- [2] Yves METMAN. «Sigillographie et marques postales». A: Charles SAMARAN (ed.). *L'histoire et ses méthodes: Encyclopédie de la Pléiade*. Gallimard, París 1961, p. 393-446; Michel PASTOUREAU. *Les sceaux*. Brepols, Turnhout 1981, col·l. «Typologie des sources du Moyen Âge occidental», núm. 36.
- [3] Michel PASTOUREAU. «Les graveurs de sceaux et la création emblématique». A: Xavier BARRAL I ALTET (ed.). *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge*. Vol. I. *Les hommes*. Col·loqui Internacional. Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II-Haute-Bretagne, 2-6 de maig de 1983. Picard, París 1986, p. 515-522.
- [4] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica libri sex*. Sumtibus L. Billaine, París 1681 (3a ed.: Nàpols, Typographia Vincentii Ursini, 1789). Sobre els primers debats: Jean MABILLON. *Histoire des contestations sur la diplomatique*. Jean Gravier, Nàpols 1767.
- [5] Clément BLANC-RIEHL. «Les prémices de la sigillographie française (1830-1880)». *Bulletin de Liaison des Sociétés Savantes*, núm. 12 (2007), p. 6-8.
- [6] Lecoy DE LA MARCHE. *Les sceaux*. Quantin, París 1889; Joseph ROMAN. *Manuel de sigillographie française*. Alphonse Picard, París 1912.
- [7] És interessant de comparar dues bibliografies separades per més de mig segle: Adrien BLANCHET. *Bibliographie critique de la Sigillographie française*. Alphonse Picard, París 1902; René GANDILHON i Michel PASTOUREAU. *Bibliographie de la sigillographie française*. Picard, París 1982. Després, Jean-Luc CHASSEL i Martine DALAS. «Bibliographie de la sigillographie française (1982-1986)». *Revue Française d'Héraldique et de Sigillographie*, núm. 54-59 (1984-1989), p. 237-256, i núm. 60-61 (1987-1991), p. 255-281. Vegeu també Robert-Henri BAUTIER (ed.). *Vocabulaire international de la sigillographie*. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Roma 1990.
- [8] *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*. Vol. I. Brigitte BEDOS. *Les sceaux des villes*. Archives nationales, París 1980; vol. II. Martine DALAS. *Les sceaux des rois et de régence*. Archives nationales, París 1991; vol. III. Marie-Adélaïde NIELEN. *Les sceaux des reines et des enfants de France*. Archives nationales, París 2011.
- [9] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía española*. Subdirección General de los Archivos, Madrid 1999; Juan Carlos GALENDE DÍAZ (ed.). *De sellos y blasones: miscelánea científica*. Universidad Complutense. Asociación de Diplomados en Genealogía, Heráldica y Nobiliaria, Madrid 2012; Maria do Rosário BARBOSA MORUJÃO i Manuel SALAMANCA LÓPEZ (ed.). *A investigação sobre heráldica e sigilografia na Península Ibérica: entre a tradição e a inovação*. Universidade de Coimbra, Coimbra 2018.
- [10] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. *Heráldica medieval española*. Vol. I. *La casa real de León y Castilla*. Hidalguía, Madrid 1982. Vegeu també el recull d'escrits Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. *Leones y castillos: Emblemas heráldicos en España*. Real Academia de la Historia, Madrid 1999.
- [11] Mikel RAMOS AGUIRRE. «La sigilografía en la producción científica de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués». *Príncipe de Viana*, núm. 241 (2007), p. 359-363.
- [12] D'entre els nombrosos treballs de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués vull destacar la síntesi *Apuntes de sigilografía española*. Institución Provincial de Cultura Marqués de Santillana, Guadalajara 1988 (nova edició: Aache Ediciones, Guadalajara 1992) i la seva darrera obra *Los sellos en nuestra historia*. Real Academia de la Historia i Boletín Oficial del Estado, Madrid 2018.
- [13] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. «La sigilografía española. Una revisión crítica». *Hispania*, núm. 175 (1990), p. 987-1002.
- [14] Araceli GUGLIERI NAVARRO. *Catálogo de sellos de la sección de sigilografía del Archivo Histórico Nacional*. Dirección de Archivos y Bibliotecas, Madrid 1974. 3 v.
- [15] José María de FRANCISCO OLMOS i Feliciano NOVOA PORTELA. *Historia y evolución del sello de plomo: La colección sigilográfica del Museo Cerralbo*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [16] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Mikel RAMOS AGUIRRE i Esperanza OCHOA DE OLZA EGUIRAUN. *Sellos medievales de Navarra: Estudio y corpus descriptivo*. Gobierno de Navarra, Pamplona 1995.
- [17] *Actas del Primer Coloquio de Sigilografía (Madrid, 2 al 4 de abril de 1987)*. Dirección de los Archivos Estatales, Madrid 1990; Remedios REY DE LAS PEÑAS (ed.). *Actualidad de la heráldica y la sigilografía*. Quintas Jornadas Archivísticas (6-8 octubre 1999). Servicio de Archivos de la Diputación de Huelva, Huelva 2000.
- [18] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. *La sigilografía: Apuntes para la mejor práctica de investigadores*. Confederación Española de Centros de Estudios Locales, Madrid 2016.
- [19] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Manual de sigilografía*. Subdirección General de los Archivos Estatales, Madrid 1996.

- [20] Marc LIBERT i Jean-François NIEUS (ed.). *Le sceau dans les Pays-Bas méridionaux, x^e-xve siècles: Entre contrainte sociale et affirmation de soi*. Actes del Colloqui de Brusselles i Namur, 27-28 de novembre de 2014. Archives Générales du Royaume, Brusselles 2017, coll. «Archives et Bibliothèques de Belgique», núm. 103.
- [21] Marc GIL i Jean-Luc CHASSEL (ed.). *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'Histoire de l'art*. Actes del colloqui (Lille, Palais des Beaux-Arts, 23-25 d'octubre de 2008). Université de Lille 3, Lille 2011. Vegeu també el debat entre Laurent HABLOT, Robert A. MAXWELL, Maria do Rosário MORUJÃO, Markus SPÄTH i Ambre VILAIN, «L'héraldique, la sigillographie et l'emblématique au regard de l'histoire de l'art: nouvelles perspectives de recherches». *Perspective*, núm. 2 (2014), p. 293-312.
- [22] Susan SOLWAY (ed.). *Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power*. Brepols, Turnhout 2015; Philip R. SCHONFIELD (ed.). *Seals and their context in the Middle Ages*. Oxbow, Oxford 2015; Laura J. WHATLEY (ed.). *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Brill, Leiden i Boston 2019.
- [23] Imre TAKÁCS. *Royal Seals of the Árpád Dynasty*. Magyar Országos Letéltár, Budapest 2012.
- [24] Lilian GARY CAPELLINI i Anna ROZZI MAZZA (ed.). *La Spezia. Civico Museo del Sigillo: Guida alla visita. Arte e cultura nella storia del sigillo*. Istituzione per i Servizi Culturali, La Spezia 2000.
- [25] Andrea MUZZI, Bruna TOMASELLO i Attilio TORI. *Sigilli nel Museo nazionale del Bargello*. Vol. 1. *Sigilli ecclesiastici*; vol. 2-3. *Sigilli privati*; vol. 4. *Sigilli civili*. Museo nazionale del Bargello, Florència 1988-1989; Silvana BALBI DE CARO i Carla BENOCCI. *La Collezione sfragistica. Il Medagliere del Museo del Palazzo di Venezia. I sigilli della Collezione Corvisieri Romana*. Museo Nazionale del Palazzo di Venezia. Libreria dello Stato, Roma 1998. Entre les col·leccions publicades recentment: Veronica RANDON (ed.). *Sigilli della collezione del Museo Civico di Siena secoli XI-II-XV*. Museo Civico, Siena 2018, coll. «Quaderni del Museo Civico», núm. 5.
- [26] Martine FABRE. *Sceau médiéval. Analyse d'une pratique culturelle*. L'Harmattan, París 2001.
- [27] Arnaud BAUDIN. *Emblématique et pouvoir en Champagne: Les sceaux des comtes de Champagne et de leur entourage (fin XIe-début XIVe siècle)*. Dominique Guéniot, Langres 2012.
- [28] Ambre VILAIN. *Imago urbis. Les sceaux de villes au Moyen Âge*. CTHS-INHA, París 2018. Abans, Toni DIEDERICH. *Rheinische Städtesiegel*. Neusser Druckerei GmbH, Neuss 1984 (Rheinischer Verein für Denkmalpf und Landschaftsschutz, 1984-1985). També, Jean-Marie GUILLOUËT i Ambre VILAIN (ed.). *Microarchitectures médiévales: L'échelle à l'épreuve de la matière*. Picard-INHA, París 2018.
- [29] Laurent MACÉ. *La majesté et la croix: Les sceaux de la maison des comtes de Toulouse (xiie-xiiie siècle)*. Presses Universitaires du Midi, Tolosa 2018, p. 361-363. S'hi troben alguns exemples de la bibliografia d'aquest autor dedicada als segells de la França meridional.
- [30] Cal sempre referir-se, però, als tractats clàssics de Michel PASTOUREAU. *Traité d'héraldique*. Picard, París 1979 (2a ed.: 1993); Michel PASTOUREAU. *L'art héraldique au Moyen Âge*. Seuil, París 2009. Ara, els més recents són: Laurent HABLOT. *Héraldique et emblématique médiévale*. Brepols, Turnhout 2019, coll. «L'Atelier du Médiéviste»; Laurent HABLOT. *Manuel de héraldique emblématique médiévale*. Presses Universitaires François-Rabelais, Tours 2019, amb una introducció historiogràfica de Michel Pastoureau a les pàgines 10-14.
- [31] Martí DE RIQUER. *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*. Quaderns Crema, Barcelona 1983, p. 68, nota 26.
- [32] Per exemple, Armand de FLUVIÀ I ESCORSA. *Els quatre pals: L'escut dels comtes de Barcelona*. Rafael Dalmau, Barcelona 1994 (2a ed.: 1996); Armand de FLUVIÀ I ESCORSA. *Manual d'heràldica i tècnica del blasó*. Galerada, Cabrera de Mar 2011.
- [33] Armand DE FLUVIÀ. *Diccionari general d'heràldica*. Edhasa, Barcelona 1982.
- [34] Un exemple: Josep M. VILA I CARABASA i Marina MIQUEL I VIVES. «Estudi d'una matriu de segell medieval procedent de l'església de Sant Ponç de Corbera». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 16-17 (1996), p. 291-293.
- [35] Un catàleg seriós: Marc SUREDA (ed.). *Oliba episcopus: Mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic*. Museu Episcopal de Vic, 27 d'octubre 2018 – 10 de febrer 2019. Museu Episcopal, Vic 2018.
- [36] Alguns exemples: Aldo MARTINI (ed.). *Il sigillo nella storia della civiltà attraverso i documenti dell'Archivio Segreto Vaticano: Catalogo della mostra* (Roma, 19 febrer – 18 març 1985). Tipografia Poliglotta Vaticana, Roma 1985; Stefania RICCI (ed.). *Il sigillo nella storia e nella cultura: Mostra documentaria. Catalogo della mostra* (Venècia, Museu Correr 6 juliol – 31 agost 1985). Jouvence, Roma 1985; Armida ZACCARIA (ed.). *Sigilli e Potere: Sigilli medievali dell'Archivio di Stato di Bolzano. Catalogo della mostra* (Bolzano, 7 setembre – 16 octubre 2002). Nicolodi, Rovereto 2002; Jean-Luc CHASSEL (ed.). *Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale: Catalogue de l'exposition* (Château du Grand Jardin de Joinville, juny-juliol 2001, Musées d'art et d'histoire de Troyes, setembre-desembre 2003, Archives Départementales de la Marne, gener-març 2004, Palais du Tau, Reims, setembre-desembre 2004). Introducció de Michel Bur i Michel Pastoureau. Conseil Général de la Marne. Somogy, París 2003.
- [37] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica...*, op. cit.; Maciej DORNA. *Mabillon und andere: Die Anfänge der Diplomatie*. Aus dem Polnischen übersetzt von Martin Faber. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2019, coll. «Wolfenbuttel Forschungen».
- [38] Scipione MAFFEI. *Istoria diplomatica che serve d'introduzione all'arte critica in tal materia*. Alberto Tumermani, Màntua 1727.

- [39] Johann HEUMANN VON TEUTSCHBRUNN (IO. HEUMANO). *Commentarii de Re Diplomatica imperatricum augustarum ac reginarum Germaniæ*. I. G. Lochneri, Nuremberg 1749.
- [40] Antheleme-Michel-Laurent de MIGIEU. *Recueil des sceaux du Moyen Âge, dits sceaux gothiques*. Antoine Boudet, Paris 1779.
- [41] Michael H. CRAWFORD (ed.). *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform*. Col·loqui celebrat al Warburg Institute, University of London. The Warburg Institute. University of London, Londres 1993, col·l. «Warburg Institute Surveys and Texts», núm. XXIV.
- [42] Gregori MAYANS I SISCAR. *Vida de D. Antonio Agustín arzobispo de Tarragona*. Juan de Zúñiga, Madrid 1734; Ricardo del ARCO Y GARAY. *El arzobispo Don Antonio Agustín: Nuevos datos para su biografía*. Imp. de F. Sugañes, Tarragona 1910.
- [43] Cándido FLORES SELLÉS. «Antonio Agustín, estudiante en Italia». *Studia Albornotiana*, núm. 37 (1979), p. 315-375.
- [44] James Pyle WICKERSHAM CRAWFORD. «Inedited Letters of Fulvio Orsini to Antonius Augustinus». *Proceedings of the Modern Language Association*, núm. 28 (1913), p. 577-593; Francesc Xavier MIQUEL i ROSELL. «Epistolario de Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 13 (1940), p. 113-202; Josep CLOSA. «Don Antonio Agustín y la tradición humanística italiana». A: *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*. Universidad Complutense, Madrid 1989, p. 447-452.
- [45] Erna MANDOWSKY i Charles MITCHELL. *Pirro Ligorio's Roman Antiquities: The Drawings in MS XIII. B. 7 in the National Library in Naples*. The Warburg Institute. University of London, Londres 1963; Patrizia SERAFIN. «Ligorio e la moneta: fonte, riscontro o spunto per la storia? Di tutto un po' (dalle Antichità Romane)». *Horti Hesperidum*, núm. 1 (2011), p. 37-51.
- [46] Federica MISSERE FONTANA. «Raccolte numismatiche e scambi antiquari del secolo XVI. Enea Vico a Venezia». *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, núm. XXIII (1994), p. 343-383.
- [47] Eulàlia DURAN I GRAU. «Antoni Agustín i els cercles humanístics catalans». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín i el seu temps*. Vol. 2. Universitat de Tarragona, Tarragona 1990, p. 261-274; M. Esther BALASCH. *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586): Aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*. Publicacions dels Amics de la Seu Vella i Pagès Editors, Lleida 1995, p. 53-87; Martí DE RIQUER. *L'humanisme català*. Base, Barcelona 2016.
- [48] Marc MAYER. «Antonio Agustín entre política y humanismo: reflexiones sobre su aportación a la Epigrafía». A: José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL i L. CHARLO. *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Vol. III. Universidad de Zaragoza, Alcanyis i Madrid 2002, p. 359-373.
- [49] *Diálogos de medallas inscripciones y otras antigüedades: Ex bibliothecae Ant. Augustini Archiepiscopi Tarraconen.* Felipe Mey, Tarragona 1587; *I discorsi sopra le medaglie et altre anticaglie divisi in XI dialoghi*. Roma 1592; *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*. J. F. Martínez Abad, Madrid 1744. Sobre aquestes edicions: A. SAVIO. «Delle traduzioni ed edizioni italiane dei dialogos di Don Antonio Agustín». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER, Anna Maria BALAGUER i P. P. RIPOLLÉS. *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga = Acta Numismatica*, núm. 21-22-23 (1993), p. 77-88; M.ª Paz GARCÍA-BELLIDO. «Diálogo de medallas». A: Marta CARRASCO FERRER i Miguel Ángel ELVIRA BARBA (ed.). *Ex Roma Lux: La Roma Antigua en el Renacimiento y el Barroco*. Biblioteca Nacional. Sociedad Editorial Electa España, Madrid 1997, p. 43-51; Immaculada SOCIAS. «Algunes consideracions entorn de l'edició prínceps dels *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* d'Antoni Agustí (1587) de la "Hispanic Society of America"». *Pedralbes*, núm. 23 (2004), p. 525-550.
- [50] Casto María del RIVERO. «Don Antonio Agustín, príncipe de los numismáticos españoles». *Archivos Españoles de Arte y Arqueología*, núm. 59 (1945), p. 97-123; Joan CARBONELL MANILS. «Fulvio Orsini i Antonio Agustín, precursors de la moderna numismàtica». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 32 (1993), p. 169-186; Joan CARBONELL MANILS i Adela BARREDA PASCUAL. «Filologia, numismàtica y prosopografía: La síntesis de Antonio Agustín y Fulvio Orsini». A: Carmen ALFARO ASINS, Carmen MARCOS ALONSO y Paloma OTERO MORÁN (ed.). *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003*. Ministerio de Cultura, Madrid 2005, p. 59-68.
- [51] Andreas SCHOTT. *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades de Don Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona con la interpretación latina de Don Andres Scotto*. Typis Joseph Rocchii, Lua 1774, f. 3. Agustí articula el text en forma de diàleg entre tres persones que es designen per les lletres A, B, C. Segons Andreas Schott, la A fa referencia a Agustí; la B a Rodrigo Zapata, fill de la seva germana, i la C al seu germà, Joan Agustí.
- [52] Rafael LAMARCA RUIZ DE EGUILAZ. «De la moneda al emblema. Un precedente iconogràfic en el gènere de la literatura emblemàtica». A: *Literatura emblemàtica hispànica*. I Simposio Internacional, Universidad de la Coruña, la Corunya 1996; Immaculada SOCIAS. «El poder de las imágenes en los *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (1587) de Don Antonio Agustín». Universitat de Barcelona, Barcelona 2012.
- [53] José María de FRANCISCO OLMOS. *Las monedas genealógicas: El uso de la tipología monetaria como medio de propaganda dinástica en el Mediterráneo (ss. II aC - xv dC)*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [54] Marc MAYER. «Towards a History of the Library of Antonio Agustín». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, núm. 60 (1997), p. 261-272.
- [55] Juan F. ALCINA ROVIRA. «La dispersión de los libros y monetario de Antonio Agustín (1586-1594)». A: José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL i L. CHARLO. *Huma-*

- nismo y pervivencia del mundo clásico..., *op. cit.*, p. 331-358.
- [56] Gregori MAYANS I SISCAR. *Dialogos de las armas y linages de la nobleza de España, los escrivia D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona, cuya obra posthuma he cotejado con varios libros...* Juan de Zúñiga, Madrid 1734 (reed. Librerías París-Valencia, València 2005).
- [57] Antonio MESTRE SANCHIS. *Don Gregorio Mayans y Siscar, entre la erudición y la política*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València, València 1999; Antonio MESTRE SANCHIS (ed.). *Actas del Congreso Internacional sobre Gregorio Mayans y Siscar*. Ajuntament d'Oliva, Oliva 1999; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans, proyectos y frustracions*. Ajuntament d'Oliva, Oliva 2003; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans y Siscar y el pensamiento ilustrado español contra el absolutismo*. Universidad de León, Lleó 2007.
- [58] Gregori MAYANS I SISCAR. *Vida de D. Antonio Agustín...*, *op. cit.*, p. 154.
- [59] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN. *Adarga catalana: Arte heráldica y prácticas reglas del Blasón, con ejemplos de las piezas, esmaltes y ornatos de que se compone un escudo, interior y exteriormente*. Mauro Martí, Barcelona 1753 (facsimils: Orbis, Barcelona 1954, introducció de Joaquim Icart i Josep Gramunt; Euro-Liber, Barcelona 1967, introducció de Xavier Calicó; Librerías París-València, València 1997). Vegeu també Armand de FLUVIÀ. *Diccionario heráldic: Índice de les càrregues heràldiques dels escuts de l'Adarga catalana*. Virgili-Pagès, Lleida 1987; Sofía MATA DE LA CRUZ. «Les planxes calcogràfiques de l'Adarga catalana de Francesc Xavier de Garma i Duran (1753) a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona». *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, núm. 27 (2014), p. 203-208. Sobre Garma, vegeu també Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO. *Historia y labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1955, p. 86-88.
- [60] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN. *Adarga catalana...*, *op. cit.*, pròleg.
- [61] *Bibliografía histórica de Cataluña: Preliminares. Numismática. Epigrafía. Colecciones diplomáticas. Sigilografía, por don Antonio Elías de Molins, jefe de cuarto grado del Cuerpo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos*. Librería de Victoriano Suarez, Madrid 1902, p. 64. A la pàgina 65, Elías dona el títol d'aquest tractat: «Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón, principiado por el archivero D. Francisco Javier de Garma, y continuada por el actual, Don Próspero de Bofarull. Diez y ocho láminas gravadas en zinc, con portada e índice manuscrito». També, Mireia CAMPABADAL i BERTRAN, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, 2006, p. 171-172.
- [62] Rafael TORRENT I ORRI. «Genealogía y gestas de los condes de Crexell». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 5 (1964), p. 95-127.
- [63] Ferran de SAGARRA. *Sigillografia catalana: Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*. Vol. I. Estampa d'Henrich i C^a, Barcelona 1916, p. XIX. A la nota 1, posada després d'aquest paràgraf, es llegeix: «Acta de 20 de junio de 1804. En atención a que el difunto don Juan de Zagarriga y Reart, conde de Creixell i socio de este cuerpo, costé las láminas del tratado de sellos para la Historia de Cataluña que debe escribir la Academia y que paran en poder de su hijo, el Sr. Don Francisco Ramón de Zagarriga, conde de Creixell, se comisiona a los señores socios don Juan de Sans y Barutell y don R. de Sans y Rius a fin de que hagan presente a dicho señor que llegó el caso de necesitarse dichas láminas y que espera la Academia se servirá entregarlas.»
- [64] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN, *Próceres y ciudadanos de honor del Principado de Cataluña*. Ed. a cura de Joaquim Icart. Stemmata, Barcelona 1957, complements biogràfics sobre Garma, p. 13-16.
- [65] Josep M. ESCOLÀ i Montse ICART (ed.). *Joaquim Icart Leonilla: Testimoni d'una època (1929-1936)*. Arola, Tarragona 2010.
- [66] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 31.
- [67] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 44, núm. 128.
- [68] Miquel de FÀBREGAS I SABATER. «La classificació dels segells, una tasca rigorosa i científica». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Henealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, núm. 1 (1990), p. 19-23; a la p. 23 esmenta en una bibliografia «Garma J. M. / Bofarull P., *Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón* (edición facsímil privada).»
- [69] MARQUÉS DE AVILÉS. *Ciencia heroyca, reducida a las leyes heráldicas del blasón...* Joachin Ibarra, Madrid 1780, 2 v. (Noves edicions facsímil: Círculo del bibliófilo, Madrid 1979; Bitácora, Madrid 1992.)
- [70] Diego SAABEDRA FAXARDO. *Idea de un príncipe cristiano*. Salvador Faulí, València 1786. 2 v.
- [71] Jaume de VILLANUEVA. *Viage literario a las Iglesias de España*. Vol. XII. *Viage a Urgel y a Gerona*. Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid 1850, p. 86-100; Francesc MARTORELL I TRABAL. «Manuscrits del P. Caresmar, Pascual i Martí». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 12 (1927), p. 178-320; Eduardo CORREDERA. *La escuela histórica avellanense*. Balme, Barcelona 1962, p. 81-89 = *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 35 (1963), p. 49-66. (Nova edició: Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1971.)
- [72] Ernest ZARAGOZA. «Pasqual, Jaume». *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. III. Ed. a cura de Ramon Corts i Blay, Joan Galtés i Pujol i Albert Manent i Segimon. Claret, Barcelona 2001, p. 31-32. Vegeu també *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. 5 (1930), p. 198-208.
- [73] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *El Llibre Verd del pare Jaume Pasqual: Primera història del monestir de Vallbona*. Fundació Noguera, Barcelona 2002, per al pare Pasqual i el seu context, p. 9-69.

- [74] Albert VELASCO GONZÀLEZ. *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2011.
- [75] Segons Albert Velasco, malgrat les dispersions dels objectes, llibres i manuscrits, el monetari es va mantenir agrupat fins a mitjan segle XIX, quan «va ser venut pel darrer dels canonges avellanencs exclaustrats al col·leccionista numismàtic Manuel Vidal-Quadras i Ramon (1818-1894). Malauradament, pocs anys després de la mort d'aquest darrer, el monetari va ser revenut al comerciant numismàtic parisenc Étienne Bourgey (1864-1943), que va adquirir-lo abans del 1913. Aquest va organitzar diverses vendes parcials de la Col·lecció Vidal-Quadras, però el 1951 una part encara era a la capital francesa en mans privades. A partir d'aquesta data, en desconeixem la sort». Albert VELASCO GONZÀLEZ i Jaume PASQUAL. A: *RCCAAC: Repertori de col·leccionistes i col·leccions d'art i arqueologia de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. Versió digital del 26 de febrer de 2020: <https://taller.iec.cat/rcic/fitxa_una.asp?id_fitxa=6>.
- [76] Josep SALAT. *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña con instrumentos justificativos*. Antonio Brusí, Barcelona 1818, p. XIII-XIV, nota 1.
- [77] Es conserven restes de l'exlibris circular de Pasqual, amb un anyell (Pasqual) i la inscripció «+EX BIB. B. JAC. PASQUAL», inspirat directament de models monetaris i sigil·logràfics. La imatge de l'exlibris es troba a la biografia d'Albert Velasco citada a la nota 74, fig. 6a i 6b.
- [78] Ana María SÁNCHEZ DIAZ. «El Viaje literario a las Iglesias de España: una empresa ilustrada de los hermanos Villanueva en la primera mitad del siglo». *Anales de la Universidad de Alicante: Historia Contemporánea*, núm. 5 (1986), p. 47-66; Germán RAMÍREZ ALEDÓN. «El viaje literario de los hermanos Villanueva: trayectorio de un proyecto editorial». A: Emilio SOLER PASCUAL i Nicolás BAS MARTÍN (ed.). *Placer e instrucción: Viajeros valencianos por el siglo XVIII*. Real Sociedad de Amigos del País de Valencia, València 2008, p. 167-202.
- [79] Jaume de VILLANUEVA. *Viage literario...*, op. cit., p. 92 i 97.
- [80] Alphonse Antoine Louis CHASSANT i Pierre-Jean DELBARRE. *Dictionnaire de sigillographie pratique*. J.-B. Dumoulin, París 1860; Oliver D. HARRIS. «Fragments of the Past: The Early Antiquarian Perception and Study of Seals in England». A: Laura J. WHATLEY (ed.). *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Brill, Leiden-Boston 2019, p. 129-154.
- [81] Isabel RODRÍGUEZ CASANOVA, Alberto J. CANTO GARCÍA i Jesús VICO MONTEOLIVA. *M. Gómez-Moreno y la moneda visigoda: Investigación y coleccionismo en España (siglos XIX-XX)*. Real Academia de la Historia, Madrid 2014; per a les col·leccions catalanes, p. 163-181.
- [82] Josep SALAT. *Tratado de las monedas...*, op. cit., p. XI-XVI: Gabinetes existentes en el Principado de Cataluña.
- [83] L'Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres conserva un seu manuscrit (ms. 3-III-8) destinat al volum tercer mai publicat del llibre citat de Josep Salat: Institut d'Estudis Catalans, MCEM Base de dades de manuscrits catalans de l'edat moderna, núm. 2242.
- [84] Juan Manuel ABASCAL i Rosario CEBRIÁN. *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Real Academia de la Historia, Madrid 2005, p. 197.
- [85] Raimon GRAELLS I FABREGAT. '*Dactylothecae Cataloniæ*': *El coleccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900*. Edicions de la Universitat, Lleida 2011, p. 73, 94-95 i 113-177; per Elias i Sicardo, p. 134-135.
- [86] Borja QUEROL I DE QUADRAS. «Pròsper de Bofarull, bibliòfil: Els manuscrits de genealogia i heràldica de Pròsper de Bofarull a la Biblioteca de Catalunya». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 29 (2016), p. 157-183.
- [87] María del Val GONZÁLEZ DE LA PEÑA. «La enseñanza de la paleografía en España. Los orígenes y las primeras cátedras». A: Joaquín M. GÓMEZ-PANTOJA (ed.). *Excavando papeles: Indagaciones arqueológicas en los archivos españoles*. Aache, Guadalajara 2004, p. 43-71.
- [88] Francesc de BOFARULL I SANS. «La heràldica en la filigrana del paper. Memoria leída en la sesión ordinaria celebrada por la Real Academia de Buenas Letras en el día 26 de mayo de 1899». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 7 (1901), p. 485-556.
- [89] Francesc de BOFARULL I SANS. *Apuntes paleográficos para uso de los alumnos de la Escuela Especial del Notariado arreglado por los profesores de la Academia Paleográfica de Barcelona*. Tipografía Española, Barcelona 1890.
- [90] Sebastià RUSCALLEDA I GALLART. *Francesc Piferrer i Montells: Notícia d'un lloretenc al Madrid del segle XIX*. Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar 1997.
- [91] Francesc PIFERRER. *Tratado de heráldica y blasón*. Imprenta de Repullés, Madrid 1853 (nova ed.: *El libro de oro*, Madrid 1858); Francesc PIFERRER. *Diccionario de la ciencia heráldica de armas y armaduras antiguas, de cruces y condecoraciones españolas y de las órdenes militares y de caballería españolas y extranjeras [sic]*. Impr. de Luis García, Madrid 1861.
- [92] Francesc PIFERRER. *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*. Eusebio Aguado, Madrid 1856-1861. 7 v.
- [93] Onofre ESQUERDO. *Nobiliario valenciano*. Ed. a cura de José Martínez Ortiz. Biblioteca Valenciana, València 2001.
- [94] «Bover de Rosselló, Joaquim Maria». A: Miquel DOLÇ I DOLÇ (ed.). *Gran enciclopèdia de Mallorca*. Vol. II. Promomallorca, Palma 1989-2005, p. 240-241.
- [95] Joaquim Maria BOVER. *Nobiliario mallorquín dedicado a la Reina Nuestra Señora*. Pedro José Gelabert, Palma 1850.
- [96] Joaquim Maria BOVER. *Nobiliario mallorquín...*, op. cit., p. 12.
- [97] *Bibliografía histórica de Cataluña...*, op. cit., p. 64-65.
- [98] Carmen CRESPO NOGUEIRA. «Los primeros cien años del Archivo Histórico Nacional (1866-1966)». *RABM*, núm. 73 (1966), p. 295-297; Luis García de VALDEAVE-

- LLANO. «Vida y obra de D. Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 163 (1968), p. 89-142 (reed. a: *Seis semblanzas de historiadores españoles*. Universidad de Sevilla, Sevilla 1978, p. 7-71); Rafael GIBERT, «Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), p. 563-574.
- [99] Amédée PAGÈS. «Notice sur la vie et les travaux de Joseph Tastu». *Revue des Langues Romanes*, 4a sèrie, vol. 2, núm. 32 (1888), p. 57-76 i 127-145. Per als passatges transcrits: p. 73-75.
- [100] Sobre Botet, vegeu, Joaquim NADAL I FARRERAS. «Joaquim Botet i Sisó. Girona 1846-1917». *Revista de Girona*, núm. 75 (1976), p. 197-201; Miquel CRUSAFONT I SABATER. «Vida i obra de J. Botet i Sisó». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica esparxa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, p. 11-48; Miquel CRUSAFONT I SABATER. «Noves dades sobre J. Botet i Sisó i el seu entorn». *Acta Numismàtica*, núm. 28 (1998), p. 7-28; Ramon ALBERCH I FUGUERAS i Josep QUER I CARBONELL. *Joaquim Botet i Sisó, del catalanisme al nacionalisme*. Columna, Barcelona 1998; Elvis MALLORQUÍ GARCIA. «Joaquim Botet i Sisó, historiador, i la comarca de la Selva». *Quaderns de la Selva*, núm. 29 (2017), p. 7-23.
- [101] Joaquim TREMOLEDA TRILLA. «Botet i Sisó i Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 58 (2017), p. 45-70.
- [102] Joaquim BOTET I SISÓ. «Notícia del volum tercer del *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña* por el Dr Josep Salat». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 7 (1914), p. 1-22.
- [103] Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 66-67.
- [104] Joaquim BOTET I SISÓ. «Sello de D. Ramon de Cabrera». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 411-414.
- [105] Joaquim BOTET I SISÓ. «Nota sobre un segell de plom del convent de la Santíssima Trinitat de València». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 415-417.
- [106] Arxiu Municipal de Girona, Fons Joaquim Botet i Sisó.
- [107] *Exposition Universelle de 1900: Catalogue officiel illustré de l'Exposition retrospective de l'art français des origines à 1800*. Lemerrier. Ludovic Baschet, París 1900, p. 264, 308, i plànol a la contraportada.
- [108] Ramon GRAU, Marina LÓPEZ *et al.* *Exposició Universal de Barcelona: Llibre del centenari, 1888-1988*. Comissió Ciutadana per a la Commemoració del Centenari de l'Exposició Universal de Barcelona i L'Avenç, Barcelona 1988.
- [109] Joaquín CIERVO. *Historial del Palacio de Bellas Artes*. Viuda de R. Tobella, Barcelona 1943.
- [110] Francesc BOFARULL I SANS. *Los códices, diplomas e impresos en la Exposición Universal de Barcelona de 1888*. Tipo Litografía de Busquets y Vidal, Barcelona 1890.
- [111] Bartomeu FERRÀ I PERELLÓ. *Instalación del Museo Arqueológico Luliano en la Exposición Universal de Barcelona*. Pedro J. Gelabert, Palma 1888 = *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 76-77 (abril 1888), p. 5-8; *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 70 (gener 1888), p. 194, i núm. 78 (maig 1888), p. 257-258. L'expositor es troba reproduït a *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 82 (juliol 1888), làmina XLIX.
- [112] Ignasi DE SOLÀ-MORALES RUBIÓ. *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i ciutat*. Fira de Barcelona, Barcelona 1985; M. Carmen GRANDAS. *L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929*. Els Llibres de la Frontera, Barcelona 1988.
- [113] Històricament és interessant recordar que la secció de prehistòria va ser preparada per Pere Bosch-Gimpera amb la col·laboració de Josep de C. Serra i Ràfols: Pere BOSCH-GIMPERA. *Exposición Internacional de Barcelona 1929. El arte en España: Guía de la sección España primitiva del Museo del Palacio Nacional*. Herma, Barcelona 1929.
- [114] *Exposición Internacional de Barcelona 1929-1930. El arte en España: Palacio Nacional*. Barcelona 1929. Ràpidament, aquesta guia provisional de 482 pàgines va ser substituïda, el mateix any, en la seva tercera edició, per un volum de 764 pàgines revisat per l'eminent Manuel Gómez Moreno (per als segells: p. 354-365 i 471).
- [115] DUQUE DE BERWICK Y ALBA (ed.). *Catálogo histórico y bibliográfico de la Exposición Internacional de Barcelona*. Vol. II. Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid 1931, p. 230-296, núm. 464-645; vol. II. Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid 1933, p. 1-4, núm. 646-654.
- [116] Ferran DE SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.* Vol. III, 1932, p. 3, n. 2973.
- [117] Xavier BARRAL I ALTET. «Catolicisme i nacionalisme. El primer manual català d'arqueologia». *Quaderns d'Estudis Medievals*, núm. VII (1988), p. 7-21; Xavier BARRAL I ALTET. «Reflexions sobre el context i la recepció de les *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* de Josep Gudiol a inicis del segle XX». A: «Josep Gudiol i Cunill, pioner en la Història de l'Art a Catalunya, Jornada Museu Episcopal de Vic, 25 d'octubre 2013». *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. VII (2014), p. 37-50.
- [118] Jean-Auguste BRUTAILS. «Textes réunis par Philippe Araugas à la suite des journées d'étude des 17 et 18 juin 2011». *Revue Archéologique de Bordeaux*, núm. 105 (2014).
- [119] Josep GUDIOL I CUNILL. *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vidua de R. Anglada, Vic 1902, p. 312-313.
- [120] Xavier BARRAL I ALTET. «Eduard Junyent i Subirà». A: Stefan HEID i Martin DENNERT (ed.). *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*. Vol. I. Schnell und Steiner, Regensburg 2012, p. 694-695.
- [121] Eduard JUNYENT. «El sello inédito del conde Bernat Tallaferro». *Destino*, núm. 1772 (18 setembre 1971), p. 19; reprès en català a *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2001, p. 145-147.

- [122] Un exemple: Antoni DURAN I SANPERE. «El segell municipal de Cervera». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 10 (1917-1918), p. 183-193.
- [123] Francesc CARRERAS I CANDI. «Discurs presidencial del curs 1922-1923 [La Heràldica catalana]». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 11 (1923-1924), p. 25-31 i 49-61.
- [124] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general català de llinatges: Catalunya, València, Mallorca, Rosselló*. Montaner i Simon, Barcelona 1923-1928.
- [125] Pere F. PUIGDERRAJOLS I JARQUE. «Disseny heràldic. Observacions i suggeriments al *Nobiliari general català* de Fèlix Domènech i Roura». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 7 (1996), p. 65-83.
- [126] *Ensenyes nacionals de Catalunya: Estudi històric per Lluís Domènech i Montaner i Fèlix Domènech i Roura*. Costa Brava, Barcelona 1936. Nova edició, amb una introducció de Martí de Riquer titulada «Observacions sobre heràldica catalana»: Generalitat de Catalunya i Editorial 62, Barcelona 1995, col·l. «Som i Serem», núm. 8.
- [127] Pere ANGUERA (ed.). *Pau Font de Rubinat: Reus, 1860-1948: Vida i actuacions d'un bibliòfil catalanista*. Catàleg d'exposició. Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus 1997.
- [128] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general...*, *op. cit.*, pròleg.
- [129] El seu fons personal gràfic es conserva a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona i a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB3-260/5D.16).
- [130] Marià BAIG I ALEU. «Joaquim Botet i Sisó i les il·lustracions del volum *Província de Girona*». *Revista de Girona*, núm. 210 (2002), p. 42-47.
- [131] Francesc CARRERAS I CANDI. «Discurs presidencial...», *op. cit.*, p. 25-31 i 49-61.
- [132] La biografia més completa és la d'Eva Serra. Vegeu Eva SERRA I PUIG. *Ferran de Sagarra i de Siscar: Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005. Ferran Soldevila va publicar un breu assaig el 1940, ara tornat a editar: Ferran SOLDEVILA. «L'historiador i erudit Ferran de Sagarra i de Siscar». A: Ferran SOLDEVILA. *Noms propis*. Barcelonesa d'Edicions, Barcelona 1994, p. 115-121. Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra, llegit a la Sessió plenària de l'Institut el 12 de juny de 1954, amb motiu del centenari del naixement de Sagarra, es conserva a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans: Xavier BARRAL I ALTET. «Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigil·lografia catalana medieval (1954)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 33, 2022, en premsa. Per a l'entorn familiar, vegeu Josep Maria de SAGARRA. *Memòries*. Edicions 62 i La Caixa, Barcelona 1981, col·l. «MOLC» (primera ed.: Aedos, Barcelona 1954).
- [133] Jordi VIDAL. «La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra i de Siscar». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 26 (2016), p. 97-109, amb la bibliografia dels treballs arqueològics publicats de Ferran de Sagarra.
- [134] Pere BOSCH GIMPERA. «El donatiu de Puig Castellar, per D. Ferran de Sagarra a l'Institut d'Estudis Catalans». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920* (1923), p. 593-595.
- [135] Pere BOSCH GIMPERA. «El donatiu de Puig Castellar...», *op. cit.*, p. 107.
- [136] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*
- [137] Vegeu la bibliografia publicada per ell el 1910: Ferran de SAGARRA I SISCAR, «Bibliografia sigil·logràfica espanyola». *Revue Internationale de Sigillographie*, núm. 1-2 (1910), p. 45-48. Vegeu també Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra. La colecció sigil·logràfica y la premsa espanyola (1888-1912) con un apéndice bibliográfico de Sigilografía». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 10 (1973), p. 9-45.
- [138] *Importancia de la sigilografía como ciencia auxiliar de la Historia: Memoria leída en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 15 de marzo de 1902 por el académico de número don Fernando de Sagarra y de Siscar*. Imprenta de la Casa Provincial de la Caridad, Barcelona 1902, extracte de les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 8 (1901), p. 177-194.
- [139] Els nombrosos articles apareguts a la premsa de finals del segle XIX i primers anys del XX han estat recollits i transcrits per Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra...», *op. cit.*
- [140] Rosa SESER PÉREZ. «Roc Chabàs. Documentar i difondre la història (Dénia, 1844-1912). I centenari de la mort». *Aguaitz*, núm. 31 (2012), p. 9-41.
- [141] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XIX-XX.
- [142] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XX-XXI.
- [143] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XXII.
- [144] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. 15.
- [145] FRANCISCO GRACIA ALONSO. *La construcción de una identidad nacional: Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2018, p. 495.
- [146] Josep MASSOT I MUNTANER. «Rafael Patxot, mecenes de l'Institut d'Estudis Catalans». A: Manuel CASTELLET (ed.). *Rigor científic, catalanitat indefallent: Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, p. 39-57, especialment p. 52.
- [147] Manuel Bassa fou un destacat heraldista i publicà nombrosos treballs, entre els quals *Orígens de l'escut català* (1961) i *El veritable escut de la ciutat de Barcelona* (1964), en defensa de la composició a base de quatre pals reials, i no de dos, en els quarts segon i tercer; *Els comtes-reis catalans: Història i heràldica de la casa de Barcelona* (1964), *L'escut de Tarragona* (1966), *Els escuts heràldics dels pobles de Catalunya* (1968) i *L'escut de Santa Coloma de Queralt* (1973). També publicà un *Tractat general d'heràldica* (1973) en què s'ocupà de la història dels escuts i donà normes per formar-los i llegir-los. Col·laborà

al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, participà a les assemblees intercomarcals d'estudiosos i escriví articles en diverses revistes tractant qüestions d'heràldica.

- [148] Germain DEMAY. *Le costume au Moyen Âge d'après les sceaux*. D. Dumoulin, París 1880 (nova ed.: Berger-Levrault, París 1978, amb complements per Jean-Bernard de Vaivre).
- [149] Martí de RIQUER. *L'arnès del cavaller: Armes i armadures catalanes medievals*. Ariel, Barcelona 1968, p. 14 (nova ed.: La Magrana, Barcelona 2011).
- [150] Alguns exemples: Marta SERRANO COLL. «Iconografía de género: los sellos de las reinas de Aragón en la Edad Media (siglos XII-XVI)». *Emblemata*, núm. XII (2006), p. 15-52; Marta SERRANO COLL. «Monedas y sellos como modelos figurativos. Ejemplos de transposición iconográfica en la Corona de Aragón». A: Mireia FREIXA (ed.). *Arte y Memoria. XVII Congreso Nacional de Historia del Arte (Barcelona 2008)*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2017, p. 898-911; Marta SERRANO COLL. «Influencias artísticas europeas en la cancillería de la Corona de Aragón: algunos ejemplos de sigilografía». A: *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas de la Baja Edad Media*. Universidad de León, Lleó 2009, p. 295-308; Marta SERRANO COLL. *Effigies regis Aragonum: La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2015. També Jordi CASANOVAS. «Dues notes d'epigrafia hebraica medieval, Un nou segell amb inscripció hebraica procedent de Tàrraga». *Tamid*, núm. 2 (1998-1990), p. 191-197 i 200.
- [151] Un exemple entre els diversos estudis consagrats per Josep Trenchs Òdena a aquests temes: Josep TRENCHS I ÒDENA. «La aposición del sello real en los documentos de Jaime I: unas notas». *Medievalia*, núm. 10 (1992), p. 437-449.
- [152] Per haver respost a les meves consultes sobre l'estat de les col·leccions de sigil·lografia a Catalunya i als Països Catalans, agraeixo la col·laboració i l'ajuda de Rosa Maria Aguiló Fiol (Museu de Mallorca), Ester Angulo (Biblioteca i Arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), Maria Barceló Crespí (Universitat de les Illes Balears), Carme Berlabé Jové (Museu de Lleida, diocesa i comarcal), Jusèp Boya Busquets (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Àngels Casanovas Romeu (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Aymat Catafau (Universitat de Perpinyà), Carme Colom Arenas (Societat Arqueològica Lulliana, Palma), Pietro Corrao (Università degli studi di Palermo), Guillaume Darras (Museu Numismàtic Puig, Perpinyà), Antoni Furió (Universitat de València), Carlos Laliena Corbera (Universidad de Zaragoza), Isabel Escandell Proust (Universitat de les Illes Balears), Marie Landelle (Directora dels Patrimonis, Perpinyà), Antoni Planas Rosselló (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lulliana), M. Agnès Pons (Arxiu Capitular de Mallorca), Vicent Pons (Arxiu de la Catedral de València), Magali Rieu (Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, Perpinyà), Maria Gràcia Salvà Picó (Museu de Mallorca), Marta Serrano Coll (Universitat Rovira i Virgili, Tarragona), Marc Sureda i Jubany (Museu Episcopal de Vic), Albert Torra (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona) i Albert Velasco (Universitat de Lleida).
- [153] Luca BECCHETTI. «La politica di tutela del patrimonio sfragistico degli archivi italiani. Bilanci e prospettive». *Archivi*, núm. IX (2014), p. 19-24. Vegeu, també, Andrea ROVIRA I BORDONAU. «Els segells de cera i plom. Principals alteracions i tractaments des de la prevenció a la restauració». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 23 (2010), p. 163-175.
- [154] Bonaventura BASSEGODA I HUGAS. *Collecionistes, col·leccions i museus: Episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2007.
- [155] Antoni ELIAS DE MOLINS. *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*. Imprenta Barcelonesa, Barcelona 1888, p. 228, núm. 1455-1456.
- [156] Antoni ELIAS DE MOLINS. *Catálogo del Museo...*, op. cit., p. 438-439, núm. 1494-1499.
- [157] Juli Vintró i Casallachs va néixer a Barcelona al voltant de 1863. Aficionat a la història, l'arqueologia, la fotografia, l'excursionisme, la geologia i la cartografia, va ingressar com a soci resident a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (precedent del Centre Excursionista de Catalunya) el desembre de 1885. Va exercir diversos càrrecs al centre, entre els quals el de tresorer des de 1893. Va morir a Barcelona el 22 d'octubre de 1911.
- [158] Marquès de Dou. El Palau de Dou, al carrer de Sant Pere Més Baix núm. 31, que va pertànyer als marquesos de Dou fins a la Guerra Civil: Albert BALCELLS. *Ramon d'Alòs-Moner i de Dou: Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003.
- [159] MARQUÈS DE VALLGORNERA. *Breve descripción del archivo de la Casa de Vallgornera*. Amigos de Besalú y su Condado, Besalú 1968, p. 149-166.
- [160] Tomás Muñoz y Romero (1814-1867), ja esmentat més amunt, arxiver, historiador i acadèmic de la Real Academia de la Historia, va ser el primer director de l'Archivo Histórico Nacional, creat el 1866.
- [161] Ferran de SAGARRA. «Antics segells dels arquebisbes de Tarragona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. v (1929), p. 191-206.
- [162] Lluís NICOLAU D'OLWER. *Caliu: Records de mestres i amics*. Institut Català de Cultura, Mèxic 1958, p. 145 i seg.
- [163] «Visita a les col·leccions de D. Ferran de Sagarra y de Siscar». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. (1893), p. 99-100.
- [164] Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra...», op. cit., p. 38.
- [165] Manuel BASSA I ARMENGOL. «Bisbes de Lleida. La col·lecció sigil·logràfica del Museu Diocesà de Lleida». *Ilerda*, núm. 30 (1969-1970), p. 35-69, especialment p. 35-36.

- [166] Filemón ARRIBAS ARRANZ. *Sellos de placa de las cancellerías regias castellanas*. Cuesta, Valladolid 1941; Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS i Alberto MONTANER FRUTOS. «Sobre el modo de aposición de los sellos de placa: la tira de anclaje en documentos aragoneses del siglo XVI». *Emblemata*, núm. 10 (2004), p. 443-59; M. Victoria JARA GUERRERO. «Los sellos de placa». *Archivo Secreto*, núm. 4 (2008), p. 274-281.
- [167] S. A. (Ángel ALLENDE). *Timbres españoles 1969*. Documentos antiguos, Barcelona 1968.
- [168] Vegeu la il·lustració d'una pàgina de segells de tinta de col·legis d'escrivans del segle XIX a Maria CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 109.
- [169] Josep MATAS i BALAGUER (ed.). *La Comissió de Monuments Històrics i Artístics de la Província de Girona (1844-1981): Catàleg del fons documental*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2006.
- [170] *Som cultura: La peça del museu, museus, patrimoni*. 12 de desembre de 2017 (versió digital), amb una il·lustració de l'àlbum.
- [171] Joan MORA CASTELLÀ, Claudi OMAR i BARRERA i Josep PUIG i CADAFALCH. *Triptic de biografies del mataroní il·lustre Dr. En Terenci Thos i Codina Mestre en Gai Saber*. Gràfiques Vilá, Mataró 1923; Jaume VELLVEHÍ i ALTIMIRA. *Terenci Thos i Codina (Mataró, 1841-1903), un home de la Renaixença*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2003.
- [172] Manuel CUSACHS i CORREDOR i Silví THOS i CODINA. «Memoria necrológica por el académico Dr. D. Eugenio Mascareñas y Hernández (Mataró, 16 de maig de 1843, Barcelona, 15 de juliol de 1911)». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Tercera època, vol. XIII, núm. 10, p. 192-202, *Sesión pública extraordinaria del día 16 de diciembre de 1916 en Honor del Académico Difunto Excmo. Sr. D. Silvino Thos y Codina*. Sobs. de López Robert, Barcelona 1917; *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 106 (2013), p. 33-41.
- [173] Silví THOS i CODINA. *De Comillas a París (agosto a octubre de 1899)*. A. López Robert, Barcelona 1890 (2a ed).
- [174] Enric Bertran, text ampliat a partir de l'entrada corresponent de la *Gran enciclopèdia catalana* (vol. 3, p. 302), signada per Agustí Duran i Sanpere, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, Directori de socis i sòcies, de col·laboradors i col·laboradores.
- [175] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Vol. II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 346-347.
- [176] Jordi VIDAL. «La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra...», *op. cit.*, p. 101, nota 17.
- [177] Francisco RODRÍGUEZ MARÍN. *Guía histórica y descriptiva de los Archivos, Bibliotecas y Museos Arqueológicos de España*. Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid 1916, p. 649-655.
- [178] Ramon PLANES i ALBETS, Laura PAGAROLAS i SABATÉ i Pere PUIG i USTRELL. *L'Arxiu de la Corona d'Aragó: Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*. Associació d'Arxivers de Catalunya, Barcelona 2003, p. 73.
- [179] Jordi CASANOVAS i MIRÓ. *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: Dades per a una història*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2010; ressenya de Francisco Gracia Alonso a *Pyrenae*, núm. 41 (2010), p. 253-256.
- [180] Ferran de SAGARRA. «Un donatiu de segells del senyor Joaquim Cabot i Rovira». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, vol. IV, núm. 36 (1934), p. 145-153; Albert ESTRADA RIUS. «Alfons el Liberal, segell de cera vermella, 1327-1336». A: Marta CAMPO i Albert ESTRADA RIUS (ed.). *Cinc segles de numismàtica catalana*. Exposició commemorativa del 75 aniversari del Gabinet Numismàtic de Catalunya, del 14 de juny al 4 de maig de 2008. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2007, p. 137.
- [181] Pere SERRA i Leticia DARNA. *El fons de segells pendents de pergamins de la Biblioteca de Catalunya*. Exposició a la Biblioteca de Catalunya, del 15 de gener al 14 de febrer de 2018, fulletó-catàleg de l'exposició.
- [182] Jordi RUBIÓ i BALAGUER. «Un llegat a l'Institut d'Estudis Catalans. El donatiu Sagarra a la Biblioteca de Catalunya». A: *Sobre biblioteques i biblioteconomia: Obres de Rubió i Balaguer*. Vol. XII. Generalitat de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 126.
- [183] Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fons privats. Fons personals. AHCB3-302/5D57. Catàleg del fons. 5D57 Sagarra Siscar, Ferran de, Barcelona, 2003.
- [184] Tant a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona com al catàleg col·lectiu consorciat CCUC es troba la relació bibliogràfica per categories a les entrades per autoria: Sagarra i de Siscar, Ferran de, 1853-1939; per matèria: sigil·lografia.
- [185] Sobre el colleccionisme arqueològic a inicis del segle XX en relació amb les zones gironines: Isabel VALLBÉ ALBIOL. «Manuel Cazorro Ruiz, pioner d'Empúries i colleccionista». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 46 (2005), p. 367-405.
- [186] Joaquim BOTET i SISÓ. «Sello de D. Ramon...», *op. cit.*, p. 411-414.
- [187] Una bona part d'aquestes matrius apareix reproduïda, amb la indicació «Girona, Museu Arqueològic», a la monumental *Sigil·lografia catalana* de Ferran de Sagarra.
- [188] *Som cultura...*, *op. cit.*
- [189] Albert VELASCO i Marc SUREDA (ed.). *La formació de col·leccions diocesanes a Catalunya: Lleida, Museu de Lleida, diocesa i comarcal*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2017; Xavier BARRAL i ALTET. «Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya». A: *Thesaurus: L'art als bisbats de Catalunya 1000-1800. Estudis*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1985, p. 77-103.
- [190] Manuel BASSA i ARMENGOL. «Bisbes de Lleida...», *op. cit.*, p. 35-36.
- [191] Manuel BASSA i ARMENGOL. «Bisbes de Lleida...», *op. cit.*, p. 35-36.
- [192] Magdalena CANELLAS ANOZ. «Contribución al estudio sigilográfico de la Pahería de Lérida (1410-1412)». A: *Ac-*

- tas del Primer Coloquio...*, op. cit., p. 317-322. Vegeu també Agustí PRIM I TARRAGÓ. *Datos y aclaraciones para la historia de los sellos municipales de la provincia de Lérida*. Tipografía de la Casa Provincial de Misericordia, Lleida 1978.
- [193] *Arxiu Històric de Tarragona: Butlletí Informatiu*, núm. 9 (juliol 2006), p. 4; Isabel COMPANYS I FARRERONS. *Catàleg de la col·lecció de pergamins de l'Ajuntament de Tarragona dipositats a l'Arxiu Històric de Tarragona*. Arxiu Històric de Tarragona, Tarragona 2009.
- [194] Jaume BARRACHINA. «Lipsanoteques de Sant Pere de Casserres, Santa Eugènia de Berga i Sant Julià de Vilatorrada». A: *Museu Episcopal de Vic: Guia de les col·leccions*. Museu Episcopal de Vic, Vic 2007, p. 250-253.
- [195] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. «Dos sellos del linaje de Cabrera en el siglo XIII: El sello de Doña Sancha, Vizcondesa de Cabrera 1299. El sello de Don Fernando Fernández 1222». A: *Actas del Primer Coloquio...*, op. cit., p. 329-340 (per al segell de Vic, p. 329-336).
- [196] Jaime GÓMEZ DE CASO Y ZURRAGA. «Sellos reales en cera en el Archivo Histórico Provincial de Teruel». *Teruel: Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, núm. 60 (1978), p. 69-90.
- [197] La secció de sigil·lografia de l'Arxiu Històric Nacional conserva una sèrie de manuscrits de L. Aroz Pascual sobre els segells de l'Arxiu de Santa Maria la Mayor (el Pilar) de la catedral de Saragossa i d'altres localitats aragoneses: María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, op. cit., p. 24-25.
- [198] Sobre aquest interessant personatge, vegeu, per exemple, Miguel Ángel CATALÁ GORGUES i Susana VEGA BARBENA. *Valencia 1900: El legado fotográfico de J. Martínez Aloy*. Ajuntament de València, València 2008.
- [199] José MARTÍNEZ ALOY. *Los preladados de Valencia: Sigilografía*. F. Domènech, València 1887.
- [200] Antonio de la TORRE Y DEL CERRO. «La colección sigilográfica de la catedral de Valencia». *Archivo de Arte Valenciano*, núm. 1 (1915), p. 103-110 i 142-151; núm. 2 (1916), p. 19-29; núm. 3 (1917), p. 11-25; núm. 4 (1918), p. 81-115; núm. 5 (1919), p. 50-64; núm. 6 (1920), p. 52-64; núm. 7 (1921), p. 72-103, i núm. 8 (1922), p. 112-152 (ed. conjunta: Antonio López y Cía, València 1925).
- [201] Antonio RUMEU DE ARMAS. «In memoriam. Don Antonio de la Torre (1878-1966)». *Hispania*, núm. 26 (1966), p. 485-96; Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ. «Don Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3 (1966), p. 655-662; F. Federico UDINA MARTORELL. «Un gran maestro que desaparece. Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)». *Miscellanea Barcinonensis*, núm. 15 (1967), p. 1-10; Emilio SÁEZ i Mercè ROSSELL. *Repertorio de Medievalismo Hispánico (1955-1975)*. Vol. II. El Albir, Barcelona 1978, p. 381-382.
- [202] Josep Maria MUÑOZ LLORET. *Jaume Vicens i Vives (1910-1960): Una biografía intelectual*. Edicions 62, Barcelona 1997; Josep CLARA, Pere CORNELLÀ i Francesc MARINA. *Epistolari de Jaume Vicens Vives*. Vol. II. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1998, p. 471-492.
- [203] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, op. cit., p. 31-32; María Dolores MATEU IBARS. «Sigilografía valenciana». A: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971*. Vol. 2. *Prehistoria, Edades Antigua y Media*. Universitat de València, València 1980, p. 905-908; Felipe MATEU I LLOPIS. «El "Rex Hungarie" y el "Rex Valencie": sincronismos monetarios y sigilográficos: en torno de doña Violante de Hungría». A: *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 3. *Economía y sociedad, mundo cultural, historiografía y fuentes*. Universidad de Zaragoza, Saragossa 1982, p. 545-555; María Luisa CABANES CATALÁ, Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL i Verónica MATEO RIPOLL. «Sigilografía valenciana en la época de Alfonso el Magnánimo: estado de la cuestión». A: *XVI Congreso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona: La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo; i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume (Napoli, Caserta, Ischia, 18-24 settembre 1997)*. Vol. II. Paparo, Nàpols 2001, p. 99-110. També vull recordar María Luisa CABANES CATALÁ i Pilar DÍAZ. «Papel y sigilografía». A: *IV Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. Asociación Hispánica de Historiadores del Papel, 2001, p. 45-72.
- [204] María de los Desamparados CABANES PECOURT. «Notas para el estudio de la sigilografía episcopal valentina de los siglos XIII y XIV». *Saitabi*, núm. XVII (1967), p. 37-41; María de los Desamparados CABANES PECOURT. «Sigilografía y hagiografía: los sellos y su aportación a la iconografía hagiográfica». A: Agustín HEVIA BALLINA (ed.). *Hagiografía y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España: Actas del XVIII Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Orense, 9-13 de septiembre de 2002) = Memoria Ecclesiae*, núm. 25 (2004), p. 613-651; María Luisa CABANES CATALÁ. «Sigilografía, heráldica y epigrafía como auxiliares de la biografía eclesiástica». A: Agustín HEVIA BALLINA (ed.). *Biografía eclesiástica y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XX Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Málaga, 13-18 septiembre de 2004) = Memoria Ecclesiae*, núm. 29 (2006), p. 471-494.
- [205] Ricard URGELL FERNÁNDEZ. *Arxiu del Regne de Mallorca: Guia*. Conselleria d'Educació i Cultura, Palma 2000.
- [206] Rosa Maria AGUILÓ FIOL i Joana Maria PALOU SAMPOL (ed.). *Museo Arqueológico Diocesano: Estudi de l'àlbum de Rafael Ysasi*. Museu de Mallorca. Conselleria Cultura, Palma 2018, col·l. «El Fons documental del Museu de Mallorca», vol. I, p. 36-37, i vol. II, p. 31-34. La làmina xxxii presenta la llista dels segells exposats, núm. 1073-1109.
- [207] Bartomeu FERRÀ I PERELLÓ. *Instal·lació del Museu Arqueològic Luliano...*, op. cit., p. 8; *La Societat Arqueològica Lul·liana: els primers 25 anys*. Exposició (Palma, 19/11/2020-16/01/2021).

- [208] Joan C. de NICOLÁS MASCARÓ. «La matriu d'un segell perdut a Menorca a finals del segle XIII pel cavaller de nissaga empordanesa Pere Saverdera o un personatge homònim». Centre d'Estudis locals d'Alaior, Menorca 2015, p. 1-7.
- [209] Albert SALSAS. *Revue Historique du Diocèse de Perpignan*, núm. 3 (1924), p. 182.
- [210] Diposit de la Direction du Patrimoine de la ciutat de Perpinyà.
- [211] Antonino SALINAS. «Sigilli dei Martini e della regina Maria». *Archivio Storico Siciliano*, núm. (1887), p. 262; Giuseppe LA MANTIA. «Su l'uso della registrazione in cancelleria del regno di Sicilia dai Normanni a Federico d'Aragona (1130-1337)». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 31 (1906), p. 197-219; Giuseppe LA MANTIA. «Capitoli angioini sul diritto di sigillo per la Cancelleria regia per la Sicilia posteriori al 1272». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 32 (1907), p. 421-452; Giuseppe LA MANTIA. «Recensione a F. Sagarra, *Notes referentes als segells del rei Martí*, Barcelona 1911». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 35 (1910), p. 477-481; *Real Cancelleria di Sicilia: Inventario sommario*. Archivio di Stato di Palermo, Palerm 1950; Paolo COLLURA. *La Cancelleria dei re aragonesi di Sicilia*. Officina di Studi Medievali. Palerm s. d. [1983]; Pietro BURGARELLA. *Nozioni di diplomazia siciliana*, Palerm 1991; Salvatore FODALE. *I quaderni del Sigillo della Cancelleria del Regno di Sicilia (1394-1396)*. Associazione Mediterranea, Palerm 2008.
- [212] Giuseppe COSENTINO. *Elenco delle scritture e dei sigilli esposti nella bacheca della seconda stanza della biblioteca*. Boccone del Povero, Palerm 1892.
- [213] Hom pot consultar les imatges de pergamins d'arxius sicilians, entre els quals els arxius capitulars i la Biblioteca Ursino-Recupero di Catania, en el lloc web del projecte ACTA.
- [214] Aldo MARTINI. «La raccolta dei sigilli dell'ASDPa». A: Giovanni TRAVAGLIATO (ed.). *Storia & Arte nella scrittura: L'Archivio Storico Diocesano di Palermo a 10 anni dalla riapertura al pubblico (1997-2007)*. Centro Studi Aurora Onlus, Palerm 2008, p. 455-65; el segell es troba reproduït a la pàgina web del museu.
- [215] Antonino Salinas (1841-1914) era un insigne arqueòleg i historiador, protagonista de la vida cultural palermitana de finals del segle XIX, director del Museu Arqueològic, en el qual va organitzar les col·leccions de medalles i monedes.
- [216] Marcello MOSCONE. *Notai e giudici cittadini dai documenti originali palermitani di età aragonesa (1282-1291)*. Archivio di Stato di Palermo, Palerm 2008.
- [217] Antonino SALINAS. «Il sigillo d'oro di Federico III d'Aragona». *Archivio Storico Siciliano*, núm. (1883), p. 248-250.
- [218] Per exemple: Vivien PRIGENT. «La Sicile de Constant II: l'apport des sources sigillographiques». A: Annliese NEF i Vivien PRIGENT (ed.). *La Sicile byzantine de Byzance à l'Islam: Actes des journées d'études (Paris, octobre 2009)*. De Boccard, París 2010, p. 157-188; Vivien PRIGENT. «L'usage du sceau de plomb dans les régions italiennes de tradition byzantine au haut Moyen Âge». A: Jean-Marie MARTIN, Annick PETERS-CUSTOT i Vivien PRIGENT (ed.). *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle)*. Vol. I. *La fabrique documentaire*. École Française de Rome, Roma 2011, p. 207-240.
- [219] Vivien PRIGENT. «Des pères et des fils. Note de numismatique sicilienne pour servir à l'histoire du règne de Constantin IV». A: Olivier DELOUIS, Sophie MÉTIVIER i Paule PAGÈS (ed.). *Le saint, le moine et le paysan: Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*. Paris 2016, p. 589-616; Vivien PRIGENT. «Nouvelle hypothèse à propos des monnaies de bronze à double marque de valeur de l'empereur Constantin IV». A: Errico CUOZZO, Vincent DÉROCHE, Annick PETERS-CUSTOT i Vivien PRIGENT (ed.). «Puer Apulia». *Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*. Vol. II. Paris 2008, p. 637-54.
- [220] Mirko VAGNONI. «*Dei gratia rex Sicilie*»: *Scene d'incoronazione divina nell'iconografia regia normanna*. Federico II University Press, Nàpols 2017.
- [221] Ambre VILAIN, *Matrices de sceaux du Moyen Age*. BnF, Paris, 2014; Jean-Luc CHASSEL i Dominique DELGRANGE (ed.). *Les matrices de sceaux: Actes de la journée d'étude internationale de la Société française d'héraldique et de sigillographie le 14 octobre 2014*. Institut national d'histoire de l'art = *Revue Française d'Héraldique et de Sigillographie*, núm. 86 (2016).
- [222] Faustino MENÉNDEZ PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ. *Matrices de sellos españoles (siglos XII al XVI)*. Ministerio de Cultura, Madrid 1987. Vegeu-ne la ressenya de René Gandilhon a *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. 146 (1988), p. 424-425.
- [223] Stefan K. KUCZYNSKI. «Rapport concernant l'enquête sur les matrices de sceaux». *Janus*, núm. 1 (1993), p. 18-24.
- [224] María CARMONA DE LOS SANTOS. «Censo de colecciones españolas de matrices de sellos». *Boletín de la ANABAD (Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios, Arqueólogos y Documentalistas)*, núm. 44 (1994), p. 29-42.
- [225] Moltes ja havien estat tractades en l'obra de Ferran de Sagarra, que va localitzar i descriure 267 matrius de diverses institucions civils i eclesiàstiques, majoritàriament d'època moderna. Pel que fa a les medievals, cal referir-se a l'obra de Faustino MENÉNDEZ PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos...*, op. cit., p. 14-18.
- [226] María CARMONA DE LOS SANTOS. «Censo de colecciones españolas...», op. cit., p. 31-34.
- [227] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos...*, op. cit., p. 12. Les fitxes relatives a matrius de col·leccions catalanes són: Museu Arqueològic de Girona, núm. 47, 255 i 268; Museu Episcopal de Vic, núm. 26, 48, 78, 139, 162, 216, 257 i 258; Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, núm. 295; Museu Frederic Marès, sense fitxes, i Arxiu Municipal de Cervera, núm. 249. Reprenent Ferran de Sagarra, els autors indiquen algunes col·leccions privades. com ara Manuel Andreu, de Barberà, núm. 306; Font de Rubinat, de Reus, núm. 251; Ramon Gramunt, de Balaguer, núm. 254; Juli Vintró, núm. 31,

35, 60 i 80; la mateixa collecció de Sagarra, núm. 250; el Museu Arqueològic jesuïta de Sant Vicenç de Sarrià, núm. 252, i l'arxiu de la catedral de la seu de Saragossa, núm. 241. Dos exemples de la dispersió dels objectes i de la necessitat i dificultat de fer-ne un inventari: «Informe referent a la matriu d'un segell de l'Edat Mitjana pro-

pietat del Sr Josep Sàlvia». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 20-21 (2008), p. 245-250; Jaume RIERA I SANS. «Informe sobre la matriu de segell trobada a Puigverd de Lleida». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 16 (2003), p. 31-32.

NOTA BIOGRÀFICA

Xavier Barral i Altet és membre de l'Institut d'Estudis Catalans, catedràtic emèrit d'història de l'art medieval de la Universitat de Rennes 2 i professor convidat de la Universitat Ca'Foscari de Venècia. Actualment, investigador de la Bibliotheca Hertziana-Max Planck Institut für Kunstgeschichte de Roma i de l'Institut National d'Histoire de l'art de París. La seva bibliografia es troba recollida a *Le plaisir de l'art du Moyen Age. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Picard, París 2012. Entre les seves obres recents: *En souvenir du roi Guillaume. La broderie de Bayeux. Stratégies narratives et vision médiévale du monde*, Cerf, París 2016; *Il cantiere romanico di Sainte-Foy de Conques. La ricchezza, i miracoli e le contingenze materiali, dalle fonti testuali alla storia dell'arte* (Dissertationes et monographiae, 12), Zagreb-Motovun 2018.

La pagesia catalana: sociabilitat, politització, mobilització i ciutadania (1870-1939)*

Ramon Arnabat, Montserrat Duch i Antoni Gavalrà**
Grup d'Investigació ISOCAC (Universitat Rovira i Virgili)

Rebut 18 maig 2019 · Acceptat 20 octubre 2020

RESUM

El text que es presenta combina recerca i divulgació de llarg recorregut, en un format de vasos comunicants que es complementen per oferir una comprensió global. L'aportació analitza la configuració i les vicissituds de la pagesia durant la consolidació de les relacions socials capitalistes en el camp català (1870-1939) i els conflictes de la pagesia al voltant de la distribució de l'excedent agrari i l'«economia moral» camperola radicalment qüestionada pel capitalisme agrari. També s'analitza la formació de la pagesia catalana com a col·lectiu social, amb una identitat pròpia, mitjançant la sociabilitat, la politització i la mobilització que va convertir els pagesos en ciutadans, primer de fet i després de dret, en un llarg i complex procés que passa per l'adopció de formes diverses d'associació i sociabilitat al voltant de les cultures polítiques del republicanisme, l'anarquisme, el socialisme i el catolicisme.

PARAULES CLAU: història social catalana, sociabilitat agrària, associacionisme de classe, cooperativisme/sindicalisme

LA PAGESIA CATALANA ENTRE 1870 I 1939

Durant l'últim terç del segle XIX i el primer del XX es consolida en el camp català la propietat privada de la terra i les relacions socials capitalistes esdevenen hegemòniques, fet que accelera el procés de diferenciació social de les comunitats rurals entre un reduït grup de pagesos benestants i un ampli i heterogeni col·lectiu de petits camperols. Al llarg d'aquest període, l'explotació familiar pagesa es va mostrar compatible amb el capitalisme agrari, això sí, a costa de la seva autoexplotació.

L'eix dels conflictes camperols va ser la distribució de l'excedent agrari, de manera que la confrontació va girar sempre al voltant de com s'assumien els costos i es repartien els beneficis de la producció agrària. No va ser menor, però, el conflicte al voltant de l'«economia moral» pagesa, que estava sent radicalment qüestionada pel capitalisme agrari.¹ El sentiment d'injustícia, provocat per la redefinició capitalista de les relacions socials, culturals i econòmiques al camp, va esperonar la sociabilitat, la mobilització i la politització camperola a Catalunya. I van ser els «petits camperols» (petits propietaris, parcers, rabassaires i jorna-

lers) els que van protagonitzar les cada vegada més radicalitzades lluites socials en el món rural català, en un procés paral·lel de formació dels pagesos com a ciutadans.²

Entre 1870 i 1939 van canviar les formes de mobilització i d'organització de la petita pagesia i el protagonisme dels seus diversos sectors. El nou associacionisme pagès català va intentar fonamentar-se en l'autoorganització, sovint al marge del control dels propietaris i/o de l'Església catòlica, i amb vincles amb el món urbà i les noves cultures polítiques (republicana, anarquista, socialista o comunista). Aquest nou associacionisme es va desenvolupar en quatre grans direccions: els socors mutus de previsió social davant la malaltia i la mort, el cooperativisme per controlar la producció i el consum, les societats culturals i recreatives per gestionar l'oci i la cultura i les organitzacions sindicals per enfrontar-se als grans propietaris i a l'estat burgès. A més, la pagesia catalana va participar cada vegada més en diversos projectes polítics, de forma paral·lela a la seva presa de consciència ciutadana i a la politització, de manera que va augmentar la seva relació amb els poders locals, econòmics, polítics, socials i culturals.³

L'ASSOCIACIONISME DE LA PAGESIA CATALANA CONTEMPORÀNIA (1870-1899)

A partir dels anys setanta del segle XIX s'inicià l'organització autònoma dels pagesos catalans. Primer, entre 1870 i 1873, mitjançant la formació de Seccions de Treballadors

* Aquest text forma part del projecte «Sociabilidades de construcción de la ciudadanía en Cataluña (1868-1939)» finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España (HAR2014-54230) i adscrit al grup de recerca consolidat ISOCAC de la Universitat Rovira i Virgili.

** **Adreça de contacte:** Grup de Recerca ISOCAC, Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Lletres, Avinguda Catalunya, 35, 43002 Tarragona. Tel.: +34 977559737. E.mail: ramon.arnabat@urv.cat

del Camp en 65 municipis, adherides a la Unió de Treballadors del Camp (UTC) i, a través d'ella, a la Federació Regional Espanyola de l'Associació Internacional de Treballadors (FRE-AIT) d'orientació anarquista. Però, tot i els esforços de la FRE-AIT per organitzar els treballadors del camp en una sola Unió, molts es van alinear i es van organitzar amb els republicans federals.⁴

La majoria dels pagesos organitzats, rabassaires i parcers, van dipositar moltes expectatives en la Primera República Espanyola (1873-1874). Expectatives que es van complir en un primer moment, en aprovar-se lleis que declaraven redimible el contracte de rabassa morta i d'altres. Tot i els nuls efectes pràctics d'aquestes normes, atesa la seva prematura abolició, van ser un avís per als propietaris, ja que, unides a tècniques que perllongaven la vida del cep, reforçaven els camperols rabassaires i els parcers en la seva confrontació amb la propietat.⁵

Superat el període repressiu postrepublicà, l'any 1882 es va formar a Rubí la Lliga de Viticultors Rabassaires de Catalunya (LVRC), que tenia vint-i-una seccions locals, majoritàriament a la província de Barcelona. El seu objectiu era unir els pagesos per aconseguir la millora dels contractes de conreu i fer front als judicis de desnonament que començaven a prodigar-se.

A finals de la dècada dels vuitanta i durant la dels noranta es van crear societats de caràcter reivindicatiu, «de resistència» i cooperatiu, com ara la Societat Agrícola de Valls (1888) o la Societat Agrícola de Barberà de la Conca (1894). Aquestes entitats, que es van implantar sobretot a les comarques tarragonines, van desenvolupar funcions diverses en defensa dels interessos camperols, de comercialització de la producció i de lluita contra els impostos de consums, sense oblidar les tasques culturals i formatives.⁶ Mentre que la LVRC va estar més relacionada amb el món republicà, les societats agrícoles ho van estar amb l'anarcosindicalisme.

La irrupció de la fil·loxera a Catalunya i la devastació de les vinyes (1879-1894) van provocar una greu crisi que va originar multitud de conflictes a les comarques vitivinícoles i va esperonar l'organització dels pagesos; així, es va iniciar un conflicte social que es va perllongar fins als anys trenta del segle xx.⁷ Els conflictes protagonitzats per diverses associacions camperoles durant l'última dècada del segle XIX van anar acompanyats d'accions col·lectives de confrontació, en negar-se els pagesos a satisfer les parts de fruits dels propietaris o disposats a lliurar-les en menor quantitat, mentre que els propietaris posaven en marxa processos de desnonament. En aquest context, els anarcosindicalistes van intentar refer les seves seccions de treballadors agrícoles i el maig de 1893 van crear a Barcelona la Unió Agrícola del Pacte Lliure (UAPL) mitjançant la Conferència de Treballadors del Camp amb assistència de tretze delegacions i on van acordar adherir-se al Pacte d'Unió i Solidaritat de la Regió Espanyola.

El sindicat que realment va quallar entre els pagesos catalans va ser la Federació de Treballadors Agrícoles de la Regió Espanyola (FTARE), també anomenada Federació

d'Obrers Agricultors de la Regió Espanyola (FOARE) i propera a la cultura republicanofederal. Entre 1893 i 1897, la FTARE va aconseguir reunir uns 30.000 pagesos organitzats en noranta-quatre societats agrícoles, majoritàriament a les comarques vitivinícoles del litoral i del prelitoral català. Els primers passos es van fer al Centre Obrer de Vilanova i la Geltrú el 1891, però no va ser fins al mes d'octubre de 1893 que la Federació va celebrar el seu primer congrés a la mateixa ciutat, amb cinquanta-quatre societats adherides i uns 26.000 pagesos federats. Les seccions locals portaven noms diversos; la Federació disposava d'una estructura comarcal autònoma, publicava *El Campesino* (1895-1897) i defensava l'acció conjunta amb altres organitzacions obreres. La Federació actuava també com una societat d'ajuda mútua i com a paraigua per a la prestació de serveis als socis, bàsicament de metges i mestres. La FTARE va aconseguir aglutinar bona part de la pagesia vitivinícola catalana durant l'última dècada del segle xx.⁸

El mes de febrer de 1895 va tenir lloc als locals del Centre Federal de Vilafranca del Penedès el segon congrés de la FTARE, al qual van assistir delegats de quaranta-sis seccions locals. En aquest congrés es va acordar l'adhesió als ideals socialistes formulats pel Partit Republicà Federal Espanyol en el seu manifest de l'any 1894, res estrany si tenim en compte que els tres principals dirigents de la FTARE pertanyien també al Comitè Comarcal del Partit Republicà Democràtic Federal. El mes de gener de 1896 es va celebrar al Vendrell el tercer congrés, al qual van assistir cinquanta-tres delegats que representaven trenta-tres seccions i uns 10.000 associats, és a dir, una tercera part dels que havien tingut en el moment més àlgid, el 1893. El quart i últim congrés es va celebrar també al Vendrell l'any 1897, en un moment de forta decadència de la Federació. D'aquí a finals de segle, pràcticament va deixar d'existir, encara que va continuar funcionant una Comissió Pericial a Vilanova i la Geltrú. No va desaparèixer, en canvi, la conflictivitat pagesa, ja fos protagonitzada per organitzacions camperoles o per accions col·lectives i individuals que seguien paràmetres més tradicionals.⁹

L'establiment del sufragi universal masculí el 1890 va afavorir la representació republicana al Congrés dels Diputats, tot i el sistema caciquista imperant durant la Restauració borbònica (1875-1923). Això, al costat de la postura favorable a la participació electoral adoptada per la FTARE, va possibilitar diverses victòries electorals dels republicans federals entre 1891 i 1895, tant en l'àmbit local com en el provincial i l'estatal. La creació dels centres republicans democràtics federals va ser paral·lela a la formació de seccions locals de la FTARE, de manera que el 1893 els republicans federals van guanyar les eleccions municipals en vint-i-quatre dels quaranta-set municipis de les comarques vitivinícoles de l'Alt i el Baix Penedès. I aquest mateix any, la candidatura a Corts de la Unió Republicana va vèncer en un total de cinquanta municipis catalans vitivinícoles dels districtes de Vilanova, el Vendrell, Vilafranca del Penedès i Tarragona-Reus-Falset.¹⁰

L'acció social i la política conflüen, de manera paral·lela a la politització dels pagesos catalans.

Amb la Llei d'associacions de 1887, l'associacionisme popular va experimentar una extraordinària expansió a Catalunya, la qual cosa va contribuir a la politització de la societat rural catalana i a la construcció d'una xarxa associativa que es va contraposar a l'hegemonia cultural i de classe dels propietaris i de l'Església catòlica.¹¹ A la pràctica, i més enllà de les divergències ideològiques, les associacions camperoles i les organitzacions anarquistes, republicanes i socialistes van estar molt interrelacionades entre 1870 i 1930. Dos van ser-ne els motius. En primer lloc, que els espais de sociabilitat en els pobles eren compartits, de manera que els pagesos en general i independentment de la seva opció política compartien els espais de sociabilitat, les mateixes societats recreatives i culturals, corals, ateneus, mútues, cooperatives, cafès i tavernes, barberies... I en segon lloc, que compartien determinats aspectes de la cultura política: anticlericalisme, federalisme, laïcisme, preocupació social, aposta per l'educació i la cultura o el lliure pensament...¹²

LA VIA SINDICAL (1900-1930/I)

A finals del segle XIX i principis del XX, els pagesos catalans es van sentir decebutos per diverses qüestions: caiguda dels preus agraris, sentiment d'explotació amb les noves tipologies de contractació, augment de les despeses corrents de producció, inestabilitat en l'explotació de la terra... Tot això es va traduir en l'exigència als propietaris d'un replantejament dels costos i dels beneficis. Per aconseguir-ho, van desplegar, durant les tres primeres dècades del segle XX, tres línies associatives: la camperola (sindicats agraris i cooperativisme), relacionada amb les cultures polítiques del republicanisme, l'anarcosindicalisme i el socialisme; la propietària (cambres agràries, associacions de propietaris...), relacionada amb les cultures conservadores, i la mixta (sindicats i cooperatives catòliques), impulsada per sectors del catolicisme social, del carlisme i del republicanisme centrista.

Els propietaris i l'Església catòlica van intentar reduir la confrontació social i neutralitzar el sindicalisme de classe atraient els pagesos a les seves associacions tot oferint avantatges materials i convertint-se en portaveus dels «interessos agraris» davant l'Administració. És a dir, fomentant les solidaritats verticals i intentant apartar els pagesos de les sociabilitats i cultures republicanes, socialistes i anarquistes, al mateix temps que delegaven la lluita més directa contra els camperols en les forces de l'ordre (Guàrdia Civil i guardes rurals), els tribunals de justícia i les administracions locals i estatals, creant les seves pròpies associacions, que es van estructurar al voltant de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI), fundat en 1851.¹³

El 1904, els republicans radicals i federals van intentar refer la Federació de Rabassaires, però no va tenir continuïtat i tan sols va comptar amb l'adscripció de vint-i-una

entitats de la província de Barcelona, tot i que d'altres de la província de Tarragona van manifestar interès per afiliar-s'hi. Amb tot, la mobilització social de la pagesia no va desaparèixer, si bé va reduir la intensitat, sense detriment de la realització d'accions col·lectives d'envergadura, com ara la vaga que van protagonitzar els pagesos de Banyeres del Penedès el 1905.¹⁴

Durant la segona dècada del segle XX, la vitivinicultura catalana va patir una profunda crisi provocada per la caiguda dels preus agraris a causa d'un mercat mundial saturat de productes, l'augment de la productivitat i els rendiments, i la pujada dels preus dels adobs. Tot això va provocar una intensa conflictivitat al camp català entre 1910 i 1923 que va tenir la màxima expressió en els judicis de desnonament que una multitud de propietaris van emprendre contra els seus parcers, rabassaires i colons.¹⁵ Va ser en aquest context que es van formar la Federació de Rabassaires de Catalunya (FRC) i la Federació Comarcal de Societats Obreres Agrícoles de l'Alt i el Baix Penedès (FCSOAABP), amb l'objectiu d'enfortir els pagesos enfront dels propietaris i millorar-ne les condicions de vida. El 1921, la FCSOAABP va arribar als 5.800 afiliats —majoritàriament parcers i rabassaires— i a les vint-i-nou seccions. Mentrestant, a la comarca del Maresme es formava la Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral.¹⁶ Els principals impulsors de la FCSOAABP van ser els republicans i els socialistes, amb objectius agraris reformistes comuns: llei que potenciés la parceria i l'arrendament, revisió de pactes a favor dels agricultors i creació de tribunals mixtos. Això no va pressuposar que les seccions locals no acollissin també pagesos d'orientació anarcosindicalista. La política de pactes i jurats mixtos va donar un cert resultat positiu entre 1917 i 1919, però va entrar en crisi a partir de 1920-1921, quan els propietaris van incomplir sistemàticament els compromisos aprofitant la repressió governamental contra el sindicalisme camperol. Això va provocar el declivi de la FCSOAABP i va afavorir que la majoria de les seves societats es convertissin en la base de la nova Unió de Rabassaires. Mentrestant, els socialistes intentaven organitzar seccions de la Federació de Treballadors del Camp adherides a la UGT.

A les comarques del Camp de Tarragona i de les Terres de l'Ebre es va consolidar el sindicalisme camperol d'orientació anarcosindicalista i socialista. La majoria de les seccions d'aquestes comarques s'havien integrat o col·laboraven amb la Federació Agrícola de la Província de Tarragona (FAPT), també coneguda com a Federació Provincial de Tarragona d'Obrers del Camp (FPTOC), fundada el mes de maig de 1913 a Reus i impulsada pels socialistes. En la seva assemblea constituent hi van ser representades disset unions municipals. El mes de març de 1914, la Federació es declarava oposada a l'acció política i s'adheria a la Federació Nacional d'Obrers Agricultors d'Espanya (FNOAE), la qual cosa va provocar que, l'any següent, algunes societats locals es donessin de baixa i s'afiliessin a la UGT. La Federació va celebrar un tercer congrés el mes de novembre de 1916 al qual van assistir

deu delegacions que van aprovar que totes les societats locals s'adherissin a la FNOAE i que mantinguessin relació a través de *La Voz del Campesino*. Posteriorment, la Federació Provincial d'Obrers del Camp de Tarragona va tenir quaranta-dues societats afiliades a les comarques de Tarragona. A més, funcionaven una societat al Garraf i tres al Maresme.¹⁷

La FNOAE s'havia fundat a Còrdova el 1913 amb la reduïda participació de quatre societats catalanes. L'any següent es va traslladar a Valls, des d'on s'editava *La Voz del Campesino*, i el 1916 va celebrar el seu quart congrés a Vilanova i la Geltrú comptant amb la participació de deu seccions catalanes. A partir de 1919, la FNOAE es va integrar a la CNT, d'orientació anarcosindicalista, amb quaranta-vuit seccions. La força de la FNOAE es va fer palesa amb la constitució de diverses federacions comarcals, com ara la Federació Comarcal de Valls i el seu radi o la Federació d'Obrers Camperols del Vendrell i la seva comarca, que disposava de delegacions a vint-i-sis nuclis de població i 1.800 afiliats. La CNT es vantava d'haver aconseguit unir els obrers del camp i de la ciutat. Al mateix temps, els propietaris demanaven la intervenció dels poders públics en defensa de la propietat.

La veritat és que entre 1919 i 1922 es va viure a les comarques vitivinícoles catalanes una gran agitació social i la situació es va anar radicalitzant amb boicots i vagues i fins i tot algun assassinat, fet que va provocar una dura repressió que va comportar la dissolució de la FNOAE i l'empresonament o l'exili dels seus líders. Els propietaris van aprofitar la nova situació repressiva: van incomplir els pactes establerts amb els parcers i van iniciar desnonaments contra els dirigents camperols, cosa que no va fer més que agreujar el conflicte soterrat i que esclatà durant la Segona República Espanyola.

Durant les dues primeres dècades del segle xx, els propietaris van refermar les seves associacions i en van crear de noves als principals nuclis de població, sota els auspicis de l'IACSI que actuava com a suport. Des de començaments de segle es van anar creant cambres agrícoles i l'any 1924 ja se n'havien format vint-i-sis, que tenien en total més de 6.000 socis.¹⁸ A més, amb el suport de l'IACSI, de la Unió de Vinyaters de Catalunya (UVC) i de la Federació Catòlica Agrària Barcelonense (FCAB), van potenciar el sindicalisme i el cooperativisme interclassista i catòlic, amb la creació de sindicats i cooperatives sota el seu control i el dels comerciants. El sindicalisme catòlic pagès s'implantà de manera irregular a Catalunya. El 1909, la FCAB tenia entitats adherides a vuitanta-un municipis catalans i, entre 1917 i 1922, les federacions de sindicats catòlics agraris reunien 146 entitats.¹⁹

Els problemes en la comercialització dels productes agraris van afavorir la creació d'associacions de caràcter sectorial que mobilitzaven els pagesos de manera vertical. A Catalunya, el cas més evident és el de la Unió de Vinyaters de Catalunya, creada el 1910 per lluitar contra la competència dels alcohols artificials i que en poc temps va establir delegacions en més de 200 localitats i va superar

els 20.000 associats, en un àmbit d'influència de 173 sindicats agrícoles i unions d'agricultors, agrupats en quinze consells comarcals.²⁰ Durant la Segona República es va convertir en la secció vitícola de la Unió de Sindicats Agrícoles de Catalunya, organitzada de manera sectorial i orientada a la defensa dels interessos econòmics de l'agricultura catalana.

Entre 1921 i 1922, el republicanisme va saber aprofitar el replegament anarcosindicalista provocat per la repressió, la reduïda influència socialista entre els pagesos i el desencís d'aquests cap al republicanisme reformista representat per Josep Zulueta per generar el que seria el gran sindicat pagès: la Unió de Rabassaires, a les files de la qual van anar passant la majoria de les seccions locals camperoles, d'orientació republicana, socialista o anarcosindicalista. La Unió de Rabassaires de Catalunya (UR) es va formar el maig de 1922 i el mes de gener de 1923 va celebrar el seu primer congrés, al qual es van adherir uns 3.000 pagesos i en el qual es va aprovar el programa reivindicatiu que marcaria la línia a seguir: «considera la terra Propietat de Tots els homes i que Solament el Treball crea drets efectius per a la possessió i usdefruit de la mateixa», és a dir, «la terra per a qui la treballa».²¹

El creixement de la UR va ser espectacular i l'any 1926 comptava ja amb prop de 5.000 afiliats i quaranta-vuit seccions. L'any 1932, durant la Segona República Espanyola i ja amb el nom d'Unió de Rabassaires i Altres Conreadors del Camp de Catalunya (1928), tenia 20.000 pagesos adherits i organitzats en 173 seccions locals. La Unió de Rabassaires va ser la principal organització camperola a la zona vitivinícola de les comarques de la província de Barcelona durant els anys republicans. Però a la mateixa època va haver de competir amb la Unió Provincial Agrària, que tenia 8.000 afiliats a les comarques lleidatanes, i amb l'Acció Social Agrària de les Terres Gironines, que en tenia uns 12.000, ambdues sota influència del comunista Bloc Obrer i Camperol (BOC).²²

LA VIA COOPERATIVA (1900-1930/II)

La cooperació agrària a Catalunya va sorgir relativament tard en comparació amb països de l'entorn com França.²³ A la fi del segle XIX, la conjunció d'idees dels moviments polítics, des de fora del sistema restauracionista i per tant no majoritaris en què es trobaven republicans de totes les tendències, anarcosindicalistes emergents i socialistes en fase d'estructuració, va ajudar a configurar un pòsit de canvi social en segments obrers i camperols en algunes zones concretes.²⁴ Els partits que s'alternaven en el poder —conservadors i liberals— representaven la continuïtat, el clientelisme, mentre que les idees dels nous partits i sindicats es convertien en l'avançada i buscaven solucions en l'àmbit de la justícia social, bàsicament en la millora de les condicions de treball i l'assoliment de salaris dignes.

Un punt de trobada respecte al que acabem d'explicar va ser reconduir el treball cap a models cooperatius.²⁵ En

l'agricultura va ser a partir de la depressió de finals del segle XIX, amb les conseqüències que es van derivar de la plaga de la fil·loxera. Aquesta circumstància va obligar a un replantejament de la redistribució i els beneficis del treball, ja que els ceps, cultiu preponderant al país, van ser arrasats. Al greu problema econòmic se li'n va sumar un altre que estava enquistat: el fet que la possessió de la terra per part dels qui realment la treballaven era molt desigual, ja que la major part estava en poques mans, en propietaris que la veien com un negoci o en hisendats que sovint ni la coneixien. Això implicava que els propietaris tinguessin contractes de treball de diversa índole amb l'agricultor que treballava les seves terres. Un contracte molt estès entre els qui treballaven la vinya era el de rabassa morta, modalitat per la qual l'agricultor tenia la potestat de poder treballar les terres mentre hi hagués ceps vius, aspecte que ocasionava litigis, ja que algunes propietats estaven en declivi i produïen poc, davant la por de l'agricultor d'haver-la de tornar i quedar-se sense terra. Altres contractes eren les parceries, modalitat que implicava que s'havia de lliurar part de la collita: a mitges —una part per al propietari i l'altra per a l'agricultor— o al terç —una part per al propietari i dos per a l'agricultor—, entre altres variables. També existia l'arrendament pagant una quantitat anual fixa en metàl·lic.

Aquests condicionants van coincidir cronològicament, en part, amb el desplegament de la Llei d'associacions de 1887, que va obrir la porta al fet que algunes associacions d'agricultors, denominades societats agrícoles, poguessin articular-se sobre la base d'uns estatuts i tenir un funcionament legal. Algunes de les que van aprofitar la llei van actuar com a sindicats de resistència, tot i que en conjunt van ser escasses les que es van conformar com a societats agrícoles. Això va comportar una primera socialització agrària, concretada en determinats territoris, que no es va veure plasmada en tot el mapa català. Aquestes societats, democràtiques i plurals, es van sustentar en la norma d'un home un vot. Amb tot, la gran empenta cooperativista trigaria a afermar-se i no arribaria fins vint anys més tard d'aquesta primera llei, amb una nova norma.

Va ser la Llei de sindicats agrícoles de 1906 el factor que va generar una eclosió espectacular de la sociabilitat cooperativista, amb la formació de nous sindicats.²⁶ La peculiaritat eren tres articles mitjançant els quals s'establí que els sindicats agrícoles quedaven exempts de l'impost de timbre i drets reals, que se'ls tornarien els costos de duanes i que se'ls facilitarien de manera preferent llavors i animals selectes. La llei buscava un associacionisme pragmàtic i va implicar en molts sindicats el vot proporcional, basat en el capital aportat per cada soci. Les exempcions que s'havien de donar als sindicats van trobar dificultats i no va ser fins als anys 1914-1915 que es van desbloquejar els temes referents a duanes i timbre. La Llei de 1906 va comportar que gairebé tots els pobles de Catalunya creessin la seva cooperativa agrícola, la qual va ser més o menys potent segons el nombre de socis, el volum de transaccions, etc. Els grans propietaris van impulsar aquest asso-

ciacionisme configurant sindicats interclassistes amb un determinat perfil econòmic i social. En aquestes conjuncions favorables, els propietaris es van significar per la cooperació, complementada per una voluntat de domini social i moral davant les demandes dels pagesos. Mentre les primeres societats tenien com a base el principi d'un home un vot, aquestes es basaren en el vot en proporció del capital aportat.

A Catalunya, aquesta efervescència va coincidir amb un període polític peculiar, ja que l'Estat espanyol va permetre administrar conjuntament les quatre províncies mitjançant la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925), una federació supraprovincial que, tot i que no va suposar més recursos per al territori, va permetre pensar i actuar amb visió global de país. La posada en funcionament de l'Acció Social Agrària (ASA), sota l'impuls catalanista, va representar tota una fita per a la política agrària. Aquest organisme va animar que les poblacions del país tinguessin una cooperativa agrària, vista com a eix bàsic en nom d'una vertebració social, intentant a la vegada que l'obrerisme agrari no seguís els cants de sirena de l'anarquisme i del socialisme, aspectes que va aconseguir parcialment.²⁷ La tasca de l'ASA va fructificar i va passar dels 216 sindicats agraris que figuraven en els censos oficials de 1916 als 558 que hi constaven el 1922.²⁸

La cooperació en aquesta zona, la més dinàmica en el conjunt de l'Estat, es va sustentar en l'agrarisme d'ordre, desitjós de recuperar les línies que seguia Europa. Això va implicar, també, la voluntat d'avançar cap a una agricultura més moderna, visible amb la renovació de la maquinària, o invertint en formació —en cursos diversos— i en àmbits tècnics —components de terres, formes d'adobament, sistemes de poda, sembra de llavors.²⁹ Aquests èxits es van completar amb la construcció de cellers i molins d'oli comunals, els quals serien la culminació cooperativa. Obres de grup que, encara que van ser un èxit per atenuar el treball individual, en alguns casos no van rendibilitzar les quotes de mercat dels productes, en part per la descapitalització de la majoria dels agricultors que havien de vendre just en el moment d'entrada de la collita. Amb tot el nucli del problema agrari en aquests anys, el de la propietat de la terra, lluny d'arreglar-se, es va agreujar. La Mancomunitat va ser suprimida per la dictadura de Primo de Rivera, tot i que la base agrària ja tenia els ancoratges afermats. En aquest període (1923-1929) es va començar a gestar un avantprojecte legislatiu, tancat el 1927, per part de l'Institut de Reformes Socials, i la llei i el reglament al setembre de 1931. Seria la primera Llei de cooperatives espanyola, que recollia els principis de l'Aliança Cooperativa Internacional i classificava les cooperatives en quatre tipus, incloent les agrícoles en la de productors i dins d'aquesta en les cooperatives professionals. En el reglament, les cooperatives professionals quedaven excloses d'ajudes, de manera que a la cooperació agrícola no li va interessar dependre d'aquesta llei, ja que els beneficis de la llei de 1906 eren superiors. A la legislació espanyola es va entrecreuar la normativa catalana.

L'Estatut català de 1932 situava la matèria cooperativa dins de les competències de la Conselleria d'Economia i Agricultura de la Generalitat, el govern autònom català. La Generalitat va impulsar la Llei de bases de la cooperació per a cooperatives, mutualitats i sindicats agrícoles, de febrer de 1934, i la Llei de cooperatives de març del mateix any. En la normativa es reinstaurava el principi rochdalià d'un home un vot; s'instituïa una comissió revisora de comptes; es podien constituir cooperatives seguint la forma popular o mercantil, de manera que els sindicats agrícoles, denominats també cooperatives agrícoles, eren integrats dins de les mercantils. Així mateix, es va crear el Consell Superior de la Cooperació, organisme encarregat de l'estudi, proposició i difusió de les disposicions legals. Com a aspectes regulats es va instaurar el control anual, pel qual s'havia de lliurar a la Conselleria una còpia de la memòria, balanç i comptes de pèrdues i guanys, i les inspeccions cada tres anys.³⁰ A Catalunya, segons el Cens Agrari de 1933, hi havia 540 societats o sindicats agrícoles actius que tenien 79.018 socis i un capital de 28.213.305 pessetes. La seva cronologia era la següent: entre 1906 i 1916 es va registrar un primer impuls amb la creació de 73 sindicats agrícoles; entre 1917 i 1922 hi ha haver la màxima expansió del cooperativisme agrícola amb 237 nous sindicats; durant la dictadura de Primo de Rivera hi va haver un clar reflux amb vuitanta-tres sindicats nous, i coincidint amb els primers anys de la Segona República espanyola (1931-1933) es va registrar un altre impuls decisiu, amb la creació de 147 nous sindicats agrícoles. Encara que, si prenem com a referència els sindicats agrícoles creats anualment, el període 1931-1933 és el més fructífer, amb quaranta-nou cada any, seguit del període de 1917 a 1922, amb trenta-nou.³¹

A l'inici de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), segons càlculs confederals, la situació cooperativista a Catalunya era que l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i el partit conservador catalanista de la Lliga Catalana dominaven el 40 % dels sindicats agrícoles; ERC i la UR, el 40 %; la CNT, el 15 %; la UGT, el 3 %, i els sindicats agrícoles catòlics representaven un 2 %. En aquests trenta primers anys del segle xx, en algunes d'aquestes organitzacions cooperatives es va donar, a més, un fenomen de sociabilitat d'alt nivell: la construcció de cellers. El primer celler cooperatiu a Catalunya es va forjar el 1901 en una de les comarques en la qual havia sorgit un sindicat segons la Llei de 1887: Barberà de la Conca, a la província de Tarragona. La societat, de tendència republicana i socialista, era constituïda des de 1894 com a Societat de Treballadors Agrícoles del poble de Barberà, secció de la primera Unió de Rabassaires. En el període de 1906 a 1911 hi ha constància de deu construccions de cellers a Catalunya, nou a la mateixa zona; quatre més de la Conca de Barberà, dos de l'Alt Camp i un del Penedès, del Priorat i del Maresme, respectivament. La peculiaritat consistia en el fet que majoritàriament van ser impulsats per agricultors d'ordre, en funció de l'aportació de capital.

És molt significatiu el que va succeir a les comarques vinícoles del Penedès, ja que la construcció de cellers es va

fer, amb l'excepció del Vendrell, amb un retard constructiu enfront de les zones indicades. No va ser fins al període del trienni denominat bolxevic —1918-1921— que es van construir cinc cellers en els vint municipis de l'Alt Penedès i tres en els catorze del Baix Penedès. Les raons d'aquesta escassa empenta assenyalen que es van construir per afrontar la comercialització, i que van tenir derrotes parcials per la saturació del mercat, per les pràctiques oligopolístiques desplegades pel comerç tradicional, per l'escàs auge del cooperativisme i per la fragilitat financera de les entitats pageses.³²

DE PAGESOS A CIUTADANS: LA POLITITZACIÓ I LA REFORMA AGRÀRIA (1931-1936)

La Unió de Rabassaires

Durant la Segona República, la qüestió agrària va generar un enfrontament obert entre classes socials i es va convertir en el principal punt de fricció en el debat polític. L'agricultura catalana patia una crisi estructural profunda des de feia tres dècades, la principal manifestació de la qual era la despoblació del camp. La necessitat d'adaptació a una situació de competència i la inestabilitat dels mercats a causa d'una sobreproducció mundial es van accentuar a partir de 1929, quan els salaris van registrar una tendència alcista. En aquest context es va tendir a reforçar l'explotació indirecta de la terra mitjançant arrendaments, parcel·les o rabassa per tal de reduir les despeses del treball assalariat amb el consegüent efecte sobre les famílies pageses que patien una precarització en les condicions de vida. La referència al cultiu vitivinícola és ineludible, ja que el 1930 ocupava un terç de la superfície conreada a Catalunya, i era el predominant a les comarques agràries més poblades.³³

Mentrestant, en l'àmbit sindical, la Unió de Rabassaires es va definir des dels seus inicis com a sindicat de classe que agrupava parcers, rabassaires, arrendataris i jornalers, amb una doble funció: fer acció propagandística politico-sindical a les zones rurals i aconseguir una legislació social agrària. Als anys de la segona esperança republicana, la UR va viure dues etapes: una de primera, entre 1931 i 1933, que es va caracteritzar per seguir una línia sindical i política identificada amb Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), partit fundat el 1931 i que gaudiria d'hegemonia electoral. En el segon bienni de la Segona República va orbitar al voltant de la Unió Socialista de Catalunya (USC). El procés associacionista sindical i polític va implicar que la UR quadruplicà els seus efectius fundacionals i passés a tenir 21.542 associats agrupats en 173 seccions locals el 1932. Un any més tard, el 1933, tenia 216 seccions locals federades, majoritàriament a les comarques de Barcelona (176), però també a les províncies de Tarragona (33), Girona (6) i Lleida (1). L'expansió de la UR va continuar i, al llarg de l'any 1936, va incorporar vuitanta-una noves seccions localitzades a les comarques de Barcelona i Tarragona, i es va arribar a les 297 seccions afiliades. En 1937-1938

va incorporar 107 noves seccions de les comarques de Lleida i Girona i es va arribar en total a les 404 i els 30.000 afiliats. Durant els anys republicans, la UR va ser l'organització camperola que més bé va connectar amb l'herència del sindicalisme i del cooperativisme agrari, vertebrat sobre el republicanisme.³⁴

Per la seva banda, el sindicalisme cenetista va comptar amb poca afiliació camperola a Catalunya durant la Segona República. El corrent trentista va propiciar una deserció en massa de la CNT i es van incrementar els sindicats d'oposició. Al congrés de sindicats camperols de la CNT celebrat el 1932 només hi van participar vint-i-nou seccions: quinze de les comarques barcelonines, nou de les tarragonines, tres de les lleidatanes i dos de les gironines. En canvi, en el ple de sindicats pagesos de Catalunya celebrat el setembre de 1936, ja reunificats, es van reunir 165 seccions i sindicats, majorment de les comarques barcelonines i tarragonines. I ja el 1937 arribaven als 576 sindicats i seccions, amb uns 66.000 afiliats. Tampoc la UGT aconseguirà integrar a les seves files els pagesos en els anys republicans. El 1937, amb la sindicació obligatòria, tenia trenta seccions, localitzades sobretot a les comarques de Barcelona i Tarragona.³⁵

La historiografia sosté que durant la Segona República no existia proletarització i que per això la confrontació social no es va manifestar en la utopia col·lectivista, sinó que va propugnar la regulació dels contractes de conreu, la reducció de les rendes i l'accés a la propietat de la terra per als cultivadors.³⁶ En un curt període de temps, el procés de politització i mobilització pagesa es va radicalitzar davant l'actitud dels propietaris, que van recórrer al Tribunal de Garanties Constitucionals a Madrid, per a impugnar una de les primeres lleis del Parlament de Catalunya, en el marc de l'Estat integral que es reconeixia en la seva Constitució (1931) com a «República democràtica de treballadors de tota classe que s'organitza en règim de Llibertat i de Justícia». La proclamació del nou règim havia significat una «festa popular».

Les expectatives creades amb la caiguda de la monarquia apuntaven a una legislació a favor dels camperols i no dels propietaris, com havia estat la norma en la contemporaneïtat hispànica. Els partits republicans assumien en els seus programes electorals el replantejament de les relacions socials agràries en congruència amb la trajectòria de moltes societats europees que, a partir de 1919, finalitzada la Gran Guerra, havien introduït importants reformes en el règim d'explotació de la terra, aspecte que a Espanya s'havia postergat pel bloqueig sistemàtic exercit per l'oligarquia terratinent a qualsevol reforma agrària.³⁷ La Constitució de 1931 estava «subordinada als interessos de l'economia nacional i afecta al sosteniment de les càrregues públiques» (art. 44) i així mateix «la propietat de tota classe de béns podrà ser objecte d'expropiació forçosa per causa d'utilitat social mitjançant l'adequada indemnització».

La conflictivitat al camp es va traslladar a la política. Els pagesos, que van ser decisius en la proclamació de la Re-

pública, albiraven la possibilitat de millorar les seves condicions de vida amb el nou règim polític. D'altra banda, la recentment formada Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) va lligar la seva sort a la dels pagesos, via UR, ja que necessitava els seus vots, i viceversa, aquests necessitaven el suport dels ajuntaments en les seves reivindicacions i que s'aproveïssin lleis favorables als seus interessos al Parlament, on ERC tenia majoria.³⁸ De fet, va ser aquesta aliança la que permeté a ERC guanyar les eleccions en la majoria dels municipis catalans en aquest període.³⁹ Així, els pagesos, mitjançant ERC i UR, van aconseguir accedir als ajuntaments i, de fet, tres de cada quatre regidors republicans ho eren. Això va provocar un enrenou entre els sectors benestants, acostumats a controlar el poder polític local. A la Catalunya rural, l'enfrontament politicoelectoral entre dretes i esquerres reproduïa l'enfrontament social entre propietaris i pagesos. Una divisió que s'havia incubat als anys vint, radicalitzat als trenta, i que es reflectia en la doble sociabilitat local visualitzada en les dues societats recreatives que hi havia a molts pobles.⁴⁰

A Catalunya, uns decrets del Govern provisional prohibien la revisió de contractes de conreu, amb la possibilitat de rebaixes fins al 50 % de l'aportació del conreador al propietari de la terra. El procediment establia la presentació de demandes judicials de revisió i s'hi van acollir milers de camperols. Així, el 1932, s'havien presentat prop de 30.000 demandes de revisió que, segons l'organització patronal de l'IACSI, representaven el 70 % del conjunt de demandes judicials del conjunt d'Espanya. Si les demandes de les parcel·les eren desestimades tenien la possibilitat de recurs a les sentències i, mentrestant, només havien de satisfer la meitat de les rendes. La frustració davant els resultats tangibles d'aquesta regulació transitòria va fer augmentar la discòrdia al camp català, que va experimentar un accelerat, intensiu i extensiu procés d'associacionisme popular agrari i la politització de la sociabilitat republicana.⁴¹ Els propietaris van rebutjar acords, es va agreujar el conflicte i va augmentar la mobilització dels propietaris, per «defensar la propietat que serà definitivament arruïnada», i dels pagesos, que «no estaven disposats a pagar, amb la República, les rendes abusives de la monarquia». El conflicte agrari es va manifestar en enfrontaments violents entre propietaris i parcers que incloïen l'agressió física, actes de sabotatge, vagues i xocs amb les forces de l'ordre públic. En algunes comarques es van instruir causes criminals i civils contra parcers.

El 26 de juny de 1933, el Parlament de Catalunya va aprovar una llei amb l'intent de solucionar els conflictes derivats dels contractes de conreu, de caràcter transitori i circumscrita al conflicte revisionista. La llei era favorable als parcers i rabassaires, ja que deixava en suspens les resolucions judicials dictades sobre la manca de pagament de les rendes i establia la solució en unes comissions arbitrals formades per les dues organitzacions principals: la Unió de Rabassaires (UDR), el principal sindicat agrari, de tarannà reformista, i el IACSI, l'organització dels propietaris. Molts propietaris van declarar el boicot a la norma i

els pagesos van reaccionar negant-se a lliurar la part de la collita al propietari en un procés de radicalització de les seves posicions polítiques al voltant del conflicte.

La polarització social es va aguditzar en les principals comarques agràries, les més poblades, i va trencar la tradicional hegemonia social dels propietaris en el camp català. És substantiu, en aquest procés, el caràcter de moviment social camperol que, enfortit amb el dret d'associació, va tenir la capacitat d'organitzar una important xarxa de suport mutu, de sociabilitats, forjada en centres republicans. Un procés històric que resumidament se'ns apareix com a paradigmàtic del marc teòric definit per Maurici Agulhon, que ha situat la tendència evolutiva de la sociabilitat contemporània en l'aparició d'associacions voluntàries progressivament nombroses i diversificades.⁴² L'historiador francès que va recuperar un antic vocable, sociabilitat, afirma que es tracta de sistemes de relacions que confronten els individus entre ells o que els reuneixen en grups més o menys naturals, més o menys obligatoris, més o menys estables, més o menys nombrosos.

La Llei de contractes de conreu

La ruptura durant la Segona República va consistir, essencialment, en un procés d'emancipació pagesa amb l'aparició de sindicats fora de la tutela dels propietaris i amb un enfrontament obert amb ells per la millora dels contractes de conreu. Mentrestant, els propietaris vivien la nova legislació com una amenaça al dret de propietat, la qual cosa va accentuar el seu caràcter patronal de confrontació oberta amb la mobilització social o es va arribar al punt de sotmetre al Tribunal de Garanties Constitucionals la Llei de contractes de conreu (LCC) que el Parlament de Catalunya havia acabat aprovant, per a desesperació dels rabassaires, el 21 de març de 1934, tres anys després de proclamada la República, o, vist d'una altra manera, dos anys després de constituït el Parlament autònom.

En el text de la LCC es reconeixia una funció social limitadora a la propietat privada de la terra que s'orientava a garantir l'estabilitat dels pagesos i a augmentar el nombre de petits propietaris. Camps i Arboix ja va afirmar que costava d'entendre com aquell text «pogué desfermar tantes ires i apassionaments».⁴³ Era una llei que, si bé no satisfia plenament les reivindicacions de la Unió de Rabassaires, va topar amb la intransigència més absoluta dels propietaris que, de la mà del partit conservador català Lliga Catalana, van recórrer a la justícia davant d'una «llei jurídicament monstruosa, econòmicament destructora de la riquesa agrícola catalana, patriòticament funesta com fomentadora de la lluita civil i de discòrdia entre catalans, constitucionalment abusiva». La impugnació, greu perquè posava en qüestió la competència del Parlament autònom per legislar sobre relacions socials agràries, ho era a un text essencialment reformista que regulava una durada mínima de sis anys per als contractes i que només admetia el desnonament pagès en casos d'incompliment del cultivador. També limitava l'extensió de les parcel·les arrendades i el màxim de renda a percebre, que no podia

superar el 4% del valor de la terra. L'aspecte més controvertit va ser el dret de possible adquisició a terminis de la terra a aquelles unitats familiars que l'havien treballat durant més de divuit anys.

El 8 de juny de 1934, el Tribunal dictaminava la nul·litat de la LCC, però quatre dies més tard el Parlament de Catalunya va reiterar el seu suport majoritari a la llei i tingué lloc la reacció dels propietaris més intransigents, que controlaven l'organisme patronal de l'IACSI i eren contraris a qualsevol possibilitat transaccional afavorida pel Govern de Catalunya presidit per Lluís Companys. La via conciliadora que defensava el Govern de la República no va aconseguir suport a les Corts espanyoles davant la unió de les forces de dreta, situació que es va saldar amb la dimissió del president del Consell de Ministres Ricard Samper. La conflictivitat al camp català va prosseguir. Sovint hi havia enfrontaments no exempts de violència entre propietaris i pagesos. Aquesta tensió social i política va desembocar en els anomenats Fets d'Octubre (1934), quan Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola i es va iniciar una insurrecció camperola. Les dues accions van fracassar i això va donar pas a una repressió molt dura contra el Govern català, les forces d'esquerres i sindicals i els pagesos. A Catalunya van ser detingudes entre 7.000 i 8.000 persones, 5.200 de les quals van ser enviades a presó. Es van instruir 1.085 causes per l'Auditoria de Guerra que van afectar 2.300 persones, majoritàriament camperols afiliats a la UR i a ERC i, en menor mesura, a la CNT, la UGT, el BOC i la Unió Socialista de Catalunya (USC). Els locals dels partits d'esquerres i dels sindicats van ser clausurats, però també ho van ser centres culturals i recreatius que s'havien mostrat favorables als rabassaires. Un total de 496 ajuntaments van ser dissolts i uns 3.000 regidors i alcaldes deposats i substituïts per comissions gestores nomenades pels militars. De fet, un 40% dels empresonats eren regidors i alcaldes.⁴⁴

La tensió a les zones rurals es va aguditzar en establir-se un nou marc repressiu contra els pagesos que sotmetia a la jurisdicció militar qualsevol contravençió contractual i que encara feia més fràgils les esforçades economies familiars, ja que obligava a satisfer la totalitat de les rendes agràries de les collites anteriors. Es va detenir els rabassaires, republicans i anarcosindicalistes més significats en el moviment sindical agrari i es va procedir, per part dels propietaris, a 1.400 requeriments de desnonament en 237 municipis catalans, alguns dels quals en contra de camperols que portaven tota la vida treballant aquestes finques.⁴⁵ La majoria dels desnonaments es van fer a les comarques sindicalment més actives: les Terres de l'Ebre, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, el Penedès i el Vallès.

Els pagesos que, mitjançant xarxes de sociabilitat, havien estat capaços de polititzar les seves fràgils condicions de vida i treball radicalitzarien les seves posicions. Així, la UR, en el seu congrés de maig de 1936, es va decantar per postures col·lectivistes. El ressentiment acumulat, el menyspreu que havien patit, s'han de vincular a l'explosió

de violència que va esclatar a partir del 18 de juliol de 1936, quan la resistència popular i obrera al cop d'estat encapçalat per Franco va derivar en revolució social.

ENTRE LA REFORMA I LA REVOLUCIÓ (1936-1939)

El cop d'estat de juliol de 1936 va coincidir a Catalunya amb el període en què alguns productes —cereals i fruites— s'estaven recollint, mentre que altres estaven en procés de maduració avançat —bàsicament les vinyes, la fruita seca i una mica més tard les oliveres, per citar, entre d'altres, els més característics de la trilogia mediterrània. Les collites van ser recollides pels colons, parcers, arrendataris o jornalers. El xoc social inicial va implicar venjances declarades de pagesos pobres, molt sensibilitzats políticament o sindicalment, respecte dels grans propietaris que, en alguns casos, hi van perdre la vida.⁴⁶

Una de les mesures inicials en aquesta arrencada de guerra va ser que els sindicats van decretar la sindicació obligatòria dels treballadors. Els agricultors no en van ser l'excepció. El Decret de sindicació obligatòria del 27 d'agost de 1936 al camp va significar la voluntat que a la guerra tots els productors havien d'optar per la mateixa senda, en nom de guanyar la batalla a l'enemic. Això va comportar una afiliació cap als tres sindicats de classe. Així, els agricultors que no estaven afiliats van haver d'optar per una de les vies sindicals d'esquerra que havien avortat el moviment feixista a Catalunya. Les tres sindicals eren la Confederació Nacional del Treball (CNT), la Unió General de Treballadors (UGT) i la Unió de Rabassaires (UR).

En aquests moments, la potència dels sindicats era desigual. La CNT, sindicat anarcosindicalista, es presentava amb un procés de reunificació després d'una escissió dura, no tancada del tot, que li havia fet perdre afiliats i que es remuntava als anys 1931-1932, quan l'ala més moderada s'havia separat en no estar d'acord amb les tàctiques de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI); la UGT, afecta al partit socialista i comunista, era un sindicat amb un escàs predicament al camp català, però amb una perspectiva de creixement immillorable, i va esdevenir la base sindical del nou partit emergent denominat Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), i finalment la UR, sindicat que havia sorgit en total sintonia amb Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), el partit de govern en el període republicà, que era el sindicat més ben posicionat. Lentament s'havia acostat a postures comunistes del PSUC, partit amb el qual sintonitzava.

En conjunt, l'afiliació obligatòria va ser ben rebuda en segons quins mitjans sindicals, i en d'altres fou molt discutida. La UR, com a responsable agrària dins el Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya o al Consell d'Economia, en va ser la impulsora, a la qual es va sumar una UGT que necessitava créixer i consolidar-se, cosa que els valdria un creixement espectacular d'afiliats.⁴⁷ La CNT agrària, que no va ser consultada pel sector industrial del

seu propi sindicat respecte a l'afiliació obligatòria, va acabar acceptant la llei sense convenciment en valorar que no era el millor remei per al camp. Unes posicions o unes altres van redundar en l'estructura cooperativa perquè, a partir de la sindicació obligatòria, les societats i sindicats agraris van créixer en nombre de socis, la majoria de conveniència, obligats, socis que no creien en el model cooperatiu.

Amb tot, el procés de reforma de més calat de l'estructura agrària va ser, en la majoria dels casos, la creació i posada en funcionament de les col·lectivitats. La col·lectivització va comportar el pas de part de la propietat de la terra, que era en mans dels propietaris, a estar dominada pels qui la treballaven. D'aquesta manera, la propietat va quedar retallada en nom d'un projecte comú. Així, hi va haver poblacions en què els propietaris van continuar gaudint de la propietat de les terres amb l'única pèrdua que la percepció en la renda que rebia —monetària o de fruits— es va veure minvada per les disposicions oficials, ja que els contractes en vigor van quedar en lletra morta. En altres casos, la propietat va ser col·lectivitzada i les terres van ser treballades pels mateixos agricultors que les conreaven en arrendament o en parceria, o per altres pagesos que es van sumar a la col·lectivitat, a la feina en comú. Aquesta usurpació total o parcial de terres va comportar diverses casuístiques. Aquest procés no va ser generalitzat i uniforme en tots i cada un dels pobles, ja que el moviment va dependre de la força sindical i de la voluntat organitzativa a cada localitat.

El sindicat que va ostentar aquesta manera de treballar comunitària va ser la CNT, mentre que els dos restants —la UR i la UGT— eren contraris al sistema, de manera declarada o subtil. Aquests dos sindicats van acceptar la col·lectivització perquè la CNT era un sindicat amb grans tentacles, considerat el braç de ferro de la revolució. Les col·lectivitats agràries van sorgir de manera espontània, per bé que aviat es van organitzar i van disposar, en bastants casos, de normes o estatuts. No obstant això, tenir estatuts no va significar la legalització. De fet, la Conselleria d'Agricultura, en mans sempre de la sindical de la UR, va alentir la regulació per a la legalització. Les col·lectivitats es van sustentar sobretot en dues formes diferents de creació: en la major part de Catalunya van ser d'entrada voluntària per part dels seus integrants, i en altres casos, sobretot a la part sud del país, algunes van ser forçades. Les primeres provenien d'on hi havia un substrat sindical de la CNT immers en les idiosincràsies del territori, on els seus militants ja eren socis de les societats i sindicats agrícoles. Les segones, les forçades, es van originar en alguns casos al pas dels milicians cap al front d'Aragó, que van obligar no col·lectivistes a formar part de la col·lectivitat. Això es va traduir en diverses desavinences que en alguns punts van resultar tràgiques, amb morts internes en lluita oberta.⁴⁸

Un cop els sindicats de classe van tenir les terres en el seu poder, les van repartir segons diverses variabilitats i necessitats. Si a la finca hi havia parcers i arrendataris,

aquests van tenir l'opció de continuar portant les terres o bé d'entrar en el que seria la col·lectivitat agrícola. Si, per contra, la finca la treballaven només jornalers, es va plantejar decididament una forma de treball col·lectiva i es va configurar la col·lectivitat. En tots dos casos es van usurpar terres de propietaris de dretes, la majoria absents, que s'ajuntaven a les que van aportar els propis col·lectivistes. La Conselleria, en un intent de control de la producció per avituallar la població, va crear la Federació de Sindicats Agrícoles de Catalunya (FESAC), organisme que es va cuidar de comprar productes de les cooperatives agrícoles a fi de poder-los vendre per obtenir-ne d'altres de l'Espanya republicana o de l'estranger. Aquest organisme va ser dirigit per una UR cada vegada més dependent del Partit Socialista Unificat de Catalunya, vinculat a la Internacional Comunista. Això va comportar que algunes col·lectivitats cenetistes decidissin no entrar en les societats o sindicats agrícoles, al·legant que la FESAC dominava el comerç a la seva mida, acusant-la de pràctiques abusives com si fos un comerciant qualsevol, i que els guanys que es produïen no revertien ni repercutien en els productors. Aquestes col·lectivitats van portar la denúncia al si del Comitè de Relacions Camperoles de la CNT, que va acordar, no sense oposició, no pagar els productes que les col·lectivitats cenetistes devien a la FESAC. La conseqüència va ser que la FESAC va contraatacar deixant sense productes les col·lectivitats díscules. El tema de la FESAC va ser d'envergadura, demostratiu de la dualitat de poders en el tema de la comercialització. La circumstància era que hi havia col·lectivitats que no creïen en les societats i sindicats agrícoles, acusats de burgesos, de manera que ja des dels inicis de la guerra havien optat per crear les seves pròpies cooperatives, fet consentit per una part del Comitè de Relacions Camperoles de la CNT, que havia creat una secció econòmica, motiu de distanciament entre els dirigents anarcosindicalistes mateixos.

Les col·lectivitats, en el seu funcionament, van tenir un problema d'encaix. No foren legalitzades fins a la normativa d'octubre de 1937, encara que moltes ja no van iniciar el procés, complicat, ja que a mesura que avançava la guerra més elements joves eren cridats al front. En aquestes circumstàncies, el Comitè de Relacions Camperoles va fer un esforç fins al final de la contesa per defensar les col·lectivitats proporcionant-los assessors per a la comptabilitat i control, i portant ell mateix algunes col·lectivitats sota la seva responsabilitat en un intent d'evitar que aquesta experiència autònoma es diluís. El juny de 1937, es va gestar el Consell d'Agricultura de la Generalitat. Creat com a òrgan assessor de la Conselleria, va néixer tard i limitat d'atribucions. Inicialment va estar format pels tres sindicats de base agrària, encara que quan va entrar en funcionament i va començar a actuar se'n va modificar la composició i s'hi van incorporar els representants de partits polítics antifeixistes: ERC, PSUC i Acció Catalana Republicana. Una de les seves comeses va ser la de tramitació per determinar la possessió efectiva de la terra confiscada pels sindicats, garbellant les dades a la Comissió de Res-

ponsabilitats, organisme decisiu per dilucidar si les terres confiscades havien de continuar en propietat dels col·lectivistes o havien de ser retornades als propietaris que les reclamaven.

Un segon eix de treball del Consell d'Agricultura va ser l'organització de la renovació de les juntes dels sindicats agrícoles. Les eleccions basades en la presentació de candidatures van rebre impugnacions des de molts flancs: des d'agricultors que no constaven en el cens sindical fins a la presentació de persones subjectes a concomitància amb el règim anterior i que no podien ser elegides, etc. Com a suport al Consell d'Agricultura es van crear les juntes municipals agràries, formades gairebé amb els mateixos patrons de representativitat que el Consell d'Agricultura, amb el complement de l'alcalde i un representant de la societat o sindicat agrícola local. Una de les seves funcions va ser aplicar el Decret de redistribució de terres, basat a tornar la terra a propietaris que l'havien reclamada o a redistribuir terra sobrant a agricultors que treballaven en format individual o col·lectiu. En conjunt van tenir un paper transcendental. La victòria militar dels enemics de la República espanyola i de la Generalitat de Catalunya el 1939 representà la restauració de l'antic ordre i l'exili, l'empresonament i fins i tot l'eliminació física dels quadres de les organitzacions pageses anteriors.

CONCLUSIONS

Al llarg del període analitzat (1870-1939) hem vist com la diversa i heterogènia pagesia catalana es configurava com un actor social amb un protagonisme creixent gràcies als seus espais de sociabilitat i a les seves organitzacions, que van contribuir a dotar-lo d'identitat i de capacitat de mobilització i que van permetre als pagesos convertir-se en ciutadans actius i influir en el desenvolupament polític, econòmic, social i cultural del país.

Des de finals del segle XIX, l'associacionisme pagès català es va desenvolupar en dues direccions: una de protagonitzada per rabassaires i parcers, amb una gran implantació a les comarques de Barcelona i propera a la cultura política republicana radical federal, i una altra formada per jornalers i pagesos pobres, a les comarques de Tarragona i vinculada a la cultura de l'anarcosindicalisme agrari. Aquest ampli moviment social camperol ha passat sovint desapercbut a molts historiadors per als quals els pagesos han estat uns protagonistes tangencials i espasmòdics. Però, per poc que s'analitzi en profunditat la història social de la Catalunya contemporània, com hem intentat en aquest text, pot apreciar-s'hi una presència constant, i algunes vegades decisiva, dels camperols.

Les lluites socials del món agrari s'han imbricat directament amb la vida política, i qüestions com el proteccionisme o el lliurecanvisme, la modernització tecnològica, la defensa de la propietat, el repartiment dels impostos o les formes de contractació agrària es debatien en l'Administració, des de les Corts i el Govern fins als ajuntaments,

passant per les diputacions i altres organismes públics. Les associacions camperoles es van convertir en agents de politització de la pagesia.⁴⁹

La geografia comarcal del sindicalisme pagès català té un nucli central format per cinc comarques amb una presència continuada i diversa entre 1870 i 1939: Baix Llobregat, Barcelonès, Garraf, Alt Penedès i Vallès Occidental; amb dues corones que l'envolten: una de primera de nou comarques: Maresme, Bages, Anoia, Alt Camp, Baix Penedès, Tarragonès, Baix Camp, Priorat i Conca de Barberà; i una de segona de deu: Baix Empordà, Gironès, Pla de l'Estany, Vallès Oriental, Osona, Ripollès, Urgell, Segrià, Terra Alta i Baix Ebre. En síntesi, les comarques vitivinícoles del litoral i el prelitoral van ser l'eix de l'associacionisme pagès des de finals del segle XIX i durant els quatre primers decennis del XX. I entre elles, el Camp de Tarragona, el Priorat i el Penedès són les que el van encapçalar, tant en la versió sindical com en la cooperativa.

L'anàlisi de la mobilització camperola ens permet veure que, a partir de l'últim terç del segle XIX i, sobretot, durant els primers decennis del XX, hi ha una «acumulació de recursos» per part dels pagesos sustentada en un equilibri entre oferta i demanda de treball; un sistema de contractació que garanteix una certa estabilitat; una economia dual (agrària i industrial) i famílies d'ocupació mixta en algunes comarques, que reforcen la capacitat de resistència i d'organització de la pagesia, i un augment de l'alfabetització, que permet l'accés a la cultura escrita i a les noves idees, alhora que afavoreix la permeabilitat de les cultures polítiques.⁵⁰

Tanmateix, es desenvolupa un procés discontinu cronològicament, però continu culturalment, d'organització camperola que configurarà una xarxa associativa popular i autònoma de caràcter mutual, cooperatiu, cultural i recreativa, sindical i política. Això generarà nous espais de sociabilitat en el marc dels quals es formarà una «identitat col·lectiva» que, al seu torn, contribuirà a conformar una cultura política, al trencament dels lligams interclassistes (verticals) i la consolidació dels lligams classistes (horitzontals), i a l'accés de republicans i de pagesos (petits propietaris, parcers i rabassaires) al poder polític local, la qual cosa els permetrà disposar de més i millors «recursos de mobilització».⁵¹ D'altra banda, la profunda desigualtat de la societat agrària i les reivindicacions no ateses van acabar generant una multitud de greuges que van reforçar el sentiment d'insatisfacció, de «privació relativa».⁵²

L'associacionisme, els espais de sociabilitat i l'acció social van ser clau per a la configuració de la «identitat col·lectiva» (creences comunes, xarxa de relacions socials...) que afavorirà processos d'interpretació, d'atribució i de construcció social de significats compartits. Identitat que donarà coherència als individus, als grups i al moviment, que generarà un interès comú i que justificarà l'acció i la mobilització col·lectiva.⁵³ Aquestes identitats seran múltiples i es construiran i reconstruiran contínuament, mitjançant la interacció social, la negociació i el conflicte dins de la pagesia, i entre aquesta i els propietaris. Serà

aquest procés el que permetrà la construcció del «nosaltres» i dels «altres» i facilitarà l'acció social, la mobilització social.⁵⁴

Recursos de mobilització popular, percepcions compartides i identitats col·lectives que van trobar, com hem vist, la seva «oportunitat política» d'expressar-se en diversos moments d'aquest període: en la Llei d'associacions, la crisi fil·loxèrica i el sufragi universal (1887-1897); en la crisi de preus baixos i desnonaments, en el context generalitzat de revolta social a Catalunya (1919-1922), i durant el període republicà i especialment en els Fets del 6 d'Octubre de 1934. Això va possibilitar que la força camperola s'expressés en una gran diversitat de repertoris i, en moments puntuals, en el que Charles Tilly anomena demostracions de VUNC: valor, unitat, nombre i compromís. És a dir, esforç públic, organitzat i sostingut per traslladar a les autoritats pertinents les reivindicacions col·lectives (campanya) i creació d'associacions específiques, reunions públiques, manifestacions, etc., que formen part del repertori dels moviments socials.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Teodor SHANIN. *Campeños y sociedades campesinas*. FCE, Mèxic 1979; Karl POLANYI. *La gran transformació: Crítica del liberalisme econòmic*. La Piqueta, Madrid 1979; Edward Palmer THOMPSON. *Costumbres en común*. Crítica, Barcelona 1995.
- [2] Jordi PLANAS i Francesc VALLS. «Desigualdad, asociacionismo y conflictividad social en un núcleo de la Cataluña rabassaire (1890-1936)». *Historia Social*, 72 (2012), p. 89-111; Raimon SOLER. *Viticultura, desigualtat i conflicte agrari: La lluita per la terra a la Catalunya vitícola (1900-1936)*. En premsa; J. Eugen WEBER. *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*. Stanford University Press, Stanford 1976; Ramon ARNABAT i Antoni GAVALDÀ. «Sociabilidad y asociacionismo como factores de movilización social: el mundo rural catalán entre 1870 y 1980». A: Santiago CASTILLO i Montserrat DUCH (dir.). *Sociabilidades en la historia*. Catarata, Madrid 2015, p. 169-193.
- [3] Albert BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936: La qüestió rabassaire*. 2a ed. La Llar del Llibre, Barcelona 1983; Antoni GAVALDÀ. *L'associacionisme agrari a Catalunya (El model de la Societat Agrícola de Valls, 1888-1988)*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls 1989; Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans: Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agrari a Catalunya, 1893-1994*. Afers, Catarroja 1995; Jordi POMÉS. *La Unió de Rabassaires*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2000; Jordi PLANAS i Francesc VALLS. *Cacics i rabassaires: Dinàmica associativa i conflictivitat social. Els Hostalets de Pierola (1890-1939)*. Eumo, Vic 2001; Antoni SAUMELL. *Viticultura i associacionisme a Catalunya: Els cellers cooperatius del Penedès (1900-1936)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2002; Ramon ARNABAT

- i Antoni GAVALDÀ. «Sociabilidad y asociacionismo...», *op. cit.*; Raimon SOLER. *Viticultura, desigualtat i conflicte agrari...*, *op. cit.* El contracte de rabassa morta era un contracte de plantació de vinya que durava mentre duraven els ceps plantats, i el propietari percebia una part proporcional dels fruits. Per a uns era una emfiteusi temporal i, com a tal, redimible; per a uns altres era una parceria a llarg termini i, com a tal, no redimible a voluntat del cultivador.
- [4] Santiago ALBERTÍ. *El republicanisme català i la restauració monàrquica*. Albertí Editor, Barcelona 1973; Josep TERMES. *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Anagrama, Barcelona 1976; Josep TERMES. *Anarquismo y sindicalismo en España: La Primera Internacional (1864-1881)*. Crítica, Barcelona 1977; Àngel DUARTE. *Història del republicanisme a Catalunya*. Pagès i Eumo, Lleida i Vic 2004.
- [5] Albert BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya...*, *op. cit.*; Josep COLOMÉ. «L'explotació de la terra: el contracte de rabassa morta». A: Josep COLOMÉ (coord.). *De l'aiguardent al cava: El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf*. El 3 de Vuit, Vilafranca del Penedès 2003, p. 225-238; Emili GIRALT. «El conflicto rabassaire y la cuestión agraria en Catalunya». *Revista del Trabajo*, núm. 7 (1965), p. 51-72.
- [6] Joan FUGUET i Andreu MAYAYO. *El primer celler cooperatiu de Catalunya: Centenari de la Societat de Barberà de la Conca (1894-1994)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994; Antoni GAVALDÀ. *L'associacionisme agrari...*, *op. cit.*
- [7] Ramon GARRABOU, Josep PUJOL i Josep COLOMÉ. «La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya». *Recerques*, núm. 26 (1992), p. 107-132; Josep PUJOL. «La crisi de malvenda del sector vitivinícola català entre el 1882 i el 1935». *Recerques*, núm. 15 (1984), p. 57-78; Marc BADIA-MIRÓ *et al.* «The grape phylloxera plague is a natural experiment: The upkeep of vineyards in Catalonia (in Spain), 1858-1935». *Australian Economic Review*, núm. 50-1 (2010), p. 39-61. DOI: 10.1111/j.1467-3446.2009.00027; Josep COLOMÉ i Francesc VALLS. «Las consecuencias demográficas de la crisis filoxérica en la región vitícola del Penedès (Cataluña)». *Historia Agraria*, núm. 57 (2012), p. 47-77; Llorenç FERRER, Carme ÀLVAREZ, Carme SANTMARTÍ i Àngela GÜELL. *Vinya, fil·loxera, propietat i demografia a la Catalunya central*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1992.
- [8] Antonio LÓPEZ ESTUDILLO. «Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)». *Historia Social*, 3 (1989), p. 17-32; Jordi PLANAS. «La crisi del sector vitivinícola i el moviment associatiu agrari (1876-1912)». A: Josep COLOMÉ (coord.). *De l'aiguardent al cava...*, *op. cit.*, p. 239-256; Ramon ARNABAT. «Republicanisme i conflicte rabassaire al Penedès». A: Josep SANTESMASSES (ed.). *Republicans i republicanisme a les terres de parla catalana*. Cossetània, Valls 2008, p. 795-816.
- [9] Josep COLOMÉ. «Las formas tradicionales de protesta en las zonas vitícolas catalanas durante la segunda mitad del siglo XIX». *Noticiario de Historia Agraria*, núm. 13 (1997), p. 106-125.
- [10] Albert BALCELLS, Joan CULLA i Conxita MIR. *Les eleccions generals a Catalunya 1901-1923: relació de resultats electorals de 1869 a 1899*. Fundació Jaume Bofill, Barcelona 1992; Gemma RUBÍ i Josep ARMENGOL. *Vots, electors i corrupció: Una reflexió sobre l'apatia a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2012; Raimon SOLER. *Elecciones i política a Vilafranca del Penedès, 1891-1903*. Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès 1991.
- [11] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus: cultura i llibertat*. Federació d'Ateneus de Catalunya, Barcelona 2015, p. 151-247.
- [12] Josep SANTESMASSES. «Els inicis de l'associacionisme agrari a Vila-rodona: la Societat de Treballadors Agrícoles». *Quaderns de Vilaniu*, núm. 17 (1990), p. 3-38; Ramon ARNABAT. *Els treballadors de Vilafranca al darrer terç del segle XIX*. Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès 1992; Elena GONZÁLEZ i Josefina BAÑERES. *Aproximació a l'associacionisme agrari a Alguaire: 1915-1997*. Ajuntament d'Alguaire. Patronat Municipal Josep Lladonosa i Pujol, Alguaire 1997; Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari a la Segarra*. Pagès Editors, Lleida 1999; Josep CASANOVAS. «L'associacionisme agrari a Osona (1903-1939). Transformació i conflictivitat al camp osonenc contemporani». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 10 (1994), p. 85-104. <<https://www.raco.cat/index.php/EHA/article/view/99663>>; Judith ANSÓ. *100 anys d'associacionisme agrícola a Santa Perpètua de Mogoda*. La Perpetuenca, Santa Perpètua de Mogoda 2011; Pere AUDÍ. *Cooperativistes, anarquistes i capellans al Priorat (1910-1923)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2010; Montserrat SORONELLAS. *Cooperació agrària a la Selva del Camp 1900-2000*. El Mèdol, Tarragona 2000.
- [13] Montserrat CAMINAL. «La fundació de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre: els seus homes i les seves activitats (1851-1901)». *Recerques*, núm. 22 (1989), p. 117-135; Jordi PLANAS. «L'IACSI i l'associacionisme agrari català a l'inici del segle XX». A: Jaume BARRULL, Joan BUSQUETA i Josep VICEDO (ed.). *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1998, p. 323-351; Jordi PLANAS. *Els propietaris i l'associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)*. AHRGC – CRHR – Documenta Universitària, Girona 2006.
- [14] Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari...*, *op. cit.*; Jordi POMÉS. «El sindicalisme rabassaire a Martorell (1907-1923). La Federació de Rabassers de Catalunya». *Materials del Baix Llobregat*, núm. 2 (1996), p. 19-28; Jordi PLANAS i Francesc VALLS. *Cacics i rabassaires...*, *op. cit.*
- [15] Ramon ARNABAT. *La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos: De la fil·loxera a la Guerra Civil, 1890-1940*. Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, Santa Margarida i els Monjos 1993; Juan CARMONA i James SIMPSON. «A l'entorn de la qüestió agrària catalana: el contracte de rabassa morta i els canvis en la vitivinicul-

- tura (1890-1929)». *Recerques*, núm. 38 (1999), p. 105-124. <<https://www.raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137766>>; Jordi PLANAS i Francesc VALLS. «Desigualdad, asociacionismo y conflictividad...», *op. cit.*
- [16] Jordi POMÉS. *Les Mataró's Potatoes i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939): La Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral*. Caixa Laietana, Mataró 1991.
- [17] Antonio BAR. *La CNT en los años rojos*. Akal, Madrid 1981; Susanna TAVERA i Eulàlia VEGA. «L'afiliació sindical de la CNT de Catalunya: entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936». A: *Col·loqui Internacional Revolució i Socialisme*. UAB, Bellaterra 1990, p. 265-279; Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans...*, *op. cit.*, p. 85-108; Jordi POMÉS. *Les Mataró's Potatoes...*, *op. cit.*, p. 123-158.
- [18] Ramon ARNABAT. «Sociabilidad, sindicalismo y movilización campesina en la Catalunya rural (1870-1920)». A: Santiago CASTILLO (ed.). *Mundo del trabajo y asociacionismo en España: Collegia, gremios, mutuas, sindicatos*. La Catarata, Madrid 2013; Lorenzo MUÑOZ. *La Acción Social Agraria en España: Memoria estadística de las Entidades Agrícolas y Pecuarias en 1º de Enero de 1927*. Ministerio de Fomento, Madrid 1927.
- [19] Antoni SAUMELL. «El cooperativisme vitivinícola al Penedès durant el segle XX». A: Josep COLOMÉ (coord.). *De l'aiguardent al cava...*, *op. cit.*, p. 279-285.
- [20] Josefina CUESTA. *Sindicalismo católico agrario en España (1917-1919)*. Narcea, Madrid 1978; Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans...*, *op. cit.*, p. 109-129; Jordi POMÉS. *La Unió de Rabassaires*, *op. cit.*, p. 159-236.
- [21] *La Terra*, 15 de gener de 1923.
- [22] Albert BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya...*, *op. cit.*, p. 85-136; Jordi POMÉS. *La Unió de Rabassaires*, *op. cit.*, p. 237-501.
- [23] Joan VENTOSA. *Importancia y estado de la cooperación en el mundo*. Mèxic 1947.
- [24] Samuel GARRIDO. *Treballar en comú: El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*. Alfons el Magnànim, València 1996; Antoni SAUMELL. *Viticultura i associacionisme...*, *op. cit.*; Josep COLOMÉ, Jordi PLANAS i Francesc VALLS (ed.). *Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [25] Ramon ARNABAT i Antoni GAVALDÀ. «El cooperativisme agrícola catalán: un espacio de sociabilidad y ciudadanía (1887-1939)». A: *XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. AHC, Albacete 2016, p. 831-843.
- [26] Samuel GARRIDO. «Alentar y obstruir. Las vacilaciones de la política estatal sobre cooperativismo en los inicios del siglo XX». *Noticiero de Historia Agraria*, núm. 7 (1994), p. 131-154.
- [27] Jon RAVENTÓS. *El movimiento cooperativo en España*. Ariel, Barcelona 1960; Joan VENTOSA. *El moviment cooperatiu a Catalunya*. Moll, Palma 1961; Antoni GAVALDÀ. *Josep M. Rendé i Ventosa*. Fundació Roca i Galès, Barcelona 2005.
- [28] *Memoria estadística social agraria de las entidades agrícolas y pecuarias en 1 de abril de 1918*. Ministerio de Fomento, Madrid 1928; *Censo Estadístico de Sindicatos Agrícolas y Comunidades de Labradores*. Viuda de M. Navarro, Madrid 1934.
- [29] Antoni GAVALDÀ. «La implantació i transformació del cooperativisme agrari al segle XX». A: Ignasi ALDOMÀ (ed.). *Perspectives de l'associacionisme agrari*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2016, p. 29-46.
- [30] Antoni GAVALDÀ. «La implantació i transformació...», *op. cit.*, p. 29-46; Enrique GADEA. *Evolución de la legislación cooperativa en España*. CSCE-EKGGK, Vitòria-Gasteiz 1999; Raimon SOLER. *Viticultura, desigualtat i conflicte agrari...*, *op. cit.*
- [31] *Censo Estadístico de Sindicatos...*, *op. cit.*
- [32] Joan FUGUET i Andreu MAYAYO. *El primer celler cooperatiu...*, *op. cit.*; Antoni SAUMELL. *Viticultura i associacionisme...*, *op. cit.*
- [33] *Els contractes de conreu a Catalunya: Documents per al seu estudi*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1933.
- [34] Albert BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya...*, *op. cit.*, p. 115-352; Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans...*, *op. cit.*, p. 131-180; Nònit PUIG. *Què és la Unió de Rabassaires?* Nagsa, Barcelona 1935.
- [35] Andreu MAYAYO. *De pagesos a ciutadans...*, *op. cit.*, p. 265-279.
- [36] Jordi PLANAS. «La tensa qüestió agrària». A: Borja de RIQUER (dir). *De la gran esperança a la gran ensulsiada, 1930-1939*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 152-169; Raimon SOLER. *Viticultura, desigualtat i conflicte agrari...*, *op. cit.*
- [37] Edward MALEFAKIS. *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*. Ariel, Barcelona 1972.
- [38] Raimon SOLER. «La Esquerra de los "rabassaires". La participació política del campesinado en el Penedès, 1931-1936». Inèdit.
- [39] Raimon SOLER. *Les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 a Catalunya*. ICPS, Barcelona 2015. <<http://hdl.handle.net/2072/258176>>; Raimon SOLER. «Les eleccions municipals de 1934 a Catalunya». *Segle XX*, núm. 8 (2015), p. 47-75; Mercè VILANOVA. *Atlas electoral de Catalunya durant la Segona República: orientació del vot, participació i abstenció*. La Magrana, Barcelona 1996.
- [40] Ramon ARNABAT. «Canvi i continuïtat en el poder local a l'Alt Penedès. L'exemple de Santa Margarida i els Monjos, 1890-1940». A: *Actes II Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya: Formes i relacions del poder local a l'època contemporània*. L'Avenç, Barcelona 1995, p. 191-198; Jordi PLANAS i Francesc VALLS. *Cacics i rabassaires...*, *op. cit.*; Pere BOSCH. *La lluita per la terra: Solidaritats pageses i conflictivitat rural a la regió de Girona (1931-1936)*. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Girona 2015; Josep Maria RAMON. *El sindicalisme agrari...*, *op. cit.*
- [41] Amadeu ARAGAI. *El problema agrari català*. Impremta Porcar, Barcelona 1933; Ricard VINYES. *La Catalunya Internacional: El frontpopulisme en l'exemple català*. Cu-

- rial, Barcelona 1983; Manel LÓPEZ. *Els Fets del 6 d'Octubre de 1934*. Base, Barcelona 2013; Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (ed.). *Sociabilitats a la Catalunya contemporània: Temps i espais en conflicte*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [42] Maurice AGULHON. *Política, imàgenes, sociabilitats de 1789 a 1989*. Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa 2016.
- [43] Joaquim CAMPS i ARBOIX. *Història de la llei de contractes de conreu*. Rafael Dalmau, Barcelona 1971.
- [44] Amadeu ARAGAI. *El problema agrari...*, op. cit.; Arnau GONZÁLEZ, Manel LÓPEZ i Enric UCÉLAY (ed.). *6 d'Octubre: La desfeta de la revolució catalanista de 1934*. Base, Barcelona 2014; Manel LÓPEZ. *Els Fets del 6 d'Octubre...*, op. cit.; Ricard VINYES. *La Catalunya Internacional...*, op. cit.
- [45] Sebastià CAMPOS. *El 6 d'Octubre a les comarques*. Impremta Popular, Tortosa 1935; Vicenç VERNADES. *Estampes de l'Uruguai*. Catalònia, Barcelona 1935; Ricard VINYES. *La Catalunya Internacional...*, op. cit.; Josep MATA. *Pau Baqués, republicà i rabassaire*. Ajuntament de Subirats, Subirats 2010; Ramon ARNABAT. «Mobilització i revolta social al Penedès durant els Fets d'Octubre de 1934». A: Arnau GONZÁLEZ, Manel LÓPEZ i Enric UCÉLAY (ed.) *6 d'Octubre...*, op. cit., p. 251-279.
- [46] Josep Antoni POZO. *Poder legal y poder real en la Cataluña revolucionaria de 1936*. Espuela de Plata, Sevilla 2012.
- [47] David BALLESTER. *Els anys de la guerra: La UGT de Catalunya (1936-1939)*. Columna, Barcelona 1998; Mercè RENOM et al. *Collectivitzacions al Baix Llobregat*. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989; Marciano CÁRDABA. *Campesinos y revolución en Cataluña: Colectividades agrarias en las comarcas de Girona, 1936-1939*. Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, Madrid 2002; Ignasi CENDRA. *El Consell d'Economia de Catalunya (1936-1939): Revolució i contrarevolució en una economia collectivitzada*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006; Antoni GAVALDÀ. «La implantació i transformació...», op. cit., p. 29-46; Antoni GAVALDÀ. *Fam de pa i de terra: La collectivització agrària a Catalunya*. Publicacions URV, Tarragona 2015; Antoni GAVALDÀ. *La collectivització agrària a l'Alt Camp (1936-1939)*. Publicacions URV, Tarragona 2016.
- [48] Felipe ALÁIZ. *Por una economía solidaria entre el campo y la ciudad*. Oficinas de Propaganda CNT-FAI, Barcelona 1937; Juan LÓPEZ. *El sindicato y la colectividad*. Confederación Nacional del Trabajo, València 1938; Gastón LEVAL. *Colectividades libertarias en España*. Aguilera, Madrid 1977.
- [49] Gilles PÉCOUT. «Cómo se escribe la historia de la politización rural. Reflexiones a partir del estudio del campo francés en el siglo XIX». *Historia Social*, núm. 29 (1997), p. 89-110; Jaume BARRULL, Joan BUSQUETA i Josep VICEDO (ed.). *Solidaritats pageses...*, op. cit.; Maurice AGULHON et al. *La politisation des campagnes en Europe au XIXe siècle: France, Italie et Portugal*. Mélanges de l'École Française de Rome, Roma 2000; Josep COLOMÉ et al. «The Rabassaire Struggle: Long-team analysis of a Social Movement». *International Review of Social History*, núm. 63-1 (2018), p. 1-27. DOI: 10.1017/S0020859017000633.
- [50] Ramon ARNABAT. «Sociabilidad, sindicalisme...», op. cit.; Ramon ARNABAT. «Sociabilitat i mobilització pagesa i obrera al Penedès el primer terç del segle XX». A: Enric VICEDO (ed.). *Pagesia, indústria i món rural*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 2016, p. 393-426.
- [51] Anthony OBERSCHALL. *Social conflict and social movements*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, Nova Jersey, 1973; Anthony OBERSCHALL. *Social movements: ideologies, interests, and identities*. N. J., Transaction, Nova Brunsvic 1993; Charles TILLY. *The Contentious French: Four Centuries of Popular Struggle*. The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 1986; Charles TILLY. *Los movimientos sociales, 1768-2008: Desde sus orígenes a Facebook*. Crítica, Barcelona 2009; William GAMSON. *The Strategy of social protest, 1990*. Wadsworth Pub, Belmont 1990; Doug McADAM, John MCCARTHY i Mayer ZALD (ed.). *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Istmo, Madrid 1999.
- [52] Ted GURR. *Handbook of Political Conflict: Theory and Research*. The Free Press, Nova York 1980.
- [53] Alberto MELUCCI (ed.). *Movimenti de rivolta: Teorie e forme dell'azione collettiva*. Etas Libri, Milà 1976; Alberto MELUCCI. «The Symbolic Challenge of Contemporary Movements». *Social Research*, núm. 52-4 (1985), p. 789-816; Ronald HUBSCHER. «Réflexions sur l'identité paysanne au XIXe siècle: identité réelle ou supposée?». *Ruralia*, núm. 1 (1997), p. 65-80; Jordi PLANAS. «Identidades, corporativismo y autonomía del campesinado en la acción colectiva agraria». *Historia Agraria*, núm. 50 (2010), p. 65-90.
- [54] Sidney TARROW. *El poder en movimiento: Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Alianza Universidad, Madrid 1997; Joseph GUSFIELD, Enrique LARAÑA i Hank JOHNSTON. «Identidades, ideologías y vida cotidiana en los nuevos movimientos sociales». A: Joseph GUSFIELD, Enrique LARAÑA i Hank JOHNSTON (ed.). *Los nuevos movimientos sociales: De la ideología a la identidad*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid 1984, p. 3-42.

NOTA BIOGRÀFICA

Montserrat Duch Plana i Ramon Arnabat Mata són doctors en història i professors d'història contemporània de la Universitat Rovira i Virgili. Antoni Gavaldà és doctor en filosofia i lletres i també professor de didàctica de les ciències socials de la Universitat Rovira i Virgili. Els tres són membres del grup de recerca consolidat "Ideologies i societat a la Catalunya contemporània" –ISOCAC- dirigit per la Dra. Duch, en línies investigatives sobre sociabilitat i associacionisme, entre d'altres. La darrera obra, coral, ha estat *La Catalunya associada, 1868-1938* (2020).

L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Set-cents anys d'història*

Alberto Torra Pérez**
Arxiu de la Corona d'Aragó

Rebut 10 març 2020 · Acceptat 15 octubre 2021

RESUM

L'Arxiu de la Corona d'Aragó va ser fundat en 1318 pel rei Jaume II d'Aragó com a arxiu reial situat en el seu palau de Barcelona, i ha tingut des de llavors una existència ininterrompuda fins a l'actualitat. Es presenta la seva història al llarg d'aquests set-cents anys, amb una atenció especial a les circumstàncies que van propiciar-ne la creació, explicant-ne l'evolució en un context històric més general. Aquesta evolució porta a l'Arxiu sense solució de continuïtat des dels seus orígens com a arxiu administratiu al servei exclusiu del monarca fins a l'arxiu històric obert a la recerca i a un públic més general de l'actualitat.

PARAULES CLAU: Arxius, història dels arxius, registres, Reial Cancelleria

«Regnes desapareguts» va titular l'historiador anglès Norman Davies una interessant aproximació a la història d'algunes entitats polítiques europees que, malgrat el poder i la importància que van tenir en algun moment de la història, van desaparèixer en circumstàncies diverses i han quedat, com diu el subtítol, oblidades.¹ Entre aquests regnes desapareguts, la Corona d'Aragó ocupa un lloc preeminent, per la seva extensió geogràfica, la seva llarga durada i el destacat paper que va tenir en la política europea del seu temps. I també, en gran part, perquè el seu record ha perviscut en major mesura que la d'uns altres d'aquests regnes desapareguts gràcies a l'abundància i riquesa dels documents que ens ha deixat i a la pervivència mateixa de la institució que des de fa set segles els alberga, l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Condensar la llarga història d'aquest arxiu no és una tasca fàcil. En primer lloc, perquè és una història ininterrompuda, però al mateix temps rica en transformacions. A més, és una història àmpliament documentada, perquè l'Arxiu ha conservat també un gran nombre de testimoniatges sobre la seva organització, funcionament i fins i tot dificultats i conflictes. Un material tan abundant que és difícil d'abastar i resumir en unes poques pàgines.² No ens estendrem, per tant, en detalls sobre les vicissituds de l'Arxiu, els seus documents i els seus arxivers al llarg dels segles, sinó que més aviat intentarem entendre'n la naturalesa i el significat al llarg del temps i en el seu context, centrant-nos en alguns moments clau de la seva història.³

I

Commemorem ara els set-cents anys de la creació de l'Arxiu pel rei Jaume II l'any 1318, una data relativament tardana en relació amb la gran quantitat de documents dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó dels segles anteriors que s'han conservat. Se'ns planteja així la primera qüestió, és a dir, per què es crea precisament en aquesta data, cosa que entronca amb el llarg debat sobre l'existència o no d'arxius comtals o reials anteriors, tant a Aragó com a Catalunya. En el fons d'aquest debat hi ha, com ha posat de manifest Carlos López en un minuciós article, un problema jurídic i terminològic.⁴ Que els comtes de Barcelona es cuidessin de guardar un bon nombre de documents sembla un fet prou provat, almenys a partir de Ramon Berenguer I (1035-1076), per haver-se conservat un nombre significatiu de documents directament relacionats amb el seu poder feudal. Aquest fet, però, no és suficient per a parlar d'arxiu. No hi ha cap notícia directa o indirecta sobre tal arxiu i sembla difícil que n'hi hagués. El concepte d'arxiu, en el sentit jurídic de tradició romanista —és a dir, com a referència a un lloc en el qual es guarden els documents públics, la creació del qual només correspon al sobirà, i que en garanteix l'autenticitat— no comença a ser conegut fins a la recuperació del dret romà a partir de finals del segle XII, i el seu ús no és habitual en l'àmbit de la Corona d'Aragó fins a un segle més tard. Totes les referències expressades al terme «arxiu» anteriors a 1300, inclosa la més antiga i citada de 1180,⁵ són intercanviables de fet amb les més freqüents de *archa*, *cartolaria*, *archis*, *scrinia* o *archiva* (en plural) per a referir-se al moble o armari que contenia documents i que podia estar

* Conferència pronunciada a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans el 17 de desembre de 2019.

** **Adreça de contacte:** Alberto Torra Pérez. Arxiu de la Corona d'Aragó. Almogàvers, 77. 08018 Barcelona. E-mail: alberto.torra@cultura.gob.es

dipositat en diversos llocs i custodiat per persones alienes a la casa reial.

Al segle XIII, amb l'augment gradual de les necessitats administratives de la Corona, especialment a partir de la conquesta del Regne de València, s'incrementa paral·lelament el nombre de documents produïts per una cancelleria règia que també es reorganitza i es consolida. Però totes les notícies que es podrien relacionar amb arxius es refereixen sempre a dipòsits de documents dispersos i parcials, en institucions religioses, segons la tradició alt-medieval àmpliament estesa a tot Europa.⁶ El més important d'aquests dipòsits és el constituït per Jaume I en el monestir de Sixena, esmentat per primera vegada en 1255. Se'n coneixen detalls precisos sobre el nombre de documents que va albergar i el seu contingut. Van arribar a ser uns cinc-cents, la majoria relatius a les relacions amb Castella i Navarra. Quant al seu funcionament, la priora del monestir n'era la responsable i guardava la clau de l'arca o armari del rei. En la seva presència, els funcionaris reials enviats expressament amb aquest propòsit, degudament identificats amb un mandat reial, procedien a dipositar-hi, extreure'n o traslladar documents. Encara que a penes hi ha referències a nous ingressos des de la mort de Jaume I (1276), el dipòsit es va mantenir fins a 1308, quan Jaume II va ordenar que fos portat a Barcelona.⁷ Coneixem altres dipòsits no tan importants i més o menys provisionals del temps de Jaume I mateix i els seus immediats successors, entre d'altres en els monestirs de Santes Creus, Sant Joan de la Penya i a les cases del Temple de Barcelona i Saragossa. En tots es reflecteix una concepció i un funcionament similars.⁸

Cal esperar a Jaume II perquè hi hagi un canvi substancial i de conseqüències duradores en el marc d'una reorganització profunda de l'Administració reial. Amb Jaume II es consolida i es desenvolupa el sistema de registre de la documentació emesa que s'havia iniciat a mitjan segle XIII. És necessari subratllar aquest fet perquè és a la base de la creació de l'Arxiu Reial. En efecte, l'existència mateixa dels arxius des de l'antiguitat està estretament relacionada amb l'aparició de la documentació seriada. És un fet que es comprova en examinar els processos de creació d'altres arxius reials europeus i igualment dels arxius comunals italians, entre finals del segle XIII i principis de segle XIV.⁹ La documentació seriada porta implícita la necessitat de la seva conservació i requereix, per tant, estar degudament custodiada i disponible per a la seva consulta per l'autoritat que l'ha creat. Requereix, en definitiva, un arxiu.

Encara que s'han assenyalat possibles antecedents, els registres, en el sentit específic que aquest terme va tenir en la Cancelleria Reial, és a dir, el de volums en els quals es copiaven de forma íntegra i en ordre cronològic la major part dels documents emesos per la pròpia Cancelleria, apareixen lligats a la pràctica notarial i no són anteriors al regnat de Jaume I. Es conserven set registres des de 1257 fins a la seva mort en 1276.¹⁰ El petit nombre dels registres de Jaume I i els seus dos immediats successors, unit al caràcter marcadament itinerant de la cort, no va fer sentir la

necessitat de conservar-los en cap dels dipòsits existents i degueren romandre en mans dels escriptors.

Amb Jaume II, com dèiem, s'esdevenen canvis substancials. Es comença a registrar de manera més sistemàtica la pràctica totalitat de la documentació i augmenta extraordinàriament el nombre de registres. En 1300, tan sols nou anys després d'iniciar-se el seu regnat, ja s'havien completat uns quaranta volums. A més, es consolida i s'amplia la seva organització en sèries temàtiques diferenciades (*Commune, Gratiarum, Curiae, Pecuniae, Solutio-num...*) i es configura així un sistema que perdurarà sense canvis rellevants fins al segle XVIII. Aquesta nova situació, al costat de la major estabilitat de la cort i de la coneguda obsessió de Jaume II pels documents escrits i el seu control, va propiciar la creació de l'Arxiu Reial.¹¹

A partir de 1301 tenim abundants notícies de la concentració dels registres i altres escriptures de Jaume I i els seus successors a la casa de Barcelona de l'orde de l'Hospital.¹² Es pot entendre com un pas intermedi entre els dipòsits de documents efectuats des del temps de Jaume I i el que seria el definitiu Arxiu Reial. D'una banda, a semblança del que succeïa a Sixena, els *scriniis sive caxiis* del rei es guarden en una institució de caràcter religiós de la qual no té el control directe. A diferència de Sixena, però, les claus d'aquesta caixa o armari ja no les té el prior, sinó un escrivà reial. Aquest mateix s'encarrega del moviment dels fons i d'autoritzar els trasllats, al contrari també que a Sixena. I és un escrivà qui no sols rep encàrrecs de cerques particulars, sinó també d'elaborar autèntics inventaris d'abast general. En efecte, d'aquest moment daten els primers memorials encara avui conservats a l'Arxiu.¹³ El dipòsit de la Casa de l'Hospital sembla estar concebut com a dipòsit únic i general per reunir tota la documentació dispersa fins llavors, ja fora en monestirs o en poder d'escriptors o oficials reials. Finalment, i pot entendre's com a reflex d'aquesta transformació, comença a utilitzar-se amb assiduitat el terme «arxiu» per denominar-lo. Per seguir la definició del dret romà d'arxiu com a lloc «quo in publico instrumenta deponuntur»¹⁴ faltava només un pas: assignar-li un lloc propi sota el control directe del monarca.

Aquest pas es va fer el juliol de 1318 en manar Jaume II que es construïssin unes habitacions en el lloc en el qual solia estar la capella del seu palau de Barcelona per guardar-hi «les registres, els privilegis e els altres escrits de la sua cancelleria e dels altres fets de la sua cort». Al mateix temps manava condicionar un soterrani del mateix palau perquè «fossen estoiats e conservats les comptes e les altres escriptures del officí del mestre racional de la sua cort».¹⁵ Aquesta ordre, que només coneixem per l'albarà de les despeses ocasionades per les obres de construcció, es refereix, per tant, a dos arxius reials diferents, el de la Cancelleria o dels registres i el del Mestre Racional, que sempre es mantingueren separats.

Encara que cal observar que el terme no apareix expressament en l'albarà, a partir d'aquest moment, les referències a l'Arxiu dels registres i escriptures de la Cancele-

ria són molt nombroses i inequívokes, per bé que amb lleugeres variants: «Artchivum palacii regis Barchinone», «Archivum nostrum regium Barchinone», «Archiu patrimonial seu del palau de Barcelona», o més simplement, «Archiu reyal de Barcelona».¹⁶ Cal subratllar que neix com a arxiu del rei, al servei exclusiu del monarca, i no d'un regne. De la mateixa manera, la part principal del seu contingut, els registres, recollia indistintament documents relatius a tots els regnes i territoris de la seva sobirania. L'organització d'aquests registres va ser també en principi temàtica i no territorial.

II

L'Arxiu, després de l'impuls inicial de la creació, va sofrir probablement un breu estancament, mancat de personal específic i d'un ordenament propi. A partir de 1346, però, se n'inicia una ràpida fase de consolidació institucional amb l'ordre donada a l'escrivà Pere Perseya d'acudir a l'Arxiu Reial de Barcelona a temps complet per a «reconèixer i conservar els instruments, escriptures i registres» que s'hi trobaven, rebent del regent de l'escrivania les claus de l'Arxiu i de les seves caixes i armaris.¹⁷

Unes funcions similars consten en el nomenament del seu successor, Bartomeu Despuig, dos anys més tard.¹⁸ En diferents ordres és denominat «tenens claves Archivi palacii Barchinone», «conservator scripturarum patrimonii regii in Archivo Barchinone existencium» o «conservador de les escriptures reals del nostre Archiu de Barcelona».¹⁹ Aquest títol de conservador fa referència a la seva missió fonamental, conservar i custodiar els documents continguts en l'Arxiu. Altres ordres reials dirigides als arxivers van anar perfilant-ne les funcions. La més habitual consistia a cercar els documents sol·licitats pel rei, al costat d'altres com comprovar l'autenticitat dels trasllats amb els registres o anotar-hi les cancel·lacions. Es conserva fins i tot una relació de les despeses ocasionades pel desenvolupament del seu treball, que tenen a veure sobretot amb la conservació, l'arranjament i l'enquadernació dels registres, a més de la compra de paper on escriure els trasllats.²⁰

Ja al final del seu llarg regnat, en 1384, Pere el Cerimoniós (1336-1387) va acabar per consolidar el lloc de l'Arxiu, que no apareixia esmentat en les seves *Ordinacions*, dins de la seva casa i cort amb unes ordenances específiques, presentades a l'arxiver perquè «ignorància no puxats allegar de ço que havets a fer en vostre ofici». Fixen la pràctica usual de nomenar l'arxiver o «tenent les claus» entre els escrivans reials, i el colloquen directament sota l'obediència del canceller i el vicecanceller. Sobre la seva formació i aptituds, es limiten a dir que ha de ser «apte e feel». Les funcions que se li atribueixen estan totes relacionades amb els registres. Primer, reclamar-los del protonotari, dels secretaris, del mestre racional, de la reina, del primogènit i dels lloctinents, perquè, s'aclearix, «mils seran atrobats en un loch que si en diversos lochs eren aquells registres». Després, col·locar-los per ordre crono-

lògic, inventariar-los portant un llibre d'entrada, foliar-los i indexar-los. Finalment, i en cas necessari, restaurar-los o, com es diu literalment, fer-los «adobar o reparar».²¹ Algunes instruccions no fan sinó recollir i confirmar pràctiques que, com hem vist, ja existien amb anterioritat. Unes altres semblen noves, perquè només es documenten a partir d'aquestes ordenances, com el llibre de registre d'entrades, que efectivament es va iniciar aquest mateix any i se'n van continuar les anotacions fins al segle XVII.²² Unes altres, finalment, no van arribar a complir-se, com la indexació completa i exhaustiva dels registres.

Les ordenances, en el seu intent per regular la conservació i el tractament dels registres, posen de manifest alguns dels problemes més recurrents en la pràctica. El més important va ser aconseguir l'entrada regular dels registres. Els registres del protonotari i dels secretaris romaniens, mentre estaven en ús, en poder d'aquests o a la Cancelleria. Les ordenances, però, són taxatives en afirmar que una vegada acabada la seva tramitació tots els registres s'havien de lliurar a l'Arxiu, que es constitueix en dipòsit únic de tots ells. No obstant això, les dificultats per incorporar els registres són constants des d'un principi. El rei Martí (1396-1410) va haver de promulgar una extensa provisió en 1399 per ordenar que tots els registres i escriptures del seu pare i germà encara en poder dels seus protonotaris i secretaris es lliuressin a l'Arxiu.²³ Disposicions semblants es van repetir en 1416 i 1422.²⁴ El memorial amb les anotacions d'entrada dels registres a l'Arxiu, encara que incomplet, dona fe de l'existència d'una certa regularitat en el lliurament dels registres per part del protonotari, però també d'algunes anomalies ocasionals. Tot i que la immensa majoria dels registres dels segles XIV i XV van acabar ingressant a l'Arxiu i s'han conservat fins a l'actualitat mantenint el seu ordre original amb mínimes excepcions, la persistència d'aquest problema va obligar Ferran el Catòlic, en les Corts de Barcelona de 1503, a fixar un termini de deu anys des de la terminació d'un registre fins al seu pas de l'escrivania a l'Arxiu. Malgrat incompliments ocasionals, aquest termini de deu anys per al lliurament dels registres es va mantenir des de llavors.²⁵

Les ordenances s'ocupen només dels registres, el control i la conservació dels quals va ser el motiu principal de la creació de l'Arxiu. Però no són aquests els únics documents que van ingressar-hi. Encara que no de manera sistemàtica ni regulada, l'Arxiu, com a arxiu del rei, va recollir tota mena de documents que aquest ordenava conservar, si bé es noten grans diferències segons els regnats. Així, per exemple, és molt abundant la documentació rebuda en la Cancelleria que ha arribat fins a nosaltres de la primera meitat del segle XIV, del temps de Jaume II i de Pere el Cerimoniós, per anar reduint-se progressivament fins a desaparèixer a partir del segle XVI. Van ser importants també les entrades de documents degudes a confiscacions ocasionals, com els de les cases del Temple de Barcelona i Barberà en procedir-se a la dissolució de l'orde en 1312, o els de la baronia de Castellvell en 1397.

III

El canvi dinàstic de 1412 no va suposar en principi una alteració immediata de la Cancelleria ni del sistema de registre de documents. Gradualment, no obstant això, es van introduir novetats d'una certa transcendència que s'anirien concretant al llarg del segle xv. Conseqüència en part de la feblesa inicial de la nova dinastia és el poder creixent dels regnes peninsulars, les Corts dels quals i, sobretot, les diputacions permanentes van reforçar considerablement. Paral·lelament, l'autoritat reial va quedar també afeblida en bona part del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458) per l'absència permanent del rei, instal·lat a Nàpols, i pel fet que el govern quedés en mans dels seus lloctinents. La unió dinàstica de Castella i Aragó propiciaria, ja a principis del segle següent, l'absència definitiva del rei dels territoris de la Corona d'Aragó.

Aquestes transformacions, tan esquemàticament resumides, van tenir la seva lògica repercussió en l'Arxiu de Barcelona. No tant, en principi, en el seu funcionament com en la naturalesa dels documents arxivats. En 1419, Alfons el Magnànim va accedir a una petició de les Corts valencianes i va manar que, en endavant, els documents relatius a aquest regne es copiessin en registres separats que haurien de ser dipositats en el Reial de València.²⁶ En 1461 es va aplicar una disposició similar per al Regne d'Aragó (recuperant-se un fur de 1348 que mai va arribar a ser efectiu), que passaria igualment a tenir registres propis, dipositats en l'arxiu regi situat a la casa de la Diputació de Saragossa.²⁷ En conseqüència, l'Arxiu Reial de Barcelona va deixar de ser el dipòsit únic dels registres de la Cancelleria règia i rebé només els relatius a Catalunya i als territoris que mancaven d'arxiu de registres propi (Sardenya, Mallorca i, inicialment, Sicília).²⁸

D'altra banda, les lloctinències establertes en els regnes van concentrar la major part de l'activitat governativa i administrativa, primer temporalment, durant els llargs anys d'absència d'Alfons el Magnànim, i des de principis del segle xvi de manera permanent, amb el desplaçament definitiu de la cort. El rei va continuar governant paral·lelament de manera directa els regnes de la Corona amb el seu Consell d'Aragó, i els seus corresponents registres van anar arribant regularment als arxius respectius. El seu nombre, però, va ser ja sempre considerablement menor que el dels registres de les lloctinències, perquè aquestes absorbien la major part de l'administració corrent de justícia, la registrada en la sèrie *Commune*, la més nombrosa, reservant-se el rei només assumptes d'especial importància. A més, gradualment, part d'aquests registres del rei van deixar d'enviar-se als arxius. Així va succeir amb els de la sèrie *Curiae*, la de major rellevància política, que a partir de 1569 van romandre en la cort.²⁹ Després de la mort de Felip III en 1621 es va paralitzar definitivament la remissió dels registres formats al Consell d'Aragó als arxius de Barcelona, Saragossa i València que des d'aleshores van rebre només els de les seves respectives lloctinències.³⁰

Pot parlar-se, per tant, d'una certa provincialització de l'Arxiu al llarg dels segles xvi i xvii, encara que es va mantenir com a institució viva. Coneixem amb detall l'estat dels seus fons en aquesta època gràcies a l'inventari efectuat entre els anys 1584 i 1590 pel notari Bernat Macip arran del processament per infidelitat de l'arxiver Gabriel Olzina.³¹ S'hi descriuen sistemàticament tots els registres, pergamins i altres documents existents a l'Arxiu, seguint la seva ubicació en els armaris i caixes. D'alguns anys més tard data la que pot considerar-se primera guia de l'Arxiu, escrita en llatí per l'escrivà Pere Benet amb el títol *Burxula del present Arxiu Real de Barcelona*.³² També es van fer importants treballs d'inventari i indexació, com el monumental *Liber Patrimonii regii*, que sistematitza les referències al patrimoni reial en registres i pergamins relatives a tots els llocs d'Aragó, Catalunya i València,³³ o els vint volums d'índexs de registres elaborats per Josep Llaris a la fi del segle xvii, que es consulten encara avui amb utilitat. Al mateix temps, hi va haver una major obertura de l'Arxiu, tant pel que respecta a la possibilitat d'obtenir còpies per als particulars com en la consideració dels seus documents com a font històrica. Es va autoritzar així, ocasionalment, la presència d'historiadors, dels quals el més conegut és Jerónimo Zurita, que va utilitzar àmpliament els registres i altres documents de l'Arxiu en el seus *Anales de la Corona de Aragón*.³⁴

IV

A principis del segle xviii, iniciada ja la Guerra de Successió espanyola, durant el breu període del govern de l'arxiduc Carles (1705-1714), hi va haver l'intent potser més coherent fins llavors de reforma de l'Arxiu. Són d'un gran interès en aquest sentit les disposicions de les Corts de Barcelona de 1706, que reforçaven el paper de la Diputació del General de Catalunya en l'Arxiu, a través de la nova figura de l'especulador, nomenat i pagat per ella, encara que a les ordres de l'arxiver reial. La seva missió consistia a estudiar i enquadrar els registres i a fer índexs i inventaris («espèculs» en la terminologia de l'època) segons un programa de treball que incloïa la reordenació de les escriptures en pergami per ordre cronològic, amb intenció de facilitar-ne la recerca històrica.³⁵ Era un càrrec creat a mida del mercedari Manuel Mariano Ribera, probable inspirador d'aquest conjunt de disposicions, que ja havia fet nombroses recerques en els fons de l'Arxiu com a historiador de l'orde de la Mercè i del qual conservem una gran quantitat de treballs. Seu és el primer inventari modern de tots els registres, base de l'inventari encara vigent.³⁶ Les Corts avançaven també en l'obertura de l'Arxiu i permetien la consulta dels espèculs i inventaris, establien l'ampliació del personal amb la figura de l'oficial o ajudant i instaven a la millora de les instal·lacions.

Encara que a la fi de la Guerra de Successió en 1714, amb la instauració de la nova dinastia borbònica i el Decret de Nova Planta es van interrompre bruscament

aquestes iniciatives de les Corts de 1706, la majoria van ser recuperades d'alguna manera al llarg del segle XVIII i entraren a formar part del programa del reformisme borbònic. D'entrada, però, va quedar suprimit no sols el recentment creat càrrec d'especulador, sinó també el d'arxiver. Va ser substituït per l'escrivà principal de l'Audiència i les claus de l'Arxiu van quedar en poder del seu ministre més modern.³⁷ Encara que la ruptura no va ser total, al cap de no gaires anys hi va haver d'intervenir la Càmera de Castella davant l'evidència de l'abandó que sofria l'Arxiu. Es van redactar informes sobre la seva situació que, en 1738, van portar a la promulgació d'una reial cèdula que, en definitiva, tornava als plantejaments de les disposicions de les Corts de 1706. Encara que l'Arxiu romanía sota el control de l'Audiència, es restablía la figura de l'arxiver, agregant-li moltes de les atribucions que s'havien reclamat de l'especulador; es va ampliar el personal, especificant la necessitat que fos docte en lletres i llengües antigues, i es va perfilar un programa de treball de llarga durada que incloïa de nou, entre altres coses, la reenquadernació i posada al dia dels registres i la reordenació de les escriptures soltes.³⁸

L'Arxiu es concebia ja definitivament com un arxiu històric, perquè la implantació d'aquesta reial cèdula va suposar, a més, el cessament immediat de la transferència dels registres ja finalitzats del governador i capità general, que presidia l'Audiència des del Decret de Nova Planta. Aquests registres, continuació dels de les lloctinències dels segles anteriors, s'havien continuat lliurant a l'Arxiu amb normalitat després de 1714. Des de 1738, però, van romandre en les dependències de l'Audiència. D'aquesta manera, l'Arxiu va quedar com a arxiu tancat, i els últims registres ingressats foren els acabats deu anys abans, en 1727.

En aplicació de la Reial Cèdula, en 1740 es va nomenar arxiver Javier de Garma, amb qui es posen en marxa els treballs previstos.³⁹ La nova situació va quedar consagrada per un reglament promulgat en 1754 a instàncies de Garma.⁴⁰ No s'hi van arribar a incloure algunes de les seves propostes tendents a engrandir la institució, com la concentració dels arxius reials de Saragossa, València i Mallorca en el de Barcelona, o la publicació d'un diplomatarí que reunís tractats internacionals, testaments i altres documents importants.⁴¹ El Reglament mantenia el paper de l'Audiència, ara amb la figura d'un jutge conservador encarregat de supervisar els treballs de l'Arxiu. El càrrec es va mantenir fins a la seva suspensió en 1818, però aviat va deixar de ser realment efectiu. La vinculació de l'Arxiu a l'Audiència, d'altra banda, va quedar reforçada alguns anys més tard, quan el rei va autoritzar el seu trasllat des de les cambres del Palau Reial que havia ocupat des de la seva fundació en 1318 fins a les dependències de l'Audiència a l'antic Palau de la Diputació.⁴²

El Reglament de 1754 va consagrar també el nom d'Arxiu de la Corona d'Aragó. Aquesta denominació no era exactament una novetat i tampoc es pot vincular, com de vegades s'ha fet, al projecte fallit de Garma de concentrar tots els arxius reials. Encara que el més habitual des de la

seva creació havia estat anomenar-lo Arxiu Reial, a partir del segle XVI no és estranya la referència també a la Corona d'Aragó, en la necessitat de distingir-lo d'altres arxius reials i especialment en contraposició a l'Arxiu de la Corona de Castella a Simancas.⁴³ En el període de govern de l'arxiduc Carles va ser emprada aquesta denominació per l'arxiver en la signatura de les seves certificacions oficials, titulant-se *Archivarius regii Archivi generalis Coronae Aragonum*. La Reial Cèdula de 1738 parlava encara, no obstant això, de l'«Archivo real y general en essa mi ciudad de Barcelona», però en el jurament prestat dos anys més tard per Garma, aquest ja figura com a arxiver «del Real Archivo de la Corona de Aragón».⁴⁴

Els treballs ordenats amb la promulgació de la Reial Cèdula de 1738 i el Reglament de 1754 van avançar considerablement sota la direcció de Garma. Es van enquadrar en aquest temps més de quatre mil registres, es va iniciar la confecció del butllari i la reorganització de les escriptures soltes per ordre cronològic desmuntant la tradicional disposició per armaris i sacs. A la seva mort en 1783, però, tots aquests treballs van quedar interromputs i l'Arxiu va sofrir de nou una llarga crisi en quedar el càrrec d'arxiver durant trenta anys vacant o ocupat per personal no qualificat. Com a trist exemple d'aquest abandó, és en un moment indeterminat d'aquest període i en circumstàncies mai aclarides que l'Arxiu va sofrir una de les seves pèrdues més notables, la destrucció del magne cartulari reial conegut com a *Liber Feudorum Maior*.⁴⁵

V

La culminació dels treballs iniciats en el segle XVIII i la definitiva transformació de l'Arxiu en un arxiu històric general, amb incorporació de fons de diversa procedència i orientat i obert a la recerca històrica, van tenir lloc a la primera meitat del segle XIX, en paral·lel a la lenta liquidació de l'Antic Règim i a la instauració de l'Estat liberal.

Aquest període està marcat per la figura de Pròsper de Bofarull i Mascaró, nomenat arxiver en 1814, càrrec que va ocupar fins a 1849, excepte un breu període entre 1840 i 1844.⁴⁶ Malgrat les polèmiques suscitades recentment sobre la seva figura i la seva actuació al capdavant de l'Arxiu, la seva etapa va ser decisiva en la transformació d'una institució anquilosada, que es va convertir en pocs anys en un centre de referència de la recerca històrica, amb projecció internacional. Llegint els seus precisos informes i memòries i revisant els nombrosos inventaris i col·leccions de transcripcions que va dirigir personalment, s'aprecia el seu caràcter ordenat i sistemàtic i la claredat i modernitat de les seves idees respecte al que havia de ser l'Arxiu. La seva perseverança i els seus assoliments són encara més sorprenents si es pensa en la turbulenta època que li va tocar viure. A ell es deu, en part, la pervivència mateixa de l'Arxiu, que no va sucumbir com altres institucions similars a Europa als corrents centralitzadors sorgits amb la Revolució Francesa.⁴⁷

No és gaire exagerat dir que l'actual Arxiu de la Corona d'Aragó neix amb Pròsper de Bofarull i manté encara avui gran part de la personalitat que ell li va infondre.⁴⁸ Va saber culminar els grans treballs iniciats a mitjan segle XVIII, especialment l'arranjament i enquadració dels registres de la Cancelleria, amb l'elaboració del seu inventari definitiu, i l'ordenació cronològica de les escriptures en pergami, també amb el seu corresponent inventari. Va fer, a més, molts altres treballs de classificació i inventari, i va formar col·leccions de processos, codis, etc. Un altre aspecte fonamental de la seva actuació va ser l'esforç per la recuperació d'arxius d'institucions desaparegudes, ja antigues, com la Diputació del General de Catalunya, o contemporànies, com la Junta Superior de Catalunya.⁴⁹ La seva intervenció també va ser crucial per a evitar la pèrdua dels arxius i les biblioteques dels monestirs desamortitzats, tant durant el Trienni Liberal (1820-1823) com definitivament en 1835. En algun cas, els va salvar materialment de les flames.⁵⁰

De la seva concepció dels documents d'arxiu com a font primordial de la història, en queda sobretot la fundació de la «Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón», de la qual van aparèixer disset volums sota la seva direcció i va ser continuada pel seu fill i successor Manuel de Bofarull.⁵¹ Va contribuir no poc al coneixement de l'Arxiu, que va ser visitat cada vegada amb més assiduitat per historiadors nacionals i estrangers malgrat les restriccions a l'accés, que només es començaria a liberalitzar en 1844.⁵²

Finalment, encara que no menys important per a la recuperació de la institució, va ser la seva obstinació per dotar l'Arxiu d'una seu digna i representativa. Pròsper de Bofarull va aconseguir que en 1838 es destinés per a Arxiu el Palau dels Virreis o del Lloctinent, construït a mitjan segle XVI a escassos metres de la seva seu original, al mateix recinte de l'antic Palau Reial. Ocupat des de feia cent anys pel convent de Santa Clara, amb la desamortització havia retornat a l'Estat. Abans de morir en 1859, Pròsper de Bofarull, ja jubilat, va poder assistir a la inauguració de la nova seu, una vegada condicionada, el desembre de 1853.⁵³ El Palau del Lloctinent va culminar i representar alhora la completa transformació del vell arxiu reial en una institució renovada, però al mateix temps arrelada en el seu passat. L'últim pas d'aquesta transformació va tenir lloc poc després, amb la promulgació en 1857 de la llei que va adscriure els arxius, les biblioteques i els museus a la instrucció pública, llavors encara compresa dins del Ministeri de Foment, i va permetre la creació un any més tard del Cos Facultatiu d'Arxivers i Bibliotecaris.⁵⁴

VI

En els últims dos segles de la seva història, l'Arxiu ha conegut un gran increment dels seus fons. Ens limitarem aquí a unes breus consideracions generals sobre la seva naturalesa. Alguns són estrictament complementaris d'al-

tres que ja es trobaven a l'Arxiu i que només per algunes de les circumstàncies històriques que hem anat assenyalant no hi havien ingressat en el seu moment. És el cas dels registres de Felip IV i Carles II, que juntament amb altres papers del Consell d'Aragó s'havien enviat a l'Arxiu de Simancas i que en 1852 van ser transferits al de Barcelona. El mateix es pot dir dels registres que havien romàs a l'Audiència a partir de 1738, que van ingressar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó durant la Guerra Civil. Juntament amb aquests registres va ingressar també en aquesta època la col·lecció de sentències o conclusions civils iniciada en el segle XIV, que tornava així a l'arxiu on sempre havia estat fins que va ser retinguda per l'Audiència abans del trasllat al Palau del Lloctinent de 1853.

Altres ingressos corresponen a fons procedents d'institucions ja desaparegudes, que havien quedat en estat d'abandó. Aquí es pot esmentar la documentació de la Diputació del General de Catalunya, que es trobava a l'Audiència i va ser entregada a l'Arxiu per una reial ordre de 1827; l'Arxiu del Reial Patrimoni, ingressat en 1936, que cent anys abans havia reunit els arxius de dues antigues magistratures de l'Administració reial ja desaparegudes: el del Mestre Racional i el de la Batllia General de Catalunya;⁵⁵ els arxius d'institucions religioses desamortitzades en el segle XIX o recuperades durant la Guerra Civil, que van anar ingressant de manera no sempre ordenada i completa en diversos moments al llarg dels segles XIX i XX.

Una naturalesa diferent té una gran part dels fons que van ingressar després de la Guerra Civil, especialment als anys seixanta, corresponents a l'Administració provincial de l'Estat. Entre aquests fons, el més destacable és el corresponent a l'Administració d'Hisenda, la part històrica de la qual es remunta al segle XVIII. Ha estat també important l'adquisició per compra, dipòsit o donació de fons nobiliaris i patrimonials de tot l'àmbit de l'antiga Corona d'Aragó.

A causa tant del creixement dels seus fons com de la major afluència d'investigadors, l'Arxiu va haver d'escómetre obres de remodelació de les seves instal·lacions en diversos moments. Als anys trenta del segle XX es va habilitar una sala de lectura fins llavors inexistent. En els anys seixanta es van modernitzar i ampliar els dipòsits de documentació i es va construir una sala de conferències. Finalment, en 1994 es va inaugurar una nova seu al carrer dels Almogàvers, per poder disposar d'uns dipòsits amb les millors condicions per a la conservació de la documentació, i es va procedir a la renovació integral del Palau del Lloctinent, reobert al públic el 2007.

Al llarg d'aquest últim segle s'ha reforçat igualment el paper de l'Arxiu com a centre de recerca històrica, funció a la qual han contribuït igualment els seus arxivers, entre els quals es compten, per citar només alguns noms, Valls i Taberner, Martínez Ferrando, Udina Martorell o Rafael Conde, autors de valuosos treballs de recerca basats en la documentació de l'Arxiu. En aquest sentit, la transformació més important viscuda en els últims anys és la de l'entrada de l'Arxiu en l'era digital, amb la seva presència a

Internet, que permet la consulta directa dels seus fons més sol·licitats.

Aquest esforç en la difusió dels fons tant per a un públic especialitzat com per a un altre de més general, a Internet i a través de les publicacions i exposicions fetes en els últims anys, no hauria de ser incompatible amb el manteniment de la tradició de l'Arxiu com a centre de recerca. Com s'ha dit alguna vegada, els grans arxius històrics són també arxius amb història. Només des del coneixement i el respecte a aquesta història, que hem intentat condensar en el present article, podem preservar aquest arxiu centenari i els seus documents.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Norman DAVIES. *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe*. Allen Lane, Londres 2011. En l'edició americana (Viking, Nova York 2011), el subtítol és diferent: *The Rise and Fall of State and Nation*. N'hi ha edició en castellà: *Reinos desaparecidos: la historia olvidada de Europa*. Galaxia Gutemberg, Barcelona 2013.
- [2] Una primera recopilació de documents sobre la història de l'Arxiu va ser preparada pel seu llavors director Francesc de Bofarull i Sans a principis del segle xx, però no va arribar a veure la llum, havent-se'n conservat només unes proves d'impremta incompletes amb el títol *Historia del Archivo de la Corona de Aragón*. Ha quedat ampliada en la monumental obra pòstuma de Rafael Conde y Delgado de Molina, que va ser també director de l'Arxiu. Vegeu Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos de la Corona de Aragón*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2008.
- [3] La part de l'exposició que segueix, relativa a l'època medieval, és una versió resumida del ja exposat en Alberto TORRA PÉREZ. «La conservación de la memoria: archivos regios». A: J. Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458: La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*. Grupo CEMA, Saragossa 2010, p. 271-284. Més detalls sobre la història de l'Arxiu es poden trobar en les successives guies: Eduardo GONZÁLEZ HURTEBISE. *Guía histórica y descriptiva del Archivo de la Corona de Aragón en Barcelona*. Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid 1920; Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO. *El Archivo de la Corona de Aragón*. Aymá, Barcelona 1944; Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO. *Archivo de la Corona de Aragón: Guía abreviada*. Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, València 1958; Federico UDINA MARTORELL. *Guía histórica y descriptiva del Archivo de la Corona de Aragón*. Ministerio de Cultura, Madrid 1986. Són útils també per a una visió de conjunt dues obres més recents de Carlos López Rodríguez, el seu actual director: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. *¿Qué es el Archivo de la Corona de Aragón?* Mira Editores, Saragossa 2007; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. *Speculum: Vida i treballs de l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Irta, València 2008.
- [4] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Orígenes del Archivo de la Corona de Aragón (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)». *Hispania*, vol. LXVII (2007), p. 413-454.
- [5] Es tracta d'una sentència sobre els castells de Lluçà i Merlès en la qual consta que el rei Alfons havia presentat com a prova en el judici «alia similia sacramentalia de suo archivo producte»: Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, Perg. Alfons I, 302; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 2. Carlos López Rodríguez ha ressaltat l'aïllament d'aquesta referència: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Orígenes del Archivo...», op. cit., p. 423-424. Vegeu també Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Sobre la autenticidad del documento con la primera mención a un Archivo en 1180». A: *Aragón en la Edad Media*, núm. 23 (2012), p. 173-206.
- [6] És una pràctica habitual i ben documentada. Cf. Serafino PISTOLESE. *Les archives européennes du onzième siècle à nos jours: Essai historique et juridique*. Biblioteca d'Arte Editrice, Roma 1934, p. 5; Robert I. BURNS. «Religious houses as archives/depositories: a letter of credence from the Majorcan to the Barcelona Templars (1244)». *Estudis Castellonencs*, núm. 6 (1994-1995), p. 235-242.
- [7] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *El Archivo Real del monasterio de Santa María de Sigüenza (Huesca): Primer tercio del siglo XIII-1308* (inèdit). Un resum de les notícies i documents sobre aquest dipòsit les va donar el mateix autor en *Reyes y archivos...*, op. cit., p. 28-30 i doc. 4-8, 10-20 i 30.
- [8] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., p. 32-34; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Orígenes del Archivo...», op. cit., p. 435-439.
- [9] Giorgio CENCETTI. «Gli archivi dell'antica Roma nell'età repubblicana». *Archivi S. II*, VII (1940), p. 7-17, citat per Elio LODOLINI. *Lineamenti di Storia dell'archivistica italiana: Dalle origini alla metà del secolo XX*. Nuova Italia Scientifica, Roma 1991, p. 18. Un resum de la història dels arxius reials i comunals europeus durant l'edat mitjana en Eugenio CASANOVA. *Archivistica*. 2a ed. Stab. Arti Grafiche Lazzari, Siena 1928, p. 318-339.
- [10] Són els mateixos set registres que ja són indicats en el primer inventari conegut, fet en 1306 per l'escrivà Mateu Botella (ACA, Memorials, 6 i 7/1). Es corresponen amb onze volums de la sèrie de registres de Jaume I tal com es conserven actualment a l'Arxiu a causa d'alteracions sofertes en successives reenquadernacions (ACA, Cancelleria, reg. 9-16 i 19-21). Un estudi detallat en Alberto TORRA PÉREZ. «Los registros de la cancillería de Jaime I». A: *Jaume I: Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. I. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011, p. 211-229.
- [11] Sobre l'administració, els documents i l'Arxiu Reial en temps de Jaume II continua sent vàlida l'extensa introducció d'Heinrich Finke en el primer tom d'*Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*. W. Rotschild, Berlín i Leipzig 1908, p. I-CLXXXX.

- [12] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, p. 30-31 i doc. 24-34; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Orígenes del Archivo...», *op. cit.*, p. 440-446.
- [13] Aquests són un índex exhaustiu del *Liber Feudorum Maior*, cartulari reial dels segles XII-XIII, un inventari detallat dels registres de Jaume I a Jaume II i un altre de pergamins, tots ells probablement del mateix escriptor, Mateu Botella, comissionat a aquest efecte pel rei (ACA, Memorials, 1, 2, 6 i 7). Cf. Jaume RIERA I SANS. *Catálogo de memoriales e inventarios. Siglos XIV-XIX: Archivo de la Corona de Aragón*. Ministerio de Educación y Cultura, Salamanca 1999, p. 19-24.
- [14] *Digesta*, 48, 19-9.
- [15] Albarà del 8 de maig de 1319, amb referència a una ordre verbal donada pel rei al seu cambrer Arnau Messeguer (ACA, RP, Maestre racional, vol. 627, f. 137v-138r; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 35).
- [16] Francesc de BOFARULL I SANS, *Historia del Archivo*, *op. cit.*, doc. XXXVI (1332), XLVI (1346), LXIV (1369) i LXXXV (1399), respectivament.
- [17] «Cum per recognoscendis et conservandis instrumentis, scripturis et registris que in Archivo nostro regio Barchinone recondita sunt ne corrosionibus tinearum seu arnarum morsibus vastari valeant seu consumi [...]» (ACA, Cancelleria, reg. 1060, f. 186r; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 40. La carta original es conserva a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona). Encara que en aquest document el nom de l'escriptor apareix escrit *Passeya*, en altres ocasions figura *Passea* i, més sovint, *Persey* (exemples en ACA, Cancelleria, reg. 1062, f. 165r; Col·lecció d'Història de l'Arxiu, caixa I, doc. 7 a 11).
- [18] «Commitimus sive comendamus vobis claves Archivi nostri Barchinone, ita videlicet quod dictum Archivum necnon registra, privilegia, cartas et alias scripturas inibi existentes custodiatis, ministretis et de nostro mandato non alias transumpta nobis vel aliis personis necessaria ex registris vel privilegiis aut aliis cartis vel scripturis transcribi facere valeatis et predicta omnia ab omni sorde vel corrosioni custodita prout expedit teneatis» (ACA, Cancelleria, reg. 1062, f. 105r; edició en Francesc de BOFARULL I SANS, *Historia del Archivo*, *op. cit.*, doc. XLVII).
- [19] Francesc de BOFARULL I SANS, *Historia del Archivo*, *op. cit.*, doc. L (1354), LI (1355) i LIV (1357), respectivament.
- [20] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 44 (1363-1368).
- [21] El text original de les ordenances enviades a l'arxiver Berenguer de Segarra publicat per Francesc de BOFARULL I SANS (*Historia del Archivo*, *op. cit.*, doc. LXXVIII) no es localitza en l'actualitat. Es conserva, no obstant això, copiat en la confirmació efectuada per Alfons el Magnànim en 1452 (ACA, Cancelleria, reg. 2551, f. 89r-90r; edició facsimil i estudi en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Las primeras ordenanzas del Archivo Real de Barcelona, 1384*, Ministerio de Cultura, Madrid 1993). Aquestes ordenances van ser incorporades com a complement a les *Ordinacions* de Pere el Cerimoniós en alguns manuscrits.
- [22] ACA, Memorials, 51.
- [23] ACA, Cancelleria, reg. 2232, f. 27r-v (edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 49). Amb la mateixa data ordenava al fill del difunt secretari de Joan I, Bernat de Jonquieres, que lliurés a l'Arxiu els registres que encara eren sota el seu poder, explicant-li que «sicut omnes aque ad mare velut matrem aquarum confluunt, sicut omnes scripturas in predecessorum nostrorum illustrium curiis et nostra contextas et omnia registra et protocolla ipsarum dicti nostri Archivi sere concludant, ut exinde valeant ipsarum regaliarum et iurium nostrorum occulta deduci in lucem» (ACA, Cancelleria, reg. 2232, f. 27v-28r; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 50).
- [24] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 55 (1416) i 56 (1422).
- [25] Encara en 1738, quan l'Audiència determina que no ingressin més registres a l'Arxiu, els últims transferits són justament de deu anys abans (1727).
- [26] «[...] que de les provisions, letres, actes e cartes axí de justicia com de gracia, e altres qualsevol tocant fets del dit regne o dels habitants de aquell, sien fets registres e llibres sparços en los quals les dites coses sien escrites e registrades, los quals registres e llibres, feta diferencia de fets a fets segons es acostumat, sien intitulats registres de regne de Valencia, an axi com es a dir, *Commune primum Valencie, Gratiarum primum Valencie*, e axi dels altres axi en fet com en nombre dels dits registres. E que advenint lo cas que los dits registres deguen esser posats en archiu, aquells sien mesos e conservats perpetualment en l'archiu del nostre Real de Valencia [...]» (disposició del 13 de setembre de 1419; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 272).
- [27] Les disposicions de 1348 i 1461 es poden llegir en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, *op. cit.*, doc. 189 i 193.
- [28] Una anàlisi detallada de les raons i conseqüències de la ruptura de l'arxiu únic de la Corona existent fins llavors, en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Una discutible decisió arxivística del segle XV». *Lligall*, núm. 8 (1994), p. 11-18.
- [29] Es conserven encara a Madrid, a l'Arxiu Històric Nacional, Consejo y Cámara de Aragón, llibres 2292 i següents. Sobre els registres de la Corona d'Aragó dels segles XVI-XIX en aquest arxiu, vegeu María Jesús ÁLVAREZ COCA. «Aragón en la administración central del Antiguo Régimen. Fuentes en el Archivo Histórico Nacional». *Ius Fugit*, núm. 2 (1993), p. 9-42; María Jesús ÁLVAREZ COCA. «La Corona de Aragón: documentación en el Consejo y la Cámara de Castilla (1707-1834): fuentes del Archivo Histórico Nacional». *Hispania*, núm. 49 (1989), p. 895-948.
- [30] La major part dels registres dels regnats de Felip IV (1621-1665) i Carles II (1665-1700) que van romandre a la Cort des de 1621 van ser enviats a l'Arxiu de Simancas amb altres papers del Consell d'Aragó arran de la seva

- supressió en 1707. En 1852 van ser reexpeditats a l'Arxiu de Barcelona, reclamats insistentment pel seu director, Pròsper de Bofarull, incloent en aquest moment, a més dels registres i papers relatius a Catalunya, els corresponents als altres regnes. Des de llavors han romàs formant un conjunt a part com a secció de Consell d'Aragó. L'expedient d'aquest trasllat es conserva a ACA, Secretaria, caixa 16 (edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 171 i 174).
- [31] ACA, Memorials, 70/1-5.
- [32] *Burxula del present Arxiu Real de Barcelona / Regii Archivi Barcinone versoria* (ACA, Memorials, 61). Estudi, edició i traducció de l'original llatí: Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *La brújula. Guía del Archivo Real de Barcelona: Pere Benet (1601)*, Ministerio de Educación y Cultura, Madrid 1999.
- [33] Els seus vuit volums de gran grandària, anomenats per això tradicionalment *Mullasses*, van ser fets per oficials del Mestre Racional i de la Batllia General de Catalunya per ordre de Felip II de 1582 (Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., p. 115). Atanasio SINUÉS RUIZ y Antonio UBIETO ARTETA. *El patrimonio real en Aragón durante la Edad Media: Índice de los documentos consignados en el 'Liber Patrimonii Regii Aragonia' del Archivo de la Corona de Aragón*, Anubar, Saragossa 1986; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Liber Patrimonii Regii Valentiae*. Universitat de València, València 2006.
- [34] L'ordre signada el maig de 1549 per Maximilià II d'Àustria com a governador d'Espanya perquè es permetés a Zurita la consulta dels arxius i documents necessaris per a exercir el seu càrrec de cronista d'Aragó, en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 67. Sobre el pas de Zurita per l'Arxiu de Barcelona, en donen algunes indicacions Ferran SOLDEVILA. «Zurita com a historiador». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Crónica, ponencias y comunicaciones*. Vol. I. *Crónica y ponencias*. Barcelona 1964, p. 11-52; Vicente SALAVERT ROCA. «Zurita y el Archivo de la Corona de Aragón». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Crónica, ponencias y comunicaciones*. Vol. II. *Comunicaciones*. Barcelona 1964, p. 129-143.
- [35] *Constituciones, capitols, y actes de cort, fetas, y atorgats, per la S.C.R. magestat del rey nostre senyor don Carlos III rey de Castilla, de Aragón, comte de Barcelona etc. en la cort celebrà als cathalans, en la ciutat de Barcelona, en la casa de la Deputació del General de Cathalunya, en lo any de 1706*. Estampa de Rafael Figueró, Barcelona 1706, cap. xcvi i xcviII.
- [36] *Repertorium omnium et singulorum regionum regestorum in aula magna superiori regii Archivi Barchinone collocatorum noviter per speculatorem regii Archivi* (ACA, Memorials, 81).
- [37] *Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cataluña establecida por su magestad con decreto de diez y seis de enero de mil setecientos y diez y seis*. Joseph Texidó impr., Barcelona 1716, art. x. El manuscrit original, amb la signatura del rei, en ACA, Reserva, 1.
- [38] ACA, Reial Audiència, reg. 18, f. 183r-189v; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 67.
- [39] ACA, Reial Audiència, reg. 217, f. 288v-290v; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 104. Jaume RIERA I SANS. «El personal de l'Arxiu Reial de Barcelona durant el segle XVIII». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. IX (1998), p. 87-104; sobre Garma, p. 102-103.
- [40] Reial Cèdula del 7 de febrer de 1754 (ACA, Història de l'Arxiu, caixa v; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 108).
- [41] Informe del 14 de setembre de 1751 (ACA, Història de l'Arxiu, caixa v; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 107).
- [42] El trasllat es va dur a terme en 1770. Totes les diligències dutes a terme van quedar detalladament descrites per Garma i aprovades per Reial Cèdula del 18 de febrer de 1772 que es conserva en un exemplar en pergami luxosament enquadernat (ACA, Secretaria).
- [43] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., p. 162.
- [44] ACA, Reial Audiència, reg. 217, f. 290v-291r; edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 105.
- [45] Tomás Pardo, nomenat arxiver a principis de 1805, va trobar només vuitanta-nou fulls solts escrits pertanyents als dos volums d'aquest cartulari reial originalment compost per un total de prop de nou-cents folis de pergami. En el certificat que dona compte d'aquest fet, signat el desembre de 1807, no s'explica la causa d'aquesta destrucció ni quan s'havia produït. Francesc MIQUEL ROSELL (reconstitució i edició). *Liber Feudorum Maior: Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, CSIC, Barcelona 1945-1947, especialment vol. I, p. VII-IX.
- [46] El seu nomenament es conserva copiat en ACA, Història de l'Arxiu, caixa VI (edició en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 125).
- [47] A les Corts de Cadis (1810-1814) ja es va plantejar la possibilitat de centralitzar a Madrid tots els arxius reials existents seguint el model francès. L'oposició de Bofarull, defensant la pervivència de l'Arxiu de Barcelona, es va publicar amb pseudònim en replantejar-se aquest projecte durant el trienni liberal (1820-1823): Félix FLURALBO [=Pròsper DE BOFARULL I MASCARÓ]. *Reflexiones sobre los perjuicios que ocasionaria á algunas provincias de España y en particular á la de Cataluña la traslación de sus archivos á Madrid que propuso la comision de Cortes en su dictamen y minuta de decreto presentado á las mismas en 19 de marzo de 1814*. Imprenta de José Torner, Barcelona 1821.
- [48] Manuel MILÁ I FONTANALS. *Noticia de la vida y escritos de Don Próspero de Bofarull y Mascaró, archivero y cronista de la Corona de Aragón*. Imprenta de Juan Oliveres y Monmany, Barcelona 1860. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Próspero de Bofarull, entre el viejo y el

- nuevo Archivo de la Corona de Aragón». A: *Archivi e storia nell'Europa del XIX secolo. Alle radici dell'identità culturale europea. Atti del convegno internazionale di studi nei 150 anni dall'istituzione dell'Archivio Centrale, poi Archivio di Stato, di Firenze. Firenze, 4-7 dicembre 2002*. Vol. 2. Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Roma 2006, p. 627-666.
- [49] L'arxiu de la Diputació va ser lliurat per l'Audiència en 1828 (Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos...*, op. cit., doc. 160). El de la Junta Superior de Catalunya, que va assumir funcions de govern entre 1808 i 1812 durant la guerra contra els francesos, hi va ser depositat pel general Castaños en 1817.
- [50] Es conserva una detallada relació del rescat del ric arxiu del monestir de Sant Cugat del Vallès, pròxim a Barcelona, a càrrec de l'arxiver personat a aquest efecte en els primers dies d'agost de 1835, quan ja se n'havia iniciat l'incendi i saqueig (*Colección de partes y trabajos de importancia*, t. 3, f. 143-144, en ACA, Secretaria, 290/3). Sobre el tortuós ingrés dels fons monàstics en l'Arxiu, vegeu Alberto TORRA PÉREZ. «Fondos documentales monásticos en el Archivo de la Corona de Aragón». A: *Memoria Ecclesiae*. Vol. VI. Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, Oviedo 1995, p. 121-146.
- [51] Rosa M. GREGORI ROIG. «El Archivo de la Corona de Aragón y el mundo librario: La CODOIN, una publicación propia entre los siglos XIX y XXI». A: *Edición y propaganda del libro: Las estrategias publicitarias en España e Hispanoamérica (siglos XVII-XX)*. Delta, Madrid 2018, p. 223-257.
- [52] Vicente SALAVERT ROCA i Antonio María ARAGÓ CABAÑAS. «Datos acerca de investigadores nacionales y extranjeros en el Archivo de la Corona de Aragón (1849-1911)». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, núm. LXV (1958), p. 69-102.
- [53] Manuel DE BOFARULL Y DE SARTORIO, *Memoria que en la solemne apertura del Archivo General de la Corona de Aragón, en el nuevo edificio á que ha sido trasladado de Real orden, leyó su archivero D. --, el día 18 de diciembre de 1853*. Imprenta de J. Oliveres y Monmany e Hijo. Barcelona 1853.
- [54] Els articles de la Llei d'Instrucció Pública, coneguda com a Llei de Claudio Moyano, del 9 de setembre de 1857 que interessien als arxius són els números 158, 163 i 166 (*Gaceta de Madrid*, 10 de setembre de 1857). Agustín TORREBLANCA LÓPEZ. *El Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos (1858-2008): Historia burocrática de una institución sesquicentenaria*. Ministerio de Cultura, Madrid 2009.
- [55] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «L'Arxiu del Reial Patrimoni de Catalunya, fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó». *Lligall*, núm. 18 (2001), p. 11-63.

NOTA BIOGRÀFICA

Alberto Torra Pérez és llicenciat en història medieval. El 1985 va ingressar al Cos Facultatiu d'Arxivers i Bibliotecaris. Ha desenvolupat tota la seva carrera professional a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, del qual va ser subdirector des del 1999 i n'és director en l'actualitat. Els seus interessos en el terreny de la investigació històrica s'han centrat, d'una banda, en el camp de l'hagiografia i el culte als sants, i de l'altra, en l'estudi i edició dels fons i documents de l'Arxiu.

L'Arxiu del Regne de València (1419-2019). Sis-cents anys d'història

Francesc Torres Faus*
Arxiu del Regne de València

Rebut 10 març 2020 · Acceptat 20 desembre 2021

RESUM

L'Arxiu Reial de València es va crear en 1419 i tenia la seu en el Palau Reial. En un principi fou gestionat per un arxiver nomenat pel monarca, però en 1579 l'ofici d'arxiver fou agregat a un ajudant del Mestre Racional, i va dependre d'aquesta institució fins a 1707. En l'època foral conservava els fons de la Cancelleria Reial, la Reial Audiència, el Mestre Racional i les Corts Valencianes. A partir de 1707, amb l'abolició del règim foral valencià, els monarques manaren reunir la documentació de les antigues institucions suprimides. La reunió efectiva es feu en el segle XIX, quan es derrocà el Palau Reial en 1810 i l'arxiu es traslladà a la Casa Professa dels Jesuïtes. Allí es transferiren els arxius de la Generalitat, la Governació, els Justícies de la ciutat de València i la Batlia. En el segle XX es transferí la documentació de l'època borbònica i en 1965 l'Arxiu del Regne de València es traslladà a la seu actual.

PARAULES CLAU: arxius, història d'arxius, arxivers, Regne de València, Mestre Racional

L'Arxiu Reial de València en 1419 es creà en un context de transformacions del sistema arxivístic de la Corona d'Aragó, que en el segle XV passà de ser un sistema centralitzat amb un arxiu únic per a tota la Corona, l'Arxiu Reial de Barcelona, a un sistema descentralitzat amb un arxiu reial en cadascuna de les capitals dels regnes de la monarquia. Foren Alfons el Magnànim i els braços del Regne de València els que en les Corts de 1419, reunits al Palau Episcopal de València entre el 28 d'agost i el 18 de setembre, acordaren la creació de dues noves institucions: l'Arxiu Reial i el Mestre Racional del Regne de València, a canvi d'un important donatiu.

Les dues institucions sempre han estat relacionades i el sistema arxivístic de la Corona d'Aragó no s'entén sense la creació del Mestre Racional, en 1283, per Pere el Gran.¹ Tot i això seria a partir de 1318, durant el regnat de Jaume II, quan, amb la creació de l'Arxiu Reial de Barcelona, el sistema arxivístic comença a desenvolupar-se conjuntament amb l'evolució del Mestre Racional, que, en un principi, era una institució unipersonal per a tota la Corona d'Aragó. Com que no podia ser en tots els llocs, acabà nomenant lloctinents en cada regne i creant dipòsits d'arxius en els diferents palaus reials. Posteriorment, els uns i els altres acabaren convertint-se en institucions en el segle XV: mestres racionals independents i arxius reials.²

Els precedents del desenvolupament del sistema arxivístic cal cercar-los en el segle XIV, que fou una centúria transcendent en el procés de consolidació del poder de la monarquia. La consolidació s'acompanyà d'un procés d'afermament territorial dels diferents regnes que conformaven la Corona d'Aragó, fet que donà lloc a una organització de la monarquia de tipus confederal i a la descentralització de l'administració. Això explica que a partir del segle XV s'hi despleguí també una descentralització arxivística.

La creació de l'Arxiu Reial de València, per tant, s'ha d'emmarcar en aquest context històric d'afirmació nacional i institucional del Regne de València de principi del segle XV. Aleshores es consolidaren les institucions ja existents, com la Governació General, la Batlia General i les Corts, i se'n crearen de noves com la Diputació del General el 1418 i un any després l'Arxiu del Real i el Mestre Racional. Les tres últimes estan relacionades amb la Hisenda Reial: la Diputació del General era l'encarregada de recaptar els donatius de les Corts al rei, mentre que el Mestre Racional i l'Arxiu del Real es relacionaven amb el Reial Patrimoni.³

En el cas del Regne de València, aquest procés d'afirmació nacional fou encapçalat per les elits locals, especialment el patriciat urbà de la ciutat de València, que s'erigiren en portaveus dels drets del regne i es van proclamar guardianes de les «lleis de la pàtria», que eren la garantia de les seues llibertats i que els monarques havien de jurar complir i fer complir quan començava el seu regnat. El 1393, el rei Joan I, en la provisió per la qual va manar re-

* **Adreça de contacte:** Francesc Torres Faus. Arxiu del Regne de València, passeig de l'Albereda, 22, 46010 València. Tel. +34 676221455. E-mail: torres_frafau@gva.es

construir el dipòsit d'arxiu del Palau del Real de València, com era conegut el palau i l'arxiu, va justificar de manera molt precisa la descentralització política: primer per la gestió de l'administració, ja que les coses separades s'havien de portar separatament —«Cum separatorum separata debeat esse conditio et singulorum nota et distincta negotia ut promixtiis actibus non turbetur»— i, en segon lloc, per qüestions merament polítiques, ja que el Regne de València no depenia de lleis alienes i es regia pels seus furs: «Per se stans, ullius alterius regni vel patrie legibus, foris aut consuetudinibus non subiectam, sed suos habens propios foros regios privilegiaque ac consuetudines quibus donatur et regitur cum Dei auxili atque nostro.»⁴ Uns anys després, quan Jaume Desplà va supervisar les obres de l'arxiu al Palau del Real el 1422, les va justificar «per obs de tenir los furs, pryvilegis e libertats del dit regne, e los actes pertanyents a aquell».

En segon lloc, cal tenir en compte que l'interès dels monarques pels arxius, com afirmava Eugenio Casanova en 1928, es fonamentava en el caràcter patrimonial de la monarquia, en què el poder era concebut com un dret i una propietat del rei.⁵ Els arxius eren un instrument del poder i els documents que conservaven legitimaven l'exercici de la sobirania. Això era independent de la institució encarregada de la seua gestió, bé fora un oficial de la Cancelleria o del Mestre Racional.⁶ A més a més, aquesta concepció patrimonial dels regnes explica que l'administració del regne es confongués amb la del patrimoni reial. Per això, la finalitat principal dels arxius era la seua defensa i, per tant, era necessari organitzar i conservar la documentació de les institucions de la monarquia. En la Corona d'Aragó, el patrimoni reial es va configurar des d'un principi com una part molt important de la hisenda reial. La seua administració corresponia als batles generals i la fiscalització al mestre racional. La seua importància s'explica perquè la Corona d'Aragó va conservar bona part del patrimoni reial, mentre que en altres monarquies, com la Corona de Castella, aquest va ser alienat. I dins de la Corona d'Aragó fou el Regne de València, l'últim que va ser conquistat, el que conservà un volum més elevat de patrimoni reial, ja que els monarques s'ho van reservar. Tot això explica que, des de l'època medieval fins al segle XIX, tots els monarques prestaren molta atenció a la conservació dels arxius relacionats amb el Reial Patrimoni, que van ser els arxius de la Batlia i del Mestre Racional. En el cas del Regne de València, la gran importància del Reial Patrimoni ens serveix per a comprendre el naixement i el desenvolupament de les dues institucions que es van crear l'any 1419. La conseqüència lògica d'aquesta concepció patrimonial dels regnes i de la importància del patrimoni reial era que els arxius, al principi, es consideraren del rei i no del regne, i destinats a la defensa dels interessos patrimonials del monarca, la qual cosa explica la restricció en l'accés i l'ús de la documentació.

Això canviaria a partir del segle XV, ja que el procés de descentralització administrativa va anar acompanyat d'un canvi de consciència del valor dels arxius. Al segle XV

trobem que els arxius deixen de ser exclusius del rei i es converteixen en arxius del regne, ja que també són garanters de drets de terceres persones. Açò ho comprovem en la petició XLI de les Corts de 1417-1418, en la qual per primera vegada se sollicità la creació de l'ofici o institució de Mestre Racional per al Regne de València. Veiem com els braços reial i eclesiàstic recorden que en la delegació de funcions a Berenguer Minguet que va fer Ferran I es va confirmar que els comptes haurien de custodiar-se a València «per tal que pus propinquament e ab menys affanys e despeses, de les dites coses es poguessen haver certificacions e altres avisos necessaris». En les mateixes Corts, la sollicitud de creació d'un arxiu reial a València es va justificar pel profit que suposaria per a la «cosa pública del dit regne e dels habitants de aquell» i es va sollicitar la creació de l'arxiu reial perquè «vós, senyor, com vostres oficials, com encara los habitants del dit regne, pus fàcilment pusquen haver ço que hauran mester de dites coses e actes». Aquestes propostes posteriorment serien recollides en els actes de cort de creació de l'Arxiu del Real i del Mestre Racional del Regne de València de 1419.

Com hem explicat, el desenvolupament del sistema arxivístic de la Corona d'Aragó comença en 1318,⁷ amb la creació de l'Arxiu Reial de Barcelona, el qual és consolidà definitivament el 1346, quan Pere el Cerimoniós va destinar l'escrivà Pere Perseia a l'Arxiu Reial, el va eximir de l'obligació de seguir a la cort, li va encarregar que custodiara la documentació i el va autoritzar a lliurar còpies de documents. Posteriorment, el 1384 es publicaren les primeres ordinacions de l'arxiu.⁸ Però serà al segle XV quan es passe d'un sol arxiu per a tota la Corona d'Aragó a un arxiu en cada regne.

El primer arxiu que es va crear fou l'Arxiu Reial de València. Les primeres notícies de l'existència d'un dipòsit d'arxiu del Mestre Racional al Palau del Real són de 1337, quan es parla de la «casa o archiu del offici del Racional, qui és en lo Real del senyor Rey», on també es conservava l'arxiu de la Batlia. Dos anys després, en 1339, es manà bastir un escriptori i uns bancs per a l'arxiu.⁹ És a dir, dues dècades després de la creació de l'Arxiu Reial de Barcelona ja trobem les primeres notícies de l'existència d'un dipòsit d'arxiu a la ciutat de València. El dipòsit fou creat durant l'estada de Pere el Cerimoniós a València, i fou també en 1338 quan es publicaren les primeres ordinacions del Mestre Racional. Cal tenir en compte que aquests anys era mestre racional un altre valencià, Domènec de Claramunt. Era un arxiu de gestió, i quan la documentació ja no tenia valor administratiu s'enviava a Barcelona.¹⁰ En 1363, l'arxiu fou evacuat a Barcelona a causa de l'atac de les tropes castellanes, però a partir de 1369 el Mestre Racional torna a intervenir els comptes a València. Trenta anys després, en 1393, Joan I manà reconstruir el dipòsit d'arxiu, com hem vist.

Fou Alfons el Magnànim qui va donar el pas per transformar el primitiu dipòsit del Palau del Real en un arxiu gestionat per un arxiver. El primer intent va ser en les Corts de 1417-1418 i va partir d'una petició que van fer els

braços militar i reial. Es tracta de la petició xxxv, en la qual explicaven que el protonotari s'emportava a l'Arxiu Reial de Barcelona els processos de Corts i els processos de la Reial Audiència una vegada conclusos i sentenciats. Els dos braços van demanar que aquesta documentació es conservara a València, a l'Arxiu del Real, i que es redactaren registres independents de la documentació reial referent al Regne de València. La resposta del rei va ser parcial i limitada exclusivament als processos. En les mateixes Corts es va fer una altra petició dels dos braços, el reial i el militar, la petició xli, que va sol·licitar al rei el dipòsit en el mateix arxiu de tota la documentació relativa a les finances del regne i la creació de l'ofici de Mestre Racional del regne. La resposta del rei va ser negativa.

L'Arxiu del Real es va crear definitivament en les Corts de 1419 mitjançant l'aprovació d'un acte de cort del 13 de setembre. L'objectiu del monarca era sol·licitar una ajuda econòmica per fer una expedició a Sardenya i consolidar el domini sobre l'illa. Alfons el Magnànim va presentar la seua proposició el 29 d'agost i les Corts, després d'una primera oposició dels braços a l'expedició, van acabar accedint a concedir-li un préstec de 40.000 florins a canvi d'una sèrie de furs i privilegis per al regne, entre els quals la creació de l'Arxiu Reial i del Mestre Racional del Regne de València. El rei va manar, en primer lloc, als protonotaris, secretaris i escriptors que tots els processos de les Corts, processos de l'Audiència Reial i registres de Cancelleria relatius al Regne de València es dipositaren perpètuament en «el archiu nostre, lo qual tenim dins lo Real de la ciutat». En segon lloc, va ordenar que, de les provisions, les cartes de justícia i de gràcia i qualsevol altra documentació relativa a assumptes del regne o dels seus habitants que emetés la Cancelleria Reial se'n feren llibres i registres separats, els quals es dividirien, al seu torn, segons la matèria, i que haurien de titular-se «Registres del Regne de València». En tercer lloc, va disposar que, de tots els registres, cartes i altres actes fets en el passat, tant de l'Arxiu Reial de Barcelona com dels que estaven en poder dels protonotaris o els secretaris reials, se'n fera còpia a part en registres intitolats també com a registres del Regne de València, a costa del Regne de València, i que es dipositaren també a l'Arxiu del Real. Finalment, i en quart lloc, per l'acte de cort del 19 de setembre pel qual es creava el Mestre Racional del Regne de València, es va prescriure que els seus comptes es conservaren també en l'Arxiu del Real.

El segon arxiu que es va crear fora de Barcelona fou l'Arxiu Reial de Saragossa.¹¹ Hi hagué un primer intent de creació de l'arxiu en les Corts de Saragossa de 1348, la seu del qual hauria de ser el palau reial de l'Aljaferia de Saragossa. En el fur de creació es diu que s'hi haurien de dipositar els registres de cancelleria del Regne d'Aragó i es va manar que els comptes davant del Mestre Racional es reteren en el mateix regne. Aquest fur sembla que no es va complir. Posteriorment, el 1420, es creà el Mestre Racional del Regne d'Aragó i el monarca va manar que el seu arxiu es diposités també al mateix palau. En el cas del Regne d'Aragó, però, es va donar un pas més i en les Corts de Terol de

1427 es creà l'Arxiu del Regne d'Aragó, creació que es renovaria en les Corts de Montsó de 1436. Aquest arxiu es creà en les «Casas del Reino» de Saragossa, la seu de la Diputació General d'Aragó, i s'hi reuniren tots els arxius de les institucions aragoneses. Fins i tot, quan el 1461 es torna a crear l'Arxiu Reial de Saragossa, compartiria la mateixa seu que la resta dels arxius. Veiem que, per primera vegada, es crea un arxiu «nacional» o d'estat, un segle abans que les monarquies europees començaren a crear-los.

Després trobem la creació dels mestres racionals dels regnes insulars. En efecte, el 18 de gener de 1451, Alfons el Magnànim creava el Mestre Racional del Regne de Mallorca i nomenava Gaspar de Pachs,¹² un privilegi que fou confirmat el 25 d'octubre del mateix any. En el privilegi es diu que hom prenia com a model el règim de funcionament del Mestre Racional del Regne de València i en la confirmació posterior li assigna com a seu el castell reial de l'Almudaina de la ciutat de Mallorca, on hauria d'estar l'arxiu de la institució en un lloc «aptum et sufficientem ad id specialiter deputatum habere atque tenere in quo loco sit archivus, ubi libri, quaterni, cautele, apoce et scripture quivisque in dicto officio fiunt seu dantur et restituuntur comode». El Regne de Mallorca mai va tenir un arxiu reial. A partir de 1585 es crea l'Arxiu del Gran i General Consell, però no serà fins al 1851 que es va crear l'Arxiu del Regne de Mallorca a partir de l'anterior, on es transferiren posteriorment els arxius de les institucions forals del dipòsit de l'Almudaina.

Sobre el Regne de Sardenya també tenim notícies molt antigues. Així, comprovem com, el 21 de desembre de 1332, Alfons el Benigne creava el dipòsit d'arxiu del castell de Càller i manava que s'hi dipositaren i s'hi conservaren els fons de l'arxiu del Mestre Racional, de la Governació i de tota la documentació que fora d'interès per a Sardenya. La direcció quedava en mans del lloctinent del mestre racional, Bernat Descoll, que uns anys després redactaria la *Crònica de Pere el Cerimoniós*. Posteriorment, el 13 de maig de 1334, el rei li va donar el caràcter de secret i va manar que ningú, tret del racional o qui ell determinara, entrara en l'arxiu. Per tant, en el cas de Sardenya es fa un pas més, ja que no és dipòsit d'arxiu d'una sola institució, com ho serà sempre l'Arxiu Reial de Barcelona, sinó que comença a aproximar-se als arxius estatals o «nacionals». Ja en el segle xv, Ferran II d'Aragó creava el Mestre Racional del Regne de Sardenya, amb una estructuració semblant a la del Regne de València, nomenava com a mestre racional Berenguer Granell i tres coadjutors, dos ordinaris i un extraordinari, i transformava el primitiu dipòsit del castell de Càller en l'Arxiu Reial de Sardenya.¹³ A l'arxiu s'hauria de conservar la documentació de les institucions sardes. Igual com en el cas del Regne d'Aragó, ens trobem davant d'un arxiu que reuneix la documentació de diferents institucions. La novetat és que l'arxiu restava sota la direcció del mestre racional, el qual delegava la gestió en un coadjutor. Aquest s'encarregaria de custodiar l'arxiu i d'organitzar-lo, respectant la procedència de la documentació. El 1579, al Regne de València,

es donaria una situació semblant, ja que Felip II va agregar l'ofici d'arxiver a una coadjutoria del Mestre Racional.

Per tant, en el segle xv hi hagué un canvi total del sistema arxivístic de la Corona d'Aragó. Així hem pogut veure com a principi del segle xiv hi havia un sol mestre racional per a tota la Corona d'Aragó i un sol arxiu reial. Però al llarg del segle el mestre racional començà a nomenar delegats o portantveus en les distintes capitals. Posteriorment, al llarg del segle xv, aquests acabaren convertint-se en mestres racionals i els primitius dipòsits d'arxius de la institució es convertiren en arxius reials, com ocorregué en els regnes de València, Aragó i Sardènia. Hi hauríem d'afegir els arxius reials dels regnes de Sicília i Nàpols, creats i reglamentats des del segle XIII, el primer vinculat a la Cancelleria Reial i el segon al Mestre Racional. Evidentment, la creació dels nous arxius no agradà a tothom. En concret, un dels arxivers de l'Arxiu Reial de Barcelona, Pere Miquel Carbonell (arxiver entre 1476 i 1517), era partidari de mantenir la unitat del fons documental de la Cancelleria Reial i mostrà el seu rebuig a la creació dels nous arxius, concretament als arxius reials de València i Saragossa, en un dels seus memorials.¹⁴

Tornant al Regne de València, com hem pogut comprovar, a principi del segle xv al Palau del Real hi havia un dipòsit d'arxiu que era conegut com a Arxiu del Real o Arxiu del Mestre Racional,¹⁵ el qual es transformà en 1419 en un arxiu reial.¹⁶ Per a gestionar l'Arxiu del Real, el monarca va nomenar un arxiver el mes de setembre. El primer va ser Jaume Desplà (1419-1423), «scrivà e tenint les claus», un personatge important de la ciutat de València vinculat al patriciat urbà i que va continuar compaginant el seu càrrec amb l'ofici de notari i escrivà. Jaume Desplà va ocupar diversos càrrecs municipals, entre els quals el d'escrivà major de la ciutat, va participar com a escrivà del braç del Regne de València en el Compromís de Casp i com a escrivà del braç reial en les Corts de 1417-1418 i en les de 1419, i des de 1415 era senyor de Massalfassar.¹⁷ El 1422 va vendre a la Generalitat una casa al carrer dels Cavallers perquè tinguera una seu pròpia, que va ser el germen de l'actual Palau de la Generalitat. Alfons el Magnànim el va elegir perquè buscava «certam [...] personam fidelem, expertam atque industrem...». És a dir, va reconèixer la seua lleialtat com a escrivà i la tasca en l'escrivania del Consell, que el 1412 havia decidit la construcció d'un nou arxiu per eixamplar el vell, que era en una habitació adjunta a l'escrivania, «la cambra de les escriptures», segons un testimoni de 1368. Així, el 18 d'abril de 1412, «lo present Consell provehí e ordenà e volch que l'archiu sia fet en la casa de la scrivania per tenir los tresors, ço és, los patrons de furs, privilegis e provisions reials de la ciutat, e los llibres dels consells e altres de la scrivania, per ço que no estiguen a públich perill, axí que y sia fet un sostre, gentilment obrat, de aquella granea e manera que y sia obs e lo fet requerrà». Evidentment, Jaume Desplà, com a responsable de l'escrivania, seria un dels valedors de la reforma, i la seua experiència l'aplicaria després en la creació de l'Arxiu del Real de València.

Els arxivers del segle xv i els segles posteriors seran sempre escrivans o notaris, ja que havien de tenir fe pública per a fer còpies dels documents. A Jaume Desplà el va substituir Joan de Montalbà (1423-1424), al qual va seguir el notari Martí Tolsà (1424-1442), que compaginà el seu treball d'arxiver amb el d'escrivà de la Batlia General. Quan va morir, el substituï interinament durant uns mesos el seu fill, Miquel Tolsà, i després es va nomenar Arnau Castelló (1443-1458), que va rebre el nomenament d'arxiver per a tota la vida. El va seguir el seu fill, també anomenat Arnau Castelló (1459-1476). Amb aquests dos arxivers s'inicià el procés de patrimonialització de l'ofici. En l'últim quart de segle trobem, en primer lloc, Mateu d'Eivissa, que ocupà el càrrec tan sols dos mesos. Després es nomenà Pau Rosell (1476-1486), notari i «scriva de rahó de casa del secretari del senyor Rey, e archivari e tenint les claus de l'Archiu Reyale», càrrec que va compartir amb el de procurador del Patrimoni Reial de la Batlia General. Un dels seus fills, també anomenat Pau Rosell, fou lloctinent del mestre racional. El darrer arxiver del segle xv fou Joan Salat (1486-1518). Ens adonem, doncs, com en la primera meitat del segle xv els arxivers estaven vinculats a la Batlia, mentre que a finals del segle ho estaven al Mestre Racional.¹⁸

La primera transferència de documentació a l'Arxiu del Real es va fer el 1424 i va ser de «totes les escriptures, cartes, títols e actes que eren en l'archiu del dit quondam egregi duch en la dita vila de Gandia», un títol que havia tornat a la Corona després de la defunció del duc de Gandia l'agost de 1422. En l'actualitat, aquest arxiu forma una secció del fons del Mestre Racional. Uns anys després, Alfons el Magnànim va ordenar una segona transferència, amb carta de maig de 1443, perquè es portaren a l'Arxiu del Real de València els registres del Regne de València de la Cancelleria Reial que estigueren en poder del protonotari. Podem veure com els registres es conservaven a la casa de València de Pere Ram i el seu fill Ferrer Ram, tots dos protonotaris, on es van mantenir fins a la mort del segon, el 1449. L'arxiver, Arnau Castelló, els va reclamar a la seua germana, Beatriu Ram, mare de Joan Ram Escrivà, que va ser nomenat mestre racional el 1479 i amb el qual va començar una saga familiar que ocuparia l'ofici durant dos segles. Per això va fer un inventari de la documentació el notari Pau Rosell, que ocuparia el càrrec d'arxiver el 1476, i actualment es pot veure que són els primers registres del fons de la Reial Cancelleria. Finalment, el maig de 1449, la documentació es va transferir a l'arxiu.

En aquest segle es van fer dues recopilacions documentals per a conèixer els títols i les alienacions del Reial Patrimoni a càrrec de la Batlia General. La primera, que va ordenar Joan Mercader, batle general, entorn de 1420, està relacionada amb el manament de l'acte de cort de 1419 en què s'acordà que es feren còpies dels documents relatius al Regne de València en l'Arxiu Reial de Barcelona, i consta de quatre volums, més un altre de recopilat al segle XVIII per l'arxiver de la Batlia. Posteriorment, Ferran II, el 1494, va manar fer una altra recopilació de les

jurisdiccions hipotecades o alienades per reintegrar-les al Reial Patrimoni. Són tres volums denominats *Jurisdiccions de certs barons*.¹⁹

A principis del segle XVI, l'Arxiu del Real era encara petit, però important. Podem estimar el seu volum de documentació en mig miler de llibres i uns dos-cents lligalls. En començar el segle, en 1506, es crea una nova institució, la Reial Audiència, la documentació de la qual també s'havia de dipositar a l'Arxiu del Real, tal com havia previst el fur de 1419. Amb el pas del temps es convertiria en el principal fons de l'Arxiu durant l'època foral.

Durant aquest segle, el càrrec d'arxiver va estar en mans de dues famílies, la família Salat i els Maiques d'Ares. A principi del segle trobem Joan Salat, que continuà d'arxiver fins al 1518, en què va ser substituït pel seu fill, Joan Dionís Salat (1518-1533). A partir d'aquest any trobem una altra família, els Maiques d'Ares, cavallers, que van tenir el càrrec durant setanta-sis anys. El primer va ser Pere Maiques d'Ares, ciutadà i notari (1533-1543), que també fou batle de Vila-real i tresorer del duc de Calàbria, i que el 1542 obtingué el privilegi de cavaller. El va succeir el seu fill, Francesc Joan Maiques d'Ares (1543-1604), durant la minoria d'edat del qual el substituï Galcerà Pérez, notari (1543-1553). Després trobem el seu net, Baltasar Maiques d'Ares (1604-1609). Aquests dos últims foren inclosos com a insaculats per l'estament militar en la bossa corresponent per a poder ser elegits per als oficis de la Diputació del General.

Ens adonem que hi ha una preocupació contínua dels arxivers, les Corts i el monarca perquè es transferira tota la documentació a l'arxiu. Així, els braços valencians van presentar diferents propostes en les Corts per a la conservació de la documentació en l'Arxiu del Real que creiem que van promoure els Maiques d'Ares. La primera a les Corts de Montsó de 1537, en què es va aprovar un fur que manava que els comptes del Mestre Racional que ja estaven definits es transferiren a l'Arxiu del Real al cap de sis mesos, i els registres de la Reial Audiència al cap de dos anys. Posteriorment, en les Corts de Montsó de 1542 es va publicar un altre fur que ordenava que els registres de sentències i altres actes que eren als arxius de Saragossa i Barcelona es reintegraren a l'Arxiu del Real. Uns anys després, Francesc Joan Maiques d'Ares, en una relació enviada a Felip II, li explicava que feia molts anys que no es transferia la documentació a l'Arxiu i continuaven sense complir-se els furs de les Corts de 1537 i 1542. Això feu que el monarca, per Reial Provisió del 30 de novembre de 1561 dirigida al regent de la Reial Audiència, manés que tota la documentació de la Reial Audiència, del Mestre Racional i dels escrivans de manament de la Cancelleria que no tinguera valor administratiu es transferira a l'Arxiu del Real, i que el regent fera visites d'inspecció regulars a l'Arxiu. Fins i tot es recordava el termini per a transferir la documentació d'acord amb el fur de 1537, però «tomando del ápochas y recaudos bastantes de como se le han entregado y están en el dicho Archivo, porque estén allí conservados y guardados a gran recaudo». Finalment,

en les Corts de 1564, a petició dels tres braços, s'aprovà un fur per a regular la consulta de la documentació dels arxius i evitar abusos, i que «los dits llibres y registres de dites Corts nos puguen veure, ni regonèixer, sino en presència y assistència del scrivà de la Cort respectivament o de altra persona diptadora per lo dit scrivà». Uns anys després, el 14 de desembre de 1570, Francesc Joan Maiques d'Ares va aconseguir de nou que Felip II signés una provisió reial que recordava l'obligació de complir els furs anteriors. Al cap de pocs mesos, a principi de 1571, es va desplaçar a Saragossa i Barcelona per recollir els registres de la Cancelleria referents al Regne de València que hi havia als arxius reials d'aquestes dues ciutats.

Un altre tema important que cal destacar al segle XVI són les visites de residència i les repercussions que van tenir en l'organització dels arxius valencians.²⁰ Aquestes visites tenien com a finalitat el control de la gestió i l'administració dels oficials reials i municipals. En primer lloc, tenim la del llicenciat Pedro de Lagasca a la Governació General, que va tenir com a conseqüència la publicació, el 1545, d'unes ordenances per al funcionament del seu arxiu. La finalitat era millorar l'organització i la conservació de la documentació i controlar l'eixida i l'entrada dels processos i els expedients per a evitar-ne la pèrdua. Uns anys després, com a conseqüència d'una altra visita de residència que va fer Miquel Puig, bisbe d'Elna, el 1549, es va processar Baltasar Martínez, escrivà de la cort del Justícia Criminal de la ciutat de València, en constatar el mal estat de conservació de l'arxiu del Justícia Criminal i que s'havien venut documents antics com a paper a especiers i coeters. El jutge, però, va restituir a l'arxiu la documentació que es va recuperar. El mateix jutge també va visitar la Batlia General i la Junta del Reial Patrimoni va acordar, en sessió del 17 de maig de 1550, buscar una seu per a la Batlia General i el seu arxiu. Fins llavors, la seu havia sigut itinerant i se situava normalment a la mateixa casa dels batles. L'acord ens diu que en «totes les altres corts e tribunals de la present ciutat [...] es té casa pròpia», per la qual cosa proposen que es compre la casa en «la qual de present es té la cort i scrivania de la dita Batlia General, ús i exercici d'aquella, la qual és situada en la plaça vulgarment dita de la Seu y de les Corts de la present ciutat» i se'n paguen 15.000 sous. Des de llavors i fins al segle XIX, la seu va ser a l'actual Palau de la Batlia, a la plaça de Manises. Posteriorment, el 30 de juliol de 1556, es va nomenar el primer arxiver, Andreu Honorat Pineda, notari i procurador del patrimoni reial de la Batlia, i en el mateix nomenament es va acordar que en el futur l'ofici d'arxiver de la Batlia l'exerciria el procurador patrimonial.

A la segona meitat del segle XVI va haver-hi un conflicte molt greu entre el mestre racional i l'arxiver que va acabar amb l'agregació de l'ofici d'arxiver a una coadjutoria del Mestre Racional. Cal tenir en compte que durant el segle XV l'arxiver i el mestre racional compartiren despatx. L'origen del problema, però, va ser el trasllat de la seu de la institució del Mestre Racional, autoritzat per Ferran II el 1479, del Palau del Real a la casa particular de

Joan Ram Escrivà. El problema era la custòdia de la documentació i la seua eixida i entrada de l'arxiu, la qual cosa provocava nombrosos malentesos entre les dues institucions.

El 1564, Felip II va nomenar dos jutges visitadors, el doctor mossèn Pedro Clavero i Joan Antoni d'Ancora, per a fer una visita de residència al Reial Patrimoni valencià. Els jutges van proposar que es donés una clau de l'arxiu i dels armaris al mestre racional. Però l'arxiver va continuar negant-se a lliurar la documentació al mestre racional, per la qual cosa aquest el va denunciar diverses vegades i, fins i tot, va ordenar detenir-lo. L'arxiver al·legava que, segons el fur de les Corts de 1537, els comptes havien de ser a l'arxiu, per la qual cosa s'havien de revisar allí, mentre que el mestre racional volia revisar-los a sa casa. Per un informe de juliol de 1570 del mestre racional sabem que el tema s'havia judicialitzat. Segons el mestre racional, el seu càrrec era de rang superior al de l'arxiver, i l'arxiu era «en el mismo lugar y aposento donde los años passados se exercía el officio de Maestre Racional, y donde mis predecesores y yo havemos tomado la possessión deste officio, y en armarios de los quales yo tengo llave». El problema era que l'arxiver no sempre era al seu lloc de treball, per la qual cosa era molt difícil revisar els comptes a l'arxiu. En un altre informe posterior comentava que l'arxiver li havia reclamat judicialment que retornara a l'arxiu tota la documentació que conservava a sa casa, i li deia que si volia consultar la documentació havia d'acudir a l'arxiu dos dies a la setmana. Segons el mestre racional, quan el seu despatx era a l'arxiu del Palau del Reial no hi havia cap problema, però quan Ferran II va autoritzar el seu besavi «para tener officio en su casa» es van traure de l'arxiu els comptes que s'havien d'examinar i altres de més antics que contenien antecedents. Finalment, denunciava que l'arxiver sí que permetia la consulta de la documentació a terceres persones sense autorització, ja que treia profit personal de buscar la informació i traure'n còpies.

El conflicte comença a resoldre's el juny de 1572, quan Felip II va ordenar al mestre racional que tornés a l'antiga seu del Palau del Real i al mateix temps va incrementar el salari dels coadjutors a 150 lliures anuals. El mestre racional no va voler compartir despatx amb l'arxiver i va sol·licitar que li habilitaren una sala contigua a l'arxiu per a dues oficines. Set anys després va prendre una altra decisió dràstica, i per un privilegi del 6 de juliol de 1579 manà que s'agregués l'ofici d'arxiver a una coadjutoria del Mestre Racional, la qual cosa suposava que estava directament a les ordres del mestre racional, però es va incrementar el seu salari de 87 a 150 lliures anuals. L'arxiver no hi va estar d'acord i uns anys després, el 1595, Francesc Joan Maiques d'Ares va sol·licitar dos privilegis per a dos fills seus: un de coadjutor i un altre d'arxiver, a fi de tornar a separar els dos oficis. El mestre racional va recordar al rei que el 1579 havia reunit els dos oficis i que no es podien separar, la qual cosa va ratificar de nou el monarca.

Al segle XVI es feu una nova recopilació de documentació referent al Reial Patrimoni, però a Barcelona. Per

aquest motiu, Felip II, el 1580, envià Gaspar Gil Polo, lloctinent de mestre racional de València, per a participar en la comissió per a fer un inventari general dels béns i els drets del Reial Patrimoni de la Corona d'Aragó, que es va concretar en els nou volums del *Liber patrimonii regii*, també conegut com a *Mulasses*, que es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, un dels quals està dedicat al Regne de València.²¹

La Diputació del General tenia el seu propi arxiu. En 1481, els diputats decidiren bastir una sala per a aquest menester al costat de l'escrivania. Posteriorment, entre 1579 i 1583, es bastiren cinquanta-dos armaris en una nova cambra dalt de la Sala Nova on s'instal·là definitivament l'arxiu.²² Fou a final del segle XVI, a les Corts de 1585, quan es va crear l'ofici d'arxiver de la Diputació del General, a petició dels tres estaments, per tal «que los actes, scriptures, cartes reals e altres papers respectats als negocis de dits estaments estiguen ben custodits y guardats». L'objectiu era la conservació i l'organització de la documentació per al «bé comú de tot lo dit regne» i posar-la a la disposició de totes les persones interessades en els negocis de la Generalitat. Al principi, l'ofici era compartit amb el de secretari dels tres estaments, però a partir de 1605 es van separar els dos oficis.

En el segle XVII trobem quatre famílies d'arxiviers (Maiques d'Ares, Irles, Ibàñez i Cabrera), a més d'altres de solts. Així, després de la mort de Francesc Joan Maiques d'Ares el 1604, el va succeir el seu fill Baltasar Maiques d'Ares (1604-1609). En finir aquest, es nomenà arxiver Pere Sanç, senyor de Benimeixís, que va exercir el seu càrrec fins al 1641. El va substituir el 1642 Vicent Irles, cavaller, que a penes va estar en el càrrec dos anys i va ser substituït pel seu fill, també anomenat Vicent Irles, que tenia sis anys. Durant la seua minoria d'edat, el càrrec el van ocupar interinament diferents persones fins que en va prendre possessió; foren Antoni Garcia de Padilla (1644-1647), Rafael Darder (1647-1653) i Francesc Ladrón de Vilanova (1653-1655). Després, el càrrec va estar vacant fins al 1660, en què l'ocupà Vicent Irles fins al 1668. A continuació trobem Josep Lluís Ibàñez Bertran (1668-1677) i Jaume Vives de Banyatos (1677-1681), aquest en nom de la filla del primer, Vicenta Ibàñez Sarsuela.²³ El juliol del mateix any es va nomenar com a coadjutor i arxiver Carles Gil de Cabrera (1681-1690), a qui va substituir el seu fill, Josep Gil de Cabrera (1690-1693). En els últims anys del segle XVII, el títol d'arxiver no es va concedir a cap coadjutor, encara que, de fet, el va continuar exercint el seu substitut, Josep Miquel Blasco (1693-1706). L'últim arxiver de l'època foral va ser Pere Vallterra Blanes, que el 10 de gener de 1707 va ser nomenat per l'arxiduc Carles mestre racional i arxiver, amb la qual cosa acumulava els dos càrrecs. Però, el juny del mateix any, Felip V va abolir els furs del Regne de València i posteriorment va nomenar un nou arxiver.

Al segle XVII, els arxiviers continuaren reclamant que la documentació es remetera a l'arxiu. Així, el 31 de gener de 1612, Diego Clavero, vicecanceller del Consell Suprem

d'Aragó, aplicant una pragmàtica del 4 de juny de 1597, va manar als escrivans corresponents que es remeteren «los registros de partes y officio que estuvieren llenos y procesos sentenciados y declarados de diez años atrás que no tienen supplicación, ni dependencia de otro, a los archivos de Aragón, Valencia y Cataluña respectivamente, según que a cada uno dellos tocare». En el cas dels processos referents al Regne de València, manava que «juntándolos con sus primitivos los pongan por inventario y entreguen a don Pedro Sans de Benimexis, archivero en él, y den asimismo otro traslado del dicho inventario a Domingo Ortiz, secretario de su magestad, para que le guarde y aya dellos la memoria y razón, quedándose con otro en su poder. Y apercibóseles que no lo cumpliendo se mandará executar a costa del que fuere teniente». És a dir, no només ordenava que es transferiren els processos que tingueren sentenciats de més de deu anys, sinó que es fera l'inventari corresponent en què s'identificara i es descriguera cada procés i que se'n feren dues còpies, una que seria a Madrid, a la seu del Consell Suprem d'Aragó, i una altra a València.

Uns anys després, el 17 d'agost de 1628, Pere Sanç va tornar a reclamar, d'acord amb els furs que van aprovar les Corts, a tots els escrivans de la Reial Audiència, o als seus successors, els processos de més de deu anys que tenien sentenciats i que conservaven a sa casa. Els havien reclamat diversos regents de la Reial Audiència i l'arxiver Francesc Joan Maiques d'Ares, però no es remetien perquè «la causa es que cada uno de los scrivanos tiene archivo en su casa de los procesos que ha sido escrivano, él y sus preceçores a quien en suçeder, y sacan el provecho que pueden, y desto nace perderse muchos procesos».

En aquest segle es van aprovar les ordenances de l'Arxiu de la Reial Audiència, el 15 de juliol de 1637.²⁴ El problema era que, com es pot llegir en el preàmbul, «de no archivarse los procesos de la Real Audiencia del nuestro Reyno de Valencia, assí civiles como criminales, se siguen muchos inconvenientes y daños al bien público y a particulares de los mesmos interesados». Per a resoldre'l es van publicar nombroses ordres reials al llarg del segle XVI i principi del XVII, però fins aleshores no s'havia aconseguit que els escrivans transferiren els processos a l'Arxiu del Real. La raó era que molts magistrats no volien treballar al Palau del Real i tenien la seua audiència a sa casa dins de les muralles de la ciutat. Això provocava que molts processos estigueren fora de l'arxiu i l'arxiver els reclamava contínuament. Les ordenances preveien, en primer lloc, que tots els processos civils sentenciats definitivament i executats es transferiren a l'arxiu en el termini d'un mes després de la publicació de la pragmàtica, i que l'arxiver havia de portar un llibre índex per abecedari per poder localitzar-los més fàcilment. En el cas dels processos que estaven suspesos més de deu anys, també s'havien de transferir a l'arxiu, en què haurien de guardar-se fins que una de les parts decidira continuar-los. En aquest cas, l'arxiver hauria de tornar a lliurar el procés a l'escrivà corres-

ponent per a continuar-ne la instrucció. En els dos casos els arxivers havien de facilitar l'extracció de còpies dels processos, o de documents inclosos en aquests, a les parts interessades.

Els escrivans haurien de transferir, cada quatre anys, des de Pasqua de Resurrecció fins a la Pasqua de l'Esperit Sant, els processos sentenciats o suspesos a l'arxiver reial. Així mateix, cada quatre anys, el virrei nomenaria un o més jutges de la Reial Audiència perquè feren una visita d'inspecció a les escrivanies i comprovaren que s'havia fet correctament la transferència dels processos. Les ordenances també preveien que els processos criminals sentenciats definitivament i executats s'haurien de transferir en el termini d'un any al «cabo de tabla de la Real Audiencia criminal», seguint el mateix criteri que en el cas dels processos civils, i s'havia de portar un llibre índex per abecedari.²⁵ Aquest és l'origen dels índexs de la Reial Audiència de l'època foral que es troben a l'Arxiu del Regne i de l'índex dels processos de Madrid, que són els que sentencià el Consell Suprem d'Aragó. Aquests índexs encara s'utilitzen actualment i s'organitzen alfabèticament pel nom del primer litigant, i dins de cada lletra s'ordenen cronològicament. Al final de cada inscripció registral hi ha una breu descripció del litigi: demanda, ferma de dret, venda, apellació, etc.

El 1646 es van fer unes obres de reforma molt importants al Palau del Real, consistents a construir una nova escala, la qual cosa va afectar les dues estances de l'arxiu. Això va obligar a buscar una nova seu per a l'arxiu, per la qual cosa el 21 de juny de 1646 la Junta Patrimonial va manar fer un informe «de lo que costarà el desfer y tornar a fer y acomodar los almaris y estans que y a en lo Archiu», amb la finalitat de col·locar-los en el nou arxiu. Es parla de quatre armaris nous, d'un altre de vell «que està encaxat en la paret del arxiu» i de «la estantada del segon arxiu». Es va fer la inspecció corresponent, a la qual va assistir l'arxiver, llavors Antoni Garcia de Padilla, i es va presentar l'informe preceptiu. L'endemà passat, el 23 de juny, la Junta Patrimonial va acordar: «Vista dita visura y relació y certificatòria al peu de Antoni de Padilla, altre dels coajutors del offici de Mestre Racional, provehex y delleberà que, en primer lloch, se enblanquine tot lo argiu nou; y después de enblanquinat se passen tots los armaris y estants y se acomoden en los puestos més convinentes, tornans-los en la forma que staven, tot alló que per raó de traure's serà forsós desfer.» Juntament amb les obres veiem que també se succeeixen les ordres per a organitzar la documentació de l'arxiu. El 1660, el monarca, per Reial Pragmàtica del 13 de maig destinada a millorar l'administració de la Reial Hisenda, va manar inventariar la documentació de l'Arxiu del Real i l'Arxiu de la Batlia, i que dels inventaris restés una còpia en l'ofici del Mestre Racional. Posteriorment, el 1686, es va tornar a ordenar a Carles Gil de Cabrera que organitzés l'arxiu.

El segle XVIII va suposar la introducció de canvis importants als arxius valencians. En primer lloc, amb la publicació del Decret de Nova Planta del 25 de juny de 1707,

van desaparèixer totes les institucions forals valencianes i se'n van implantar unes altres d'origen castellà. Això, evidentment, va tenir el seu reflex en els arxius. El nou monarca, Felip V, va mostrar des d'un principi molt d'interès per l'Arxiu del Real i, sobretot, per l'Arxiu de la Batlia, ja que allí es conservava la documentació referent al Reial Patrimoni, una font d'ingressos molt important per a la Corona. Aquest interès explica que molt prompte, el desembre de 1708, es nomenara un nou arxiver, Francesc Vicente Royo, i se li va premiar la fidelitat a la causa borbònica tenint en compte que «antecedentemente havia servido el empleo de Procurador Patrimonial en aquella ciudad y reyno, y cabo de tablas de los derechos reales de peage y quema», per la qual cosa coneixia molt bé la documentació relacionada amb el tema del Reial Patrimoni. L'encapçalament del nomenament delata els interessos del monarca: «archivero del Real Patrimonio de Valencia». El 8 de setembre de 1712, el rei va nomenar com a arxiver el seu fill, Lluís Vicente Royo, advocat dels reials consells, que treballà com a arxiver fins al 1752. El va substituir de manera interina Pere Lluís Sánchez, arxiver municipal de València, fins que, el 1758, es va nomenar un nou arxiver, Francesc Navarro, advocat, regidor de l'Ajuntament de València i un dels promotors de la creació de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.

Una preocupació constant van ser els arxius de les institucions forals suprimides, ja que es trobaven en diferents seus i era molt difícil gestionar-los i conservar-los. El primer intent de reunir els arxius va ser el 1716, quan es va crear l'Arxiu General, gràcies a un memorial que va enviar Lluís Vicente Royo. Felip V, per Reial Ordre del 19 de maig de 1716, va manar que «en la ciudad de Valencia haya solo un Archivo General que comprehenda todos los papeles de mi Real Patrimonio, los de la Chanzillería y Superintendencia, en el qual no solo han de estar los papeles antiguos sino los modernos como se vayan creando». Amb això, l'Arxiu del Real i el de la Batlia es reunien per primera vegada. La resta dels arxius van continuar gestionant-se a part. De fet, sabem que fins al 1758 el sistema arxivístic de la ciutat de València va presentar el mateix esquema que havia tingut durant l'època foral: l'Arxiu del Real i l'Arxiu de la Batlia i el Reial Patrimoni, els dos a càrrec de l'arxiver general des de 1716; l'arxiu de la Governació i l'arxiu dels justícies de la ciutat de València, tots dos també dirigits per un mateix arxiver; l'arxiu de la Generalitat amb un arxiver propi; l'arxiu de la Casa de la Ciutat, també amb un arxiver propi, i l'arxiu del canceller o el tribunal de contencions o competències, a càrrec de l'escrivà mateix de la institució.²⁶

Una altra notícia sobre els arxius valencians en aquests anys és el trasllat, el 1750, de la Reial Audiència des del Palau del Real fins al de la Generalitat, on es transferí també la seua documentació del segle XVIII. Les raons que va manifestar el seu promotor, el magistrat Vicent Borrull, foren que la institució havia de ser al centre de la ciutat, junt amb les institucions de govern, civils i eclesiàstiques, i de l'Administració de Justícia de la ciutat i Regne de Va-

lència, i dels arxius i les presons, la qual cosa facilitaria el seu treball.

Un any abans, el 1749, la Secretaria d'Estat va crear una comissió d'arxius per pressionar Roma en el tema de les regalies i recaptar informació sobre els arxius espanyols. El seu coordinador va ser el jesuïta Andrés Marcos Burriel i, en un primer moment, va proposar com a comissionats en el Regne de València els germans Mayans, però Gregori Mayans va declinar l'oferta. Va haver de buscar un nou comissionat, l'aragonès Miguel Eugenio Muñoz, oïdor de la Reial Audiència de València. Aquest va proposar en els seus informes, seguint el model de l'Arxiu del Regne d'Aragó, reunir els arxius de les institucions forals en un mateix edifici i va aconsellar com a seus el Palau de la Generalitat, com a Saragossa, o la Llotja de Mercaders. Una idea semblant va proposar el 1751 Javier de Garma Durán, arxiver de l'Arxiu Reial de Barcelona, però per a reunir allí tots els arxius de les institucions de l'antiga Corona d'Aragó, argumentant que el seu arxiu era el que més fons conservava. Evidentment, aquest era un tema important per als territoris de l'antiga Corona d'Aragó, ja que les seues institucions havien estat suprimides i calia conservar-ne els arxius. En el cas del Regne d'Aragó, no hi havia problema, perquè tots els arxius estaven units a la Diputació del General, però a Catalunya i el Regne de València això no ocorria, i per això trobem aquestes propostes.

Les repercussions dels treballs de la Comissió d'Arxius van ser importants. Per exemple, el 1754, els arxius van deixar de dependre de la Secretaria d'Hisenda i van passar a fer-ho de la Secretaria d'Estat. El 7 de febrer de 1754 es va aprovar un nou reglament per a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ja amb aquesta denominació. En el cas del Regne de València, el rei Ferran VI, aprofitant el nomenament d'un nou arxiver, Francesc Navarro, va publicar el Reial Decret del 20 de juliol de 1758, en què s'especificava: «Por quanto los archivos del Real, de la Baylía General, de la Corte del Justicia Civil, de la Diputacion, de la Governacion y el de los Trescientos Sueldos en Valencia, han sido manejados y tratados con tan poco cuidado que han ocasionado la maior confucion y desorden en su colocacion, con imponderable perjuicio de quantos tienen necesidad de los documentos y escrituras que deven parar en dichos archivos [...] he considerado conveniente unirlos y colocarlos todos en un solo edificio, con todas las precauciones que aseguran su conservacion y en el método y orden más claro, para que se encuentre con más promptitud el instrumento que se solicite.» A partir de 1758, per tant, els sis arxius van passar a dependre d'un sol arxiver. Faltava buscar la seu per a l'Arxiu General. Els treballs del comissionat Miguel Eugenio Muñoz també van tenir altres repercussions importants, com la informació que va recopilar sobre els arxius valencians en general i la recuperació de més de 20.000 processos i documents que havien sigut robats i la seua restitució als arxius corresponents de la ciutat de València.

Francesc Navarro va morir el 1769 i l'any següent es donà el tercer pas per a la creació de l'Arxiu General de

València, que va ser la publicació de la Reial Ordre del 20 de febrer de 1770. S'hi resolien diferents conflictes dels arxius valencians: es nomenava nou arxiver Ignacio Latre; es va nomenar un jutge conservador o superintendent d'arxius, seguint l'exemple del reglament de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de 1754, que havia de ser el regent o un ministre de la Reial Audiència, tal com havia ocorregut diverses vegades des del segle XVI; es creava una plantilla per a l'arxiu composta per un arxiver i quatre oficials, i s'assignava per a edifici de l'Arxiu General l'antiga Casa Professa dels Jesuïtes, amb la finalitat de reunir els sis arxius en un sol local. En el cas de l'edifici, manava que els arxius es reuniren al local de l'antiga biblioteca, que es feren les obres necessàries i «armarios, estantes, mesas, cajones, y demás necesario». També es va buscar el finançament per a les obres d'adequació de l'edifici i es va ordenar que els diners sobrants es destinaren a «hacer copiar de buena letra los instrumentos más maltratados, y en formar índices de los existentes y de los que vayan entrando».

A Ignació Latre (1770-1783), amic personal de Gregori Mayans, el va substituir com a arxiver interí Francesc Miquel de Val (1783-1790), secretari del capità general, i l'últim arxiver del segle XVIII va ser Josep San Román (1790-1798), un militar valencià retirat. Per Reial Ordre del 4 de juny de 1791, la plantilla de l'arxiu es va reduir a la meitat, i la formaven l'arxiver, dos oficials —Manuel i Joan Castany— i un subaltern. El tema de la seua definitiva encara va tardar quasi dos segles a resoldre's. El problema era que la Casa Professa no reunia bones condicions per a albergar l'arxiu i, a més, en reclamaven l'ús altres institucions eclesiàstiques, estatals i municipals. Com en l'època foral, la preocupació pel Reial Patrimoni va continuar sent un tema prioritari, i això explica que a finals del segle XVIII i principis del XIX es publicaren diverses obres de recopilació legislativa sobre el tema.²⁷

El segle XIX va començar amb un nou arxiver, Pere Blasco Conca (1798-1827), advocat dels reials consells, nebot de Vicent Blasco García, rector de la Universitat de València entre 1784 i 1813, i cunyat de Joan Baptista Muñoz, fundador de l'Arxiu d'Índies a Sevilla. El va seguir Jorge García Martín (1828-1854), l'últim arxiver nomenat durant l'antic règim, que ens ha deixat una excel·lent memòria descriptiva de l'Arxiu General redactada el 1835. A continuació, trobem Esteban del Río y García de Soto (1854-1856), Víctor Planté Vial (1856-1861) i Miguel Velasco Santos (1861-1883), el primer arxiver del Cos Facultatiu de l'Arxiu General de València. Personatge polifacètic, participà en la Renaixença valenciana, publicà nombrosos treballs, entre els quals *Reseña histórica de la Universidad de Valencia* el 1868, i arribà a ser president de l'Ateneo Científico, Literario y Artístico de València. El 1883 va passar a exercir el càrrec de director de l'Arxiu General Central d'Alcalá de Henares fins a la seua defunció el 1897. El van seguir en el càrrec Joaquim Casañ Alegre (1885-1896) i José Luis Albalade Ayora (1896-1899).

Com sempre, la principal preocupació era l'organització i la conservació dels arxius, aleshores encara dispersos. Per això, l'abril de 1805, Pere Blasco va sol·licitar ajuda per a organitzar els arxius valencians. L'any anterior, l'11 d'octubre de 1804, José Canga-Argüelles havia sigut nomenat comptador de l'exèrcit amb la finalitat de recuperar i reformar el Reial Patrimoni valencià. La Secretaria d'Estat va aprofitar la circumstància i el va nomenar comissari per a supervisar els treballs d'organització. Cal tenir en compte que des de 1711 el comptador de l'exèrcit, sota les ordres de l'intendent, era l'encarregat del Reial Patrimoni, ja que va assumir les funcions de l'antiga Batllia i del Mestre Racional. José Canga-Argüelles no solament va vigilar el treball dels arxivers, sinó que va consultar nombrosos documents que utilitzaria posteriorment en les seues obres sobre la hisenda espanyola.

Pocs anys després va començar la guerra contra els francesos, la qual cosa va propiciar l'enderrocament del Palau del Real el 1810 i va comportar el trasllat de l'Arxiu del Real dins de les muralles de la ciutat de València, a l'antiga Casa Professa dels Jesuïtes, llavors Seminari de Sant Tomàs. La proposta va partir de l'arxiver Pere Blasco, que el 30 de desembre de 1809 ho va proposar a la Junta Superior d'Observació i Defensa de València per evitar-ne la desaparició. El trasllat es va fer entre l'11 i el 14 de març i es van necessitar un total de cinquanta-un viatges, i les despeses es van pagar amb els diners de les «generalitats», que encara es continuaven cobrant parcialment. La segona fase del trasllat va començar el 2 d'agost del mateix any i va consistir en la «composició del Archivo de la Compañía y colocación de los estantes del Palacio del Real», un treball que havien fet «los maestros arquitecto, carpintero y cerrajero». Aquests treballs van continuar de manera intermitent fins al 27 de gener de 1811. Quedava per fer l'arreglament de la documentació.

Sobre l'arreglament de l'arxiu, sospitem que l'arxiver va demanar ajuda a les Corts, ja que en novembre de 1813 envià una representació sobre arxius. En aquestes mateixes dates es reuní una comissió per estudiar la creació d'un Archivo General de la Nación on es dipositarien tots els arxius dels diferents regnes de la monarquia seguint els criteris de l'època. Uns anys després, en 1821, Pròsper de Bofarull, sota el pseudònim Fèlix Fluralbo, escrigué un fullet blasfant aquest projecte.²⁸ Entretant, el juliol de 1815, el Govern va nomenar un superintendent per a supervisar els treballs d'organització de l'arxiu, el jurista Francesc Xavier Borrull Vilanova (1745-1838), un personatge polifacètic que fou diputat a les Corts de Cadis. De tarannà conservador i foralista, defensà fermament la personalitat i la unitat territorial del Regne de València. Borrull havia presentat un projecte d'arreglament de l'arxiu i els treballs es van encarregar a l'oficial segon, Domènec Casanys, i es van prolongar fins al 1830. De tots ells, Borrull en va donar compte trimestralment a la Secretaria d'Estat, i fins i tot pagà nombroses despeses de la seua pròpia butxaca. En total, envià cinquanta-vuit informes fins a 1830 i donà prioritat a la documentació de tipus ju-

dicial, ja que el primer que organitzaren foren les sentències i els processos de la Reial Audiència foral. Jorge García ens diu, en la seua memòria, que després de 1830 va decidir reorganitzar l'arxiu de la Reial Audiència segons els inventaris del segle XVII, ja que «era más breve, económico y útil el que los procesos que quedaron sin arreglar se colocasen bajo el mismo sistema que los espresaba el índice antiguo». També ens diu que no hi havia cap índex dels arxius de la Governació, la Generalitat, del Justícia Civil i del de Tres-cents sous.

Acabada la guerra, el 1814 hi va haver canvis importants al Reial Patrimoni. Per Reial Ordre del 23 de novembre de 1814 es van separar tots els rams del Reial Patrimoni de la Reial Hisenda. El 1815 es va crear de nova planta una batlia general de València, dependent del Majordom Major de la Casa Reial, per a l'administració del Reial Patrimoni. Això va suposar que uns anys després, per Reial Ordre del 12 de gener de 1828, se separara de nou l'arxiu de la Batlia de l'Arxiu General de València i, fins i tot, un dels arxivers va passar a formar part de la plantilla de la Batlia. El mateix va ocórrer a Catalunya, però allí les circumstàncies arxivístiques foren diferents i es creà l'Arxiu del Reial Patrimoni, que reuní els antics arxius de la Batlia, el Mestre Racional i la Intendència del segle XVIII.²⁹

Un altre fet important va passar el 1815, acabat de traslladar l'arxiu a la Casa Professa, quan es va publicar el Reial Decret del 22 de maig que restaurava la Companyia de Jesús a Espanya, la qual cosa va suposar que els jesuïtes podien reclamar l'edifici. Això va provocar un problema greu de recerca d'una nova seu per a l'arxiu que tardaria segle i mig a resoldre's. A partir de llavors, i de manera recurrent, trobem moltes peticions dels jesuïtes per a recuperar la Casa Professa.

Pel que fa a la plantilla de l'arxiu, veiem que el 1835 continuava sent la mateixa que a final del segle XVIII: un arxiver, dos oficials i un porter.³⁰ Durant el segle XIX, l'edifici de la Casa Professa va tenir diversos usos simultanis. Després de 1835 s'hi van instal·lar el Govern Civil i la Diputació, fins que el 1864 es van traslladar al Palau del Temple. L'Audiència Territorial de València també va utilitzar una part de l'edifici per a arxiu i s'hi van instal·lar tres jutjats, fins que per l'estat ruïnós de l'edificació es van traslladar al Palau de la Batlia. Posteriorment, el 21 de setembre de 1872, se'n va cedir interinament una part a l'Ajuntament de València per a asil.

En aquestes circumstàncies, el 1843, el governador polític va reprendre de nou el tema de la reunió de tots els arxius a la Casa Professa. El primer a fer-ho va ser l'arxiu de la Generalitat el 1845. Posteriorment, davant de l'estat ruïnós dels edificis de la Casa de la Ciutat i de l'antiga Governació, el 1859 i 1861 s'hi van traslladar, sota la direcció de Victor Planté, els arxius dels justícies de la ciutat de València i el de la Governació. El 1868, Miguel Velasco Santos va aconseguir que la Junta Superior Revolucionària retornara a l'Arxiu General l'Arxiu de la Batlia, gràcies a la col·laboració del rector de la Universitat de València, Eduardo Pérez Pujol, salmantí com ell. El batle va protes-

tar i va aconseguir, el 1871, que l'arxiver retornara les claus de l'arxiu al cap econòmic de la província. Finalment, l'Arxiu de la Batlia va passar a l'Arxiu General el 1883.

Un altre fons important que ingressà a partir del segle XIX fou el de protocols notariais. Els notaris, d'acord amb els furs i les diferents disposicions dels jurats de València, tenien l'obligatorietat de conservar els protocols i traspassar-los als seus successors. De la supervisió de tot això se n'encarregà el Justícia Civil de València, amb l'ajuda dels majorals del Col·legi de Notaris. D'aquesta manera, l'Arxiu del Justícia Civil, que era on prenien possessió els nous notaris de València, es convertí en el primer arxiu de protocols de la ciutat, ja que s'hi dipositaven els protocols dels notaris difunts que no tenien successors. Tot i això, la conservació dels protocols sempre fou problemàtica. A partir del segle XVII trobem propostes de diferents institucions sobre la necessitat de crear un arxiu de protocols, però no fou fins a la Llei orgànica del notariat de 1862 que el tema entrà en via de solució. Entretant, tenim la iniciativa personal de Marià Tortosa Tudela, col·legial del Col·legi del Corpus Christi de València, que entre 1803 i 1826 recopilà uns 28.000 protocols pertanyents a 1.885 notaris. A l'Arxiu del Real hi havia un petit fons de protocols, que s'incrementà fins als 3.500, ja que Jorge García, com diu en la seua memòria de 1835, manà reunir en la Casa Professa tots els protocols dels diferents arxius que depenien de l'Arxiu General. En l'actualitat, el fons consta de més de 17.409 protocols.

Durant aquests anys, el treball dels arxivers es va dedicar a organitzar la documentació dels nous arxius que s'havien transferit. Als treballs tècnics s'hi va sumar l'assistència als investigadors, ja que a partir de 1844 els arxius es van obrir a la consulta dels ciutadans. Un altre aspecte important és la conservació dels fons, per a la qual va caldre fer nombroses reformes en un edifici que no reunia les condicions necessàries. El 1862, Miguel Velasco Santos, un home culte format a l'Escola de Diplomàtica, va aconseguir que el Ministeri li concedira un pressupost extraordinari per fer reformes en l'arxiu. Durant la seva direcció es va procedir a una reorganització dels fons documentals i es redactaren un bon nombre d'índexs o inventaris, i ens ha deixat una memòria de 1881 en què fa una breu història de l'arxiu, explica el quadre de classificació dels fons i, finalment, fa una descripció de l'estat dels treballs tècnics.³¹

Pels mateixos anys, concretament en 1875, José Luis Albalade comentava que primer es feu una classificació i se separaren més de «diez mil volúmenes del Maestre Racional, seiscientos de los Justicias Civil, Criminal y de Trescientos Sueldos, con trescientos cincuenta legajos de procesos». A partir d'aleshores es procedí a l'«arreglo y clasificación de los varios montones o grandes divisiones» per a formar les sèries documentals, on la documentació s'ordenava cronològicament. Finalment, s'organitzaven per ordre alfabètic, ja que «nada más natural que colocar estos en el índice por orden alfabético», i ho justificava

per a localitzar millor la documentació. De fet, tots els instruments de descripció redactats en aquests anys, que encara s'utilitzen, segueixen els mateixos criteris i corresponen als fons ingressats en el segle XIX. Un dels oficials més rellevants que van treballar a l'arxiu va ser l'oriolà José Morón Liminiana (1827-1881), autor d'una *Metodología diplomática o Manual de archivonomía*, publicada el 1879, que va treballar a l'Arxiu General des de 1867. A final de segle, Joaquim Casañ, un altre arxiver amb molta erudició i també vinculat a la Renaixença, va publicar el 1894 una *Colección de documentos inéditos del Archivo General del Reino de Valencia*, seguint l'estela de Pròsper de Bofarull a Barcelona, però no va tenir continuïtat.

El segle XX comença com una continuació de l'anterior.³² El tema de la seu es va complicar més a causa de la Llei del 19 de juny de 1911 per la qual l'Estat va cedir l'edifici de la Casa Professa a l'Ajuntament de València a canvi de certes prestacions. Posteriorment, l'Estat, per Decret del 19 de juliol de 1927, va autoritzar l'Ajuntament de València a fer una cessió parcial de l'edifici a la Companyia de Jesús per crear una escola, però reservava el local que ocupava l'arxiu. El 1932, el Govern de la República va tornar a dissoldre la Companyia de Jesús i va confiscar tots els seus béns, però l'Estat, per Decret del 19 d'agost de 1933, va renunciar a la compra de l'edifici.

Quan va començar la guerra, tots els funcionaris menys un van fugir o es van amagar. L'arxiu va estar tancat fins que Felip Mateu i Llopis va arribar des de Madrid el març de 1937 i en va ser el director fins al final de la guerra. Durant aquests anys es van derrocar part dels locals, la qual cosa va afectar la consistència de l'edifici i la seguretat de l'arxiu. Felip Mateu i Llopis va aconseguir no solament salvar l'arxiu, sinó que se'n milloraren i es modernitzaren notablement les instal·lacions.³³ No obstant això, un decret del Govern nacional, datat a Burgos el 3 de maig de 1938, derogava els decrets de la República i, una vegada acabada la Guerra Civil, es van reposar les coses a l'estat anterior.

Finalment, l'Ajuntament de València va decidir, en la sessió del 19 d'abril de 1941, cedir tot l'edifici a la Companyia de Jesús. Aquesta vegada, el tema de la seu el va abordar definitivament el Ministeri d'Educació Nacional, ja que es va tenir la col·laboració del director general d'Arxius i Biblioteques, el valencià Miquel Bordonau Mas, i es va buscar un nou solar per a l'arxiu, amb la col·laboració de l'Ajuntament de València, que llavors presidia Adolfo Rincón de Arellano. Les gestions van començar l'any 1956, la cessió del solar es va signar l'abril de 1959 i les obres del nou edifici van començar el 1962. El projecte i la direcció de les obres van anar a càrrec de l'arquitecte Joan Segura de Lago. Una vegada acabades les obres i traslladada la documentació, el 29 d'octubre de 1965 es va inaugurar el nou edifici de l'Arxiu del Regne de València, el primer construït de nova planta amb criteris moderns per a un arxiu de l'Estat i considerat un edifici modèlic. Uns mesos després, el 31 de març de 1966, es va cedir la Casa Professa a la Companyia de Jesús. Posteriorment, el Mi-

nisteri encarregà al mateix arquitecte el projecte del nou Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares, les obres del qual van finalitzar el 1973.

Les transferències de documentació van continuar al segle XX. Es tractava ara dels fons d'època borbònica i els procedents dels convents desamortitzats del segle XIX. Els primers a arribar van ser els de la desamortització i el fet va ser conseqüència de la política arxivística centralitzadora del Govern de final del segle XIX, que va fer que el 1896 i el 1897 es realitzaren dues transferències de documentació de l'orde de Montesa i dels convents desamortitzats valencians a l'Arxiu Històric Nacional. En aquests moments, la direcció l'ocupava un valencià, Vicent Vignau Ballester (1896-1908), que va ser qui realment va consolidar aquest arxiu que s'havia creat el 1866. La segona proposta de transferència va provocar una forta campanya política i de premsa, en la qual va intervenir Lo Rat Penat, per frenar l'enviament de la documentació a Madrid. La campanya va aconseguir els objectius que tenia i set anys després, el 1904, el ministre d'Instrucció Pública va ordenar que la documentació que quedava a la Delegació d'Hisenda es transferira a l'Arxiu del Regne de València, transferència que va supervisar personalment Vicent Vignau.³⁴ Posteriorment, el 1921 es va proposar la transferència de la documentació de la Reial Audiència borbònica, que es faria en dues fases. El gener de 1926 es va remetre la documentació del Reial Acord i després, el 1936, es van transferir els llibres de registre i els processos civils i criminals.

El Decret del 12 de novembre de 1931 va crear a Espanya els arxius històrics provincials, on s'enviaria la documentació notarial de més de cent anys. En el cas de la província de València, aquestes funcions les assumí l'Arxiu del Regne de València. El Decret del 24 de juliol de 1947 afegí la transferència de la documentació històrica de les audiències, jutjats i delegacions d'Hisenda. Una ordre del 14 de desembre de 1957 del Ministeri de Justícia inclogué la de les comptadores d'hipotèques. En darrer lloc, el Decret 914/1969, del 8 de maig, va ordenar que custodiaren tota la documentació de l'administració perifèrica de l'Estat de més de quinze anys d'antiguitat.

Actualment, l'Arxiu del Regne de València és un arxiu estatal gestionat per la Generalitat Valenciana. El Reial Decret 3066/1983, del 13 d'octubre, va transferir a la Generalitat Valenciana les funcions i els serveis de l'Estat en matèria de cultura, però exceptuant-ne els edificis i els béns mobles de titularitat estatal dipositats o custodiats en aquests. Per tant, l'Arxiu del Regne de València continua sent de propietat estatal, però la gestió l'exerceix la Generalitat Valenciana i es regeix d'acord amb la legislació estatal. A partir de l'any 2000 s'han renovat les instal·lacions de l'edifici i s'han començat a implementar les noves tecnologies de la informació i la documentació, amb la finalitat de millorar la conservació i la consulta de la documentació i facilitar l'accés de tots els ciutadans i dels investigadors a la informació i els instruments de descripció dels fons documentals de l'arxiu.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Sobre el Mestre Racional, el principal estudi continua essent el de Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS. *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*. Fundació Noguera, Barcelona 1987, 2 v. La creació del Mestre Racional va suposar la posada en funcionament d'una institució fiscalitzadora que intervenia la comptabilitat de totes les institucions de la monarquia. Igual que la Cancelleria Reial, tenia un àmbit global, però, en aquest cas, de control. És per això que necessitava no tan sols tenir accés a la documentació de les institucions de la monarquia, sinó també posseir un arxiu on guardar la documentació fiscalitzadora, com a garant i comprovant de la gestió d'aquestes institucions.
- [2] La relació entre els arxius de la Corona d'Aragó i el Mestre Racional ha estat estudiada per Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA en diversos treballs: «Los archivos reales o la memoria del poder». A: *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Gobierno de Aragón, Saragossa 1994-1996, tom I, vol. II, p. 121-139; «La creación del Archivo del Reino de Valencia». *Estudis Castellonencs*, núm. 6, (1994-1995), p. 371-381; «Archivos y archiveros en la Edad Media Peninsular». A: Juan José GENERELO LANASPA, Ángeles MORENO LÓPEZ i Ramón ALBERCH I FUGUERAS (coord.). *Historia de los archivos y de la archivística en España*. Universidad de Valladolid, Valladolid 1998, p. 13-28; «Los archivos de la monarquía hispánica». A: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.). *Felipe II y el Mediterráneo*. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. Vol. III, 1999, p. 193-214; *Reyes y archivos en la Corona de Aragón: Siete siglos de reglamentación y praxis archivística (siglos XII-XIX)*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2008, 676 p.
- [3] La seu de les dues noves institucions fou el Palau Reial, també conegut com a Palau del Real. L'origen del nom es deu a la seua localització en la partida del Pla del Real o Rahal, un topònim d'origen àrab amb el significat d'horta. A partir del segle XVIII, després de l'abolició dels Furs el 1707, passà a denominar-se Arxiu General de València. A final del segle XIX es consolidà el nom d'Arxiu Regional de València i en la segona meitat del segle XX el d'Arxiu del Regne de València.
- [4] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «La creación del Archivo...», *op. cit.*
- [5] Eugenio CASANOVA. *Archivística*. Stabilimento Arti Grafiche Lazzeri, Siena 1928.
- [6] Cal tenir en compte que el context de la seua creació va coincidir, cronològicament, amb el renaixement del dret romà a Europa, que definia els arxius com els «locus in quo acta publica asservantur ut fidem faciant». En la baixa edat mitjana, aquesta definició va trobar la definitiva expressió en el *ius archivi*, és a dir, en el valor jurídic que s'atribuïa als documents conservats als arxius: «charta quae propheretur ex archivo publico, testimonium publicum habet».
- [7] El juliol de 1318, Jaume II va crear l'Arxiu Reial de Barcelona. El monarca va manar construir al Palau Reial un dipòsit on «fossen possats e conservats los registres, els privilegis e altres scrits de la sua cancelleria e dels altres fets de la sua cort». Així mateix va manar que, al palau, es destinés un altre dipòsit per a conservar «els comptes e altres scriptures del offici del Maestre Racional de la sua cort». La fiscalització de les despeses la va fer el valencià Pere de Boïl, mestre racional i senyor de Manises.
- [8] Rafael CONDE I DELGADO DE MOLINA. *Las primeras ordenaciones de l'Arxiu Reial de Barcelona / Las primeras ordenanzas del Archivo Real de Barcelona, 1384*. Ministerio de Cultura, Madrid 1993, 44 p. A més, es poden consultar els treballs de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ: «El Archivo de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media». A: *Monarquía, crónicas, archivos y cancellerías en los reinos hispano-cristianos, siglos XIII-XV*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2014, p. 145-184, i «Orígenes del Archivo de la Corona de Aragón, (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)». *Hispania: Revista Española de Historia*, núm. 226 (2007), p. 413-454.
- [9] El 27 de desembre de 1337, Domènec de Claramunt, mestre racional, després d'haver fiscalitzat la comptabilitat de Guillem Serra, cambrer d'Alfons el Liberal, diu que «a cautela de la Cort, he conservat e estojat lo dit quaern en una caxa blanca qui és en la casa o archiu del offici del Racional, qui és en lo Real del Senyor Rey, la qual és en la ciutat de València, en lo qual són conservats e estojats los comptes de la amministrazione de la Batlia General del Regne de València». Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS. *El Mestre Racional...*, *op. cit.*, vol. II, p. 148 i 152.
- [10] Així veiem com el juny de 1394 continuava enviant-se la documentació a Barcelona: «Item, done a n Andreu López, porter del senyor Rey, los quals havia bestrets e pagats axí en loguer de VI bèsties que havien portats los registres e diverses scriptures del offici del Racional, com per nòlit de moltes altres diverses scriptures del dit offici, de la dita ciutat de València a la ciutat de Barcelona.» Això ens confirma que el dipòsit del Palau del Real de València era un arxiu administratiu i que l'estança era simplement l'escrivania del lloctinent de mestre racional.
- [11] Sobre la creació de l'Arxiu Reial de Saragossa i l'Arxiu del Regne d'Aragó cal veure els treballs de Diego NAVARRO BONILLA: «El Archivo Real de Zaragoza. Instituciones y archivos del rey en el Archivo de Aragón (siglos XV-XVII)». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 20, (2002), p. 177-204, i *Escritura, poder y archivo: La organización documental de la Diputación del Reino de Aragón (siglos XV-XVIII)*. Prensas Universitarias, Saragossa 2004, 316 p.
- [12] Sara CUNCHILLOS PLANO. «Nombramiento de Gaspar de Pachs como primer maestro racional del Reino de Mallorca (a. 1451)». *Medievalia*, núm. 8 (1989), p. 163-175. Per a l'Arxiu del Regne de Mallorca cal consultar el treball d'Antonio MUT CALAFELL. *Guía sumaria del Archivo del Reino de Mallorca*. Ministerio de Cultura, Madrid 1984, 78 p.

- [13] «Necnon ordinamus quo in regno predicto deduetur locus per dictum Magistrum Rationalem eligendus qui nuncupetur archivius regius ubi et condatur et ponantur omnia computa officialium dicti regni que ab inde recipiuntur et audientur in dicto regno, necnon alie scripture et registra Viceregum et Gubernatorum dicti regni, capribreviaque regia ut facilius et sine labore ac expensis possint haber per dictum Magistrum Rationalem ad informationem et per alias certificationes necessarias intra dictum regum, et eiusdem archivi claves teneat et tenere habeat dictus Magister Rationalis aut unus et dictis coadjutoribus quem ad hoc idem Magister Rationalis delegat et obligatus sit debito ordine ac distincte situare et componere libros ac scripturas ibidem claudendas»: Evandro PTUZULU. «L'ufficio di maestro rationale del Regno di Sardegna». A: *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*. ANABA, Barcelona 1968, p. 409-430. Per a l'Arxiu del Regne de Sardènia, vegeu Gabriela OLLA REPETTO. «La política archivística di Alfonso II d'Aragona». A: *La società mediterranea all'epoca del Vespro: Atti dell'XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Palermo-Trapani-Erice, 25-30 aprile 1982)*. Vol. III. Palerm, 1983-1984, p. 461-479; Carla FERRANTE. «L'arxiu real di Cagliari e i documenti catalano-aragonesi». A: Anna Maria OLIVA i Olivetta SCHENA (cur.). *Sardegna catalana*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, p. 22-43.
- [14] «Per quant sens bona causa, sinò ab passions e favors mundanes, han fets archius en preiudici de aquest real archiu situat per los serenissims reys d'Aragó en la present ciutat de Barcelona com a principal e més insigne ciutat de les altres, e hon los dits reys han cregut tenir e pus guardats los registres e scriptures reals faents per llurs grans senyories, pobles e terres, e per çó hi faeren fer armaris, uns per Aragó e València, altres per Catalunya, e altres per Mallorques, e altres per Sardènia e altres illes e terres, tots en gran ordre, yo Pere Michael Carbonell, archiver del rey nostre senyor e notari públich de Barcelona una et in solidum cum Francisco Carbonello, filio, connotario et coarchivario meo, ab bon perdó dels legidors, no delliber perdre molt temps en scriure e fer memorials per dits regnes e terres dismembrades d'aquest reial archiu. E axí super eis, non servato ordine, brevi me expediam e maiorment que son mal pagat de la quitació que-m pertany»: Rafael CONDE I DELGADO DE MOLINA. «Una discutible decisió arxivística del segle xv». *Lligall*, núm. 8 (1994), p. 11-18.
- [15] L'arxiu era una estança principal on treballava el mestre racional o el seu lloctinent, encara que també s'utilitzava per a reunions importants. Així veiem com el 19 d'octubre de 1403, quan la Diputació del General era una institució inorgànica i no tenia una seu fixa, es va reunir «en lo dit Reyal, en la casa de l'Arxiu, la qual és al cap del palau, on se acostuma tenir la dita cort, aplegats los sobre-dits e dessus nomenats diputats». Un segle després, el 28 de febrer de 1501, es reuneixen al mateix lloc el «noble e magnífich tinentloch de Governador, e don Diego de Torres, batle e rebedor general del regne de València, personalment atrobats ensemps ab altres persones e los residents en lo offici de Mestre Racional en lo Archiu del Real del senyor rey, hon lo dit offici és dedicat».
- [16] Sobre la història de l'Arxiu del Regne de València, es pot veure la recopilació de bibliografia que s'ha fet en diferents treballs. Vegeu Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «El Archivo Real y General de Valencia». *Cuadernos de Historia Moderna*, núm. 17 (1996), p. 175-192, i Francesc TORRES FAUS. «Alfons el Magnànim i l'Arxiu del Regne de València». A: *Alfons el Magnànim de València i Nàpols*. Institució Alfons el Magnànim, València 2009, p. 163-181.
- [17] Agustí CAMPOS PERALES. «Jaume Desplà (c. 1357-1423), primer arxiver de l'Arxiu Reial de València». *Afers*, núm. 92 (2019), p. 149-167.
- [18] La relació dels arxivers s'ha tret dels llibres del Mestre Racional per a l'època foral, dels llibres del Reial Acord per a l'època borbònica i de la documentació de la Secretaria de l'Arxiu per a l'època contemporània. Per al segle xvii s'ha consultat també la documentació de la Secretaria de València de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.
- [19] Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL. *El registre Reial Cancelleria 495 de l'Arxiu General del Regne de València: Estudi i edició: conclusions*. Universitat d'Alacant, Alacant 1993. En microfitxa.
- [20] Vicent GIMÉNEZ CHORNET. «Les visites o judicis de residència forals, un fons documental de l'Arxiu del Regne de València». A: *Homenaje a Amparo Pérez y Pilar Faus*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València 1995, p. 473-479;
- [21] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. *Liber Patrimoni Regii Valentiae*. Universitat de València, València 2006, 638 p.
- [22] Els armaris, bastits pel fuster Gaspar Gregori, són una de les millors mostres de l'ebenisteria valenciana de tots els temps i allí es va conservar l'arxiu de la Generalitat fins a l'any 1845.
- [23] Josep Lluís Ibáñez Bertran va sol·licitar el càrrec, entre altres coses, perquè era «uno de los parientes más cercanos del glorioso San Luis Beltrán, sin que haya recibido las mercedes que vuestra Magestad acostumbra, quando se canonizan los naturales de alguno de sus reynos, a sus parientes». El rei va tenir en compte el fet i el va nomenar arxiver reial el 1668. Posteriorment, el 1671, el monarca li va concedir el privilegi de disposar, en vida o a la seua mort, l'ofici en un dels seus fills. Això explica que trobem la primera arxivera, Vicenta Ibáñez Sarsuela, la seua filla, que el 28 de juliol de 1678 es va presentar per a pagar la mitja annata i prendre possessió del càrrec al·legant que «la supplicante es una pobre donzella huérfana de padre y madre, que a de tomar estado». El monarca va atendre la sol·licitud, però atés que la seua condició de dona no li permetia ocupar el càrrec d'arxiver reial, va nomenar com a substitut Jaume Vives de Banyatos, generós, i «habiendo precedido la aprobación le di el juramento y posesión acostumbrados al dicho Vives en lugar de doña Vicenta, su propietaria, la qual el día 5 de este (mes de mayo de 1681) murió».

- [24] Aquestes ordenances han estat publicades per Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. *Reyes y archivos en la Corona de Aragón...*, op. cit.
- [25] El llibre 23 dels instruments de descripció és el primer dels índexs de la Reial Audiència: «Prosesos, registres y còpies que se han portat en esta Sacra Real Audiència de la present ciutat de València, los quals estan archibats en lo present Archiu».
- [26] Francesc TORRES FAUS, Laura MÉNSUA MUÑOZ i Sergio URZAINQUI SÁNCHEZ. «Los archivos de la ciudad de Valencia en 1751 según los informes secretos de Asensio Sales y Vicente Ximeno». A: *La catedral ilustrada: Iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVIII*. Vol. 3. Institució Alfons el Magnànim, València 2015, p. 211-249.
- [27] La primera fou la de Vicent Branchat (c. 1735-1791), un jurista que va treballar d'assessor del Reial Patrimoni i que va publicar el *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia y de la jurisdiccion del Intendente como subrogado en lugar del antiguo Bayle General* entre 1784 i 1786. En la seua obra trobem per primera vegada una breu història sobre l'Arxiu General de València. L'any següent, el jurista Josep Villarroja (1732-1804) va publicar el *Real Maestrazgo de Montesa: Tratado de todos los derechos, bienes y pertenencias del patrimonio y maestrazgo de la Real y Militar Orden de Sta María de Montesa y S. Jorge de Alfama*, en què recopilava tota la documentació referent a l'orde de Montesa, la qual es va incorporar a la Corona el 1592, per la qual cosa a partir de llavors els seus comptes els va fiscalitzar el mestre racional. La tercera la va publicar José Canga-Argüelles en 1806 i és la *Colección de reales cédulas, órdenes y providencias dadas para gobierno del Real Patrimonio en el Reyno de Valencia. Formada por acuerdo de la Real Junta Patrimonial y aprobada por S.M.*, que de fet era una continuació de l'obra de Branchat.
- [28] Félix FLURALBO. *Reflexiones sobre los perjuicios que ocasionaría a algunas provincias de España y en particular a la de Cataluña la traslación de sus archivos a Madrid que propuso la Comisión de Cortes en su dictamen y minuta de decreto presentado a las mismas en 19 de marzo de 1814*. José Torner, Barcelona 1821, 7 p.
- [29] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «L'Arxiu del Reial Patrimoni de Catalunya, fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó». *Lligall*, núm. 18 (2001), p. 11-63.
- [30] La nòmina de l'arxiver, fins al 31 d'agost de 1817, es va pagar pels ingressos de les antigues «generalitats», ja que encara es cobraven parcialment en tota la Corona d'Aragó per a satisfer els interessos i amortitzar els préstecs de les suprimides Diputacions del General i pagar determinats serveis públics. Aquest any, però, «cesaron los pagos en dicha tesoreria pertenecientes a generalidades, y de que procede mi asignación», per la qual cosa a partir de llavors les nòmines es van pagar a càrrec del ministeri corresponent.
- [31] Miguel VELASCO Y SANTOS. «Archivo General del Reino de Valencia». A: *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Museólogos, 1881*. Madrid, p. 78-107.
- [32] Els directors de l'Arxiu del Regne de València del segle xx han sigut: Gabriel Ruiz-Diosayuda Montes (1901-1906), Joaquim Casañ Alegre (1906-1911) en una segona etapa, Manuel Ferrandis Irlles (1911-1920), Ferran Ferraz Penelas (1920 i 1936 i 1939-1941), Felip Mateu i Llopis (1937-1939), Constantí Ballester Julve (1941-1950), Félix Ferraz Penelas (1950-1955) com a director interí, Rosa Rodríguez Troncoso (1955-1976), Desamparados Pérez Pérez (1976-1990), Carlos López Rodríguez (1990-1998), María Cruz Farfán Navarro (1998-2000) com a directora interina, i Mercedes Escrig Giménez (2000-2007).
- [33] Felip Mateu i Llopis, com a vocal de la Junta de Recuperaçió del Tresor Artístic, va treballar per salvar els arxius de les catedrals de Sogorb i València i d'altres. Acabada la guerra fou destinat a la direcció de la Biblioteca Central de Barcelona i va aconseguir salvar la Biblioteca de Catalunya. Des de 1943 va ser catedràtic de paleografia i diplomàtica en la Universitat de Barcelona fins al 1971, càrrec que va compaginar amb l'anterior. Persona d'una gran erudició, té publicada una extensa bibliografia.
- [34] Francesc TORRES FAUS. «La documentació de l'Orde de Montesa en l'Arxiu del Regne de València i l'Archivo Histórico Nacional de Madrid». A: *La Orden de Montesa y San Jorge de Alfama: Arquitectura, imágenes y textos (ss. XIV-XIX)*. Universitat de València, València 2019, p. 331-361.

NOTA BIOGRÀFICA

Francesc Torres Faus és doctor en geografia i història per la Universitat de València, tècnic d'arxius i biblioteques, i des de setembre del 2007 és director de l'Arxiu del Regne de València. Com a investigador, ha publicat més de seixanta treballs en forma de llibres i articles, que tracten sobre demografia, història agrària, història comarcal, toponímia, cartografia, arxius i biblioteques, i les divisions territorials valencianes.

La poesia popular i els projectes de creació d'un cançoner popular català*

Carme Oriol Carazo**

Universitat Rovira i Virgili

Rebut 22 febrer 2021 · Acceptat 3 novembre 2021

RESUM

La poesia popular, entesa en els seus orígens com a cançó popular, va ser motiu d'interès i d'estudi per part dels estudiosos romàntics. A Catalunya, els erudits Manuel Milà i Fontanals i Marià Aguiló i Fuster van teoritzar sobre el concepte i van recollir cançons populars des d'un interès predominantment literari. L'Orfeó Català, des d'uns postulats modernistes, va impulsar la recollida de cançons populars, amb un interès més musical que literari, i les va divulgar amb acurades harmonitzacions. Rossend Serra i Pagès, des de l'òptica dels estudis de folklore, va treballar activament per promoure la necessitat d'elaborar un cançoner popular català. Tots aquests esforços van conduir a la realització del projecte Obra del Cançoner Popular de Catalunya promogut i finançat per Rafael Patxot i Jubert.

PARAULES CLAU: poesia popular, cançó popular, cançoner, Catalunya, folklore

INTRODUCCIÓ

La poesia popular és una denominació que, en origen, cal entendre com a equivalent a cançó popular. El filòsof i crític literari alemany Johann Gottfried Herder (1744-1803) en va desenvolupar el concepte en la introducció a la segona part de la seva obra *Volklieder* (1778-1779).¹ Herder, que entenia el poble com a sinònim de nació, concebia la poesia popular com l'autènticament nacional, la que correspon, com ho fan les llengües, a la configuració mental pròpia de l'esperit de la nació.² Partint d'aquesta idea, amb Herder s'inicien dues branques d'estudi que atrauran l'interès dels erudits posteriors. La primera se centra en l'estudi de la «poesia popular» com a «cançó popular de tradició oral». La segona, en canvi, estudia la «poesia popular» com a «lírica popular de tradició escrita» que és present en les literatures europees des de l'edat mitjana.³

Aquest article se centra en la primera d'aquestes branques d'estudi, la que entén la «poesia popular» com a «cançó popular de tradició oral» i se circumscriu a l'activitat duta a terme des dels inicis de l'interès per la poesia popular a Catalunya fins als anys trenta del segle xx. En primer lloc, s'analitzen les característiques de la poesia

popular tal com les van descriure els estudiosos catalans més importants que se'n van ocupar en el període romàntic, un període que a Catalunya es coneix amb el nom de Renaixença, ja que presenta com a característica pròpia la voluntat de recuperar l'ús de la llengua catalana en la vida literària i cultural del país després d'haver estat substituïda per la castellana com a llengua de prestigi. A continuació, s'estudien algunes de les accions més importants dirigides a la creació d'un cançoner popular català, des de les individuals a les collectives, davant del convenciment que les cançons populars catalanes estaven a punt de desaparèixer.

LA POESIA POPULAR CATALANA: L'IDEARI DE DOS ESTUDIOSOS CAPDAVANTERS

La branca d'estudi que entén la «poesia popular» com a «cançó popular de tradició oral» s'introdueix a Catalunya en els anys trenta del segle XIX i ho fa, sobretot, de la mà de dos grans escriptors i erudits romàntics: el filòleg i catedràtic de la Universitat de Barcelona Manuel Milà i Fontanals (Vilafranca del Penedès, 1818-1884) i el lingüista i bibliotecari Marià Aguiló i Fuster (Palma, 1825 – Barcelona, 1897).

Milà, des d'una vessant acadèmica, hi va teoritzar en l'estudi «De la poesia popular» publicat al llibre *Observaciones sobre la poesia popular con muestras de romances catalanes inéditos* (1853). Aguiló, tot i que no va publicar cap estudi sobre el tema, hi va reflexionar al llarg de la seva vida, com mostren les moltes anotacions localitzades

* Aquest article s'emmarca en una línia d'investigació que ha rebut finançament del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats a través del projecte «Literatura popular catalana: gèneres, conceptes i definicions» (PGC2018-093993-B-I00, MCIU/AEI/FEDER, UE) i s'emmarca en les activitats del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC) reconegut i consolidat per la Generalitat de Catalunya (2017 SGR 599).

** **Adreça de contacte:** carme.oriol@urv.cat

en el seu arxiu personal, que van ser recopilades i sistematitzades per Joan Puntí i Collell en el llibre *Ideari cançonístic Aguiló*,⁴ publicat a cura de Josep Massot i Muntaner, amb un valuós estudi introductori, el 1993.

El llibre de Milà dedica una primera part a l'estudi «De la poesia popular», que tracta sobre el concepte de poesia popular en general i sobre les característiques de la poesia popular llatina, francesa, provençal, castellana, catalana escrita i catalana tradicional. A continuació, una segona part, titulada «Romancerillo catalán o muestras de canciones tradicionales», inclou setanta cançons en català, majoritàriament balades, comentades per l'autor i sense notació musical. Finalment, el llibre es clou amb la part titulada «Cuentos infantiles (rondallas) en Cataluña», molt més breu que les anteriors. Aquesta col·lecció de rondalles catalanes, la primera a ser publicada en els territoris de parla catalana, és, de fet, una col·lecció d'arguments de rondalles (alguns de molt breus) redactats en castellà, amb algunes paraules i fórmules rimades en català. Tot i que pot sorprendre la inclusió d'arguments de rondalles al final d'un recull de cançons, la decisió podria explicar-se per la relació temàtica existent, en la tradició oral, entre les balades tradicionals i les rondalles, tal com havia observat l'historiador i arxiver Agustí Duran (Cervera, 1887 – Barcelona, 1975).⁵

En l'estudi «De la poesia popular», Milà explica les característiques d'aquesta poesia i reflexiona sobre les dificultats de fixar-ne els límits. Pel que fa a les característiques, n'assenyala les següents: (1) té un valor literari i, per tant, estètic; (2) és tradicional, ja que es transmet de generació en generació; (3) és estimada pel poble, que hi veu representats els seus records i els seus sentiments; (4) és anònima, en tant que sembla que hagi estat creada per tot un poble que participa de la seva composició tot produint versions variades; (5) és una propietat natural del país, com els arbres i les muntanyes; (6) està mancada d'indicació de data i d'autor, i (7) el seu llenguatge es modifica d'acord amb la parla de cadascú. Pel que fa als límits, Milà diferencia la poesia popular de la vulgar, ja que aquesta segona, a diferència de la primera, està mancada de valor artístic. També estableix la diferència entre la balada i el romanç. Així, mentre que la balada és la veritable poesia popular tradicional (és a dir, de transmissió oral), el terme romanç fa referència a aquelles cançons narratives contingudes en plec impresos (i, per tant, de transmissió escrita). Per a Milà, cada poble té la seva pròpia poesia popular i, a través d'ella, utilitzant senzilles melodies i els trets lingüístics de la llengua pròpia (prosòdia, entonació i inflexions de la veu), pot evocar els seus records i expressar els seus sentiments.

L'any 1882, Milà va publicar una segona edició del llibre *Observaciones sobre la poesía popular* amb el títol *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales*. Aquesta segona edició no conté l'estudi «De la poesía popular», però augmenta notablement la col·lecció de cançons publicades, que arriba a un total de 580, amb inclusió de moltes variants i amb 46 tonades. En el pròleg, l'autor justifica el

canvi de títol a causa de l'orientació que té aquesta nova edició (és, sobretot, una col·lecció de cançons) i argumenta la inclusió del terme «canciones» en el subtítol perquè el seu contingut difereix d'altres classes de poesia popular versificada com són les cobles, els jocs, els enigmes, etc. Amb aquesta explicació, Milà amplia la denominació de «poesia popular» a altres gèneres del que avui coneixem com a literatura popular o literatura oral i no la restringeix únicament a la cançó popular.

Com ja s'ha comentat, l'altre erudit romàntic que es va interessar per la poesia popular i hi va reflexionar al llarg de la seva vida va ser Marià Aguiló.⁶ Tot i que no va publicar cap estudi teòric com va fer Milà, sí que va deixar escrites moltes anotacions i reflexions personals inèdites sobre la poesia popular que, després de la seva mort, van ser recollides per Joan Puntí i Collell en el treball *Ideari cançonístic Aguiló*.⁷ Aguiló va deixar, en morir, un gran arxiu de documents que actualment es conserven repartits fonamentalment en tres fons: el de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (abadia de Montserrat), el de Rossend Serra i Pagès (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) i el de Josep M. de Casacuberta (Biblioteca de Catalunya).⁸

En el primer d'aquests fons es conserva l'*Ideari cançonístic Aguiló*, que en paraules de Joan Puntí i Collell, secretari de l'oficina de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, constitueix tota una doctrina sobre cançonística popular. Tal com explica Josep Massot i Muntaner, el treball estava preparat per a ser publicat en el volum IV dels Materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, un volum que havia d'anar a la impremta el juliol de 1936, però que no va poder sortir publicat a causa de l'esclat de la Guerra Civil espanyola.⁹ Les notes escrites per Aguiló al llarg de la seva vida eren molt abundants i es trobaven en forma d'esborrany o eren simples apunts personals no destinats a la publicació. Puntí va fer una selecció dels textos, els va ordenar i els va agrupar per apartats. A continuació, va anar intercalant-hi comentaris seus per tal de donar una unitat al conjunt i fer-lo més comprensible al lector.¹⁰

En el capítol titulat «Poesia popular» s'hi troben reflectits els aspectes teòrics generals del que Aguiló entén per poesia popular. Per a ell, la manifestació més íntima i més espontània del caràcter d'un poble està en la seva poesia popular; per tant, si es vol conèixer l'ànima d'un poble, cal conèixer-ne la poesia popular. En aquest punt, la coincidència amb Milà és evident. Però Aguiló assenyala, a més, una altra característica de la poesia popular que té a veure amb la seva funció. Per a Aguiló, la poesia popular té un caràcter educatiu, ja que, a través d'ella, la població treballadora ha pogut rebre uns ensenyaments, però també té una funció redemptora de la llengua de la pàtria, ja que és un mitjà perquè el poble estimi la pròpia llengua.

A més d'aquests principis generals, Aguiló assenyala les característiques següents com a pròpies de la poesia popular, unes característiques que aplica, de fet, a la balada (ell s'hi refereix amb el nom de romanç). Aquestes ca-

racterístiques són: (1) l'universalisme, per les similituds que presenten totes les literatures populars; (2) les repeticions o semblances, com mostren les fórmules que conté i les paraules que utilitza; (3) el particularisme, en tant que és la producció individual d'un poble; (4) la senzillesa, que la fa ingènua i humil; (5) la monotonia, que considera valuosa i favorable; (6) la imprecisió narrativa, que estimula la imaginació, ja que prescindeix de tot allò que es pot sobreentendre; (7) el fet de ser fruit d'una cultura, per l'estima de l'idioma i perquè el seu autor no és conegut (l'autor és tot el poble); (8) l'eficàcia, pels seus valors interns que la fan tan poderosa; (9) la delícia, perquè en ella el pensament es troba encarnat en la seva forma més natural; (10) la fluïdesa, ja que sembla composta sense treball, és a dir, no s'hi observa l'esforç del poeta; (11) la força d'atracció, que li proporciona una gràcia natural, i (12) la religiositat, en el sentit que és creient, però no fanàtica i s'adapta amb facilitat a cada religió. Totes aquestes característiques, superiors en nombre a les que havia esmentat Milà, denoten una reflexió profunda sobre el comportament de la poesia popular, no únicament a nivell estètic, sinó també funcional.

A més d'esmentar-ne les característiques, Aguiló reflexiona sobre el paper de la poesia popular al llarg de la història i li confereix virtuts com el fet d'haver resistit millor la influència castellana, una influència que la poesia erudita no va poder evitar. També li atribueix el paper de servir les necessitats del poble que narra en vers els esdeveniments memorables de la seva vida. Per tant, li atorga una funció que avui en podríem dir identitària.

A més de teoritzar sobre la poesia popular, Aguiló va recórrer les terres de parla catalana a la recerca de cançons populars¹¹ i en va aplegar una extensa col·lecció amb la intenció de publicar un gran cançoner popular català, tot i que només va arribar a editar el volum titulat *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals i cavalleresques* (1893). Aguiló va rebre també moltes cançons que li van fer arribar diversos col·laboradors com, per exemple, el poeta Jacint Verdaguer.¹² Tot i la gran quantitat de cançons aplegades, aquest intent individual d'Aguiló de publicar un gran cançoner popular català no va arribar a reeixir.

L'ORFEÓ CATALÀ I ELS CONCURSOS DE LES FESTES DE LA MÚSICA CATALANA

L'acció individual en la recollida de cançons populars per a l'elaboració d'un cançoner va donar pas, en el tombant del segle XIX al XX, a l'acció organitzada a través d'entitats i associacions. Una d'elles va ser l'Orfeó Català. Fundada l'any 1891 pels músics Lluís Millet i Pagès (el Masnou, 1867 – Barcelona, 1941) i Amadeu Vives i Roig (Collbató, 1871 – Madrid, 1932), va esdevenir una societat coral de prestigi i símbol de catalanitat. L'Orfeó Català es va crear dins dels paràmetres del Modernisme, un moviment que a Catalunya anava lligat a la voluntat de recuperació de la

cultura catalana, que s'havia iniciat a la Renaixença, i de modernitzar el país. De la mateixa manera que hi va haver un modernisme en àmbits com l'arquitectura, les arts decoratives i la literatura, també hi va haver un modernisme musical català que pot situar-se entre els anys 1888 i 1910 i del qual van formar part músics com Enric Morera, Lluís Millet i J. Lamote de Grignon, entre d'altres.¹³ Una característica d'aquest modernisme va ser l'interès per la música popular, l'associacionisme i la difusió de la música, especialment la coral i la de cambra.¹⁴

Un dels objectius que es van marcar els fundadors de l'Orfeó Català va ser el de servir la cançó tradicional mitjançant la seva interpretació. Amb aquest objectiu es pretenia posar l'atenció en la música de les cançons, ja que en l'etapa anterior, la de la Renaixença, els recollectors s'havien mogut per uns interessos literaris: havien anotat els textos, però molt poques vegades la música, ja que els guiava, sobretot, un interès per la recuperació de la llengua catalana.¹⁵

Millet reivindicava la necessitat de recuperar i donar a conèixer la cançó popular i també d'estudiar-la, comparant-la amb la d'altres països, sempre posant com a punt central la música. Per a la recuperació de la cançó popular es van fer servir els concursos de les Festes de la Música Catalana. Aquestes festes estaven inspirades en els Jocs Florals de la Llengua Catalana, uns certàmens poètics que havien estat restaurats el 1859 i que tenien el seu precedent en els Jocs Florals de la Gaia Ciència instituïts pel rei Joan I el 1393. Les Festes de la Música Catalana volien ser per a la música el que els Jocs Florals de la Llengua Catalana eren per a la llengua i la poesia.¹⁶ En la primera Festa de la Música Catalana, celebrada el mes d'agost de 1904, es va instaurar un apartat de premis dedicat a la cançó popular que es va mantenir en edicions posteriors. Les següents Festes es van celebrar els anys 1905, 1906, 1908, 1911, 1915, 1917, 1920 i 1922. Fruit d'aquesta iniciativa, es van arribar a aconseguir unes 2.000 cançons i danses populars. L'Orfeó Català va promoure, així, la recopilació de cançons populars per embellir-les a través d'acurades harmonitzacions i divulgar-les mitjançant els grups de cant coral i de la *Revista Musical Catalana*.

No sabem si la intenció final de l'Orfeó Català era elaborar un cançoner popular català amb totes les cançons presentades als certàmens convocats per les Festes de la Música Catalana. En tot cas, l'Orfeó Català va fer una important tasca de recollida i de difusió de cançons. Molts orfeons de Catalunya, seguint les passes de l'Orfeó Català, van popularitzar cançons de tradició oral que havien estat, prèviament, adaptades i harmonitzades. Aquesta acció, consistent a modificar des del punt de vista estètic les cançons populars, a corregir-les des del punt de vista lingüístic i musical i, després, a divulgar-les i popularitzar-les, es correspon amb la idea de folklorisme, un concepte introduït per l'antropòleg alemany Hans Moser¹⁷ i divulgat entre nosaltres per l'etnomusicòleg Josep Martí.¹⁸

L'APORTACIÓ DEL FOLKLORE EN L'ESTUDI I LA RECOL·LECCIÓ DE LES CANÇONS POPULARS

L'estudi del folklore, nascut com a disciplina científica cap a la meitat del segle XIX,¹⁹ va anar prenent força a Catalunya i va ser especialment productiu a final del segle XIX i primer terç del segle XX. En aquests anys hi va haver una intensa tasca recollectora i espais per al seu ensenyament. Tal com assenyala Josefina Roma, l'ensenyament del folklore es feia des de dos àmbits diferents: (1) el de l'excursionisme, amb el Centre Excursionista de Catalunya al capdavant, i (2) l'acadèmic, des de l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona. En el primer àmbit, el del Centre Excursionista de Catalunya, és on Josep M. Batista i Roca va aprendre a treballar amb uns qüestionaris de folklore pensats per a l'arreglada dels materials. En el segon àmbit, el de l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona de Barcelona, és on Rossend Serra i Pagès, des de 1901, va impartir, per primera vegada, una assignatura de folklore com a matèria reglada en un pla d'estudis d'una institució acadèmica. A la universitat, calia impulsar-hi l'entrada de la cultura popular, estimular-ne la recerca i crear un arxiu que preservés els materials per després estudiar-los. Aquesta tasca és la que va emprendre el catedràtic d'ètica de la Universitat de Barcelona Tomàs Carreras i Artau (Girona, 1879 – Barcelona, 1954) amb la creació de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya a la Facultat de Filosofia i Lletres d'aquesta universitat.²⁰ A aquest arxiu es va incorporar, després, el seu ajudant i deixeble, Josep M. Batista i Roca.

Des del punt de vista metodològic, a l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya es van elaborar uns qüestionaris especialitzats que servien de guia als col·laboradors perquè poguessin dur a terme la recollida de materials d'una manera sistemàtica. Se'n van fer vint-i-dos, un dels quals dedicat a la cançó popular catalana, i a través d'aquest sistema es va aconseguir aplegar molts materials.²¹

L'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya va comptar amb col·laboradors procedents de diversos camps, com ara el músic Felip Pedrell (Tortosa, 1841 – Barcelona, 1922), el folklorista i lingüista Antoni M. Alcover (Manacor, 1862 – Palma, 1932) i el folklorista Rossend Serra i Pagès (Gràcia, 1863 – Barcelona, 1929). Amb relació a l'estudi de la cançó popular catalana, Serra i Pagès va tenir una importància fonamental; va dedicar molts esforços per convèncer els seus contemporanis que calia dur a terme una extensa i sistemàtica tasca de recollida de cançons abans que desapareguessin com a conseqüència dels canvis en les formes de vida de la societat i que amenaçaven, en bona mesura, la seva supervivència.

Serra i Pagès va exercir de professor de folklore a l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona, de Barcelona, des de 1901 fins a 1917, any en què es va clausurar. També va impartir diversos cursos de folklore a la Societat de Ciències Naturals de Barcelona (Club Muntanyenc) i un curs a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a

la Dona l'any 1915. Va fundar la Secció de Folklore del Centre Excursionista de Catalunya, va ser president de la Secció d'Arqueologia, Folklore i Filologia de la Societat de Ciències Naturals de Barcelona i va ser corresponsal de la *Société des Traditions Populaires* de París, entre d'altres.²² Al llarg de la vida, va compaginar el seu interès per l'estudi del folklore amb una gran activitat divulgadora a través de conferències, cursos i publicacions.

Serra i Pagès va publicar estudis teòrics sobre el concepte de folklore i els seus gèneres, va defensar el tractament científic que calia donar-li i va oferir criteris sobre la metodologia que calia emprar per a la recollida dels materials i la seva posterior divulgació. La seva alumna Sara Llorens el definia com un home d'esperit modern que s'entregava a la ciència folklòrica, la que estudia els elements tradicionals dels pobles, per explicar-ne les transformacions i supervivències.²³

L'any 1917, Serra i Pagès va publicar al *Butlletí del Centre Excursionista del Bages* l'article «El Cançoner musical popular català»,²⁴ que aprofundia en el contingut d'un treball anterior que, amb el mateix títol, havia publicat a la revista *Renaixement*.²⁵ En aquest article de 1917, Serra i Pagès explica la necessitat de dur a terme la noble i patriòtica empresa de recollir el riquíssim cançoner popular català, de la mateixa manera que han fet altres nacions cultes, i remarca la urgència de fer-ho per no perdre aquest gran tresor poètic, musical i folklòric que defineix la personalitat catalana.²⁶ La idea era que calia salvar tots aquells milers de cançons pròpiament catalanes per no condemnar les generacions futures a utilitzar cançons foranes. Per dur a terme una empresa de tal magnitud calia dedicar-hi molt de temps i diners, i procedir amb mètode. El mètode proposat per Serra i Pagès consistia a disposar d'equips de dues persones, un músic i un folklorista, que fossin entesos en la matèria i que treballessin amb diligència, amb dedicació i amb entusiasme, amb un pla ben traçat i de llarga durada per tal que es pogués arribar als racons més amagats i més llunyans de Catalunya.²⁷

Al llarg d'aquest article, estructurat en vuit apartats, Serra i Pagès va desgranar la seva idea de com s'hauria de fer aquest cançoner que veu tan necessari. Reivindica la necessitat de recollir, estudiar i publicar l'immens tresor de cançons populars que s'estan perdent per manca d'interès de la gent, però remarca que cal fer-ho des dels paràmetres de la nova ciència del folklore, ja que, generalment, els qui han publicat cançons populars catalanes han estat literats o músics, però poques vegades folkloristes. Defensa que un poeta pugui inspirar-se i refer el text d'una cançó popular, i que un músic pugui modificar una tonada popular, però en cap cas han de fer veure que això és folklore. Aquesta diferenciació entre el que és el folklore i el que és la utilització del folklore com a font d'inspiració literària resulta avui de molta actualitat. De fet, el folklorista nord-americà Richard M. Dorson, que tant va influir en la renovació del folklore com a disciplina acadèmica en els anys seixanta del segle XX, s'expressava d'una manera semblant. Dorson, creador del terme *fakelore*, no criticava

els poetes i els homes de lletres que utilitzaven el folklore com a font d'inspiració per a les seves obres literàries, sinó que rebutjava l'actuació d'aquells que creaven materials que després divulgaven com si es tractés de folklore autèntic.²⁸

Serra i Pagès defensa que cal anotar fidelment tant la lletra com la música de la cançó i publicar-ne totes les variants possibles, incloses les individuals, és a dir, les d'un mateix cantaire que interpreta diverses vegades la mateixa cançó. Només considerant totes les variants es podrà apreciar un major nombre de detalls de la cançó. Un cop els milers de cançons procedents de tots els indrets catalans s'hagin anotat correctament, tant pel que fa a la lletra com a la música, caldrà classificar-les i estudiar-les.

Serra i Pagès reflexiona sobre el treball de recollida de cançons fet fins a aquell moment i para atenció, especialment, en la tasca duta a terme per Manuel Milà i Fontanals, Marià Aguiló i Francesc Pelai Briz i Fernández. De Milà esmenta les *Observaciones sobre la poesía popular con muestras de romances catalanes inéditos* (1853) i el *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales* (1882), que considera que són el punt d'inici del cançoner tradicional català,²⁹ tot i que van ser fets amb una finalitat literària. D'Aguiló, que havia començat a recollir cançons el 1835, remarca el *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals i cavalleresques* (1893), únic volum publicat dels que tenia projectats, que no inclou la notació musical de les cançons. Per tant, sota el seu punt de vista, tant Milà com Aguiló cal considerar-los dos eminents literats que s'han ocupat de la poesia popular, però no pas dos folkloristes. Finalment, de Briz valora la publicació dels cinc volums de *Cançons de la terra* (1866-1877) amb un total de 175 cançons, la gran majoria amb tonada. El primer dels volums, fet amb la col·laboració del músic Càndid Candi, va tenir un reconeixement internacional, ja que va ser premiat en l'exposició de Viena de l'any 1873.

A continuació, Serra i Pagès tracta de la cançó com a fet folklòric. En aquest punt, la seva aportació és realment molt innovadora per a l'època i torna a ser per a nosaltres d'absoluta actualitat. Explica que, quan s'anota una cançó, la lletra i la música no són suficients, ja que cal tenir en compte altres característiques: el moment en què es canta, les circumstàncies que l'envolten i l'expressió i el sentiment amb què es canta. Posa en valor, per tant, la interpretació de la cançó en el context que li és propi.

En aquesta línia, Serra i Pagès explica els punts més importants sorgits del Tercer Congrés Excursionista Català celebrat a Tarragona l'abril de 1914. En aquest congrés es va exposar que en les cançons cal considerar-hi els aspectes literari, musical, etològic (referit als costums), històric i filològic; també, que cal estudiar-ne l'origen, l'àrea geogràfica, les transformacions musicals que han sofert, les variants, etc., i, finalment, que cal anotar la lletra amb fidelitat absoluta, donar la procedència de la cançó i explicar d'on l'ha après el cantaire, especificar quin és l'objecte de la cançó —és a dir, la seva funció—, descriure el moment psicològic de cantar-la (és a dir, tot allò que envolta

la forma d'interpretació) i fer un enregistrament fonogràfic per obtenir-ne la transcripció fidel.

Per il·lustrar la idea que les cançons han d'anotar-se seguint un criteri folklòric, remarca la importància que un cançoner popular indiqui quina és la funció de les cançons. Serra i Pagès considera que no és apropiat classificar les cançons segons un criteri temàtic i insisteix en la idea de presentar-les en tota la seva complexitat, ben anotades lingüísticament, musicalment i etològicament (amb referència als costums que les motiven). Considera que un criteri per a l'organització del cançoner és partir de la música i no pas de la lletra, i proposa establir dos grans grups: el de les cançons rítmiques i el de les melòdiques. Entre les primeres hi hauria les que serveixen per a acompanyar un treball manual o mecànic i, entre les melòdiques, les de diada, com les que es canten per Nadal.

Serra i Pagès acaba l'article analitzant com s'ha abandonat la cançó popular per part del poble i n'assenyala les causes següents: la introducció generalitzada de les màquines en els processos de producció, que ha acabat amb la cançó de treball; la substitució dels balls antics pels de parella, que ha fet oblidar les cançons que els acompanyaven; la implantació de noves diversions com cinemes, teatres, cafès, casinos, sales de ball, etc.; la imitació dels costums de la ciutat, que arracona els costums rurals que s'acompanyaven del cant, i el desplaçament de la gent per trobar un millor treball, que porta a la pèrdua de les cançons comarcals sabudes.

Una de les preocupacions més importants que manifesta Serra i Pagès és la substitució progressiva de la cançó popular catalana per la castellana. Per revertir aquest procés, proposa diverses accions: que les cançons recuperades del poble s'introdueixin a l'escola, que siguin cantades pels orfeons, que siguin utilitzades pels músics com a font d'inspiració, que es fomenti la publicació de cançoners, que es concedeixin premis a aquells que sàpiguen un major nombre de cançons i que es publiqui el Cançoner musical popular de Catalunya, que serà una de les millors proves d'amor a la pàtria.³⁰

Cinc anys després de la publicació d'aquest article, el 12 de gener de 1922, Serra i Pagès va pronunciar una conferència sobre la mateixa temàtica en l'acte inaugural del curs organitzat per l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya a la Universitat de Barcelona. En la conferència, titulada «El Cançoner popular català»,³¹ aporta el seu punt de vista sobre com s'hauria d'elaborar un futur cançoner popular en un moment en què l'industrial i mecenes Rafael Patxot i Jubert (Sant Feliu de Guíxols, 1872 – Ginebra, 1964) acabava de posar en marxa un projecte d'aquestes característiques. La conferència és important perquè algunes de les aportacions de Serra i Pagès sobre com hauria de ser el Cançoner popular van ser adoptades per Patxot i aplicades al projecte *Obra del Cançoner Popular de Catalunya* que s'havia iniciat just sis dies abans, és a dir, el 6 de gener de 1922.

En la seva conferència, Serra i Pagès descriu l'objecte d'estudi. Entén per «cançoner popular català» el recull or-

denat i metoditzat de les cançons tradicionals en llengua catalana que ha cantat o que canta el poble. En aquesta descripció utilitza el terme «tradicional», que ja havia fet servir Milà i Fontanals i que hem d'entendre com a equivalent a «popular». Tot seguit, fa la distinció entre cançó popular i cançó popularitzada. La primera, la que seria susceptible de formar part del cançoner, ha de ser tradicional i ha d'haver tingut una durada en el temps, mentre que la popularitzada és aquella cançó de circumstàncies, efímera, que ha pogut estar de moda en un moment donat, però que ha desaparegut de seguida. Per a Serra i Pagès, la cançó popular és l'expressió de tots els aspectes que presenta l'ànima col·lectiva del poble, la manera que té de sentir i de pensar aquest poble, una idea que ja es reflectia en les aportacions dels erudits romàntics i en la motivació dels músics de l'Orfeó Català.

En una referència clara als cançoners que s'havien publicat anteriorment, Serra i Pagès defensa que el cançoner popular català no ha de ser una antologia poètica, ni una col·lecció feta per a orfeons i societats corals, sinó que ha de ser «un conjunt de documents folklòrics del poble de llengua catalana, que tot cantant, treballa i es diverteix, adora Déu i educa els fills, enlaira els seus herois i, per una sèrie d'actes consagrats pel costum, va afegint anelles a la llarga cadena de la tradició catalana, que ens uneix amb tots els nostres avantpassats».³² Com havia fet en l'article anterior, reconeix el treball fet pels qui l'han precedit, però n'acusa les mancances següents: les lletres de les cançons han estat esmenades a gust de qui les publica; les tonades ben transcrites no tenen la seguretat desitjada, ja que el cantaire, tret del seu ambient, canta cohibit i vacil·lant i això li fa perdre el ritme i l'expressió; molts volums presenten la lletra de la cançó, però no la música i, a la inversa, n'hi ha que contenen la tonada, però no la lletra, i, finalment, tret de comptades excepcions, no s'inclouen els comentaris folklòrics ni les dades sobre on s'ha recollit la cançó ni sobre qui l'ha cantada. Tota aquesta anàlisi porta Serra i Pagès a considerar que, per aplegar les cançons com a documents folklòrics, cal tenir en compte els aspectes següents:

1. Anotar la lletra tal com la diu el cantaire, sense afegir, suprimir ni esmenar res.
2. Transcriure la tonada tal com la canta, prescindint del que s'ha après al conservatori, però havent triat, això sí, un bon cantaire. Aquesta condició requereix tenir en compte els següents aspectes referits al cantaire: assegurar-se que té bona oïda i una veu adequada per a cantar; comprovar si està en condicions i té l'edat de cantar la cançó, i, si està cohibit, procurar que es pugui situar, no perdi el ritme, no apressi el temps i, per tant, s'expressi en la forma deguda.
3. Esbrinar quin és l'ús de la cançó, és a dir, si serveix per a acompanyar un treball, si és de bres, de camí, etc.
4. Veure si la cançó és de diada o d'una època determinada, ja que moltes es canten només en certs dies o moments.
5. Prendre nota de tot allò que és inherent a la cançó. Dir si és de joc, de ball, de colla, etc. I acompanyar-hi les

circumstàncies: jocs, música, rams, vestits especials, menjar o beure.

6. Conèixer la filiació del cantaire (nom, edat, professió, procedència, etc.), procurar saber de qui va aprendre la cançó i anotar el dia i el lloc on s'ha recollit.

Tots aquests criteris són els propis de la ciència del folklore, com també ho és el que es refereix a la necessitat de recollir tantes variants com sigui possible, un criteri, que, per exemple, alguns dels primers recollectors no havien tingut en compte. Per tal d'aconseguir la necessària fidelitat a les fonts orals, Serra i Pagès indica que aquestes variants cal transcriure-les directament en el pentagrama i impressionar-les en plaques fonogràfiques.

Un cop obtingudes les cançons d'acord amb aquests criteris, caldrà elaborar el Cançoner, que ha d'incloure les cançons agrupades per apartats d'acord amb un criteri que tingui en compte l'ús que en fa el poble. En aquest punt, Serra i Pagès proposa partir de la tonada i no pas de la lletra. En definitiva, observa que la forma és un element més estable que el contingut, ja que, en paraules seves, «el poble canta amb una mateixa tonada una cançó històrica, amorosa, satírica o un crim esgarrifós».³³ Per tant, Serra i Pagès dona prioritat a dos elements fonamentals en l'estudi de la cançó: la forma i l'ús, uns criteris molt actuals que folkloristes reconeguts com, per exemple, Vladimir Propp³⁴ o Heda Jason³⁵ consideren indispensables en l'estudi del folklore.

Serra i Pagès proposa una classificació que incorpora un apartat més dels considerats en l'article que va publicar el 1917. Així, proposa establir els tres grups de cançons següents: rudimentàries, rítmiques i melòdiques. Les cançons rudimentàries són les que canten els infants o les que els adults canten als infants per fer-los riure, per fer-los dormir, per distreure'ls, etc.; són cançons de text senzill i tonada molt fàcil (sovint un recitat marcat, amb cèl·lules abundants i amb cadència final). Les cançons rítmiques són aquelles en què predomina el ritme (pausat, seguit o apressat); comprendrien, per exemple, les cançons de treball i els balls. Finalment, les cançons melòdiques són aquelles en què predomina la melodia i que busquen despertar emocions i estats d'ànim; en serien un exemple les balades. A més, Serra i Pagès considera que el cançoner també hauria de recollir: (1) els crits que es fan servir per a conduir el bestiar; (2) els tocs tradicionals, com els de campanes, trompetes i gralles, acompanyats de les interpretacions que els dona el poble, i (3) les veus dels venedors ambulants quan pregonen les mercaderies.

Per a Serra i Pagès és fonamental que el Cançoner presenti les cançons amb les explicacions folklòriques pertinents, ja que d'altra manera no es pot entendre el sentit que tenen. Per tant, el Cançoner ha d'estar format per cançons que s'hagin aplegat folklòricament d'acord amb els costums i la manera de ser de la gent que viu en un territori amb característiques pròpies. Per això defensa que es faci per comarques o per grans regions naturals, a partir de l'activitat de recollida de cançons que ja s'estava fent, com, per exemple, la de la comarca de Ripoll, on

s'havien recollit prop de 500 cançons. Serra i Pagès havia dirigit aquesta activitat de recollida entre 1903 i 1922 i els folkloristes que hi van participar van ser Tomàs Raguier, Salvador Vilarrasa, Josep Maideu, Manuel Cavalleria, Ramir Mirapeix i Damià Torrents, entre d'altres.³⁶ Una altra comarca en què Serra i Pagès va dirigir la recollida de cançons va ser la del Bages. Les cançons aplegades es van publicar al *Butlletí del Centre Excursionista del Bages* entre els anys 1906 i 1930, a cura de Blai Padró i de Joaquim Pecanins.³⁷

Serra i Pagès considera que elaborar el Cançoner és una tasca que s'ha de fer en aquest moment en què ja s'observa que la pervivència de les cançons tradicionals està en perill i poden desaparèixer, i relaciona aquesta tasca amb l'amor a la pàtria i amb la necessitat de transmetre aquest llegat a les futures generacions. Rafael Patxot va fer-ho possible, ja que havia decidit finançar el projecte de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, encarregar-ne la direcció a l'Orfeó Català i implicar-s'hi personalment tant en el plantejament del projecte com en el seguiment. Si bé Patxot va assumir com a propis molts dels postulats plantejats per Serra i Pagès, la idea de fer un cançoner a partir d'un treball fet per comarques no va ser la fórmula triada per recollir les cançons. L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya no va seguir completament les directrius que Serra i Pagès havia proposat, però sí que en va recollir alguns aspectes metodològics fonamentals.

L'OBRA DEL CANÇONER POPULAR DE CATALUNYA

El projecte Obra del Cançoner Popular de Catalunya es va poder dur a terme gràcies al mecenatge que Rafael Patxot i Jubert va exercir a través d'una de les fundacions que havia creat, concretament la Fundació Concepció Rabell i Cibils, que s'havia constituït gràcies a la important dotació econòmica que la cunyada de Patxot va deixar, en morir, per al conreu de la cultura catalana. Patxot, com a administrador de la fundació, va decidir impulsar el projecte de creació d'un cançoner popular del qual feia temps que es parlava i que va tenir en Rossend Serra i Pagès un dels màxims defensors. Així, el 28 d'octubre de 1921, Patxot, fermament decidit a impulsar el projecte, va proposar a Lluís Millet que l'Orfeó Català n'assumís la direcció. En aquesta proposta hi devia pesar el fet que l'Orfeó Català era una societat musical de prestigi i que els premis instituïts, a partir del 1919, pel pare de Patxot, Eusebi Patxot i Llagostera, es convocaven i es lliuraven a l'Orfeó Català.³⁸ La resposta positiva de Millet va permetre l'inici del projecte. La sessió inaugural va tenir lloc el 6 de gener de 1922 i a la reunió hi van assistir representants de diverses institucions culturals del país: Agustí Duran i Sanpere (Centre Excursionista de Catalunya), Jaume Massó i Torrents (Institut d'Estudis Catalans), Tomàs Carreras i Artau i Josep Maria Batista i Roca (Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya), Antoni Nicolau (Escola Municipal de Músi-

ca), Francesca Bonnemaïson (Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona), Rossend Serra i Pagès (Secció Folklorica del Club Muntanyenc), Joan Tomàs i Joan Amades (Secció Folklorica de l'Ateneu Enciclopèdic Popular) i altres personalitats.³⁹ El projecte va tenir com a director el músic Francesc Pujol i Pons (Barcelona, 1878-1945) i com a secretari mossèn Joan Puntí i Colléll (Mallorca, 1886 – Barcelona, 1962); a més, es va dotar d'un consell consultiu format per l'Institut d'Estudis Catalans, el Centre Excursionista de Catalunya i l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya.

El projecte tenia per objectiu la recollida de les cançons de les terres de parla catalana, el seu estudi i la publicació del Cançoner, però el 1939 es va haver d'interrompre com a conseqüència del final de la Guerra Civil espanyola i de la posterior dictadura del general Franco. Tot i això, el 1940 encara hi va haver alguna activitat esporàdica, com la missió de recerca voluntària duta a terme per Palmira Jaquetti a Setcases, Manyanet, Anglès i la Vall d'Aran.⁴⁰

La primera tasca que es va dur a terme per a l'elaboració del Cançoner va ser la redacció d'una circular adreçada «a tots els amadors de la cançó popular catalana» en la qual s'explicaven els objectius i les característiques del projecte i es feia una crida a la participació; també s'hi detallava que calia recollir cançons pròpiament dites; cants i cantarelles d'infants; jocs infantils amb tonada; ballets, danses i comparses; toques i crides típiques i tota mena de música popular.⁴¹ Aquesta crida a la col·laboració anava acompanyada d'unes «Normes generals per a la recollida de cançons»⁴² que pretenien orientar metodològicament el treball d'arregle. Aquestes normes eren, en síntesi, les següents:

— Cal copiar la cançó sencera (lletra i tonada) i també totes les variants que es puguin trobar, tant de la melodia com del text, per mínimes que siguin.

— Cal copiar la cançó fidelment, és a dir, presentar-la tal com el poble la canta, fins i tot amb les seves imperfeccions.

— Es recomana anotar les circumstàncies de la cançó: la localitat on ha estat recollida; l'edat, el sexe i la procedència del cantaire; en els jocs infantils, la manera com es juguen; en els ballets, danses i comparses, i en les toques o crides típiques, les diades o èpoques en què es fan, la seva significació tradicional, la forma com són presentades i s'executen i els instruments que s'hi utilitzen.

Aquestes normes estan en la línia dels criteris que havia desenvolupat i divulgat Rossend Serra i Pagès per a l'elaboració d'un cançoner musical català. Per tant, en aquest aspecte, la metodologia utilitzada en el projecte Obra del Cançoner Popular de Catalunya estava d'acord amb la que es proposava des de la ciència del folklore.

En total, es van trametre més de mil cinc-cents exemplars de la circular a tots els orfeons i cobles de Catalunya, a periòdics, a entitats i a particulars de totes les terres de parla catalana. La resposta no es va fer esperar i, així, el 1922 mateix van arribar a les oficines de l'Obra del Can-

çoner diversos reculls de cançons i altres materials relacionats amb la cançó popular (com ara llibres, articles, etc.). A més d'aquests materials, corresponents a enviaments fets per particulars, també van passar a engrandir el fons de l'Obra del Cançoner els reculls inèdits de cançons populars corresponents als concursos de les Festes de la Música Catalana organitzades per l'Orfeó Català.

L'Obra del Cançoner també va establir formes pròpies d'ampliar el seu fons. Concretament, en va impulsar dues: els concursos i les missions de recerca. Els concursos oferien premis per als millors reculls de cançons tant des del punt de vista qualitatiu com quantitatiu. Les missions de recerca consistien a recollir cançons a través del que avui en diem treball de camp i eren remunerades. En les missions participaven dues persones, un folklorista i un músic, cosa que recollia el plantejament metodològic que havia exposat Serra i Pagès en els seus treballs. Aquestes persones es comprometien a recollir la lletra i la tonada de la cançó així com els aspectes folklòrics necessaris; també podien realitzar la impressió fonogràfica de la cançó i fotografiar els cantaires si ho consideraven convenient. Juntament amb aquest material, havien de presentar una memòria que recollís les seves impressions personals sobre el desenvolupament de la missió. Entre els anys 1922 i 1936 es van dur a terme seixanta-cinc missions de recerca per encàrrec de l'Obra del Cançoner i el 1940 va tenir lloc la missió voluntària de Palmira Jaquetti esmentada anteriorment. Tot i que el projecte no va plantejar la recerca sistemàtica i exhaustiva per comarques o regions naturals, tal com proposava Serra i Pagès, amb les missions de recerca es va arribar a àmplies zones dels diversos territoris de parla catalana. Durant els seus anys d'activitat, l'Obra del Cançoner també va rebre donacions. Així, per exemple, en el seu fons documental es troben materials dels arxius personals de Marià Aguiló i de Rossend Serra i Pagès.

Entre els anys 1926 i 1929, la Fundació Concepció Rabell i Cibils va publicar tres volums de Materials de l'Obra del Cançoner. La Guerra Civil i el franquisme van comportar la interrupció de les publicacions previstes i la impossibilitat d'accedir a la consulta dels materials, però les gestions dutes a terme des de l'abadia de Montserrat amb els descendents de Rafael Patxot van permetre la recuperació d'aquest important arxiu que s'havia conservat en part a Suïssa i en part a Barcelona.⁴³ El 1991, la família Patxot va cedir l'arxiu de l'Obra del Cançoner a l'abadia de Montserrat i, per tal que la documentació pogués ser consultada, se'n va fer una còpia per al Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana⁴⁴ i una altra per a la Biblioteca de Catalunya. Entre els anys 1993 i 2011, les Publicacions de l'Abadia de Montserrat van editar divuit volums de Materials (del iv al XXI), continuadors dels tres primers publicats abans de la Guerra Civil, en una edició a cura de Josep Massot i Muntaner i, entre 2013 i 2014, van reeditar els tres primers volums de Materials (vol. I, fasc. 1 i 2; vol. II i vol. III) que havien estat publicats entre 1926 i 1929.

CONCLUSIONS

Des dels inicis de l'interès per la poesia popular a Catalunya, als anys trenta del segle XIX, fins pràcticament un segle després, l'estudi i la recollida de cançons populars van estar guiats per l'afany patriòtic de salvaguardar la llengua i la personalitat pròpia de la nació. Els erudits romàntics Manuel Milà i Fontanals i Marià Aguiló i Fuster van teoritzar sobre el concepte de poesia popular i en van establir les característiques i els límits. Els seus reculls de cançons, fets des d'un interès fonamentalment literari, posaven l'atenció en els textos i no incloïen en la majoria dels casos la notació musical.

A aquestes accions individuals van seguir les accions col·lectives promogudes per societats i institucions, que van compartir un mateix objectiu, el de recollir les cançons populars catalanes abans que desapareguessin, però que van diferir en el mètode de recollida i en la forma de divulgar-les. Així, els músics vinculats a l'Orfeó Català van fomentar la recollida de cançons populars a través de concursos, com els de les Festes de la Música catalana, i les van divulgar harmonitzades i modificades per dotar-les d'una millor qualitat estètica i musical. Rossend Serra i Pagès, en canvi, va orientar el treball de recollida de cançons dins dels paràmetres de la nova ciència del folklore, amb un respecte cap a les fonts orals i un tractament científic dels materials. El seu mestratge i el seu esforç divulgador va tenir una important influència en el treball dut a terme pels folkloristes del Ripollès i del Bages, dirigit a l'elaboració de cançoners comarcals. Serra i Pagès va ser molt actiu en la proposta de fer un Cançoner popular català i en va assentar unes bases teòriques i metodològiques que, en bona part, van ser aplicades en el projecte de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya impulsat i finançat per Rafael Patxot i Jubert.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Johann Gottfried HERDER. *Volkslieder*. In der Weygandschen Buchhandlung, Leipzig 1778-1779.
- [2] Josep M. PUJOL. «Del(s) folklore(s) al folklore de la comunicació artística interactiva». A: Caterina VALRIU i Joan ARMANGUÉ (ed.). *Els gèneres etnopoètics: competència i actuació*. Gràfica del Parteolla, Dolianova 2007, p. 97-116. Reproduït a: Carme ORIOL i Emili SAMPER (ed.). *'Això era i no era'*. *Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Publicacions URV, Tarragona 2014, p. 79-96.
- [3] Josep M. PUJOL. «Introducció a una història dels folklores». A: Ignasi ROVIRÓ i Josep MONTSERRAT (coord.). *La cultura*. Col·loqui de Vic 3. Universitat de Barcelona. Vicerectorat de Recerca, Barcelona 1999, p. 77-106. Reproduït a: Carme ORIOL i Emili SAMPER (ed.). *'Això era i no era'...*, op. cit., p. 167-181.
- [4] Joan PUNTÍ I COLLELL. *Ideari cançonístic Aguiló*. Edició a cura de Josep Massot i Muntaner. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993.

- [5] Josep M. PUJOL. «Un episodi preliminar de la història de la rondallística catalana: Manuel Milà i Fontanals, 1853». A: Magí SUNYER, Roser PUJADAS i Pere POY (ed.). *Literatura i identitats*. Cossetània, Valls 2004, p. 59-79.
- [6] Vegeu Josep MASSOT I MUNTANER. «La poesia popular i la Renaixença». *Caplletra*, núm 5 (1988), p. 51-71; Josep MASSOT I MUNTANER. «Marià Aguiló i la descoberta de la poesia popular». A: *Escriptors i erudits contemporanis: Quarta sèrie*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004, p. 17-45.
- [7] Joan PUNTÍ I COLLELL. *Ideari cançonístic...*, *op. cit.*
- [8] Josep MASSOT I MUNTANER. «Introducció». A: Joan PUNTÍ I COLLELL. *Ideari cançonístic...*, *op. cit.*, p. 5-19.
- [9] Josep MASSOT I MUNTANER. «Introducció». A: Joan PUNTÍ I COLLELL. *Ideari cançonístic...*, *op. cit.*, p. 17.
- [10] Josep MASSOT I MUNTANER. «Introducció». A: Joan PUNTÍ I COLLELL. *Ideari cançonístic...*, *op. cit.*, p. 16-17.
- [11] Vegeu els següents treballs de Josep MASSOT I MUNTANER: «Marià Aguiló, col·lector de cançons populars». A: *Actes del cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1980, p. 287-324; *Els viatges folklòrics de Marià Aguiló*. Discurs llegit el dia 6 de juny de 2002 en l'acte de recepció pública de Josep Massot i Muntaner a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic Joaquim Molas i Batllori. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 2002, p. 5-44. Reproduït a JOSEP MASSOT I MUNTANER. *Escriptors i erudits contemporanis: Tercera sèrie*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003, p. 9-53.
- [12] Vegeu JOSEP MASSOT I MUNTANER. «Jacint Verdager i la poesia popular». A: JOSEP MASSOT I MUNTANER. *Escriptors i erudits contemporanis: Tercera sèrie*, *op. cit.*, p. 69-122.
- [13] Xosé AVIÑO. *La música i el Modernisme*. Curial, Barcelona 1985.
- [14] Vegeu l'entrada «Modernisme» a la *Gran enciclopèdia catalana*. <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana>>.
- [15] Josep CRIVILLÉ. «L'Orfeó Català i les Festes de la Música Catalana». A: Josep CRIVILLÉ i Ramon VILAR (coord.). *El Cançoner popular català (1841-1936)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona 2005, p. 52-71.
- [16] Josep CRIVILLÉ. «L'Orfeó Català i les Festes...», *op. cit.*, p. 54-56.
- [17] Hans MOSER. «Vom Folklorismus in unserer Zeit». *Zeitschrift für Volkskunde*, núm. 58 (1962), p. 177-209.
- [18] Vegeu Josep MARTÍ. «El folklorismo. Anàlisi de una tradició "prêt-à-porter"». *Anuario Musical*, núm. 45 (1990), p. 317-352; Josep MARTÍ. *El folklorismo, uso y abuso de la tradición*. Ronsel, Barcelona 1996.
- [19] El folklore, com a disciplina científica, té el seu origen en la carta al director publicada el 22 d'agost de 1846 a la revista londinenca *The Athenaeum* per l'historiador britànic William J. Thoms, que la va signar amb el pseudònim Ambrose Merton.
- [20] Josefina ROMA. «Els projectes de l'arxivística folklòrica». A: Carme ORIOL i Emili SAMPER (ed.). *Història de la literatura popular catalana*. Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, Tarragona 2017, p. 88-107.
- [21] Molts d'aquests materials van desaparèixer durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) i la postguerra. Els que s'han conservat es troben actualment a la Institució Milà i Fontanals del Centro Superior de Investigaciones Científicas a Barcelona.
- [22] Sara LLORENS DE SERRA. «Nota biogràfica». A: *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès*. Estampa de la Casa Miquel-Rius, Barcelona 1926, p. VII-XXXI, esp. p. XII-XIII.
- [23] Sara LLORENS DE SERRA. «Nota biogràfica», *op. cit.*, p. XII.
- [24] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner musical popular català». *Butlletí del Centre Excursionista del Bages*, any XIII, núm. 70 (gener-juny 1917), p. 210-230, i núm. 71 (juliol-desembre 1917), p. 233-247.
- [25] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner musical popular català». *Renaixement*: I, núm. 280 (4 maig 1916); II, núm. 281 (18 maig 1916); III, núm. 282 (1 juny 1916); IV, núm. 283 (15 juny 1916).
- [26] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner musical popular català». *Butlletí del Centre...*, *op. cit.*, p. 211.
- [27] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner musical popular català». *Butlletí del Centre...*, *op. cit.*, p. 213.
- [28] Vegeu l'article del seu deixeble Alan DUNDES. «The fabrication of fakelore». A: *Folklore matters*. The University of Tennessee Press, Knoxville 1989, p. 40-56.
- [29] Serra i Pagès utilitza el terme *tradicional* com a equivalent a *popular* en el sentit descrit fins ara.
- [30] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner musical popular català». *Butlletí del Centre...*, *op. cit.*, p. 247.
- [31] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner popular català». A: *Alguns escrits del professor Rosend...*, *op. cit.*, p. 49-64.
- [32] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner popular català». A: *Alguns escrits del professor Rosend...*, *op. cit.*, p. 50.
- [33] Rossend SERRA I PAGÈS. «El Cançoner popular català». A: *Alguns escrits del professor Rosend...*, *op. cit.*, p. 51.
- [34] Vladimir PROPP. *Theory and history of folklore*. Manchester University Press, Manchester 1984.
- [35] Heda JASON. *Ethnopoetry: form, content, function*. Linguística biblica, Bonn 1977.
- [36] Les cançons van ser publicades al llibre: M. Antònia JUAN (ed.). *Cançoner del Ripollès*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll 1998.
- [37] Josep CRIVILLÉ. «Rossend Serra i Pagès i la seva escola». A: Josep CRIVILLÉ i Ramon VILAR (coord.). *El Cançoner...*, *op. cit.*, p. 64-71.
- [38] Josep CRIVILLÉ. «L'Orfeó Català i les Festes...», *op. cit.*, p. 57, nota 6.
- [39] Josep MASSOT I MUNTANER. *Obra del Cançoner Popular de Catalunya: Materials*. Vol. V. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 238.
- [40] N'ha estat publicada una selecta de materials a Josep MASSOT I MUNTANER. *Obra del Cançoner Popular de*

Catalunya: Materials, vol XX. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2010, p. 265-278.

- [41] *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. Vol. 1, fasc. 2. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2013, p. 424. [Facsimil de l'edició de 1928]
- [42] *Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. Vol. 1, fasc. 2, *op. cit.*, p. 424-425.
- [43] Sobre la història de la recuperació de l'Obra del Cançoner, vegeu, entre d'altres, els següents treballs publicats per Josep MASSOT I MUNTANER: «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, avui». *Llengua i Literatura*, núm. 5 (1992-1993), p. 739-751; «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, font de recerques». *Llengua i Literatura*, núm. 14 (2003), p. 549-561.
- [44] Correspon a l'actual Centre de Documentació de la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals.

NOTA BIOGRÀFICA

Carme Oriol Carazo (Amposta, 1955) és catedràtica del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili i membre del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), reconegut i consolidat per la Generalitat de Catalunya. Dirigeix l'Arxiu de Folklore de la URV des d'on ha contribuït a crear diverses bases de dades especialitzades consultables en línia (<<http://www.arxiudefolklore.cat/>>). La seva investigació se centra en l'estudi de la teoria, els gèneres i la història de la literatura popular (o etnopoètica) i del folklore.

In memoriam

Josep Massot i Muntaner (1941-2022)*

Nascut a Palma el 1941, morí a la infermeria del monestir de Montserrat el 24 d'abril de 2022. Era monjo des del 1962. Fou el major de quatre germans. El seu pare era metge i el seu avi fou folklorista i recollector de rondalles mallorquines. Membre d'una família amant de les lletres i de la música, s'identificà des de la infantesa amb la cultura en llengua autòctona. Es llicencià en filologia romànica a la Universitat de Barcelona el 1963. Fou deixeble de Ramon Aramon i de Joaquim Molas als Estudis Universitaris Catalans. Dirigi el *Diccionari de literatura catalana* del 1977 al 1979. Fundà la revista *Randa* el 1975. Fou secretari de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes del 1973 al 1993 i president fundador de la Societat Catalana de Llengua i Literatura de l'Institut d'Estudis Catalans del 1985 fins al 1991, alhora que director de la seva revista *Llengua i Literatura*. Formà part del consell de redacció de la revista *Estudis Romànics* des del 2000. Josep Massot llegia una dotzena de llengües.

Fou director de la revista *Serra d'Or* des del 1971 i des del mateix any també portà la direcció de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Sense la seva decisió i la seva empena, molts llibres d'investigació i de divulgació no s'haurien editat durant els darrers decennis. Mantingué sempre una visió global de la unitat cultural dels Països Catalans. Membre de l'Institut d'Estudis Catalans des del 1999, fou president de la Secció Històrico-Arqueològica del 2014 al 2018 després d'haver-ne estat tresorer, secretari i vicepresident. Des del 2015 fou membre del comitè tècnic de la Fundació Mercè Rodoreda. També fou secretari, des del 2006, de la directiva de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de la qual era membre des del 2000.

Conservador i editor del *Cançoner Popular de Catalunya*, les seves especialitats foren la literatura catalana i la història contemporània de Mallorca a més de la de l'Església, concebuda en la seva diversitat interna i en la seva relació amb el país. La seva curiositat el portà a treballar sobre temes i personatges tan diferents com el feixista italià Comte Rossi, el polític republicà Antoni Maria Sbert, el musicòleg Baltasar Samper, el filòleg Antoni Maria Alcover, el complex i polifacètic Joan Estelrich, el mecenes Rafael Patxot i els abats de Montserrat dels segles XIX i XX, estudiats amb objectivitat i documentació excepcional i sempre en relació amb el context de cada moment.

Entre la seva setantena de llibres destaquen: *Els mallorquins i la llengua autòctona* (1972), *Aproximació a la història religiosa de la Catalunya contemporània* (1973), *L'Església catalana al segle XX* (1975), *La Guerra Civil a Mallorca* (1976), *Església i societat a la Mallorca del segle XX* (1977), *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra* (1978), *L'Església catalana entre la guerra i la postguerra* (1978), *Els creadors del Montserrat modern* (1979), *Antoni Maria Alcover i la llengua catalana* (1985), *Georges Bernanos i la Guerra Civil* (1989), *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears* (1990), *El cònsol Alan Hillgarth i les Balears* (1995), *Tres escriptors davant la Guerra Civil: Georges Bernanos, Joan Estelrich i Llorenç Villalonga* (1998), *Antoni Maria Sbert, agitador, polític i promotor cultural* (2000) i *Caçadors de cançons. Les missions de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (2021). A les monografies i obres de síntesi cal afegir-hi dues sèries de compilacions d'articles seus: *A la ciutat dels llibres*, en tres lliuraments apareguts els anys 2015, 2016 i 2020, i *Escriptors i erudits contemporanis*, en dotze volums de 1994 a 2013.

Treballador infatigable i promotor cultural de l'obra d'altres, la seva tasca ha merescut múltiples reconeixements, com ara el premi Francesc de Borja Moll de l'Obra Cultural Balear el 1989, la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya el 1996, el Premi Nacional de Cultura Popular de la Generalitat de Catalunya el 1997, el doctorat *honoris causa* per la Universitat de les Illes Balears el 1998 i per la Universitat de València el 2017, la Medalla d'Or de les Illes Balears el 2009, el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes d'Òmnium Cultural el 2012 i la Medalla d'Honor de la Xarxa Vives d'Universitats el 2018.

El 2021 se li va dedicar, per sorpresa seva, la miscel·lània *Homenatge a Josep Massot i Muntaner. El monjo, l'historiador i l'editor*, llibre en el qual van col·laborar seixanta persones sota la coordinació de Jordi Manent. I encara el 2021 aparegué el llibre de David Ginard i Féron *Josep Massot i Muntaner, el combat per la història*, amb pròleg de Paul Preston, que destaca la importància de la documentació del Foreign Office localitzada per Massot a l'Arxiu Nacional Britànic, d'un gran interès per a les dimensions internacionals de la Guerra Civil espanyola al voltant de Mallorca i Menorca, per a la intervenció italiana i per al fracàs de l'expedició del capità Alberto Bayo des de Barcelona. El llibre de Ginard està estructurat com un diàleg amb Josep Massot en què la seva vida apareix lligada a la història del país en cada moment i amb molta informació. Així, per exemple, apareix la col·laboració del monjo historiador a la tancada d'intel·lectuals a Montser-

* Text preparat per Albert Balcells (Institut d'Estudis Catalans).

rat el 1970, precedent immediat de la constitució de l'Assemblea de Catalunya, moviment unitari, democràtic i antifranquista.

Josep Massot considerava que l'historiador ha d'explicar els fets, però els ha d'interpretar d'acord amb la seva

concepció del món i de la vida. Ell va saber agermanar la vivacitat del relat amb la solvència erudita. La fragilitat del seu aspecte personal amagava la fermesa del seu caràcter i la perseverança de la seva determinació.

Santiago Riera i Tuèbols (1935-2021)*

La seva trajectòria científica i acadèmica va estar marcada pels estudis inicials d'enginyeria, que van culminar amb el doctorat (1973), i per la seva activitat docent com a professor de termodinàmica i de fisicoquímica a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials. La inquietud i la inclinació personals el portaren a cursar els estudis d'història, en l'especialitat d'història contemporània, a la Universitat de Barcelona, enmig de la sorpresa general i amb un esforç personal extraordinari: es va llicenciar el 1981, amb 46 anys. El 1983 ja exercia de professor ajudant i el 1986, de professor titular, amb una especialització dins el Departament en història de la ciència i de la tècnica (matèria de la qual el 1983 ja havia publicat una primera síntesi aplicada al cas català). A la llarga, també els enginyers acceptaren aquest canvi com un enriquiment i li encarregaren moltes col·laboracions en aquest àmbit dins l'òrbita del Col·legi d'Enginyers. En el Departament d'Història Contemporània va exercir la docència, la recerca i la direcció de nombroses tesis, fins a la seva jubilació, el 2006. En aquesta ocasió, la revista *Cercles d'Història Cultural* li va dedicar un número monogràfic d'homenatge. La seva maduresa i la seva condició de gran lector el van fer sobresortir entre professors i alumnes durant tots aquests anys.

En relació amb la seva especialitat, el primer centre d'interès el va portar a l'estudi de la Il·lustració a Catalunya, amb treballs de contextualització general, d'estudi institucional i d'anàlisi de les grans personalitats, temes que, de fet, l'han ocupat tota la vida. Un primer treball fruit de la seva tesi doctoral el dedicà a l'estudi de Francesc Salvà i Campillo (1985). Un altre centre d'interès fou l'estudi de Narcís Monturiol i del seu *Ictineu*, als quals dedicà nombrosos articles, un llibre i el comissariat d'una exposició al Museu Marítim (1986), aprofitant l'interès renovat per aquesta figura amb motiu del centenari de la seva mort. Un altre gran centre d'interès va ser l'estudi dels aspectes científicotècnics del període romàntic, amb treballs sobre el cas català durant la Renaixença i estudis sobre l'espai europeu, com ara l'estudi de la figura de Goethe, que es va convertir en una de les seves grans passions; també sobre les implicacions utòpiques de les grans concepcions científiques del període,

així com del ressò i l'impacte controvertit del darwinisme a Catalunya.

Un altre front que va comprometre l'activitat de Riera va ser l'arqueologia industrial i la recuperació del patrimoni industrial català, activitats de les quals va ser pioner; enmig de l'eufòria olímpica, va impulsar un grup dispost a preservar el patrimoni del Poblenou, amenaçat per la construcció de la vila olímpica (1991); l'Ajuntament els titllà de conservadors i reaccionaris, però va acabar patrocinant un equip de catalogació del que anava a desaparèixer i va donar a Riera la Medalla de la Ciutat.

També va dedicar força estudis a les colònies industrials i una especial atenció a la farga catalana. Encara entre el 2001 i el 2005 va ser investigador principal del projecte «L'home i el ferro a Catalunya». Entre els seus molts altres temes d'interès, podem destacar els estudis sobre el ferrocarril i la navegació a vapor, així com la biografia històrica dels grans científics, gestors institucionals i intel·lectuals catalans de relleu en els camps científic i tecnològic.

Pràcticament des de la seva creació, el 1984, Santiago Riera va formar part de la comissió assessora del Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, a Terrassa. Com a treballs de maduresa, i a part de les síntesis d'alta divulgació, podem destacar les reflexions sobre aspectes polítics, ètics i nacionals de l'evolució dels seus centres d'interès en relació amb Catalunya i el món en general: va ser membre de la Comissió Assessora de l'Institut de Tecnoètica. En relació amb el seu compromís institucional, tampoc es pot oblidar la seva trajectòria a l'Ateneu Barcelonès, on va optar dues vegades a la presidència i on, fins al mes de març passat, va formar part de la comissió assessora de la seva important biblioteca.

Santiago Riera va ser un treballador infatigable, va publicar una mitjana d'un llibre cada dos anys i va arribar a conrear la novel·la històrica i la literatura de viatges, en la qual sobresortiren alguns llibres dedicats a l'estudi de grans ciutats europees significatives dins l'evolució cultural del continent. El que, segons va afirmar, havia de ser el seu darrer llibre, el va titular *Jo i la meva circumstància. Consideracions sobre el determinisme* (2019). A partir d'aleshores es va dedicar a escriure les seves memòries, que, per desgràcia, va deixar inacabades en morir.

Entre 1979 i 1983 va ser president de la Secció d'Enginyeria de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques, i de 1990 a 1991 va presidir la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Amb la candidatura defensada al Ple per Albert Balcells, el 17 de juny de 2002

* Text preparat per Jordi Casassas Ymbert (Institut d'Estudis Catalans). Fotografia: Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Autor: Jordi Pareto.

va ingressar a l'Institut d'Estudis Catalans com a membre adscrit a la Secció Històrico-Arqueològica, en la qual va col·laborar assíduament. El 30 d'octubre de 2003 va llegir la seva conferència d'ingrés, titulada «Una visió de la Il·lustració catalana».

Home bo, d'una gran cordialitat i exquisidesa, alhora que de fortes conviccions i d'un gran rigor intel·lectual, amb la desaparició física de Santiago Riera i Tuèbols podem un referent i un gran company i amic.

Semblança del nou membre de la Secció Històrico-Arqueològica

Meritxell Simó Torres (Barcelona, 1967) es va llicenciar en filologia romànica el 1990 a la Universitat de Barcelona, on va guanyar el Premi Extraordinari de Llicenciatura. Va completar la seva formació a Sapienza Università di Roma i a la Sorbona de París, va gaudir de beques d'investigació atorgades per la CIRIT i el Ministeri (FPI) i culminà els estudis de doctorat a la seva universitat amb l'obtenció del doctorat europeu en filologia romànica i del Premi Extraordinari de Doctorat el 1996. El 2001 guanyà la plaça de professora titular. Al llarg d'aquests anys ha estat directora d'una vintena de tesines de fi de màster i de vuit tesis doctorals, tres de ja llegendes i cinc en curs d'elaboració. El 2018 ha estat professora visitant a la Università degli Studi di Padova (Itàlia).

Amb quatre trams de gestió reconeguts, ha tingut una presència rellevant, i constant al llarg de vint anys, en la gestió acadèmica de la seva Facultat, on va ser coordinadora acadèmica, secretària acadèmica, presidenta de la Comissió de Qualitat de la Facultat i membre del Comitè d'Avaluació Interna i del Consell de Qualitat de la UB. Actualment és membre de diverses comissions de gestió de la Facultat de Filologia i de la UB i, des de 2015, del Consell de Recerca de la UB, com a representant dels instituts de recerca.

Ha dirigit tres tesis de doctorat (dues amb la menció del doctorat europeu) i actualment en dirigeix cinc més. Ha participat en una desena de projectes de recerca finançats pels diversos ministeris amb competències per a la recerca, dels quals n'ha dirigit dos; i en tres SGR, d'un dels quals és responsable. També és coordinadora d'un projecte de recerca entre la UB i la USC.

Ha estat investigadora del Centre Dona i Literatura de la UB (2003-2013) i és membre i actualment directora de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales de la Universitat de Barcelona. Ha estat nomenada Time Machine Ambassador de la xarxa europea Time Machine (<https://www.timemachine.eu/>), finançada per la Comissió Europea i orientada a la gestió de Big Data per a la reconstrucció del passat cultural d'Europa. Ha organitzat una desena de congressos, entre els quals el Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (2019), a més de diverses jornades de recerca de l'IRCVM. Forma part del Comitè de Gestió del projecte de l'IEC-UAI Corpus des Troubadours.

En l'àmbit editorial, és directora de diverses col·leccions de recerca: IRCVM Medieval Cultures (Viella), Lliçons / Lessons (EUB), MVNERA (EUB), IRCVM Premis (EUB), i de *SVMMA: Revista de Cultures Medievales*, revista bilingüe (català/anglès) en *open access*, molt ben posicionada

en els principals rànquings d'indexació nacionals i internacionals. És membre del comitè científic de diverses revistes i col·leccions de reconegut prestigi en el camp de la romanística, com ara la *Revue des Langues Romanes*, la *Revista de Filología Románica* (UCM), la col·lecció «Studia Philologica» de l'Erma di Bretschneider (Roma) o la col·lecció «Medievalismi. Collana di Studi Storico-Letterari, Filologici e Culturali (Edizioni dell'Orso, Alessandria). A més a més d'aquestes publicacions, dedicades a l'alta recerca, també és membre del consell assessor de revistes de divulgació científica, com ara *Sàpiens, Món Medieval* o *Medieval*.

Malgrat haver-se dedicat també a altres temes, com ara la historiografia romànica o el naixement de la consciència lingüística europea, la seva recerca s'ha centrat primordialment en la recepció europea dels trobadors i en la creació i la representació literàries de les dones, àmbits en els quals ha treballat com a investigadora i directora de diversos projectes de recerca. Entre les seves publicacions, destaquen els llibres *La arquitectura del 'roman courtois' con inserciones líricas* (Nova York, Peter Lang, 1999); Cecco Angiolieri, *Sonetos*, introducció, traducció, notes i índex temàtic de Meritxell Simó, Roma, Memini, París Champion, 2003, i *On Lies and Fairy Tales: Women and Poetic Creation in the 'Lais' of Marie de France*, Barcelona, EUB, 2017. Ha estat responsable de les miscel·lànies *Pragmàtica de la literatura medieval*, Universitat de València, 2017; *Los trovadores: Creación, recepción y crítica en la edad media y en la edad contemporánea*, Kassel, Reichenberger, 2018, i *Los Motz e-l so afinan: cantar, llegir, escriure la lírica dels trobadors*, Roma, Viella, 2020, a més d'un gran nombre d'articles en miscel·lànies i revistes i d'intervencions en congressos. Dins del projecte Corpus des Troubadours va publicar el llibre *La cançó provençal en la literatura catalana cent anys després*, Sismel. Edizioni del Galluzzo, 2012.

S'ha interessat per la traducció, tant des de la reflexió teòrica com en qualitat de traductora de textos medievals al català i al castellà. Ha estat conferenciant invitada en diverses universitats estatals i europees i en prestigiosos centres de recerca internacionals, com ara el Circolo Filologico Padovano, el Consiglio Nazionale delle Ricerche de Nàpols, el Centre National de la Recherche Scientifique de París o el CSIC. També ha dut a terme tasques orientades a promoure la divulgació i la recerca. Durant vuit anys va organitzar el Premi Carme Serrallonga a la Qualitat Lingüística atorgat per la Facultat de Filologia de la UB i, posteriorment, ha estat promotora de premis destinats als estudiants de grau, com ara el Premi al Millor TFG de Cul-

tures Medievals; i a la comunitat científica, com el Premi d'Investigació Dr. Saladié Roig, que ja és a la cinquena edició. Com a directora de l'IRCVM, ha dut a terme una intensa tasca de divulgació científica, en col·laboració amb institucions com La Filmoteca, la Fundació Romea per a

les Arts Escèniques, l'ICD, el MUHBA, el Museu Marítim, la Biblioteca de Catalunya o la Fundació Privada Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, entre d'altres.

VICENÇ BELTRAN

GUIDELINES FOR AUTHORS

General information

Authors are requested to register and submit manuscripts to the journal directly through the journal's web site. The author is asked to upload the item, and provide associated metadata or indexing information to facilitate online searching and for the journal's own use.

The author may also accompany the manuscript with supplementary files in the form of data sets, research instruments, or source texts that will enrich it while contributing to more open and robust forms of research and scholarship.

The author can track the article through the editorial process — and participate in the copy-editing and proofreading of articles accepted for publication — by logging in with the username and password provided.

Manuscripts should be prepared in accordance with the journal's accepted practice, form, and content; they should be checked carefully to avoid the need for corrections in proof. The author should mark where figures and tables are to be inserted. The author vouches that the work has not been published elsewhere and that the manuscript has not been submitted to another journal.

A system of double-blind review is to be adopted, which helps editors and the editorial board to make decisions on manuscripts submitted and the same time gives authors an opportunity to improve their work.

Format of manuscript

Contributions should not exceed 30 printed pages, including tables, maps and figures. Manuscripts (including references, tables, etc.) should be 1½ spaced in standard A4 format.

The first page of the manuscript should contain only the following:

1. Title of the article, containing keywords pertaining to the subject matter. No abbreviations should be used in the title.
2. Names (including forenames) of the author and institutional affiliation.
3. An abstract not exceeding 200 words, summarizing the manuscript's argument and major contribution.
4. Full name and postal address of the author to whom all correspondence is to be sent. Phone, fax, and email address should be included to speed up communication.
5. A list of abbreviations or acronyms used in the article, if they are not explained in the text.
6. A maximum of five keywords.

Notes and bibliography

Notes in the manuscript should be in the form of footnotes. (Articles published in the Catalan Historical Review appear with endnotes). Footnote

numbers may be placed in the text in superscript after the punctuation marks.

References and notes in the footer should match the following models:

- (a) Books: Eugene GENOVESE. *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. Vintage Books, New York 1976.
- (b) Articles: Kenneth LEDFORD. "German Lawyers and the State in the Weimar Republic". *Law and History Review*, 13 (1995), pp. 317-349.
If the pagination of a periodical is continuous throughout the year, it is not necessary to give the number or season, only the volume and year. Articles that have appeared in electronic journals may be cited, provided access is unrestricted and the URL or DOI is supplied.
- (c) Chapters in edited books (citation of pages as for articles): Thomas KLUG. "Employers' Strategies in the Detroit Labor Market, 1900-1929" in *On the Line: Essays in the History of Auto Work*. Ed. Nelson Lichtenstein and Stephen Meyer. University of Illinois Press, Urbana 1989, pp. 41-72.

Tables, maps and figures, including photographs

Tables, maps and figures must be numbered consecutively in the text with Arabic numerals and submitted separately at the end of the article. Tables may be edited to permit more compact typesetting. The publisher reserves the right to reduce or enlarge figures and tables.

The acceptance of colour illustrations is at the publisher's discretion.

Proofs

Proofs will be submitted to the author for the correction of printer's errors. It is essential that author return the corrected proofs as quickly as possible with minimum alterations. Proofreading is the responsibility of the author. Only typesetting errors should be corrected at this stage. The corrected proofs must be returned by the date requested.

Biographical details

Each author should provide a short biography (maximum 300 words). It should include details of the author's affiliation and research activities.

Authors are recommended to have the manuscript thoroughly checked and corrected before submission. The editors warmly appreciate the co-operation of authors in preparing papers in a manner that will facilitate the work of editing and publication.

For further information, please contact the Editorial Office.

Copyright and responsibilities

The authors hold the copyright to their articles. When the authors submit their articles to Catalan

Historical Review for possible publication, they accept the following terms:

- The authors give Institut d'Estudis Catalans the right to reproduce, publicly communicate and distribute the articles submitted to be published in Catalan Historical Review.
- The authors confirm to Institut d'Estudis Catalans their authorship and the originality of the articles submitted.
- It is the authors' responsibility to secure any permits needed to reproduce all of the graphic materials included in their articles.
- The Institut d'Estudis Catalans is exempt from any responsibility stemming from the authors' potential violation of intellectual property rights.
- Unless indicated otherwise in the text or graphic material, the contents published in the journal are subjected to an Attribution – NonCommercial – NoDerivatives 3.0 Spain license (by-nc-nd) from Creative Commons, the complete text of which can be viewed at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Therefore, the public at large is authorised to reproduce, distribute and share the article as long as they attribute the authorship and the publisher and make no commercial use or derivative work from it.
- The Catalan Historical Review accepts no responsibility for the ideas and opinions expressed by the authors of the articles published.

Protection of personal data

The Institut d'Estudis Catalans (IEC) fulfils the provisions of the General Data Protection Regulation of the European Union (Regulation 2016/679 dated 27 April 2016). In compliance with this regulation, you are hereby informed that by accepting the rules of publication, the authors hereby authorise that their personal data (full name, contact information and affiliation) may be published with the corresponding volume of the Catalan Historical Review.

These data will be incorporated into a processing for which the IEC is responsible with the purpose of managing this publication. The authors' data will only be used to manage the publication of Catalan Historical Review and will not be given to third parties, nor shall transfers be made to third countries or international organisations. Once Catalan Historical Review has been published, these data will be conserved as part of the historical record of authors. The authors may exercise their rights of access, rectification, erasure, objection, restriction of processing and portability by addressing the Institut d'Estudis Catalans in writing (Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona, Spain) or by sending an email to the address dades.personals@iec.cat, stating the name of the publication.

INDEXED IN

DIALNET · DOAJ · ERIH PLUS · IBZ Online · InDICES-CSIC · ISOC · LATINDEX · RACO · REDIB · REGESTA IMPERII · SCOPUS

Contents

Number 15

2022

Albert Balcells	7	Foreword
Josep Maria Nolla i Brufau	9	Mosaic from the Roman period in the Catalan Lands. An overview
Xavier Barral i Altet	25	Mediaeval sigillography in Catalonia and the territories of the Catalan-Aragonese Crown: An overview of scholarship and collecting (eighteenth to twenty-first centuries)
Ramon Arnabat, Montserrat Duch and Antoni Gavalrà	53	The Catalan peasantry: Sociability, politicisation, mobilisation and citizenship (1870-1939)
Alberto Torra Pérez	69	The Archive of the Crown of Aragon. Seven hundred years of history
Francesc Torres Faus	79	The Archive of the Kingdom of Valencia (1419-2019). Six hundred years of history
Carme Oriol Carazo	95	Folk poetry and the projects to create a Catalan Folk Songbook
	107	In Memoriam
	111	Biographical sketch of the new member of the History-Archaeology Section
	113	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2021
	121	Catalan Version